

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)
ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

6 – 2020

Seriya 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR - ZAGREB, 2020.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of humanities and social sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić, rektor/rector
Ivica Musić, dekan/dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER

Gordan Ravančić

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Ivica Lučić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Jasna Turkalj (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Sveučilište u Zadru), Rajko Bratož (Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Bruna Kuntić-Makvić (Sveučilište u Zagrebu), Davor Marijan (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Zlatko Matijević (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Dinko Šokčević (Magyar tudományos akadémia - Budapest), Gianluca Volpi (Università degli studi di Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

TAJNICA / SECRETARY

Dijana Pinjuh

PRIJEVOD SAŽETAKA /

TRANSLATION OF SUMMARIES

Ivana Zovko-Bošnjak

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Arapović

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Dragana Zovko

NASLOVNA STRANICA / COVER PAGE

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)

Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar

Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,

SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-pošta: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library - <https://www.ceeol.com/>

ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences - <https://erihplus.nsd.no/>

Hrčak - Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske - <https://hrcak.srce.hr/>

Slavus - Slavic Humanities Index - <https://www.slavus.ca/>

Sadržaj

DAMIR ZORIĆ, <i>Stećci - (do)sadašnje i nove mogućnosti tumačenja</i>	5
Članci / Articles	17
DOMAGOJ PERKIĆ, <i>Stećci na području Dubrovačkoga primorja - nove spoznaje</i>	19
EMINA ZEČEVIĆ, <i>Nova saznanja i problemi u proučavanju mramora (stećaka) sa teritorije Srbije</i>	63
MIROSLAV PALAMETA, <i>Stećci i srednjovjekovni kulturološki kontekst</i>	99
GORČIN DIZDAR, <i>Ikonografska analiza motiva križa na stećcima</i>	123
IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, <i>Interdisciplinarna metoda istraživanja, zaštita i prezentacija stećaka u kontekstu ikonoloških studija</i>	141
GORAN MIJOČEVIĆ, <i>Razvoj urbanih naselja u Bosanskom Kraljevstvu - primjer Visokoga</i>	191
MILO JUKIĆ, <i>Fra Grgo Martić kao posrednik između Katoličke Crkve i osmanlijske vlasti u neobjavljenim ljetopisima Franjevačkoga samostana Kreševo</i>	209
NIKOLA TOMINAC, <i>Ličani u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine</i>	233
IRINA BUDIMIR, <i>Paremiološka građa hercegovačke hrvatske periodike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće</i>	271

IVICA GLIBUŠIĆ, <i>Proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na Mostar</i>	295
IVICA ŠARAC, <i>"Ustaše sa strane - s fesovima na glavi!"</i>	323
DIJANA KORAC - MARINA BEUS, <i>Komemoriranje srednjovjekovnih hrvatskih vladara u hodonimima Hercegovine</i>	383
Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	401
PETAR SELEM - INGA VILOGORAC BRČIĆ, <i>ROMIC II. - Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II. (Ana Zadro)</i>	403
ADEM HANDŽIĆ, <i>Nahija Tešanj u 16. stoljeću (Milo Jukić)</i>	406
MARINA BEUS, <i>Kolar između srpa i čekića. Položaj Katoličke Crkve i odnos komunističke vlasti prema dijecezanskom svećenstvu u Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1966. godine (Zvonimir Herceg)</i>	411
NIKŠA VAREZIĆ, <i>Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća (Zvonimir Herceg)</i>	418
ANTONIJA ZARADIJA KIŠ - MARINKA ŠIMIĆ, <i>Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku (Dijana Pinjuh)</i>	423

Stećci - (do)sadašnje i nove mogućnosti tumačenja

DAMIR ZORIĆ
Zagreb - Mostar
E-pošta: damir.zoric@ff.sum.ba

U Hercegovini se nalaze neke od najvećih i najpoznatijih nekropola stećaka (Bijača kod Ljubuškog, Biskup kod Konjica, Kruševo kod Mostara, Dugo Polje na Blidinju, Radimlja i Boljuni kod Stoca, Grebnice kod Bileće, Krekovi kod Nevesinja i druge). Stoga je upravo Mostar, pa onda i njegova visokoškolska ustanova, dobro mjesto susreta istraživača i poznavatelja ove osobite spomeničke baštine na gorskim područjima istočno-jadranskoga zaleđa, srednjovjekovnoga nasljeđa Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske. Povijest istraživanja stećaka dugačka je i bogata, no neka od pitanja o ovim nadgrobnim spomenicima još uvijek su otvorena a odgovori dvojbeni i nedorečeni. Osim niza novih odgovora na stara pitanja, u novijoj literaturi naziru se i različite nove mogućnosti i perspektive istraživanja, odnosno tumačenja. Iako s različitih strana, često međusobno nepovezani, noviji prinosi upućuju na moguće nove spoznaje i interpretacije stećaka. Kao što je nedavno došlo do upisa stećaka na UNESCO-vu listu svjetske kulturne baštine, čega, bez svake sumnje, ne bi bilo bez zajedničke akcije stručnja-

---

* Uvodni motivacijski nagovor na simpoziju "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", Studija povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, održanom 17. listopada 2019.

ka i administracija iz spomenutih država, tako je i dalje potrebno poticati povezivanje ustanova i istraživača ovih spomenika, koji (gdje god i u kojoj god se današnjoj državi nalazili) kao kulturno-povijesni spomenici pripadaju jednoj, istoj cjelini. Osim tih, nazovimo ih tako, izvanjskih razloga očite potrebe za daljnjim zajedničkim radom na predstavljanju i zaštiti, dobri razlozi i motivi okupljanja izviru i iz unutarnje naravi samih spomenika a naziru se kao nove mogućnosti istraživanja i nova, sadržajnije objašnjenja i tumačenja stećaka a osobito kao izraz potrebe daljnjega promicanja ne samo nove kulturne valorizacije stećaka nego i njihove konzervacije i zaštite. Nove perspektive istraživanja stećaka otvaraju se oko četverolista pitanja koja se ukratko mogu sažeti kao pitanje periodizacije i datiranja, nazivlja, etničke i konfesionalne pripadnosti te, osobito, pitanje značenja, odnosno simboličke naracije ornamenata i prikaza na stećcima.

Datiranje, periodizacija i pitanja kontinuiteta

Pitanje razdoblja izrade i postavljanja stećaka u glavnini smatra se riješenim. Ipak, povremeno se javljaju i prijedlozi novih datiranja postanka i ishodišta, osobito nekih jednostavnijih oblika stećaka poput stećaka ploča koje se smatra najstarijim oblicima. Srednjovjekovni graditeljski i umjetnički oblici (npr. antički sarkofazi, škrinja sv. Šimuna), koji su bili značajnije prisutni na područjima jadranskih gradova, često su uzimani kao uzori temeljem kojih su objašnjavani neki od ornamenata na oblicima pa i neki njihovi oblici (npr. *sljemenjaci*). Ima autora koji upravo oblicima tumače i periodizaciju, pa odatle i ishodišta nastanka pojedinih vrsta, odnosno oblika stećaka. Tako, smatra se, stećci *ploče*, najjednostavniji su i najstariji oblik stećaka, npr. u nekropoli *Vrhrika*¹ kod Knina, za koju se smatra da je iz X. ili vjerojatnije iz XI. st. pa dakle pripadaju razvijeno-srednjovjekovnom dobu. Mlađi su, misle pojedini autori, stećci *sanduci* i *sljemenjaci*, a plod su utjecaja kasno-srednjovjekovne umjetnosti, koji se postavlja od XII. do u XVI. a osobito u XIV. i XV. stoljeću.

---

1 Današnje naselje Cetina kod izvora rijeke Cetine, gdje se nalazi starohrvatska crkva sv. Spasa, nekada je bilo jedna od župa srednjovjekovne biskupije u Kninu. U izvorima se spominje kao *Verchreca*, *Vercherica*, *Vrh Rika*. Misli se da se naselje "po položaju - izvoru rijeke Cetine - prozvalo *Vrhrika*". Usp. FRA JOSIP ANTE SOLDI, *Sveti Spas u Vrhrici*, Split, 1990., str. 32-33. Od kraja XV. do sredine XVI. st. stanovništvo se pred opasnostima od osmanskih prodora sklonilo u podgrađe tvrđave Prozor, prenoseći i ime naselja koje je današnja Vrljika.

Za uzdignute, visoke *križolike* stećke,² koje se u hrvatskoj literaturi ponegdje naziva i *križine*,³ navodi se da su plod kasno-srednjovjekovnoga i konačnoga vremena stećaka. Ponegdje se ovaj oblik stećaka u znaku križa neosnovano tumači i kao znak približavanja oblicima već prisutne islamske umjetnosti oblikovanja manje voluminoznih i uspravljenih spomenika, različitih od klasičnih oblika stećaka koji su po svojim dimenzijama zapravo megaliti - masivni kameni nadgrobnici. Iako se rjeđe postavlja, ovdje treba postaviti i ovo pitanje: Može li se *križolike* stećke promatrati kao znak i kao plod tek prihvaćena

-
- 2 Križoliki stećci u literaturi se, prema klasifikaciji Šefika Bešlagića, svrstavaju u skupinu koju on naziva *krstače*. Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982., str. 107-112, 122-124. Vidi također i Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971. Bešlagić je, bez posebnog etimološkog objašnjenja, ovaj pojam očito izvodio od srpske riječi *krst* prema obliku ovih spomenika sličnih križu. Bešlagić je prihvatio raniju tezu Đoke Mazalića koji je ovu vrstu stećaka nazvao *hrišćanskim nišanima* (usp. ĐOKO MAZALIĆ, "Hrišćanski nišani u okolini Travnik", u: *Naše starine*, IV., Sarajevo, 1957.) tvrdeći da "ako ustvrdimo da i početak pada pred sam kraj razdoblja egzistencije stećaka ...nameće nam se neminovno povezivanje krstača sa muslimanskim nišanima" te da se tako, u novim prilikama, nastavlja tradicija postavljanja stećaka "pa makar se, prema ugledanju na nišane, oni u dobrom broju postavljali uspravno". Nakon polustoljetne nekritičke uporabe ovaj neodgovarajući Bešlagićev pojam *krstača*, *krstače*, pa njegova inačica *krstina*, *krstine*, udomaćio se u dobrom dijelu literature. U hrvatskom jeziku, osobito kod nekih ikavaca, moguća je tvorba uvećanica s dočekom na *-tina* čime se pojam pejorativno obilježava (npr. ručetina, ženetina, mačketina, kućetina itd.) te tvorba s dočekom na *-na* (crkvina, jezerina, pojatina, ljudina, dobričina itd.) pa bi se prema analogiji moglo stvoriti *križina*. Ipak, kako zbog formalnog razloga nepodudarnosti oblika, a i zbog potrebe izbjegavanja mogućega uvredljiva značenja pojma koji je kršćanima svet, bolje je, barem u hrvatskom jeziku koristiti pojam - *križoliki stećci* ili *križoliki* spomenici. Uz poželjno izbjegavanje moguće uvrjedljive note, pojam *križine* (a možda u srpskom *krstine*) iako ne posve podudaran s oblikom, bolje bi odgovarao od Bešlagićeva pojma *krstine*.
- 3 Npr. u: VLADE DRAGUN - BOŽE UJEVIĆ, *Legende imotskog krša*, Zagreb - Split, 2014., str. 17. Tako i: NINA ČULJAK, "Križevi u Sveći (Drežnica kod Mostara) kroz prizmu Arbutnotova putopisa", u: *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu*, god. XIII., br. 26, Mostar, 2018., str. 118-119, navodi da su križoliki stećci u Drežnici, koje ona ispravno klasificira kao stećke u obliku križa dodajući, pozivom na Bešlagića (*Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004., str. 86) da su "u stručnoj literaturi registrirani kao *krstače*". Dalje, pozivom na ranija Bešlagićeva djela te djelo Edina Bujaka (*Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*, Sarajevo, 2018., str. 42-43) navodi: "Općenito se za ovaj oblik stećaka smatra da predstavlja kasni oblik u povijesti razvoja kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika te se uglavnom veže uz razdoblje u kojem je već započet proces osmanlijskoga osvajanja ovih prostora".

cjelovitoga kršćanskog svjetonazora kod onih etnija ili plemena koji su kasnije došli u dodir i prihvatile kršćansku vjeru i svjetonazor, odnosno koji su prethodno bili pobornici krivovjernih sljedbi?

S pitanjem periodizacije u uskoj vezi je i tzv. pitanje kontinuiteta. Iz etnografske građe znano je da su u narodu postojala različita objašnjenja o stećcima, pa se, kako gdje, vjerovalo da su *grčka* groblja, *kužna* groblja, *divovska*, *kauriska*, *mađarska*, *svatovska*, *starovirska* itd. groblja. Glavna i zajednička misao ovih različitih pučkih atribucija i pripadnosti nekropola zapravo se svodi na tvrdnju da su dotične nekropole i spomenici pripadali nekome drugome a ne nama, da dotični stećci *nisu naši*. Iz toga uvjerenja vjerojatno je proizlazila i nesretna sudbina priličnoga broja ovih spomenika koji su u prošlosti ne samo bivali zapušteni i prepušteni propadanju, nego, jer su *tudi* i jer *nisu naši*, bili čak i uništavani, odnosno korišteni za gradnju zidova, crkava i drugih građevina ili tako olako odgurivani svaki put kada bi zasmetali kod proširivanja ili gradnje putova i cesta. Znatan dio nekropola, a osobito pojedinačnih spomenika, odvojen je od recentnih i suvremenih mjesta kulta i obreda, bilo da je riječ o crkvama ili aktivnim grobljima. Moglo bi se kao kontradiktorno uzeti ovakvo nekadašnje gledanje na stećke u naroda u čijoj je tradicijskoj, običajnoj kulturi inače bilo čvrsto ukorijenjeno vjerovanje u nepovrjedivost groba i groblja, koje se, zbog njihove svetosti, uzimalo kao *locus credibilis*, kao neuklonjiva mjesta kojima se bilježilo granice i međe. Može li se to razumjeti kao znak stanovite odijeljenosti i zasebnosti nekih od onih pojedinih etnija koje su izrađivale stećke, od onih koji su pripadali većinskoj (kršćanskoj) zajednici? Čitav je također niz primjera da se na današnjim, aktivnim ili donedavna aktivnim grobljima, nalaze stećci ili da se na samim nekropolama ili u njihovoj neposrednoj blizini nalaze crkve. Mogu li se nekropole koje su organizirane oko starijih crkava shvatiti kao znak prihvaćanja i opstojanja, kao kontinuitet nasljeđa ili možda kao pokazatelj da je ista etnija, na istome mjestu gdje su nekada postavljani nekršćanski ili ne-potpuno kršćanski stećci, tijekom povijesti promijenila ili možda potpunije prihvatila konfesionalno pripadanje pa time otpočela koristiti i drugačije spomeničke oblike i sakralne objekte, dodajući ih starijim, nekršćanskim ili ne-potpuno kršćanskim ukopištima? Sukladno tomu, otvara se pitanje razumijevanja onih nekropola na kojima nije bilo kršćanskih kapela. A takvih je mnogo. Kada su dotični nositelji takve tradicije stećaka postajali sljedbenici kršćanskoga svjetonazora, nisu li s prihvaćanjem nove napuštali svoju staru, pretkršćansku vjeru?

Ozbiljnoj bi raspravi trebalo podvrći tvrdnje i zaključivanja kako su s osmanskim zauzećem Bosne i Hercegovine, nositelji kulture stećaka masovno prešli na islamsku vjeru i običaje obilježavanja grobova. Razumijevanje simboličkih značenja pojedinih ornamenata i ukrasa na stećcima mogao bi biti jedan od najizdašnijih materijalnih izvora za razumijevanje sinkronije kultura i vjera, u ranome i razvijenome vijeku, stare pretkršćanske i nove kršćanske.

Nazivlje

Pojam *stećak* već dulje od jednoga stoljeća široko je prihvaćen ne samo u domaćoj nego i u međunarodnoj stručnoj uporabi. Odavna se, međutim, zna da taj naziv nije bio općeprihvaćen u narodnim govorima, niti je prvotno bio osobito raširen kao općenit stručni izraz za ovu vrstu nadgrobnih spomenika. Misli se da pojam *stećak* potječe iz narodnoga govora u graničnim područjima istočnoga dijela Hercegovine, a da se primarno odnosio na stojeći tip kamenih nadgrobnih spomenika koji se literaturom proširio kao općenit pojam za sve vrste i oblike srednjovjekovnih nadgrobnih megalita. Taj, međutim, pojam etimološki (part. prez. glagola *stajati* > *stojećak* > *stećak*) odgovara samo onoj vrsti stećaka koji su osovljeni, odnosno koji stoje uzgor, ali ne odgovara, primjerice, ležećim tipovima, tj. onim stećcima koji su položeni, u obliku ploče ili sanduka. Riječ je zapravo o terminološkoj novotvorini Vuka S. Karadžića iz sredine XIX. stoljeća, koja se učestalije počinje koristiti u zadnjoj četvrtini toga stoljeća, osobito u radovima Čire Truhelke. Riječ je prvi put zabilježena 1851. u dodatku časopisa Ivana Kukuljevića Sakcinskoga *Arkiv za povjestnicu...* gdje je Kukuljević objavio⁴ upitnik temeljem kojega je nastojao sakupljati arheološku, povijesnu, jezikoslovnu i etnografsku građu. Jedno od pitanja bilo je: *Ima li stećakah i humakah?* Iste godine, nedugo nakon Kukuljevićeva prvog objavljivanja ove riječi, u *Srpskom rječniku...*, tiskanom 1852. u Beču, Vuk S. Karadžić objavio je: *stećak, ćka, m. (u Imosk.)*. Kukuljević će svoj upitnik ponovno objaviti i 1862. i 1871. i opet postavljajući pitanje: *Ima li stećakah i mašalah s napisi, s uresi ili sa slikami?* Konačno, 1875. Kukuljević je opet objavio⁵ *Pitanja ...* gdje

4 "Pitanja na sve prijatelje domaćih starina i jugoslavenske povjestnice", u: *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*, I., Zagreb, 1851., str. 241-243.

5 Kukuljević je svoj upitnik dopunjavao i različito naslovljavao u idućim objavama: "Pitanja Društva za povjesnicu jugoslavensku", 1862., u: *Narodne novine*, br. 90 i *Naše gore list*, br. 12; "Pitanja Društva za jugoslavensku povjesnicu i

je ono kratko pitanje iz 1852. sada bilo metodološki cjelovito razrađeno: *Ima li u vašoj okolici stećaka (mramorja, mašeta)? Jesu li na okupu ili razstrkani? Koliko ih je na svakom groblju? Jesu li oko razvaline ili postojeće crkve? Kako se zove crkva? Kojeg su oblika i veličine stećci? Ima li na njima kakvih uresa, kao krstova, zvijezda, ruža, ljiljana, ljudskih i životinjskih podoba ili što drugo? Ima li na njima nadpisa ili pojedinih slova? Što se tamo priča u narodu o stećcima? Kopa li se tamo narod i dandanas pod starinske stećke?*

Treba reći da stariji hrvatski rječnici ne poznaju riječ stećak. Tek je B. Šulek riječ stećak uvrstio 1860. u svoj rječnik,⁶ a objasnio ga je kao *poklopnica, pločina*, dakle kao jedan od oblika nadgrobna kamena dok je u njegovu rječniku iz 1874. stećak objašnjen kao opći pojam - *nadgrobni kamen, stećak*, a koji je odgovarajući njemačkom *Grabstein, Grabmel*, i francuskom *pierre sepulcrale*. Posljednjih desetljeća ima priloga u kojima se propituje pa i osporava uporaba pojma stećak za sve vrste ovih nadgrobnika na čitavu njihovu području. Šefik Bešlagić, jedan od najvećih istraživača stećaka, 1972. izračunao je da stojeći oblici stećaka predstavljaju manje od 5 % ukupna broja stećaka te da su ležeći izrazito dominantni oblici stećaka, odnosno, kako je Bešlagić tvrdio, da su *ležeći oblici zapravo ono što čini stećke*. Sve više je danas autora koji umjesto pojma dvojbene izvornosti i nejasna značenja koriste izvorne nazive iz mjesnih govora ili pak stećke imenuju prema izvornim natpisima na samim spomenicima. Primjerice, sve više se rabe nazivi poput *kami(k)*, kako se ovi spomenici nazivaju u natpisima na njima u okolici Imotskog. Pojedini autori za stećke u Hercegovini sve više koriste pojam koji odgovara značenju spomenika, *monumentum*. Tako se za nadgrobnike u ikavskim područjima Hercegovine rabi(o) naziv *bilig* (mn. *bilizi*) dok je kod i/jekavaca *biljeg*, a u ekavskom govoru spominje se i ekavska inačica *beleg*. Jednako kao i u slučaju *kami*, *kamik* i *bilig*, *biljeg* nazivi su koji se nalaze na

---

starine na sve prijatelje starinah i povjesnice naroda hrvatskoga, slovenskoga, srbskoga, bugarskoga", 1871., u: *Narodne novine*, br. 36; *Crnogorac*, br. 3 i 4; *Branik*, br. 3; *Narodni list*, br. 1; "Pitanja Društva za povjesnicu jugoslavensku", br. 1; te "Pitanja Društva za jugoslavensku povjest i starine na sve prijatelje domaćih starina i jugoslavenske povjesti", u: *Obzor*, br. 61 i 62; *Agramer Zeitung*, br. 69 i 70. Bibliografiju Ivana Kukuljevića Sakcinskog vidi u: TRPIMIR MACAN, "Prinos bibliografiji Ivana Kukuljevića Sakcinskoga", u: *Croatica*, 9-10, Zagreb, 1977., str. 265-278.

6 *Njemačko-hrvatski rječnik*, I.-II., 1860.; *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, I.-II., 1874.-1875.

izvornim natpisima na ovim spomenicima. Za razliku, međutim, od pojma kojemu je značenje izvedeno od materijala od kojega je izrađen (kamen < *kamik*, *kami*) stručno korištenje pojma izvedenog od svrhe postavljanja (spomenovanje, bilježenje < *biljeg*, *beleg*, *bilig*) donekle je otežan pojam iz suvremenog administrativnog jezika, a označava markicu za plaćanje uredskih pristojbi. Pri tome je ikavcima jednostavnije koristiti pojmove u različitu značenju i različita izgovora (*bilig* - nadgrobnik, i *biljeg* - administrativna pristojba) dok kod ijekavaca i ekavaca pojam istoga oblika ima različita značenja. Srpski autori sve više koriste izvorno mjesno nazivlje pa se tako umjesto pojma stećak za ovu vrstu nadgrobnih spomenika u Podrinju koristi naziv *mramor* (sg.), odnosno *mramori*, *mramorje* (pl.), upravo onako kako se rabilo u narodnim govorima, odnosno kako je zapisano na samim stećcima po Bosni⁷ i istočnim područjima stećaka. Za sada, međutim, uz izuzetak nekih povezivanja pojma *bilig* s povijesnim ikavskim govorima,⁸ izostaju ozbiljniji radovi u kojima bi se utemeljeno povezivalo izvorno nazivlje s etničkim skupinama koje bi se mogle identificirati kao pojedine dijalektalne pa onda i etnički različite skupine, nositelji ove srednjovjekovne kulturne pojave. Pitanje izvornoga nazivlja ne treba zapostavljati. Štoviše, treba ga prvenstveno isticati kao dio raznolikosti i bogatstva ove jedinstvene povijesne pojave. Nadomještanje, odnosno zamjena pojma stećak i korištenje nekih od mjesnih izvornih naziva u stručnoj uporabi za sada je još uvijek neizvjesno.

Etničko i konfesionalno

Mnogo se pisalo o etničkim i konfesionalnim pripadnostima stećaka. Glavninom, međutim, u literaturi koja se time bavila, pretežita je stavovita "državotvorna" ili "nacionalno - vjerska", i svojevrsna politička motiviranost s razvidnom neznanstvenom naravi, kao i činjenično neutemeljenim postavkama. Činjenice, međutim, višekratno ukazuju, slično kao i jezične različitosti u nazivlju, na višestranu konfesionalnu pripadnost stećaka. Ima ih i pravoslavni i onih *prave vire katoličke* kao i onih (bosanskih i humskih) *krstjana*, odnosno Crkve

7 Uz put od Lovreća prema Imotskom nalazi se nekropola stećaka *Mramor*.

8 Osobito se u tom pogledu zauzimao arheolog RADOŠLAV DODIG, *Bilizi (stećci) na Diliću, Bijača, Ljubuški, 14-15. st.*, (prospekt) Ljubuški, 2010.; R. DODIG, "Tko je ukrao hercegovačke bilige?", u: *Status, magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 13, Mostar, 2008., str. 269-273. Dodig u nizu priloga za stećke dosljedno koristi naziv *bilizi*.

bosanske. Odgovori na pitanja o naravi ove sljedbe, koja još uvijek nije posve jasna i znanstveno razjašnjena, možda bi se mogli tražiti upravo kroz umjetnost stećaka. Vezu etničkih Vlaha i stećaka, s vrlo dobrim argumentima, obrazložio je Ante Milošević,⁹ iako, treba i to reći, ima i osporavatelja njegovih zaključaka. Primjerice Ivan Mužić tumači da Vlasi nisu samo srednjovjekovni doseljenici u bosansko-hercegovačka i hrvatska područja, nego da su također i ostatci stare, pred-seobene populacije ovih područja, dakle autohtono, paleo-balkansko stanovništvo od kojega se na stećcima sačuvao dio njihove predkršćanske ornamentike, primjerice u prikazima jelena.¹⁰

Daljnje mogućnosti istraživanja etničkih ishodišta i povijesnoga pripadanja stećaka moguća su osobito u području razumijevanja simbolizma, ornamentalnih ukrasa, i značenjima figuralnih i ornamentalnih prikaza na stećcima.

Simbolizam i značenja ornamenata na stećcima

Nakon starijih autora, primjerice Dimitrija Sergejevskoga¹¹ i Drage Vidovića,¹² koji su se okušali u tumačenju simbolizma reljefnih prikaza, u istraživanju stećaka, osobito u Šefika Bešlagića, uglavnom je prevladavao formalno analitički pristup, iako ne uvijek i posve precizno (p)opisivanje i kvantifikacija¹³ pri čemu je najveća korist

---

9 ANTE MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi*, Split, 1991.

10 IVAN MUŽIĆ, "Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III., No. 36, Split, 2009., str. 315-340.

11 DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobniim spomenicima", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N.S., VIII., Sarajevo, 1953., str. 131-139.

12 DRAGO VIDOVIĆ, "Simbolične predstave na stećcima", *Naše starine*, II., Sarajevo, 1954., str. 119-136.

13 Bešlagićevim istraživanjima ni izbliza nisu obuhvaćene sve nekropole i stećci. Tako su samo na primjeru općine Čitluk u Hercegovini DIJANA KORAĆ - RUŽICA MIRKOVIĆ, "Stećci u Općini Čitluk", u: *Hercegovina*, 4, Mostar - Zagreb, 2018., str. 117-170, dokazale da u toj općini postoji znatno veći broj nekropola i stećaka od onoga koji je naveden u Bešlagićevu kataloško-topografskom pregledu. Isto vrijedi i za stećke u Općini Široki Brijeg. Prema Bešlagiću, naime, u Općini Čitluk bilo bi 703 stećka na 32 lokaliteta, dok su nova istraživanja utvrdila da se na tom području nalazi 796 stećaka na 61 lokalitetu. Također, navode Korać - Mirković (*nav. dj.*, str. 170) prema istraživanjima Ivana Dugandžića, da je u Općini Široki Brijeg ukupno 821 stećak na 60 lokaliteta dok je Bešlagić naveo da ih je na istome području 597 na 41

ovih istraživanja opsežno dokumentiranje, prije i više nego li sama objašnjenja.¹⁴ Jedan smjer u smislu novih tumačenja svakako je začela Marian Wenzel,¹⁵ američka istraživačica stećaka i srednjovjekovne bosansko-hercegovačke umjetnosti. Od suvremenih istraživača spomenuti je splitski arheolog Milošević i na tom polju učinio važan (is)korak, koji, treba priznati, osim pobornika, ima i spomenutih osporavatelja. Naime, za jedan plitki reljef konjanika koji kopljem (koje izlazi iz oblaka) pogađa zvijer, Milošević je ustvrdio da se radi o prikazu mitskoga boja Peruna i Velesa kojemu je neke paralele, odnosno sličnosti našao i u nekim reljefima na stećcima. Zamisao da bi se na tom reljefu iz Žrnovnice radilo o sv. Juri, kršćanskom supstitutu Perunova sina Jarila (Jure, Juraj), odnosno samoga Peruna, nije nova. Iznijeta je još dvadesetih (Mihovil Abramić) pa opet pedesetih godina (Kruno Prijatelj) XX. stoljeća. Zanimljivo da je u Žrnovnici u jednoj listini iz XI. stoljeća potvrđen pojam *zmikamik*, odnosno današnji Zmijin kamen, onako kako se u okolici Imotskoga govorilo za stećke. Zmija pak čest je motiv na sepulkralnim spomenicima pa i na stećcima. Suvremena filološka i mitološka istraživanja (Radoslav Katičić, Vitomir Belaj) utvrdili su da je taj toponim dio pretkršćanske *interpretatio mundi*, sakralna toponimija starog, pretkršćanskoga svjetonazora i na njemu utemeljene sakralizacije prostora.¹⁶ Možda

---

lokalitetu. Slično je Radoslav Dodig utvrdio za stećke na području Općine Ljubuški. Najprije je Marko Vego tvrdio da ih je ukupno 294. Bešlagić je naveo da u Ljubuškoj općini na 27 lokaliteta ukupno ima 391 stećak da bi Radoslav Dodig evidentirao čak 672 stećka na 49 lokaliteta u Općini Ljubuški.

- 14 U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata posebnu je ulogu u dokumentiranju, proučavanju i zaštititi stećaka u Bosni i Hercegovini, a djelomice i preko njezinih granica, imao časopis *Naše starine*, kojega je u Sarajevu (od 1953.) uređivao Šefik Bešlagić, ravnatelj republičke ustanove za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Osim njega u 23 sveska objavljavani su i radovi autora koji su pokušavali prodrijeti dublje od same pojavnosti ovih spomenika, nastojeći protumačiti njihovo značenje, moguće uzore i podrijetlo te simbolička značenja ukrasa. Uz Vidovića tu pripadaju i radovi V. Čorovića, Đ. Baslera, S. Rakić i J. Challeta. O ulozi ovoga časopisa u studiju stećaka dobar pregled objavio je ENES DEDIĆ, "Naše starine i stećci", u: *Bosna franciscana*, 48, Sarajevo, 2018., str. 189-202.
- 15 MARIAN WENZEL, "O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14, Split, 1962., str. 79-93; M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.
- 16 IVAN MUŽIĆ, "Svetojurjevska problematika u Hrvata i sveti Juraj na reljefu crkve u Žrnovnici", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III., No. 38, Split, 2011.,

je upravo istraživanje simbola, odnosno traženje značenja pojedinih ornamentalnih prikaza na stećcima, područje na kojemu se treba i može očekivati najviše novih spoznaja o stećcima, njihovim ishodištima i povijesnoj sudbini. Egzemplaran primjer (ne)razumijevanja značenja nekih ornamenta na stećcima predstavlja tumačenje znamenitoga križolika stećka iz Radimlje s reljefnim prikazom muške figure s uzdignutom desnom rukom, široko otvorenom velikom šakom, te i lukom i strijelom iznad ramena lijeve ruke oslonjene na bok. Prikaz se, na primjer u Gliptoteci zagrebačke HAZU, gdje se nalazi odljev, tumači kao *figuralni, portretni prikaz omiljene zabave pokojnika poput lova i viteških turnira*. Ako je pod ovim stećkom pokopan koji srednjovjekovni hercegovački vitez, kojemu je lov bio omiljena zabava, onda bi se moglo razumjeti da taj isti dostojanstvenik na toj istoj nekropoli, neposredno jedan do drugoga, ima pet ili šest svojih grobova. Naime, upravo je isti lik, jednak do detalja, prikazan na tolikom broju stećaka. Lik s istim ikonografskim karakteristikama prikazuje se i na nekoliko drugih lokaliteta a znan je i u drugim područjima, pa čak i u dalekim i davnim kulturama. Ne može dakle biti riječ o prikazu pokojnika nego se radi o simboličkom prikazu nekoga svjetonazorskoga ili vjerskoga uvjerenja koje se može odnositi na pokojnika, odnosno i na druge pokojnike, jednako onako kao što na kršćanskom groblju prikazi raspeća ne prikazuju pokopanu osobu nego simbolički prikazuju određeno vjerovanje pokojne osobe, pokopane pod dotičnim nadgrobnikom s prikazom Raspeća. Reljefni prikaz muškoga lika s uzdignutom desnicom treba razumijevati kao simbolički prikaz nekoga vjerovanja i svjetonazora iz pretkršćanskoga vremena. Moguće je taj lik razumjeti kao prikaz slavenske inačice Oriona, iznimno važne konstelacije u kalendaru drevnih naroda. O crt toga lika čak i odgovara shematskom pa i ikonografskom prikazu Oriona. U našim narodnim vjerovanjima ovo zviježđe na sjevernom nebu naziva se *Lovac*. Može se pomišljati da je to prikaz slavenskoga *Svantovita (Sventovit, Svetovid, Sveti Vid, Vid)*. Konačno, nekropola se nalazi u - *Vidovu polju*. To ime slavenskoga boga, onoga koji vidi sve, koji gleda svijet, zapravo je izvedeno od nje-

---

str. 187, 213, osporava da bi na reljefu u Žrnovnici bio pretkršćanski Perun koji bije svog suprotnika Velesa. Tvrdi da je prikazan kršćanski svetac Juraj koji ubija sotonsku zvijer. Također zaključuje da "zamišljanje nekih jezikoslovaca o postojanju, 'božanskog boja' Peruna s Velesom stvarno prerasta u mitotvorstvo", ciljajući na Radoslava Katičića i njegovu raspravu *Božanski boj*, objavljenu 2008. Iako za to ne navodi nikakvih (protu)argumenata.

gova božanskoga svojstva - sve vidi, vidi svijet, kojega je u kršćanskoj kulturi nadomještao sv. Vitus što je u slavenskim jezicima zamijenjeno s Vidom. Jednome stećku, onome iz Zgošće, znamenitom po njegovim dimenzijama i izrazito bogatoj ornamentici, kako geometrijskoj tako i figuralnoj, trebat će posvetiti dodatnu pozornost. Pisalo se o tome stećku kao o kraljevskome i sl. Iako je sasvim moguće da je taj monument služio sasvim drugoj svrsi osim nadgrobne. Već sada ima autora koji simbolizam ornamenata na ovome stećku pokušavaju objasniti kao - svojevrsni kalendar. I nisu bez argumenata.

Članci

Articles

Stećci na području Dubrovačkoga primorja - nove spoznaje

DOMAGOJ PERKIĆ
Dubrovački muzeji
Arheološki muzej
E-pošta: domagoj.perkic@gmail.com

UDK: 726.825:904(497.5)
904:726.825(497.5)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. veljače 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

Rad donosi nove, ažurirane, topografsko-statističke podatke o lokalitetima sa stećcima na dubrovačkom području, s posebnim naglaskom na područje današnje, administrativne, općine Dubrovačko primorje te rezultate arheoloških istraživanja lokaliteta Novakovo greblje u Čepikućama. Kroz navedena istraživanja utvrđeno je postojanje groblja sa stećcima u razdoblju od sredine 13. do u drugu polovicu 15. st., s tim da je isti položaj korišten kao groblje već u 8.-9. st. Po završetku arheoloških radova obavljena je konzervacija i restauracija svih stećaka.

Ključne riječi: stećci; Dubrovačko primorje; Čepikuće; Novakovo greblje; topografija; arheološko istraživanje; konzervacija.

---

* Članak je bio predviđen za objavu u okviru Zbornika o stećcima i Šefiku Bešlagiću 2015. godine. Na žalost, kako nikada nije došlo do realizacije navedenoga zbornika, ovdje se donosi ažurirani i dopunjeni rad. Sažetak predavanja izložen je na skupu: "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom 17. listopada 2019. u Mostaru.

Općina Dubrovačko primorje nalazi se zapadno od Grada Dubrovnika te istočno i južno od granice Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Kao zasebna općina osnovana je 1997. godine izdvajanjem iz Grada Dubrovnika.¹ Područje općine izduženo je u pravcu sjeverozapad-jugoistok u dužini oko 40 km, a širina mu se kreće od 5 do 15 km. Prema postojećem teritorijalnom ustroju površina općine je 197,8 km² ili 11,1% teritorija Dubrovačko-neretvanske županije.² Općinu čini 20 naselja: Banići, Kručica, Čepikuće, Doli, Imotica, Lisac, Majkovi, Mravinca, Ošlje, Podgora, Podimoč, Slano, Smokovljani, Stupa, Štedrica, Točionik, Topolo, Trnova, Trnovica i Visočani.³ O administrativnim podjelama ovoga prostora, kako u vrijeme Dubrovačke Republike, tako i kasnije te uvriježene podjele na: Gornja sela, Primorska sela, Slansko primorje i Stonsko primorje, pisalo se u više navrata.⁴

Dubrovačko područje u kontekstu stećaka poznato je u starijoj literaturi već od kraja 19. st., prije svega kroz radove Vida Vuletića Vukasovića u *Viestniku Hrvatskoga arheološkoga društva*⁵ i *Starohrvatskoj*

-
- 1 RUŽICA MIŠKOVIĆ, "Općina Dubrovačko primorje - nova jedinica lokalne samouprave", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, VII., Dubrovnik, 1999., str. 10-13.
  - 2 HELENA KARLIĆ MUJO, "Suvremeni demografski i razvojni izazovi Općine Dubrovačko Primorje, Hrvatska", u: *Geoadria*, 15/1, Zadar, 2010., str. 110-111.
  - 3 H. KARLIĆ MUJO, "Suvremeni demografski i razvojni izazovi", str. 111.
  - 4 JOSIP LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog Primorja 1399.-1405.", u: *Arhivski vjesnik*, XI.-XII., Zagreb, 1968.-1969., str. 11; ANA KAZNAČIĆ-HRDALO, "Dioba i ubikacija dijelova Slanskog primorja u doba pripojenja Dubrovniku godine 1399.", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku*, XVII., Dubrovnik, 1979., str. 17; ANA HRDALO, "Kroz prošlost i sadašnjost Dubrovačkog primorja", u: *Dubrovački horizonti*, 21, Zagreb, 1981., str. 63.
  - 5 VID VULETIĆ-VUKASOVIĆ, "Dopisi", u: *Viestnik Hrvatskoga Arheološkoga društva* (dalje: *VHAD*), god. IV., br. 1, Zagreb, 1882., str. 23-26; ISTI, "Dopisi", u: *VHAD*, god. VII., br. 2, 4, Zagreb, 1885., str. 55-59, 121-124; ISTI, "Dopisi", u: *VHAD*, god. IX., br. 1, Zagreb, 1887., str. 121-124; ISTI, "Dopisi", u: *VHAD*, god. X., br. 4, Zagreb, 1888., str. 124-126; ISTI, "Dopisi", u: *VHAD*, god. XI., br. 1, 2, Zagreb, 1889., str. 16-19, 56-60; ISTI, "Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini", u: *VHAD*, god. XII., br. 1, 3, Zagreb, 1890., str. 5-7, 84-88; ISTI, "Razne vesti, Starohrvatski natpis u Konavlima", u: *VHAD*, god. XIII., br. 4, Zagreb, 1891., str. 121; ISTI, "Dopisi", u: *VHAD*, god. XIII., br. 3, Zagreb, 1891., str. 83-86; ISTI, "Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini", u: *VHAD*, god. XIII., br. 4, Zagreb, 1891., str. 108-114; ISTI, "Starobosanski nadpisi u Bosni i Hercegovini", u: *VHAD*, god. XIV., br. 1, Zagreb, 1892., str. 4-7.

prosvjeti,⁶ a nešto manje i Frane Radića.⁷ U razdoblju između Drugoga svjetskog rata i Domovinskoga rata 1991. o stećcima su pisali: Alojz Benac,⁸ Josip Lučić,⁹ Cvito Fisković,¹⁰ Dubravka Beritić,¹¹ a prvi topografski pregled donio je Šefik Bešliagić.¹² Bogato ukrašen stećak s natpisom iz Brotnjica u Konavlima jedini je koji je privukao nešto više pažnje u stručnoj javnosti.¹³ Povremene spomene o pojedinim motivima sa stećaka dubrovačkoga područja donosi i Marian Wenzel.¹⁴ U razdoblju nakon Domovinskoga rata o stećcima s područja Konavala u više navrata piše Zdenko Žeravica s koautorima,¹⁵ a o

-
- 6 VID VULETIĆ-VUKASOVIĆ, "Stećci u selu Popovićima u Konavlima", u: *Starohrvatska prosvjeta*, god. I., Knin, 1895., str. 237-238; ISTI, "Stećci u Konavlima u Dalmaciji", u: *Starohrvatska prosvjeta*, god. II., Knin, 1896., str. 103-104; "Bibliografija", u: *Starohrvatska prosvjeta*, god. III., br. 3, 4, Knin, 1897., str. 161-162.
  - 7 FRANE RADIĆ, "Razne viesti", u: *Starohrvatska prosvjeta*, god. III., br. 1, Knin, 1897., str. 42.
  - 8 ALOJZ BENAC, "Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća", u: *Anali Histo-rijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, II., Dubrovnik, 1953., str. 59-85.
  - 9 JOSIP LUČIĆ, "Stećci u Dubrovačkoj rijeci i Brgatu", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13, Split, 1961., str. 176-187.
  - 10 CVITO FISKOVIĆ, "Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj župi", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13, Split, 1961., str. 147-174.
  - 11 DUBRAVKA BERITIĆ, "Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, I., Dubrovnik, 1986., str. 413-439; ISTA, "Rasprostranjenost stećaka na dubrovačkom području", u: IGOR FISKOVIĆ (prir.), *Zbornik radova sa Simpozija Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Dubrovnik, 1987., str. 145-149.
  - 12 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 87-96.
  - 13 MARKO VEGO, "Ćirilski natpis u Brotnjicama u Konavlima", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13, Split, 1961., str. 188-191; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, "Stećci u Brotnjicama", u: *Anali Histo-rijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, VIII.-IX., Dubrovnik, 1962., str. 65-83; D. BERITIĆ, "Rasprostranjenost", str. 146.
  - 14 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., T XI., 7,8.; T XII., 5.; T XV., 10-13; T XXV, 9; T XXVIII., 17.
  - 15 ZDENKO ŽERAVICA - LJILJANA KOVAČIĆ, *Konavle, srednjovjekovna groblja*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2002.; ZDENKO ŽERAVICA, "Arheološka iskopavanja srednjovjekovnih nekropola u Konavlima tijekom 1997.-1999. godine", u: *Zbornik Dubrovačkih muzeja*, I., Dubrovnik, 2004., str. 283-330; ISTI, "Sv. Mihajlo, Gornja Čajkovica, šumet", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2005., str. 254-256; ISTI, "Križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim nadgrob- nima spomenicima -

konavoskim stećcima u okviru općenitoga pregleda lokaliteta kulturne baštine i Julijana i Mato Brautović.¹⁶ Stećke Župe dubrovačke¹⁷ i Dubrovačkoga primorja,¹⁸ kao i detaljni i ažurirani topografski pregled stećaka i drugih kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na dubrovačkom području donosi Domagoj Perkić u okviru izložbe "Stećci" i pripadajućem katalogu iz 2008.¹⁹ Gotovo 11 godina nakon toga, nakon brojnih novih rekognosciranja, izrade foto i nacrtne te 3D fotogrametrijskih modela pojedinih stećaka, Domagoj Perkić u izdanjima Dubrovačkih muzeja, publicira stećke na zapadnom dubrovačkom području, odnosno između grada Dubrovnika i granice s BiH kod Neuma.²⁰

U obje spomenute publikacije iz 2008. i 2019., osim stećaka obrađeni su i drugi nadgrobnji spomenici, prije svega srednjovjekovne nadgrobnje ploče i nadgrobnji učelci, s tim da su u ovoj potonjoj detaljno objašnjene njihove razlike od stećaka.²¹

U kontekstu povijesnoga pregleda proučavanja stećaka, općenito na dubrovačkom području, nezaobilazno je naglasiti pokretanje multinacionalne nominacije te izradbe Pristupnoga popisa (Tentativne liste) za upis stećaka na Popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a.²²

---

mramori (tzv. stećci) u Konavlima", u: Ivo LUČIĆ (prir.), *Zbornik Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zagreb, 2011., str. 331-401.

16 JULIJANA ANTIĆ BRAUTOVIĆ - MATO BRAUTOVIĆ, *Povijesno-umjetnička topografija Konavala i stanje očuvanosti spomeničke baštine*, Udruga mladih Konavala, Močići, 2005.

17 DOMAGOJ PERKIĆ - MARTA PERKIĆ, "Lokaliteti", u: *Arheološka baština Župe Dubrovačke, Katalog izložbe*, Dubrovnik, 2007., str. 34-35, 42, 55, 59; DOMAGOJ PERKIĆ, "Stećci na području Župe Dubrovačke, nijemi svjedoci povijesti", *Kurenat*, 4, Župa Dubrovačka, 2008., str. 15-16.

18 DOMAGOJ PERKIĆ, "Nove spoznaje o grobljima sa stećcima na području Čepikuća i Trnovice", u: *Zbornik Dubrovačkih muzeja*, II., Dubrovnik, 2013., str. 17-45.

19 IVAN ALDUK - DOMAGOJ PERKIĆ - MARINKO TOMASOVIĆ, "Topografija stećaka u Hrvatskoj", u: JASMINA POKLEČKI STOŠIĆ (prir.), *Stećci, katalog izložbe*, Zagreb, 2008., str. 58-120.

20 DOMAGOJ PERKIĆ, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobnji spomenici zapadnoga dubrovačkog područja*, Dubrovnik, 2019.

21 D. PERKIĆ, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobnji spomenici*, str. 15-17.

22 Dana 15. srpnja 2016., na 40. zasjedanju UNESCO-ovog Odbora za svjetsku baštinu u Istanbulu u Turskoj, nominacija *Stećci - srednjovjekovna groblja nadgrobnih spomenika* upisana je na Popis svjetske baštine UNESCO-a.

S područja Hrvatske izabrana su samo dva lokaliteta koja su zadovoljavala stroge kriterije UNESCO-a: Cista Velika - Velika i Mala Crljivica, Općina Cista Provo i crkva sv. Barbare sa stećcima u Općini Konavle.²³

Na temelju postojeće literature, a posebice obavljenih rekognosciranja terena autora ovoga rada i dokumentiranja kasnosrednjovjekovnih nadgrobnjaka, može se reći da na Dubrovačkom području stećke nalazimo na gotovo cijelom teritoriju nekadašnje Dubrovačke Republike, izuzevši sve otoke, poluotok Pelješac i uže urbano područje Grada. Dakle, možemo ih pratiti na području Općine Konavle (24 lokaliteta s 588 stećaka), Općine Župa dubrovačka (4 lokaliteta s 21 stećkom), administrativnom području grada Dubrovnika od Šumeta na istoku do Dubravice i Riđice na zapadu (10 lokaliteta sa 68 stećaka) i Dubrovačkom primorju (29 lokaliteta s 362 stećka). Ukupno bi to bilo 67 lokaliteta s 1039 stećaka.²⁴

Primjetno je da je iz ovakvih statističkih podataka izostavljen poluotok Pelješac, iako je u starijoj literaturi spominjan kao područje s brojnim stećcima. Možda najbolji primjer zašto je tomu tako jest podatak kako je u Stonu nekada bilo više od 500 stećaka o čemu prvi spomen donosi N. Z. Bjelovučić 1921. godine.²⁵ Takvu informaciju, odnosno pogrješku, prenosi i Bešlagić,²⁶ a prenosim je i sam kod pisanja topografije za izložbu "Stećci" 2008.²⁷ Uvidom u stanje na terenu kao i detaljnim iščitavanjem literature utvrđeno je da Bjelovučić kada govori o 500 stećaka u Stonu misli na lokaciju kod Crkve sv. Kuzme i Damjana. No, on takvu vijest prenosi tek na osnovu pričanja lokalnoga stanovništva, navodeći kako je većina stećaka uništena početkom 20. st., kod gradnje sadašnjega groblja pa je već tada bilo vidljivo samo 25 ploča u ogradama groblja i neposredno u međama ispod.²⁸ U međuvremenu o nadgrobnjacima uokolo crkve sv. Kuz-

---

23 O stećcima na Sv. Barbari vidjeti u: DOMAGOJ PERKIĆ, "Stećci kod crkve sv. Barbare u Dubravci, Konavle", u: *Zbornik Dubrovačkih muzeja*, 4, Dubrovnik, 2017., str. 67-138.

24 D. PERKIĆ, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobnji spomenici*, str. 200.

25 NIKOLA ZVONIMIR BJELOVUČIĆ, *Povijest poluotoka Rata (Pelješca)*, Split, 1921., str. 53, 74.

26 Š. BEŠLAGIĆ, *Topografski pregled*, str. 88.

27 I. ALDUK - D. PERKIĆ - M. TOMASOVIĆ, "Topografija", str. 101, 103.

28 N. Z. BJELOVUČIĆ, *Povijest*, str. 74.

me i Damjana pišu V. Sokol²⁹ (spominje tek dvije nadgrobne ploče ukrašene motivima tordiranoga užeta i urezanim Tau križem) i C. Fisković³⁰ (spominje općenito nadgrobne ploče i učelke). Uvidom na terenu utvrđeno je postojanje samo 5 cjelovitih nadgrobničkih učelaka s reljefnim prikazom križa. Svi su ugrađeni kao spolije u zidu stubišta i crkve. Nije vidljiva niti jedna izvorna srednjovjekovna nadgrobna ploča, a kamoli stećak. Slična situacija je i s ostalim dijelovima Peđešća gdje zapravo nemamo niti jedan stećak, nego tek nadgrobne učelke i nadgrobne ploče s prikazima štita i mača, ali koje nisu stećci.

Novakovo greblje u Čepikućama

Na prostoru naselja Čepikuće u općini Dubrovačko primorje nalaze se tri lokaliteta sa stećcima: oko Crkve sv. Martina, Dobrštak i predmetno Novakovo greblje. Postoje mišljenja kako je riječ o jednom, naknadno dislociranom lokalitetu, no to se vjerojatno može reći samo za položaj Dobrštak, dok su položaji oko Crkve sv. Martina i Novakovo greblje vjerojatno zasebni lokaliteti. Razlog tako veliku broju lokaliteta sa stećcima kao i samih stećaka možemo tražiti u smještaju Čepikuća na prirodnoj komunikaciji od priobalja ka unutrašnjosti, odnosno od Slanog i Dola prema Trebinji i Ravnom, u postojanju Crkve sv. Martina (moguće još iz ranosrednjovjekovnog razdoblja)³¹ te zbog blizine izvora vode Dobrštak.

Takav položaj uz komunikacije je veoma čest smještaj za groblja sa stećcima. Naime, postavljanje grobova i groblja uz komunikacije je običaj koji možemo pratiti od prapovijesnih, preko antičkih pa sve do srednjovjekovnih razdoblja. Komunikaciju možemo promatrati kao simbolični put na drugi svijet ili možemo pretpostaviti vjerovanje i želju da mrtvi predci čuvaju putnike i put kao pristup naselju. Kako su komunikacije sve donedavno zapravo bile prije svega prirodne komunikacije, koje su prilagođene tadašnjim potrebama, gro-

---

29 VLADIMIR SOKOL, "Kasnosrednjovjekovna grobišta i nadgrobni spomenici Peđešća", u: *Pelješki zbornik*, 1, Zagreb, 1976., str. 332.

30 CVITO FISKOVIĆ, "Stećci u Cavtatu i u Dubrovačkoj župi", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13, Split, 1961., str. 152; ISTI, "Likovna baština Stona", u: *Anali JAZU*, XXII.-XXIII., Zagreb, 1985., str. 96.

31 IGOR FISKOVIĆ, "Crkveno graditeljstvo dubrovačke regije u svjetlu povijesti, od IX. do XII. stoljeća", u: ŽELIMIR PULJIĆ - NEDILJKO A. ANČIĆ (prir.) *Tisuću godina Dubrovačke (Nad)biskupije*, Dubrovnik, 2001., str. 413.

blja uz njih nalazimo u obliku kamenih gomila, raznih vrsta rimskih nekropola, pa tako i groblja uz crkve i groblja sa stećcima.

Blizinu vode (lokve, izvori, bunari) kao čest čimbenik izbora smještaja stećaka moguće je promatrati kroz prizmu kontinuiteta kulturnog, svetog mjesta, ali i kroz čisto profane razloge što su takva mjesta često posjećivana u svakodnevnom životu.³² Na području Dubrovačkoga primorja takve položaje lokaliteta nalazimo u Trnovi (Greblje) i Gornjim Majkovima (Crkva sv. Stjepana),³³ a u Župi dubrovačkoj kod Petrače (Crkva sv. Đurđa).³⁴ U obližnjem Popovu (Bosna i Hercegovina) stećke uz vodu nalazimo u Strujićima, Veličanima, Starom Slanom, Humu i Ravnom.³⁵

Novakovo greblje nalazi se na povišenom položaju na zaravni između Lisca i Čepikuća, oko 330 m južno od Crkve sv. Martina i naselja Čepikuće i 200 m južno od položaja Dobrštak i istoimenog izvora, na k.č. 1288, k.o. Čepikuće (slika 1). Središnje koordinate položaja po Gaus - Kriegeru su: X = 47 44 824 N; Y = 64 86 984 E, Z = 251,70 m NV (prilog 1). U stručnoj literaturi Novakovo greblje obrađivano je u više navrata.³⁶ Uglavnom se daju osnovni podatci o broju stećaka te se raspravlja o ukrasima koji se javljaju na njima. Takvi radovi nastali su temeljem obilaska lokaliteta i opisa onoga što se moglo vidjeti, s tim da je potrebno naglasiti kako je dio stećaka bio okrenut i nisu bili vidljivi svi ukrasi (slika 2, 3).

---

32 IVAN ALDUK, "Stećci u kontekstu europskog i našeg srednjovjekovlja", u: JASMINA POKLEČKI STOŠIĆ (prir.), *Stećci, katalog izložbe*, Zagreb, 2008., str. 47.

33 I. ALDUK - D. PERKIĆ - M. TOMASOVIĆ, "Topografija", str. 105-106.

34 I. ALDUK - D. PERKIĆ - M. TOMASOVIĆ, "Topografija", str. 107; MARTA PERKIĆ, "Rezultati arheoloških istraživanja kod Crkve sv. Đurđa u Petrači", u: *Zbornik Župe Dubrovačke*, V., Zagreb, 2008., str. 103; ISTA, "Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III., No. 35, Split, 2008., str. 65; D. PERKIĆ - M. PERKIĆ, "Lokaliteti", str. 32-37.

35 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Popovo, Srednjovjekovni nadgrobnici Bosne i Hercegovine*, sv. VIII., Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966., str. 90.

36 V. VULETIĆ-VUKASOVIĆ, "Dopisi", 1885., str. 122; A. BENAC, "Srednjovjekovni stećci", str. 73-74; D. BERIĆ, "Susret sa spomenicima", str. 425-427; Š. BEŠLAGIĆ, *Topografski pregled*, str. 90; I. ALDUK - D. PERKIĆ - M. TOMASOVIĆ, "Topografija", str. 105; D. PERKIĆ, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobnici spomenici*, str. 74-81.

Prvi ozbiljniji radovi, koji su donijeli neke nove spoznaje, obavljani su 2011., financiralo ih je Ministarstvo kulture, a obuhvatili su čišćenje terena od raslinja, podizanje i okretanje 2 stećka dizalicom, izrada geodetskoga situacijskog snimka, izrada arhitektonskoga snimka postojećeg stanja, dokumentacija 4 stećka - crteži i 3D skeniranje 2 stećka.³⁷ Dakle, riječ je o isključivo dokumentacijskim radovima kao podloga i priprema za daljnja istraživanja. Međutim, i takvim radovima dobivene su nove spoznaje koje su se prije svega odnosile na nove ukrase, odnosno nove motive koji nisu bili vidljivi u prijašnjem položaju stećaka. Takve spoznaje rezultirale su zasebnom objavom.³⁸

Sljedeći nivo radova, obavljen 2013., obuhvaćen je projektom "HER. CUL" - Valorizacija kulturne baštine srednjovjekovnih stećaka na zapadnom Balkanu. Riječ je o projektu Europske unije koji se financira iz programa pod nazivom "Preparatory actions for preserving and restoring cultural heritage in conflict areas in the Western Balkans for the year 2010 - EUROPEAID/131266/C/ACT/MULTI". Nositelj projekta je Regionalna razvojna agencija Dubrovačko-neretvanske županije DUNEA.³⁹ U okviru navedenoga projekta obavljena su: arheološka iskopavanja većeg dijela lokaliteta⁴⁰ (uključujući analizu osteoloških nalaza - antropološka analiza i DNA analiza,⁴¹ C-14 datiranje,⁴² konzervacija i restauracija pokretnih arheoloških nalaza,⁴³

---

37 Izvođač arheoloških radova bila je tvrtka Arheoplan d.o.o., a kao podizvođači tvrtke Habitat geo d.o.o., (geodetska podloga) i NEIR d.o.o. (3D skeniranje dva stećka).

38 D. PERKIĆ, "Čepikuće i Trnovica", str. 17-45.

39 DOMAGOJ PERKIĆ - IVAN ALDUK - JOŠKO ČALETA, *Stazama stećaka*, Katalog izložbe, DUNEA, Dubrovnik, 2014.; DOMAGOJ PERKIĆ - IVAN ALDUK - MARIJANA AKSIĆ VITKOVIĆ - MARIJA RADOVANOVIĆ, *Stazama stećaka*, Katalog projekta HER.CUL, Dunea, Dubrovnik, 2014.

40 Arheološka istraživanja obavila je tvrtka ARHEO PLAN d.o.o, Butkovina 7, 20216 Dubravka, voditeljica istraživanja Konstanta Mucić, dipl. arheolog, zamjenica Nela Kovačević Bokarica, dipl. arheolog.

41 Antropološka i DNA analiza uzoraka izvršene su u Antropološkom laboratoriju KBC-a Split, Udruga "Hrvatski identitet", predsjednik udruge prof. dr. sc. Šime Anđelinović, antropološka obrada: Tina Bareša, mag. for., Ivana Anterić, dipl. arh., prof. fil. Krešimir Sučić, dr. med.

42 C 14 analiza obavljena je na Beta Analytic Radiocarbon Data Laboratory iz Miami, SAD.

43 Obavio izv. prof. Ivo Donelli, restaurator-savjetnik, Odsjek za restauraciju-konzervaciju Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu.

crtanje pokretnih nalaza,⁴⁴ video dokumentiranje⁴⁵) te konzervacija i restauracija svih stećaka.⁴⁶

Prije nego se prikažu rezultati arheoloških istraživanja iz 2013., zbog cjelovitosti i lakšeg razumijevanja konteksta ovoga lokaliteta sa stećcima, donijet će se osnovni podatci o lokalitetu s kataloškim opisom svih stećaka. Ovdje se ne će raspravljati o ukrasnim motivima na stećcima jer je o tome relativno nedavno već pisano.⁴⁷

Novakovo greblje predstavlja jedno od najvažnijih, ali i najočuvanijih srednjovjekovnih grobalja sa stećcima na širem dubrovačkom području. Sadrži 6 stećaka, od čega su četiri ukrašena, a dva nisu. U tipološkom smislu imamo: 1 sljemenjak bez podnožja, tri visoka sanduka i dva obična sanduka.⁴⁸ Većina stećaka bila je okrenuta, a kako su kasnija istraživanja pokazala i dislocirana u odnosu na izvorni grob. Lokalitet je djelomično devastiran u novom vijeku: u sjeverozapadnom dijelu, za vrijeme austrijske vladavine, ukopana je mjerna točka (trigonometar), a nešto dalje je iskopan i natrag vraćen dio zemlje (oko 3 m², navodno prilikom "vježbanja" u radu s bagerom lokalnog stanovništva). Negdje 60-ih godina prošlog stoljeća, oko stećaka je podignut kameni prsten u suhozidnoj tehnici relativne visine od oko 30 cm, no ni on nije sačuvan u cijelosti.

Kataloški opis stećaka:

STEĆAK 1 (tabla 1, slika 6, 7) - sljemenjak bez podnožja, dimenzija 182 x 83 x 109, odnosno 120 cm, težina 6700 kg. Prednja i stražnja dužinska stranica ukrašene su motivom arkadnih udubljenja, a iznad arkada je bordura u obliku vitice s trolistom. Na prednjoj bočnoj stranici nalazi se štit s mačem, mač ima kuglasti završetak, postavljen je vertikalno iza pravokutnog štita, a preko štita je dijagonalna traka što dijeli štit na dva jednaka trokutasta isječka. U gor-

44 Sve crteže pokretnog arheološkog materijala nacrtala je Mirna Jokić, dipl. arheolog.

45 Autor video dokumentacije Oliver Pezo, Udruga ArtFormat iz Dubrovnika.

46 Obavio je izv. prof. Ivo Donelli, restaurator-savjetnik s timom suradnika, Odsjek za restauraciju-konzervaciju Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu.

47 D. PERKIĆ, "Čepikuće i Trnovica", str. 21-23.

48 Pri određivanju tipova stećaka pridržavalo se uobičajene tipologije gdje su sanduci svi stećci viši od 30 cm, iako prema ukupnom dojmu stećci 2 i 6 mogu biti i ploče.

njem isječku je polumjesec, a u donjem zvijezda. Cijeli motiv štita s mačem omeđen je bordurom u obliku tordiranog užeta, a u gornjem dijelu i vitice s trolistom koja prati tordirano uže i balčak mača. Na stražnjoj bočnoj stranici je konjanik s kopljem, a uz rub bordura u obliku tordiranog užeta.

STEĆAK 2 - sanduk dimenzija 166 x 89 x 47 cm, težina 2300 kg, bez bilo kakvih ukrasa na svim stranicama.

STEĆAK 3 (tabla 3:1-3) - visoki sanduk dimenzija 205 x 79 x 116 cm, težina 4500 kg. Dvije bočne (južna i sjeverna) i jedna uzdužna (istočna) stranica jednako su ukrašene bordurom u obliku vitice s trolistom uz gornji rub stečka, ispod koje je motiv tordiranog užeta koji prati gornje i bočne rubove stečka. Druga uzdužna (zapadna) stranica nije vidljiva, ali se može pretpostaviti isti ukras. Gornja površinska stranica nije ukrašena.

STEĆAK 4 (tabla 2, slika 8) - visoki sanduk dimenzija 181 x 78 x 71 cm, težina 2700 kg. Na prednjoj uzdužnoj (zapadnoj) stranici prikaz je scene lova: konjanik s kopljem u ruci ispred kojeg je prikaz jelena, sve je uokvireno bordurom u vidu tordiranog užeta iznad kojega je motiv vitica s trolistom. Na prednjoj bočnoj (južnoj) stranici je prikaz dviju heraldički postavljenih ptica (grlica ?), odnosno motiv euharistije (bez kaleža), iznad kojeg je opet ista bordura, tj. tordirano uže i vitice s trolistom. Stražnja uzdužna (istočna) stranica ukrašena je samo bordurom u vidu tordiranog užeta koji prati gornje i bočne rubove stečka, a ispod gornjeg ruba je motiv vitice s trolistom. Stražnja bočna (sjeverna) stranica ima isti ukras kao i stražnja uzdužna. Na gornjoj stranici nalazi se prikaz pravokutnog štita s mačem, mač ima kuglasti završetak, preko štita je dijagonalna traka što dijeli štit na dva jednaka trokutasta isječka. U gornjem isječku je polumjesec, a u donjem zvijezda (kao na bočnoj stranici stečka 1). Pokraj vrha mača s kuglom nazire se prikaz rozete (?).

STEĆAK 5 (tabla 3:4-7) - sanduk dimenzija 177 x 77 x 78 cm, težina 2700 kg. Sve bočne i uzdužne stranice jednako su ukrašene bordurom u obliku vitice s trolistom uz gornji rub stečka, ispod koje je motiv tordiranog užeta koji prati gornje i bočne rubove stečka. Na istočnoj uzdužnoj stranici naknadno su urezana slova R B A, što su navodno inicijali osobe Rabadžija Baldo pokojnog Ante. Gornja površinska stranica nije ukrašena.

STEĆAK 6 - sanduk dimenzija 184 x 94 x 30-40 cm, težina 2050 kg, bez bilo kakvih ukrasa na svim stranicama.

Rezultati arheoloških istraživanja 2013.⁴⁹

Prije obavljanja arheoloških istraživanja svi stećci su dislocirani na obližnji položaj kako bi se mogao istražiti cijeli prostor veličine oko 17 x 14 m (dakle oko 238 m²). S obzirom da se dislociranje obavljalo auto dizalicom, bilo je moguće izmjeriti i težinu svakoga pojedinog stećka što je navedeno u kataloškom opisu stećaka.

Iskopavanje je u cijelosti obavljeno ručnim iskopom, vodeći računa o stratigrafiji, tj. proučavanju arheoloških slojeva-stratigrafskih jedinica, s ciljem da ih se poreda u kronološkom i kulturnom redosljedju, odvajajući pojedine stratigrafske jedinice i nalaze unutar njih.

Utvrđeno je da je površinski sloj na lokalitetu bio humus i recentni kameni nasip. Sljedeći otkopni sloj bio je zemljani sloj u kojem su pronađeni srednjovjekovni grobovi. Relativna visina kamenog nasipa iznosila je oko 0,40 m, a zemljanog sloja od oko 0,20 do oko 0,70 m. Završni sterilni sloj je kamen živac (tzv. *mujara*) i zemlja zdravica svijetlosmeđe i sive boje (tzv. *bjelica*). Ukupno je pronađeno 6 grobova koji pripadaju dvjema fazama sahranjivanja (prilog 2 i prilog 3).

FAZA 1

Prva, ranija faza sahranjivanja pripada ranosrednjovjekovnom razdoblju i ona je u potpunosti uništena kasnijim grobljem sa stećcima, odnosno drugom fazom. Od prve faze preostala je tek nakupina kostiju, koja je definirana kao grob 1, te ostatci kamenoga prstena - obruba koji je evidentiran sa sjeveroistočne i jugozapadne strane lokaliteta.

Ovaj obrub pripisan je prvoj fazi zbog visinski nižeg položaja u odnosu na grobove sa stećcima, a vjerojatno je označavao ukopni prostor ranosrednjovjekovne faze ukopavanja. Rađen je od većeg i srednjeg pločastog kamena vodoravno postavljenog na zemlju zdravicu i kamen živac.

---

49 Za pisanje dijela članka o rezultatima arheoloških istraživanja iz 2013. korišten je Završni izvještaj: restauratorski i konzervatorski radovi, arheološko istraživanje, na lokalitetu Novakovo greblje, Čepikuće, Dubrovnik, 2013., autora: Konstante Mucić i Nele Kovačević Bokarica, uz njihovu suglasnost, na čemu im i ovom prilikom zahvaljujem.

GROB 1 smješten je u centralnom dijelu lokaliteta, neposredno ispod površine i jedne amorfnе kamene ploče. Riječ je, zapravo, o veliku broju dislociranih, polomljenih i na hrpu nabacanih kostiju, bez ikakve grobne arhitekture, odnosno riječ je o sekundarnom položaju ostataka grobova na koje se naišlo prilikom kopanja grobova druge faze. Dimenzije pronađene nakupine kostiju su oko: 1,35 m (dužina) x 1,00 m (širina) x 0,35 m (dubina). Antropološkom analizom utvrđeno je da se ovdje nalazi najmanje 10 individua, od čega 6 muškaraca (20-50 godina), 2 žene (35-44 godine), 1 dijete (3-4 godine) i 1 osoba kojoj nije bilo moguće odrediti spol. Datiranjem C-14 metodom uzorka kostiju iz groba 1 dobivena je apsolutna datacija u razdoblju 710.- 890. god. posl. Kr., s 95 % vjerojatnosti.

FAZA 2

Druga faza sahranjivanja predstavlja vrijeme ukopavanja pod stećcima. Ukupno je pronađeno 5 grobova (grobovi 2-6), s tim da je jedino grob 4 moguće vezati uz stećak 1, dok sve ostale grobove nije moguće direktno vezati uz pojedine stećke, jer su stećci toliko dislocirani u odnosu na grobove, da je mogućnost pogreške u eventualnom pridruživanju groba stećku veoma velika. Osim toga, primjetno je da nedostaje jedan grob (6 stećaka, 5 grobova), što je vjerojatno posljedica devastiranosti lokaliteta u njegovu sjeverozapadnom dijelu.

Svi grobovi građeni su u sustavu grobne škrinje od više slabo obrađenih i priklesanih kamenih ploča, gdje se one okomito postavljene nazivaju obložnica, a one vodoravne poklopnica. Grobne konstrukcije nalaze se do najviše 50 cm od današnje površine ili pliče. Njihova očuvanost varira tako da su grobovi 2, 3 i 5 dobro očuvani, a 4 i 6 loše ili samo djelomično. Zapuna kod svih grobova je rahla zemlja smeđe boje s većom primjesom manjeg i sitnog kamena. Dno groba je zemlja zdravica i kamen živac. Veličina grobnih konstrukcija je u prosjeku 190-220 cm dužine, 20-60 cm širine te 30-70 cm dubine.

Orijentacija grobova ove faze nije u potpunosti ujednačena, iako je načelno istok - zapad, s tim da je glava na zapadu. Naime, grobovi 2, 3 i 5 orijentirani su sjeverozapad - jugoistok, grob 4 jugozapad - sjeveroistok te grob 6 zapad - istok (vidi prilog 2 i 3).

Uobičajeno, u svim grobovima nalaze se isključivo kosturni ukopi, u ispruženom položaju na leđima, s prekriženim rukama na truhu (barem kod onih grobova gdje je stanje očuvanosti kostura dopuštalo takvu konstataciju - grobovi 2, 3 i 6, dok je kod grobova 4 i 5 očuva-

nost loša pa ne možemo biti sigurni). Vrlo često pokojnici sahranjeni pod stećcima imaju prekrížene ruke na truhu ili grudima, npr. na lokalitetu Grborezi kod Livna od ukupno 218 grobova (gdje se mogao utvrditi položaj ruku), u njih 120 pokojnici imaju tako prekrížene ruke⁵⁰ ili na lokalitetu Stećci u Raškoj gori kod Mostara gdje od 97 grobova 42 pokojnika imaju prekrížene ruke.⁵¹ Inače, u ikonografiji prikaz pokojnika s prekrížanim rukama tipičan je znak pripadnosti kršćanskoj vjeri.⁵²

Broj ukopa u pojedinom grobu varira. Samo jedan grob (grob 4, ispod stećka 1) predstavlja pojedinačni ukop, dok su dva groba s dvojnim ukopom (grobovi 2 i 3), a dva s višestrukim ukopima (grob 5 sa 7 individua i grob 6 s 3 individue). Dakle, prema provedenoj antropološkoj analizi, u drugoj fazi ukupno je ukopano najmanje 15 individua, od čega 9 muškaraca i 6 žena. Svi su bili sahranjeni pod stećcima, što donekle odudara od uobičajene prakse. Naime, iako odnos broja grobova pod stećcima i onih bez stećaka nije ujednačen, gotovo uvijek je znatno više grobova nego stećaka. Možemo navesti samo nekoliko primjera sa šireg dalmatinskog prostora gdje su (sustavno) istraživana groblja sa stećcima: groblje pod Borinovcem kod Trilja imalo je 25 stećaka i 57 grobova,⁵³ u Poljanicama u Bisku 2 stećka i 28 grobova,⁵⁴ u Ričicama kod Imotskog (lokaliteti Pratrova glavica i Parlovi) 50 stećaka i 141 grob,⁵⁵ u Opletju kod Koteza (blizu Vrgorca)

---

50 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Grborezi, srednjovjekovna nekropola*, Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH, Sarajevo, 1964., str. 64.

51 VUKOSAVA ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, "Zaštitno arheološko istraživanje srednjovjekovne nekropole Stećci u Raškoj gori kod Mostara", u: *Naše starine*, XVIII.-XIX., Sarajevo, 1989., str. 93-94.

52 DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci, Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013., str. 117; više o ležećim prikazima pokojnika s prekrížanim rukama na stećcima vidi u: DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobim spomenicima", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n.s. VIII., Sarajevo, 1953., str. 131-144.

53 ANTE MILOŠEVIĆ, "Kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima pod Borinovcem u Trilju", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 12, Split, 1982., str. 195.

54 ANTE MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi: stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, Split, 1991., str. 40.

55 VANJA KOVAČIĆ - ŽIVKO MIKIĆ - NIKOLA JAKŠIĆ - GORAN NIKŠIĆ, *Ričice - nekropole stećaka*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 1983., str. 61-62.

9 stećaka i 47 grobova,⁵⁶ na Vučipolju - Crkvina kod Dugopolja 70 stećaka i 179 grobova,⁵⁷ na tumulu 1 u Eracima (Istočna Plina) kod Ploča 7 stećaka i 16 grobova,⁵⁸ te na položaju Krč, također u Eracima 3 stećka i 7 grobova.⁵⁹ Vidimo da je u prosjeku odnos stećaka i grobova 1:3, odnosno broj grobova koji nisu pod stećcima je u prosjeku i do tri puta veći.

Također upada u oči odnos u spolnosti ukopanih osoba pri čemu je na ovom groblju sahranjeno više muškaraca nego žena, dok je na većini drugih kasnosrednjovjekovnih grobalja u Dalmaciji, znatno češće, obratno.⁶⁰

Uz datiranje C-14 metodom uzorka kosti iz groba 1 (1. faza), datiranje ovom metodom obavljeno je na još 7 uzoraka iz pet grobova 2. faze.⁶¹ Kada je riječ o višestrukim ili dvojnim ukopima, uvijek se nastojalo uzeti uzorak iz zadnje sahranjene individue (obično sačuvani kostur) te po jedan uzorak od starijih ukopa čije su kosti obično gurnute u dno groba. Kada kompariramo C-14 analize, odnosno datiranje, s provedenom antropološkom analizom, dobivamo sljedeću situaciju:

GROB 2 (prilog 4) (2 individue)

- 1 muškarac (40-49 god.) (datacija 1300.-1420.)

- 1 žena (više od 35 god.)

---

56 ANTE MILOŠEVIĆ, "Srednjovjekovna groblja na položaju Opletje u Bunini podno Koteza kod Vrgorca", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 216, 221, 226.

57 HRVOJE GJURAŠIN, "Vučipolje - Crkvine (r.b. 222)", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2005., str. 422-423.

58 MARINKO TOMASOVIĆ, "Ograde - tumul, Eraci (r.b. 269)", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, Ministarstvo kulture RH, Zagreb, 2007., str. 577-580; ISTI, "Kasnosrednjovjekovno groblje u tumulu 1 na Ogradi (Dražice) u Eracima (Istočna Plina)", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 289, 307.

59 MAJA BILIĆ - ANTE IVIŠIĆ - ŠIME VULIĆ, "Arheološka istraživanja u Istočnoj Plini s posebnim osvrtom na groblja kasnog srednjeg vijeka", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.) *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2011., str. 263-264.

60 V. KOVAČIĆ - Ž. MIKIĆ - N. JAKŠIĆ - G. NIKŠIĆ, *Ričice*, str. 61-68.

61 Kod svih datiranja uzimana je 2 sigma kalibracija gdje je raspon u datiranju nešto veći, ali je veća i vjerojatnost točnosti od 95 %.

GROB 3 (prilog 5) (2 individue)

- 1 muškarac (17-22 god.) (datacija 1280.-1390.), mlađi ukop
- 1 muškarac (više od 50 god.) (datacija 1220.-1280.), stariji ukop, dislociran uz rub groba

GROB 4 (prilog 6) (1 individua)

- žena (30-39 god.) (datacija 1300.-1400.)

GROB 5 (prilog 7) (7 individua)

- 1 individua, zadnji ukop, najmlađi (datacija 1420.-1460.)
- 6 individua dislocirano uz rub (datacija 1300.-1420.)
- 5 muškaraca (dva 17-24 god., dva 30-39 i jedan 45-54 god.)
- 2 žene (20-24 god. i 30-39)

GROB 6 (prilog 8) (3 individue)

- 1 individua, neodređenog spola (18-24 god.), zadnji ukop, najmlađi (datacija 1400.-1440.)
- 1 muškarac (25-39 god.) i 1 žena (30-39 god.), stariji ukopi, dislocirani uz rub groba

Što se tiče DNA analize kojom se nastojala utvrditi eventualna rodbinska povezanost između individua unutar istog groba ili unutar cijelog groblja, ona na žalost nije uspjela. Naime, uzeti su uzorci od 7 različitih ukopa iz svih grobova, analiza se dva puta ponavljala, no ni za jedan uzorak nije dobiven puni parcijalni profil koji bi omogućio interpretaciju DNA rezultata. Prema izvještaju udruge "Hrvatski identitet", s Antropološkoga laboratorija pri KBC-u Split razlog nedobivanja rezultata jest nedostatna količina jezgrene DNA u uzorcima.

Nakon završetka samog arheološkog iskopa cijeli lokalitet prekriven je s geotekstilom i zatrpan zemljom, a svi stećci vraćeni su na svoj izvorni (ili pretpostavljeni izvorni) položaj, odnosno iznad grobova (prilog 9, slika 4, 5).

Konzervacija i restauracija svih stećaka obavljena je prije povrata na lokalitet. O svim radovima napravljen je zaseban izvještaj u okviru završnoga izvješća projekta.⁶² Detaljan opis takvih radova ovdje nije prikazan, jer izlazi izvan okvira i struke autora članka. Ukratko

---

62 IVO DONELLI, "Restauratorski i konzervatorski radovi", u: *Završni izvještaj: restauratorski i konzervatorski radovi, arheološko istraživanje, na lokalitetu Novakovo greblje*, Čepikuće, Dubrovnik, 2013., str. 14-20.

se može reći da su obavljena sva potrebna uzorkovanja radi utvrđivanja količine štetnih soli u kamenu, uzorkovanja lišajeva, zatim su stećci oprani vodom pod tlakom te očišćeni biocidnim sredstvima od bioloških nakupina. Potom je obavljeno konsolidiranje strukture kamena i sanacija pukotina te na kraju rekonstrukcija nedostajajućih dijelova (samo na onim mjestima gdje se zadržava voda - pukotine) uz tonsko ujednačavanje rekonstruiranih dijelova.

Pokretni arheološki nalazi (Tabla 4)

Tijekom arheoloških istraživanja pronađen je i manji broj pokretnih nalaza. Međutim, rijetke od njih možemo vezati uz fazu sahranjivanja pod stećcima, a još manje uz pojedine grobove. Tako iz prapovijesnih razdoblja imamo 7 ulomaka keramičkih posuda koje nije moguće dovesti u direktni kontekst s lokalitetom (u blizini postoji više gradinskih lokaliteta i kamenih gomila). Novom vijeku pripadaju 3 numizmatička nalaza (austrijski novac u nominalama filler i kreutzer, od kraja 18. do početka 20. st.).

Kasnom srednjem vijeku, dakle vremenu stećaka, možemo pripisati jedan ulomak trbuha keramičke posude, te po jedan nož, čavao, brončani privjesak i pojasnu kopču. Međutim, i oni nisu nađeni direktno na ostatcima skeleta, nego ili izvan groba ili unutar zapune groba.

Katalog - posebni nalazi

PN 1 (Tabla 4:1) - željezni nož, mjesto nalaza: sloj zemlje (SJ 1) između grobova 1 i 2.

Opis: sječivo i drška izrađeni od željeza (dim. 8,70x1,80-80x0,20 cm). Na dršci je očuvana zakovica kojom je željezni dio bio spojen s koricama drške. Može pripadati nožu manjih dimenzija ili britvi.

PN 2 (Tabla 4:2) - željezni čavao, mjesto nalaza: zapuna groba 3.

Opis: djelomično očuvani čavao (duž. 3,50 cm), izrađen kovanjem. Glavica mu je spljoštena, nepravilnog polukružnog oblika i pravokutnog presjeka (dim. 1,50-0,50 cm). Tijelo mu je spljošteno i ima pravokutni presjek (dim. 0,55x0,25 cm). Vrh čavla nedostaje.

PN 3 (Tabla 4:3) - privjesak od brončanog lima, mjesto nalaza: zapuna groba 5.

Opis: privjesak (dim. 2,70x1,40-0,85x0,10 cm). Izrađen je savijanjem lima rađenoga od slitine bakra (bronce). Ima nepravilni cjevasti oblik, te s jedne strane kružni, a s druge polukružni presjek.

PN 4 (Tabla 4:4) - željezna kopča, mjesto nalaza: grob 1.

Opis: kopča (dim. 7,10x2,70-1,70x0,8-0,6 cm). Izrađena je lijevanjem od željeza. Pređica joj je ovalnoga oblika i presjeka (dim. 2,85x2,60x0,50 cm). Jezičac ima zašiljen vrh. Okov je pravokutnoga oblika (dim. 1,85x1,45x0,80 cm).

Narodna tradicija i stećci na Novakovu greblju

Već sam toponim upućuje na izvjesne prežitke kulturne memorije lokalnoga stanovništva, a koji se odnose na ovaj lokalitet i same stećke. Naime, postoje dvije osnovne inačice narodne predaje koje se djelomice prožimaju, ali i razlikuju. Prema prvoj,⁶³ na Novakovu greblju pokopan je Novak Novaković, junak iz Trnovice (obližnje naselje, oko 5 km sjeverno od Čepikuća) koji je ustao protiv Dubrovačke Republike i poginuo, te je pokopan pod sljemenjakom (stećak 1). Prema drugoj,⁶⁴ Novak Novaković bio je pripadnik višega staleža iz srednje Bosne koji se pred Turcima zajedno sa širom obitelji povlači na područje Dubrovačkoga primorja, odnosno Čepikuća. Predaja dalje kaže da je on bio pravoslavne vjere, za razliku od obitelji Pasarića koji također potječu iz srednje Bosne, ali su katoličke vjere. Već u svojoj izvornoj postojbini te se dvije obitelji često sukobljavaju, ali sukobi se nastavljaju i na prostoru Čepikuća, gdje su Pasarići izgradili poznatu kulu Pasarića, koja se i danas tamo nalazi. Pasarići su kupili i cijelu župu Lisac od plemića Koljenovića Dobrštaka, a Novakovići su podigli kulu negdje na Neretvi. Do sukoba dolazi vjerojatno zbog vjerskih razloga, ali prije svega zbog opće prevlasti i oko zemlje. Prva bitka dogodila se na prostoru Trnovice, a druga na Dobrštaku, gdje pogibaju Novak Novaković i njegovo šestero braće, te bivaju pokopani na lokalitetu koji dobiva naziv Novakovo greblje.

---

63 DON JOSIP KRSTANOVIĆ, "600 godina Župne crkve i 380 godina matične crkve Gospe od Rozarija u Lisicu", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 3, Dubrovnik, 1991., str. 99; MATKO JERINIĆ, "Primorski krug pepelom", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 4, Dubrovnik, 1993., str. 89.

64 NIKE SMOJVER, "Vojvoda Novak Novaković i bitka na Dobrštaku u Čepikućama", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 5, Dubrovnik, 1995., str. 413-414.

U svakom slučaju, kod obje se inačice, kao eponimna osoba, javlja izvjesni Novak Novaković. Ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome da li je on uopće bio povijesna osoba, a još manje ga dovoditi u točno određeni povijesni kontekst. Novakovići se kroz 14. i 15. st. vrlo često javljaju u raznim izvorima, uglavnom u zaleđu Dubrovačkoga primorja, a ponekad se izričito navode kao pripadnici Vlaha Bobana.⁶⁵ Novakoviće nalazimo i kasnije do u prvu polovicu 20. st., uglavnom na prostoru Popova u zaleđu Dubrovačkoga primorja.⁶⁶

Međutim, provedena istraživanja pokazala su da ga najvjerojatnije ne možemo dovesti u direktni kontekst s ovim grobljem. Pod najljepšim stećkom (sljemenjak, stećak 1) očito je sahranjena žena, u trenutku smrti stara 30-39 godina, a ne Novak Novaković. On je imao šestero braće, dakle njih sedmero, a stećaka je ukupno 6. Osim toga, groblje je egzistiralo kroz najmanje dva stoljeća i očito nije nastalo u jednom trenutku. Također, ni predaja da je Novak Novaković bio pravoslavne vjere (što je navodno vidljivo na bočnoj stranici sljemenjaka gdje je konjanik s kopljem),⁶⁷ pogotovo nema nikakve utemeljenosti. Naime, takve su scene česte na cijeloj rasprostranjenosti stećaka i ni na koji način ne mogu se dovesti u vezu s pravoslavljem ili sa Srbima.

Najvjerojatnije je narodna predaja posljedica potrebe lokalnoga stanovništva da si kroz legende objasni nastanak groblja i stećaka.

Povijesni kontekst širega područja Čepikuća u kasnom srednjem vijeku

Razdoblje u kojem je nastalo i egzistiralo Novakovo groblje u Čepikućama (sredina 13. do sredine 15. st.) je inače vrlo važno u povijesti

---

65 ESAD KURTOVIĆ, *Vlasi Bobani*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske istorije, Sarajevo, 2013., str. 16, 19, 35, 42, 50; ISTI, "Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)", u: *Prilozi*, 39, Sarajevo, 2010., str. 14; ISTI, "Uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju", u: HUSNIJA KAMBEROVIĆ (prir.), *Spomenica Ibrahima Karabegovića*, Zbornik Radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., str. 61; ISTI, "Selo Grebci u Popovu u srednjem vijeku", u: *Radovi*, Knjiga XIV.-XV., Sarajevo, 2010., str. 351.

66 MILENKO FILIPOVIĆ - LJUBO MIĆEVIĆ, *Popovo u Hercegovini, Antropogeografski prikaz*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XV., Odjeljenje istorisko filoloških nauka, Knjiga 11, Sarajevo, 1959., str. 192.

67 N. SMOJVER, "Vojvoda Novak Novaković", str. 413-414.

Dubrovačkoga primorja. Naime, to je vrijeme neposredno pred, za vrijeme i nakon povijesnoga trenutka kada Dubrovačko primorje dolazi pod Dubrovačku Republiku 1399. godine.⁶⁸ Težnja Dubrovnikana za kupnju Primorja nisu neka posebna (prirodna) bogatstva, nego prije svega sigurnost trgovačkih putova. Štete od pljački bile su tolike da je dugoročno bilo jeftinije kupiti cijelo područje.⁶⁹ Međutim, jedan od razloga zasigurno je bilo i zaustavljanje Osmanlija koji su nadirali prema Primorju, čime bi mogli prekinuti dubrovačke trgovačke veze i putove sa zaleđem, stvoriti probleme u funkcioniranju solane u Stonu, ali i uspostaviti svoje luke i carine što bi u mnogome smetalo Dubrovčanima.⁷⁰ Jedan od razloga jest i sigurna kopnena veza sa Stonom i Pelješcem.⁷¹ Već 1396. godine Dubrovčani šalju poslanstva hrvatsko-ugarskom kralju Žigmundu s ciljem posredovanja kod velikaša Hrvoja Vukčića Hrvatinića, a on dalje kod tadašnje bosanske kraljice Jelene Grube i drugih bosanskih velikaša, oko ustupanja Primorja.⁷² To se, međutim, događa tek 3 godine poslije. Sam čin dolaska Primorja pod Dubrovačku Republiku ozakonjen je izdavanjem povelje bosanskog kralja Stjepana Ostoje 15. siječnja 1399., na Usori, kojom se Dubrovniku daruje čitavo Primorje od Dubrovnika (Kurila u Petrovu Selu) do Stona, zajedno sa svim naseljima, ljudima, vodama, pašama, šumama i svim ostalim. Zauzvrat Stjepan Ostoja dobiva 1500 dukata, kuću u Dubrovniku i postaje

---

68 Prema pojedinim autorima, područje Gruža, Rijeke dubrovačke, Zatona i Elafita prvotno je također bilo u sklopu Zahumlja, ali je znatno prije 1399. došlo pod Dubrovnik, o tome vidjeti u: PAVAO ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna župa Primorje u Humskoj zemlji", u: *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, 1999., str. 18-19. S druge strane, postoji mišljenje kako su ti prostori zajedno sa Šumetom i većim dijelom Župe dubrovačke ulazili u prvotni dubrovački teritorij, kao nasljedstvo epidaurskog agera, o tome vidjeti u: JOSIP LUČIĆ, *Prošlost dubrovačke Astoreje*, Dubrovnik, 1970., str. 10-44.

69 GRGA ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 40, Sarajevo, 1928., str. 110; JOSIP LUČIĆ, "Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku Republiku god. 1399.", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 1, Dubrovnik, 1986., str. 28.

70 J. LUČIĆ, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 29.

71 JOSIP LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog Primorja 1399-1405.", u: *Arhivski vjesnik*, XI.-XII., Zagreb, 1968.-1969., str. 116.

72 FERDO ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoja Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, pretisak 2004., Hrvoje Biblioteka, Zagreb, 2004., str. 126-127.

dubrovačkim građaninom.⁷³ Dio zemlje (po jedna desetina) u Primorju dobiva Stjepan Ostoja i Hrvoje Vukčić Hrvatinić koji također postaje dubrovačkim građaninom i dobiva palaču od 1500 dukata.⁷⁴ Dakako, prošlo je i nekoliko godina dok Dubrovačka Republika nije u potpunosti stavila Primorje pod svoju upravu. U početku selo Lisac bilo je izuzeto iz darovnice jer je ono pripadalo vlastelinu Radič Sankoviću koji je odbio potpisati spomenutu darovnicu. Međutim, već iste godine, 25. kolovoza, on ipak predaje i Lisac, a zauzvrat dobiva 1500 perpera, biva primljen u Veliko vijeće i postaje dubrovačkim građaninom.⁷⁵ Veliko vijeće 23. svibnja 1399. objavljuje odredbe o Primorju, o pravima starosjedilaca i drugim mjerama. Određuje se kako će se Primorje, odnosno kako se sada zove *Terre Nove*, podijeliti među vlastelom, a nešto malo i među građanima i Crkvom (po jedan solad⁷⁶ zemlje dobit će svaka od 15 crkvi koja se spominje u darovnici, a za potrebe groblja). Oko 83 % dobila je vlastela, a 17 % građani, s tim da nitko svoj dio nije dobio na jednom mjestu nego su čestice jednoga vlasnika bile razbacane po cijelom Primorju, a sve u namjeri da bi svatko dobio zemlju jednake poljoprivredne vrijednosti. Ovakva dioba ostala je na snazi nekoliko stoljeća, a zapisana je u posebni katastik (*cathasticum*) na pergameni.⁷⁷ Čitavo primorje podijeljeno je na 29 desetina, a svaka desetina obuhvaća 322,4 solda zemlje.⁷⁸ Pri ovakvoj podjeli zemlje potrebno je naglasiti kako bosanska vlastela ili vlastelićići, koje Dubrovčani nazivaju *Basticis* - Baštići (mali plemići - didići), nisu dobili nikakvu zemlju, odnosno njihova je zemlja jednostavno prisvojena.⁷⁹ U dokumentima dubrovačkoga Veli-

---

73 F. ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje*, str. 130-131; G. ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja", str. 119-120; J. LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba", str. 120; ISTI, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 29-30.

74 G. ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja", str. 121, 124; J. LUČIĆ, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 30.

75 G. ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja", str. 126; J. LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba", str. 124; ISTI, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 30.

76 1 solad = 1678 m².

77 J. LUČIĆ, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 30.

78 J. LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba", str. 130.

79 G. ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja", str. 125; JOSIP LUČIĆ, "Uprava u Dubrovačkom (Slanskom) primorju u doba Republike", u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka*, 1, Dubrovnik, 1986., str. 37. Termin didići, u značenju domaće, staro i izvorno plemstvo javlja se u brojnim pravnim dokumentima, npr. u Poljičkom statutu, opširnije vidi u: MIRKO KLARIĆ, "O Poljičkoj samo-

kog vijeća vezanim uz kupnju Primorja 1399., umjesto vlasteličići, javlja se i termin baštići, a ponekad i *çintiloti*.⁸⁰ Termin dedić, didić, djedić zapravo je jednako kao baštić, kao što baština znači djedovina.⁸¹ Prema nekim izvorima, Dubrovčani su htjeli zadržati bosansku (humsku) vlastelu ako bi oni sami to htjeli, ali oni nisu pristali. No prema drugim izvorima (J. Restić, *Chronica Ragusina*, str. 185 i M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, str. 362), sva bosanska vlastela je protjerana.⁸² Zapravo, baštići su mogli ostati ako će postati seljaci i biti "ljudi" nekoga od dubrovačkih vlastelina. To je, naravno, izazvalo pobune, kako baštića tako i nekih seljaka, koji pale svoje kuće i imanja. Pobune su ubrzo ugušene, a tko nije htio "ostati" (pod opisanim uvjetima), biva protjeran, no mogao je ponijeti sa sobom stoku i druga pokretna dobra.⁸³ Dana 8. kolovoza 1399. Veliko vijeće odlučilo je da se baštićima ne da zemlja,⁸⁴ a 31. listopada 1399. da moraju napustiti Primorje, osim ako ne žele postati kmetovi dubrovačke vlastele.⁸⁵ Unatoč darovnici i zakonitoj primopredaji, svim potrebnim potpisima i suglasnostima bosanskoga kralja, vlastele i velmoža, Primorje nije u početku potpuno pod Dubrovnikom. Spominjani Radić Sanković od 1403. do 1404. okupira dio Primorja, i to sela Imoticu, Trnovicu i Lisac. Nakon Sankovićeve smrti ta sela preuzima Sandalj Hranić Kosača,⁸⁶ a Dubrovčani ih dobivaju natrag tek 1405. poveljom Tvrtka II. Tvrtkovića.⁸⁷ Nesuglasice oko Primorja traju sve do 1419. godine,

---

upravi", u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 43, 2/2006., Split, 2006., str. 153; JEVGENIJ PAŠČENKO, *Od Kijeva do Poljica, Putovima prastarih migracija*, Zagreb, 2010., str. 36-38.

80 MIHAJLO DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 397, Odeljenje društvenih nauka, 54, Beograd, 1967., str. 89.

81 *Isto*.

82 G. ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja", str. 125.

83 J. LUČIĆ, "Uprava u Dubrovačkom primorju", str. 37.

84 J. LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba", str. 129.

85 *Isto*, str. 131.

86 O ulozi Sandalja Hranića i ponovo Hrvoja Vukčića Hrvatinića u završnoj predaji Lisca vidjeti u: ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo, 2009., str. 137-157.

87 Postoji mišljenje da su sela Imotica, Topolo, Stupa, Ošlje, Trnovica i zaljev Bistrina u početku bili dio župe Žaba, ali pripojeni su Dubrovniku zajedno s ostalim dijelovima župe Primorje, o tome vidjeti u: P. ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna župa Primorje", str. 19-21.

kada Ostojin sin Stjepan Ostojić u Zvečaju potvrđuje Dubrovčanima sve stare povelje bosanskih vladara. Od tada je Dubrovačko primorje u potpunosti dio Dubrovačke Republike, a njegove nepromijenjene granice i danas su granica prema Bosni i Hercegovini.⁸⁸

Zaključak

U kontekstu izrade kataloga izložbe "Stećci" upriličene u Klovićevim dvorima u Zagrebu, napisan je i članak "Topografija stećaka u Hrvatskoj",⁸⁹ za potrebe čega je napravljeno detaljno rekognosciranje lokaliteta sa stećcima na širem Dubrovačkom području. Isto je nastavljeno u okviru projekta "HER.CUL" - Valorizacija kulturne baštine srednjovjekovnih stećaka na zapadnom Balkanu, čiji je nositelj Regionalna razvojna agencija Dubrovačko-neretvanske županije DUNEA. Navedeno je rezultiralo sastavljanjem nove, ažurne topografije lokaliteta sa stećcima na Dubrovačkom području. Zadnja, najsvieobuhvatnija publikacija s detaljnom foto i nacrtnom dokumentacijom te 3D fotogrametrijskim modelima izabranih stećaka izašla je u izdanjima Dubrovačkih muzeja 2019. godine.⁹⁰

U okviru spomenutoga projekta "HER.CUL", obavljena su i arheološka istraživanja i iskopavanja, te konzervacija i restauracija svih stećaka na lokalitetu Novakovo greblje u Čepikućama, općina Dubrovačko primorje. Riječ je o relativno malom, ali iznimno vrijednom i sačuvanom arheološkom lokalitetu sa stećcima. Zbog toga je i izabran za radove u okviru projekta "HER.CUL", jer je samo na takvu lokalitetu bilo moguće napraviti sve radnje potrebne na istraživanju, konzervaciji i prezentaciji, kako lokaliteta u cjelini, tako i svih pojedinih stećaka.

Arheološkim istraživanjima iz 2013. utvrđeno je kako je kasnosrednjovjekovno groblje sa stećcima smješteno na poziciji ranijeg groblja iz 8./9. st. posl. Kr. Od tog ranijeg groblja ostala je tek nakupina kostiju (od najmanje 10 individua) u centralnom dijelu lokaliteta (prilog 2 i 3).

Od groblja sa stećcima preostalo je 6 stećaka i 5 grobova, sa sveukupno 15 sahranjenih individua (većina grobova ima višestruke

---

88 J. LUČIĆ, "Stjecanje, dioba i borba", str. 138-140; ISTI, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 30.

89 I. ALDUK - D. PERKIĆ - M. TOMASOVIĆ, "Topografija", str. 58-120.

90 D. PERKIĆ, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici*.

ukope). Prema rezultatima C-14 analize groblje je bilo u uporabi od prve polovice 13. st. do druge polovice 15. st. (oko 1220. do 1460. godine). Iako je ova faza manjim dijelom devastirana (nedostaje jedan grob, većina stećaka je dislocirana u odnosu na izvorni položaj), osim utvrđenoga početka i kraja sahranjivanja pod stećcima, došlo se do brojnih drugih podataka koji upotpunjuju poznavanje kulture stećaka na dubrovačkom području.

Tako je utvrđeno da je pod najvećim i najljepšim stećkom (stećak 1, Tabla 1), sljemenjakom, ukrašenim štitom i mačem te prikazom konjanika, zapravo sahranjena samo jedna žena, u trenutku smrti stara između 30 i 39 godina (grob 4, prilog 6). Osim toga, taj jedini grob pod sljemenjakom je C-14 analizom datiran u razdoblje između 1300. do 1400. godine (s 95 % vjerojatnosti), što nam je vrijedan podatak jer u taj period možemo smjestiti i nastanak sljemenjaka. Do sada je obično smatrano kako sljemenjaci predstavljaju zadnju fazu u razvoju stećka, odnosno kako se počinju izrađivati tek tijekom 15. st.⁹¹

Vidjeli smo i da samo grob 4 predstavlja pojedinačni ukop pod stećkom, dok su svi ostali grobovi imali višestruke ukope (od dvije do sedam individua po jednom grobu).

Nadalje, temeljem rezultata antropološke analize, kao i datiranjem grobova iz ove druge faze groblja (pogotovo groba 4 ispod sljemenjaka, stećka 1), s velikom sigurnošću možemo tvrditi kako se u ovom slučaju narodna tradicija, odnosno legende o Novaku Novakoviću, ne mogu dovesti u čvrstu korelaciju sa stvarnim stanjem na terenu. Više je braće Novakovića spominjanih u legendi nego što ima stećaka (sedmero braće, šest stećaka), a tamo gdje je trebao ležati Novak Novaković leži žena koja je umrla u vrijeme prije nego što je Dubrovačko primorje došlo pod Dubrovačku Republiku.

Pitanje mogućega kontinuiteta sahranjivanja pod stećcima nakon što je pojedini prostor dospio pod Dubrovačku Republiku, također je riješeno. Naime, vrijeme 14. i 15. st., dakle najintenzivnijega sahranjivanja pod stećcima, je ujedno i vrlo turbulentno razdoblje na dubrovačkom prostoru kada se Republika širi na okolni prostor. Prvo je kupljen Ston s Pelješcem 1333.,⁹² zatim Dubrovačko primor-

91 A. MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi*, str. 45, bilješka 100; D. LOVRENOVIĆ, *Stećci*, str. 66.

92 Izbor literature: JOSIP LUČIĆ, "Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke Republike", u: *Pelješki zbornik*, 2, Dubrovnik, 1980., str. 5-72; ISTI, "Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj - Dubrovački zemljišnik

je 1399.,⁹³ te na kraju Konavle 1419., odnosno 1426.⁹⁴ Uvriježeno je mišljenje da se pod stećcima sahranjuju samo oni koji su si to mogli i priuštiti u financijskom smislu. Poznat je podatak iz 1377. prema kojemu je cetinski Vlah Ostoja Bogović podmirio ukupne troškove sahrane Vlaha Priboja Papalića u iznosu od 40 libara (vjerojatno uključuje izradu ali i postavljanje stećka), što je ekvivalent cijeni cijele obiteljske grobnice u crkvi šibenskih franjevaca.⁹⁵ Prema tome, logično je stećke povezati s lokalnim plemstvom. Međutim, što se s njima događa nakon 1399. i dolaska Primorja pod Republiku? Može li se na području Dubrovačkoga primorja očekivati sahranjivanje pod stećcima nakon 1399., ako imamo u vidu podatke o situaciji u kojoj se našla lokalna vlastela? Predmetnim istraživanjem utvrđeno je da su najmanje dva ukopa obavljena u 15. st. U grobu 5 najmlađi ukop datiran je u razdoblje od 1420. do 1460., a u grobu 6 od 1400. do 1440. godine. Dakle, iako je Novakovo greblje za sada jedino sustavno arheološki istraživano groblje pod stećcima na dubrovačkom području, s pravom se može pretpostaviti kako se sahranjivanje pod stećcima nastavlja neovisno o promjenama na vlasti i upravljanju pojedinim prostorima.

Nadamo se da su rezultati istraživanja i zaštite stećaka s Novakova greblja u Čepikućama opravdali njegov izbor za uključivanje u pro-

---

diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz god. 1336." u: *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 18, Dubrovnik, 1980., str. 57-89; PAVO GLUNČIĆ, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka*, Spomenik CXI, Odjeljenje društvenih nauka, nova serija 13, Beograd, 1961.; PAVO ŽIVKOVIĆ, "Ustupanje Konavala Dubrovčanima", u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, 1, Dubrovnik, 1998., str. 77-99; ANTE MARINOVIĆ, *Povijest razvitka srednjovjekovnoga dubrovačkog zemljišnika: crna knjiga o Astorei*, Književni krug Split (Biblioteka znanstvenih djela, knj. 167), Split, 2013.

93 Izbor literature: J. LUČIĆ, "Uprava u Dubrovačkom primorju", str. 35-55; ISTI, "Prošlost Dubrovačkog primorja", str. 11-34; ISTI, "Stjecanje, dioba i borba", str. 99-201; G. ČREMOŠNIK, "Prodaja Bosanskog Primorja", str. 109-126; A. KAZNAČIĆ-HRDALO, "Dioba i ubikacija", str. 17-47.

94 Izbor literature: NIKO KAPETANIĆ - NENAD VEKARIĆ, *Stanovništvo Konavala*, 1, Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik - Zagreb, 1998., str. 23-33; RADOSLAV GRUJIĆ, *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Spomenik SAN 66, Beograd, 1926., str. 12-13; NIKO KAPETANIĆ, *Konavle u XV stoljeću*, Matica hrvatska Konavle, Gruda, 2011., str. 11-14.

95 A. MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi*, str. 45, bilješka 100.

jekt HER.CUL, kao i prethodne manje projekte, te da on zaista može biti ogledni primjer za ostale lokalitete sa stećcima.

U svakom slučaju, riječ je o iznimno vrijednim ostacima kulturne baštine kasnoga srednjeg vijeka, koji u mnogočemu upotpunjuju spoznaje o kulturi stećaka, kako na dubrovačkom, tako i na širem području.

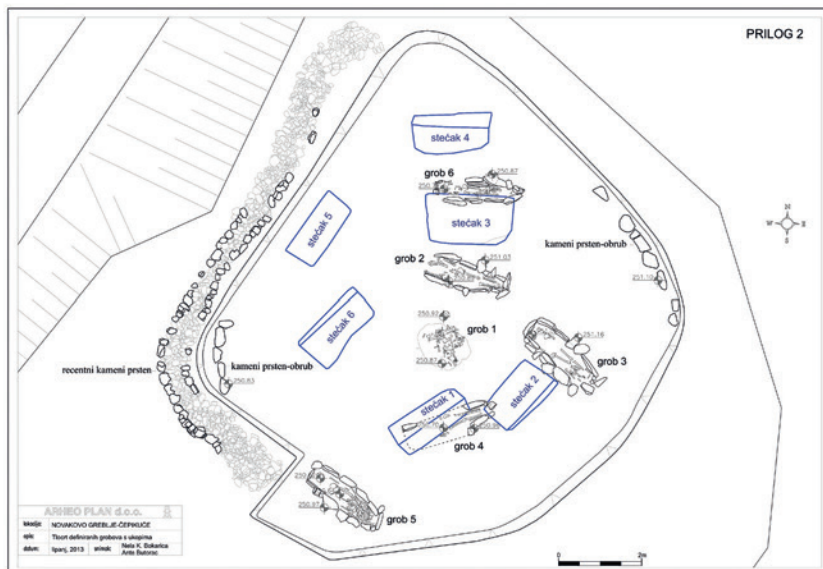

PRILOZI

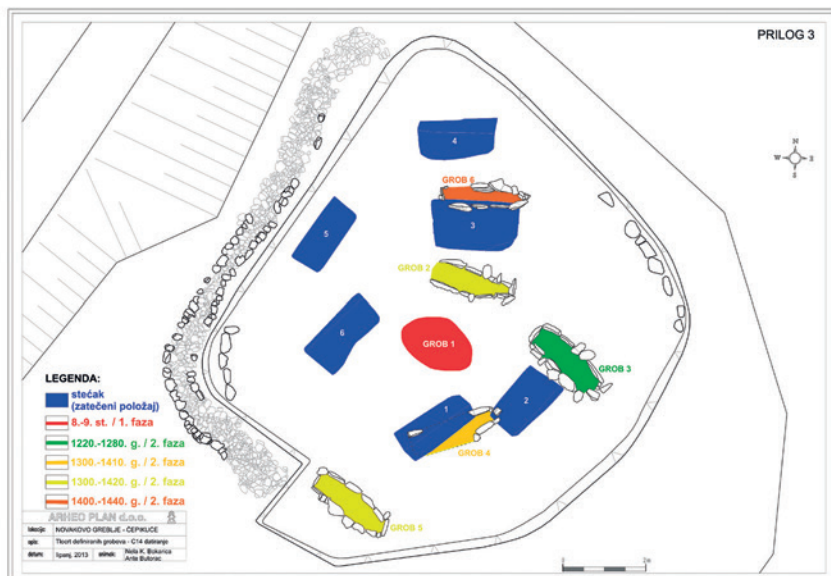

Prilog 1 - Karta s položajem lokaliteta Novakovo greblje
(računalna obrada D. Perkić)

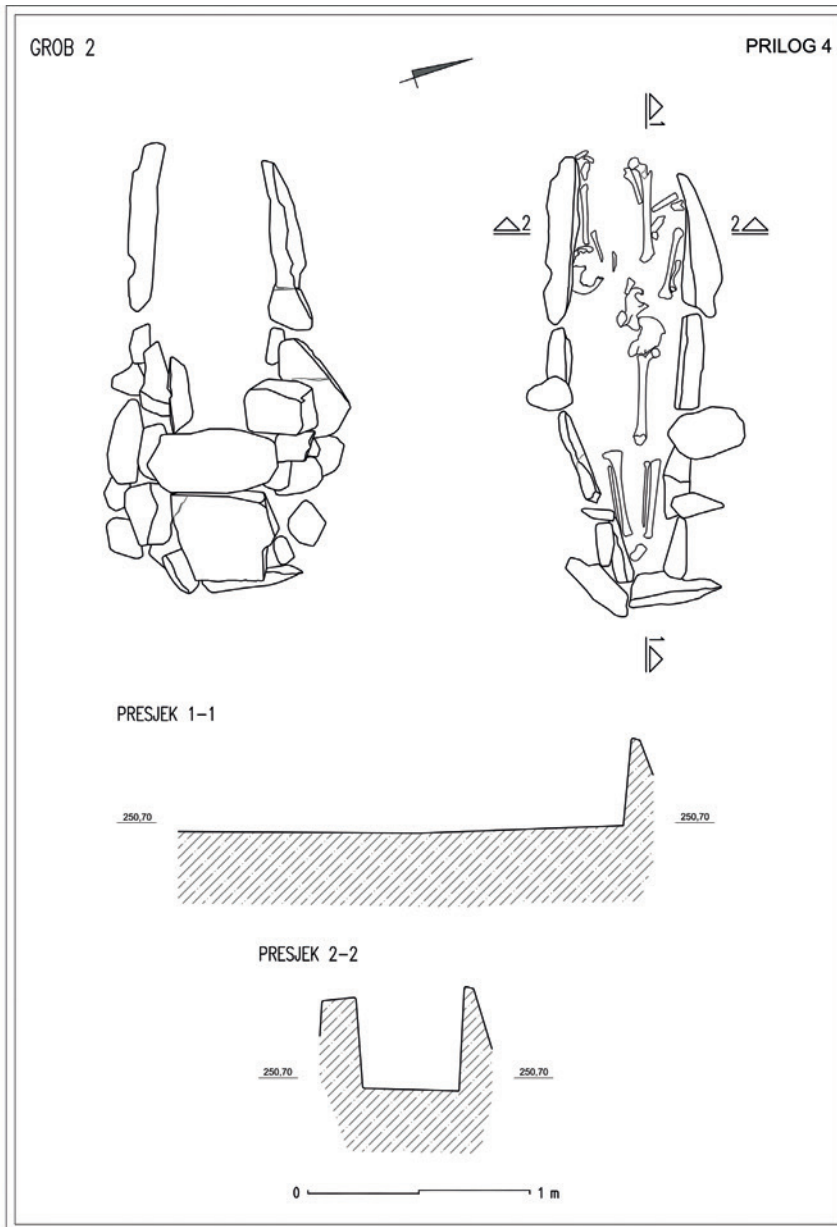

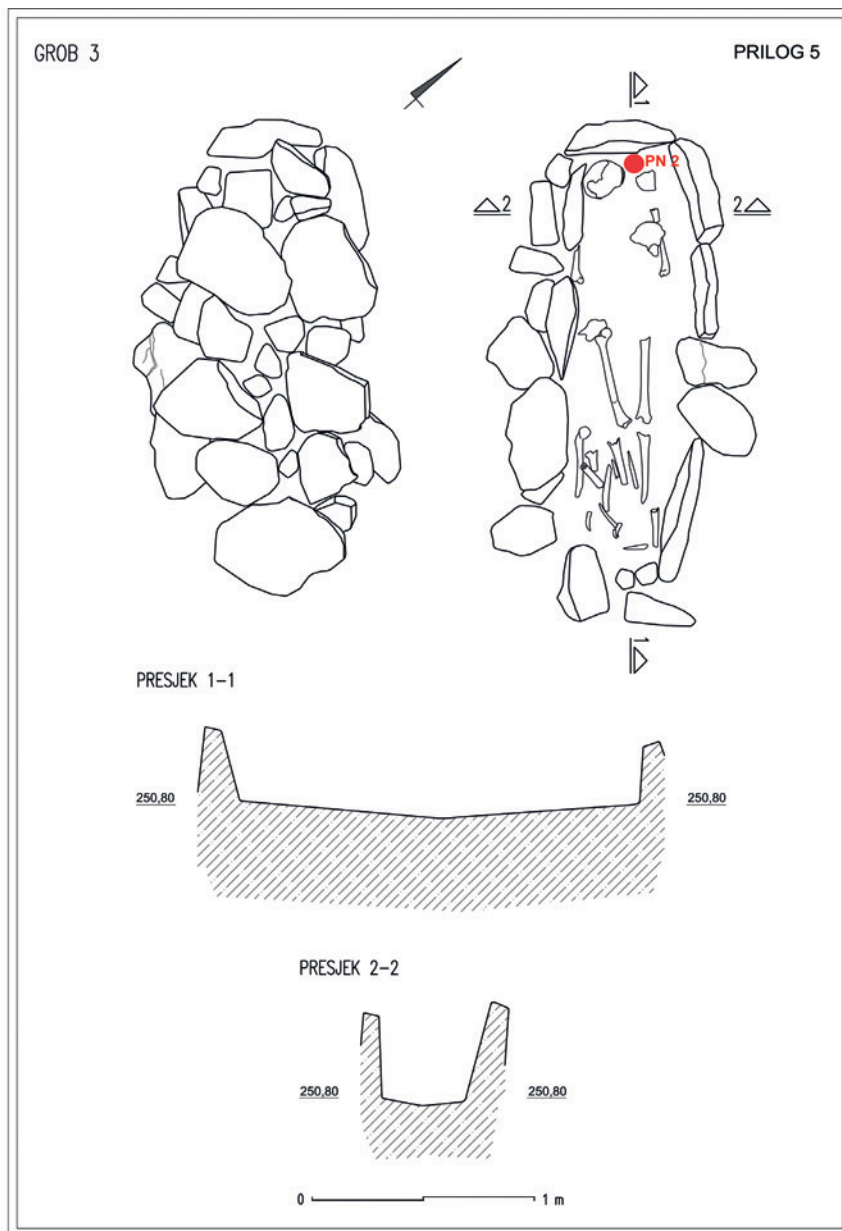
Prilog 2 - Tlocrt grobova s položajima stećaka (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

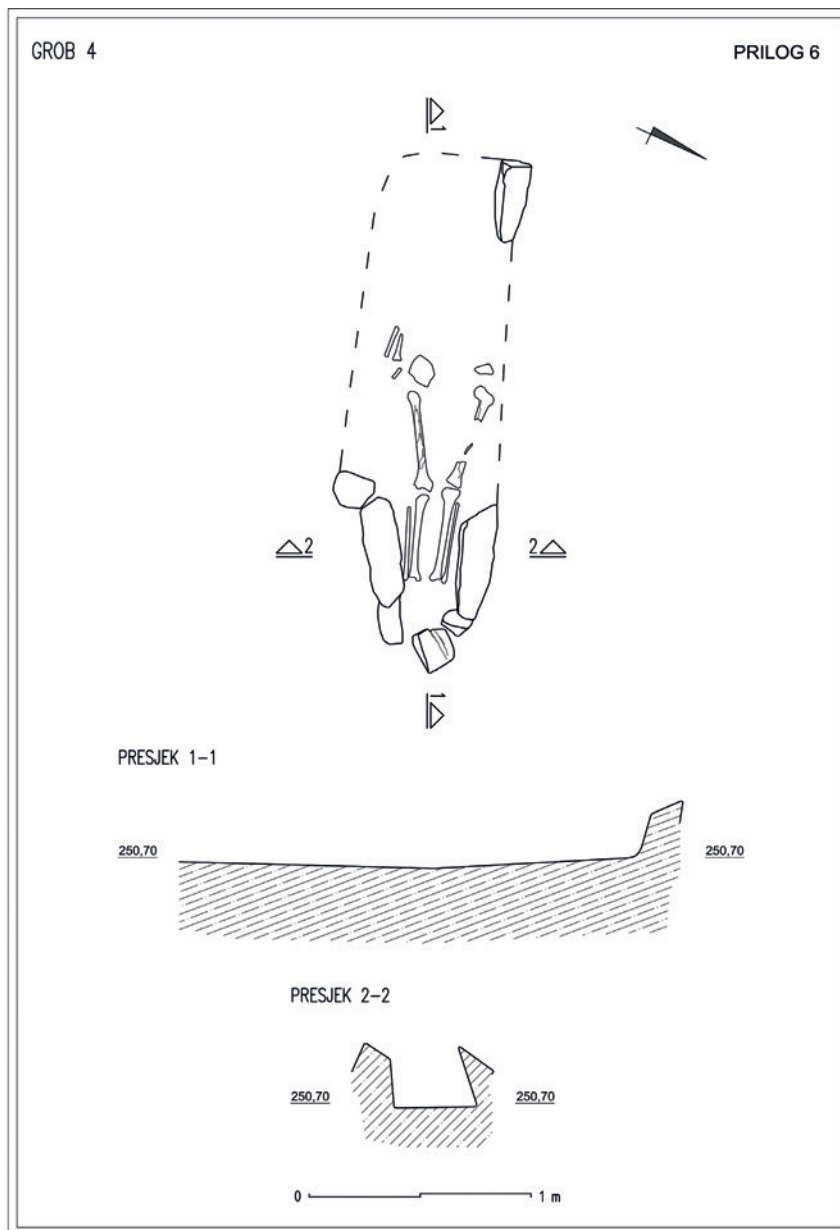
Prilog 3 - Tlocrt grobova i stećaka u odnosu na C-14 datiranje (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

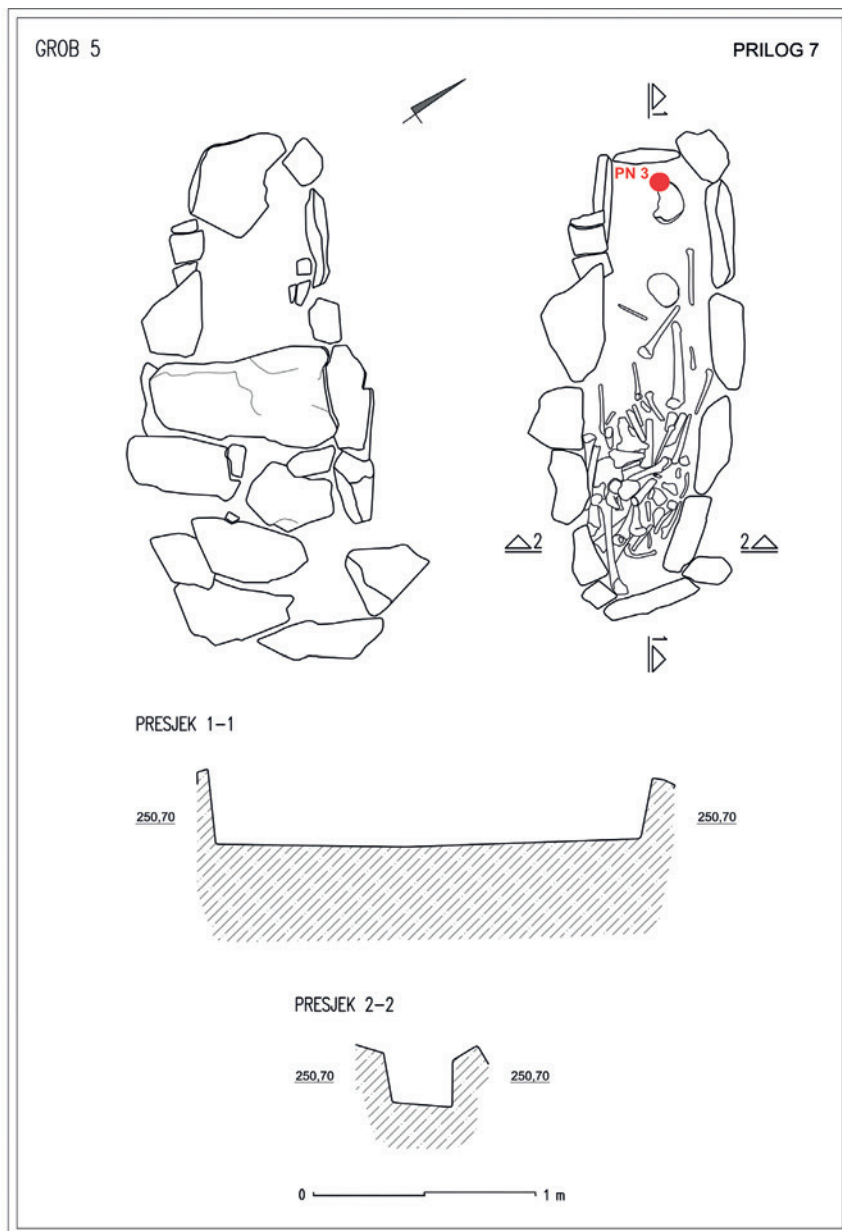
Prilog 4 - Tlocrt i presjek groba 2 (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

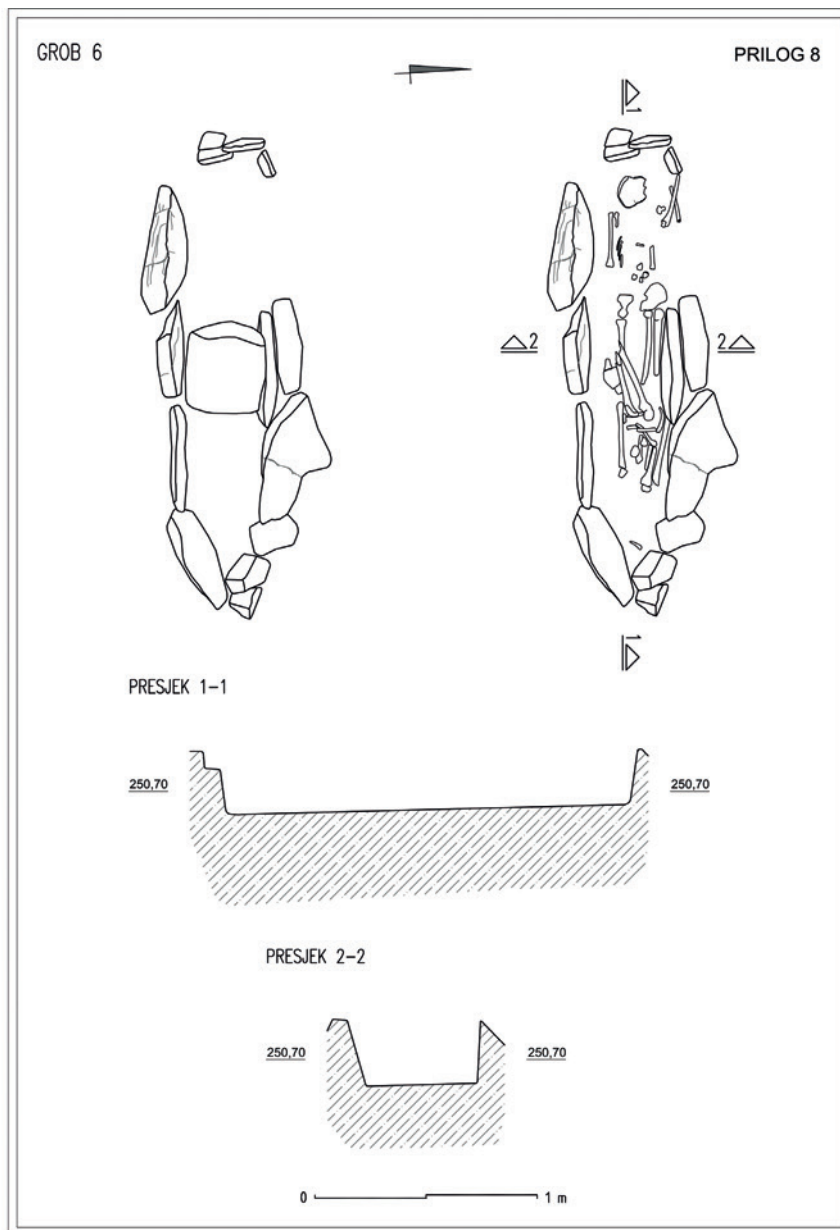
Prilog 5 - Tlocrt i presjek groba 3 (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

Prilog 6 - Tlocrt i presjek groba 5 (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

Prilog 7 - Tlocrt i presjek groba 5 (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

Prilog 8 - Tlocrt i presjek groba 6 (N. Kovačević Bokarica, A. Butorac, Arheoplan d.o.o.)

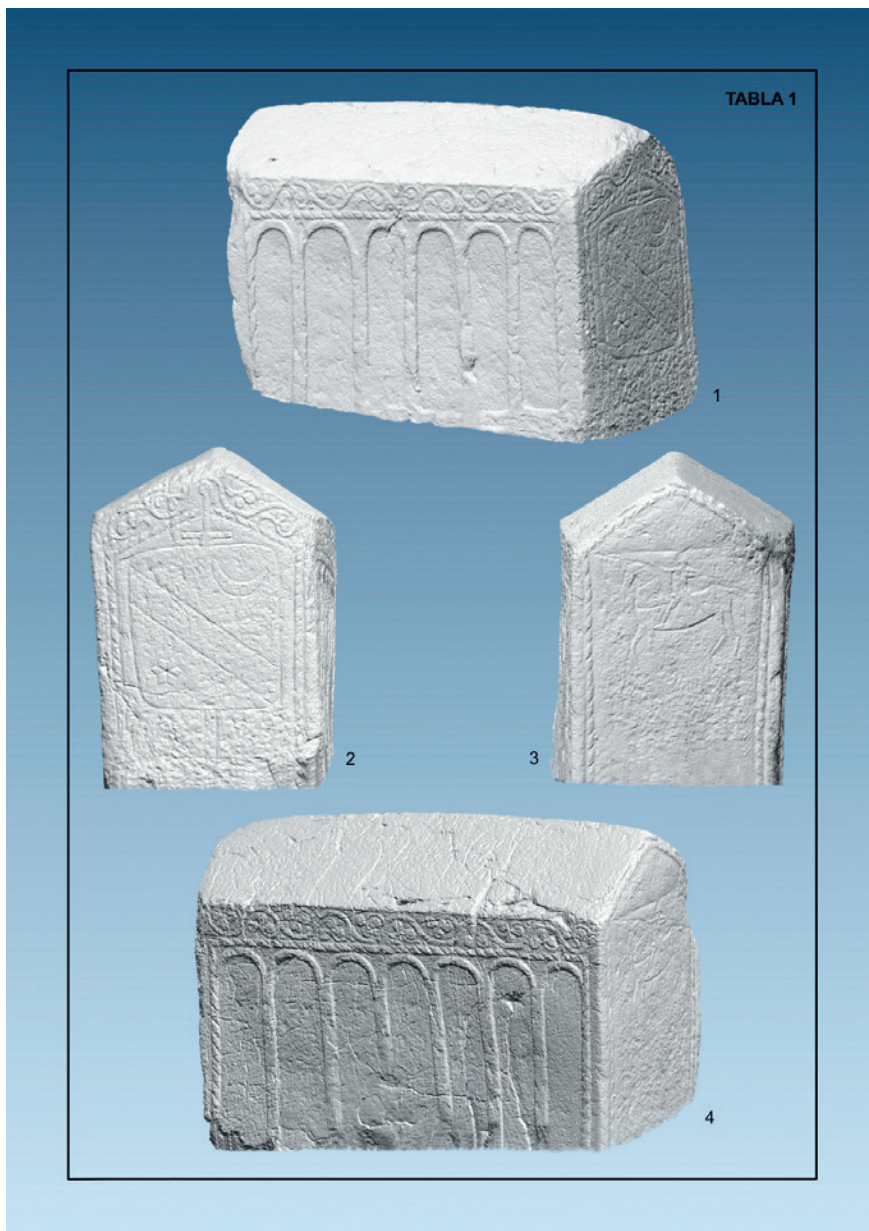

Tabla 1 - 3D snimak stećka 1 (Neir d.o.o., računalna obrada D. Perkić)

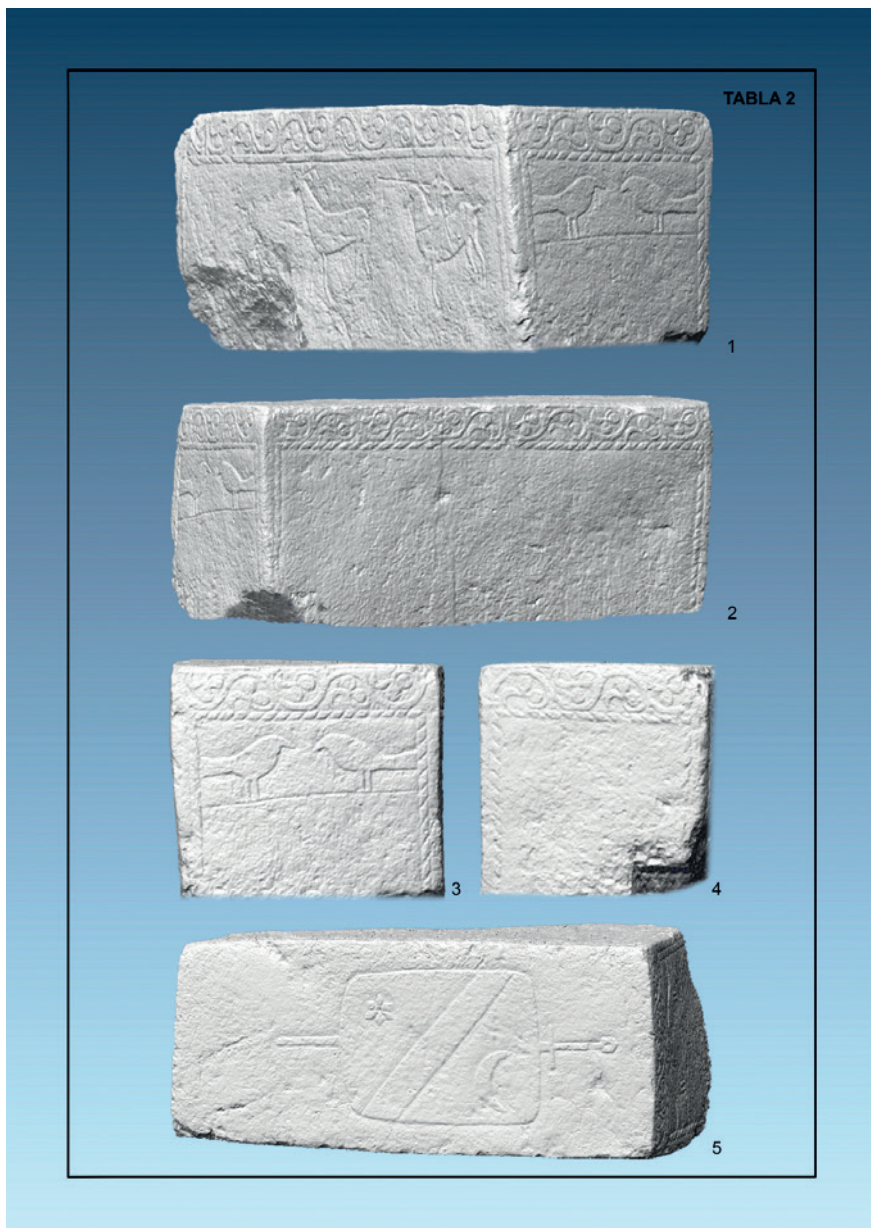

Tabla 2 - 3D snimak stećka 4 (Neir d.o.o., računalna obrada D. Perkić)

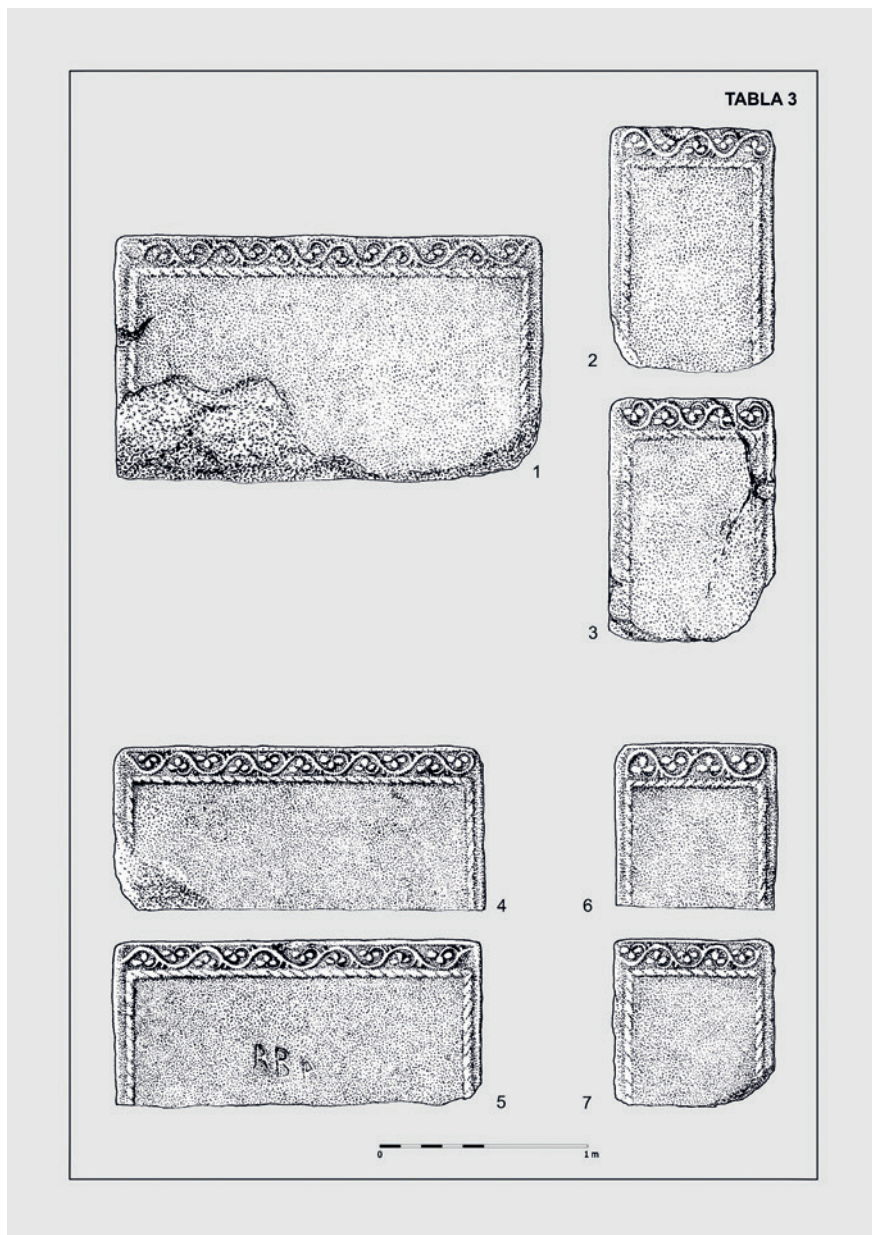

Tabla 3 - crtež stećka 3 i 5 (Marta Perkić, računalna obrada D. Perkić)

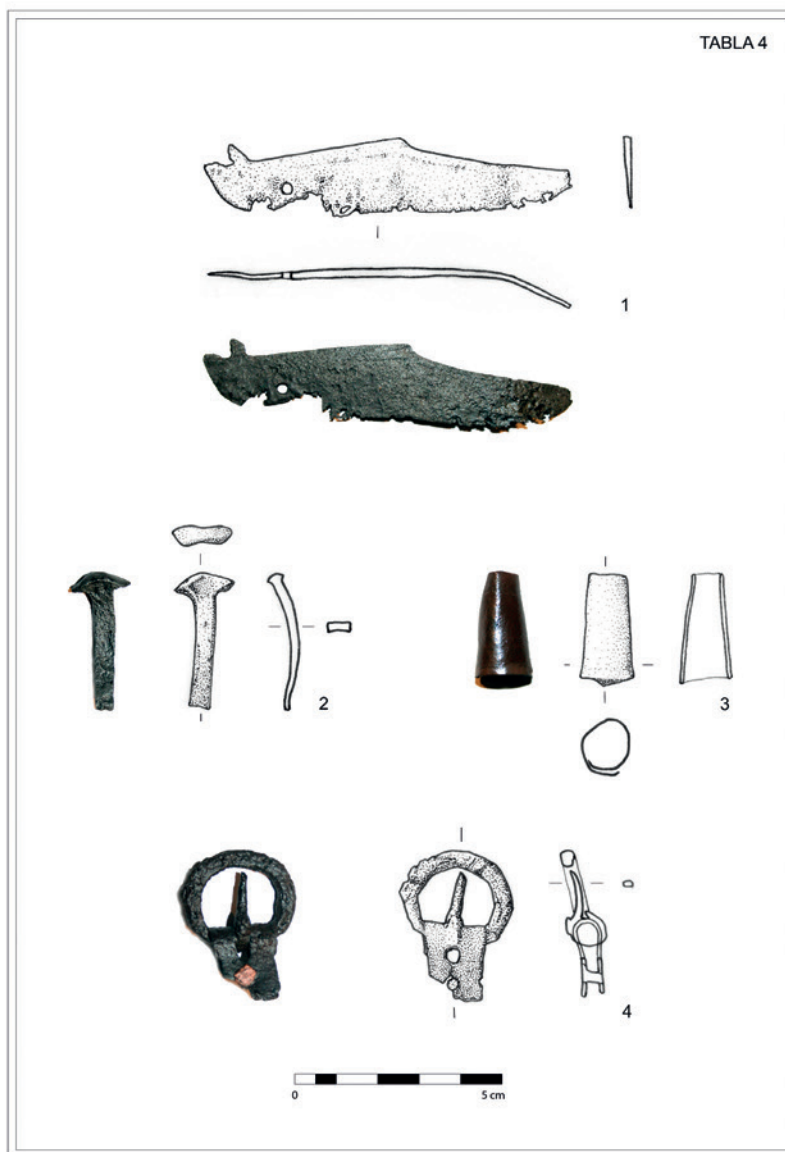

Tabla 4 - Fotografije i crteži posebnih nalaza 1-4
(crtež Mirna Jokić, računalna obrada D. Perkić)

Slika 1 - pogled na Novakovo greblje sa sjevera (foto D. Perkić)

Slika 2 - pogled na Novakovo greblje s juga, stanje prije istraživanja
(foto N. Kovačević Bokarica)

Slika 3 - pogled na Novakovo greblje sa zapada, stanje prije istraživanja
(foto N. Kovačević Bokarica)

Slika 4 - pogled na Novakovo greblje s juga, stanje poslije istraživanja
(foto N. Kovačević Bokarica)

Slika 5 - pogled na Novakovo greblje s jugozapada, stanje poslije istraživanja
(foto N. Kovačević Bokarica)

Slika 6 - stećak 1, nakon konzervacije (foto D. Perkić)

Slika 7 - stećak 1 i 4, nakon konzervacije (foto D. Perkić)

Slika 8 - stećak 4, nakon konzervacije (foto N. Kovačević Bokarica)

DOMAGOJ PERKIĆ

Dubrovnik Museums

Archeological Museum

E-mail: domagoj.perkic@gmail.com

Original scientific article

Received: 27 February 2020

Accepted: 10 June 2020

Stecaks in Dubrovnik Littoral - new findings

Summary

Detailed survey of stecak sites in wider Dubrovnik region was published in the context of creating the catalogue for the exhibition "Stecaks" held in Klovicevi Dvori in Zagreb (2008) and later in the framework of the project "HER.CUL" (2010-2013) as well as in the publication of Dubrovnik Museums: Stecaks and other late medieval gravestones in the western Dubrovnik region (2018-2019). In this way the status of at least topographic and statistic data was updated. In that context, we can find stecaks in the area of Konavle Municipality (24 sites with 588 stecaks), Municipality of Zupa Dubrovačka (4 sites with 21 stecaks) administrative area of the City of Dubrovnik from Sumet in the east to Dubravica and Ridica in the West (10 sites with 68 stecaks) and Dubrovnik coastal area (29 sites with 362 stecaks). That would be 67 sites with 1039 stecaks in total.

Archaeological research as well as conservation and restoration of all stecaks at the site Novakovo Greblje in Cepikuće, Dubrovnik Littoral Municipality are also published in the framework of the mentioned project "HER.CUL". Archaeological excavations from 2013 showed that late medieval graveyard with stecaks was located at the position of the former graveyard from the 8th/9th century AD. Cluster of bones (of at least 10 individuals) was the only leftover from the former graveyard and it was located in the central part of the site. As far as the graveyard with stecaks is concerned there were 6 stecaks and 5 graves with 15 buried individuals in total. According to the results of C-14 analysis graveyard was used from the first half of the 13th century to the second half of the 15th century. Only one woman was buried in the period from 1300 to 1400 under the biggest and most beautiful stecak, gabled tombstone, decorated by the shield and sworn and illustration of a horseman. That is a very valuable information for us, because we can place the emergence of the gabled

tombstone in that period. Question of possible continuation of burying under stecaks after Dubrovnik Littoral became a part of Dubrovnik Republic in 1399, is also solved. It was determined that at least two burials had been performed in the 15th century. Although Novakovo Greblje is for the time being the only systematically archaeologically researched graveyard with stecaks in Dubrovnik region, it can be assumed that burying under stecaks was continued independently of changes in the government and ruling with certain areas. In any case, those are extremely valuable remnants of the late Middle Ages cultural heritage, which complete knowledge of stecaks culture, not only in Dubrovnik but also wider region.

Keywords: stecaks; Dubrovnik Littoral; Cepikuce; Novakovo Greblje; topography; archaeological excavation; conservation.

Nova saznanja i problemi u proučavanju mramora (*stećaka*) sa teritorije Srbije

EMINA ZEČEVIĆ
Narodni muzej u Beogradu
E-pošta: e.zecevic@narodnimuzej.rs

UDK: 726.825(497.1)"04/14"
904:726.825](497.1)"04/14"
Pregledni rad
Primljeno: 14. ožujka 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Lektorica Tatjana Korićanac

Sažetak

U poslednjoj deceniji je na području zapadne Srbije, koje se u stručnim i naučnim krugovima označava kao teritorija *stećaka*, arheološki sondažno istraženo svega nekoliko grobalja, evidentiranih kao nekropole *stećaka*. Među njima su i tri istog toponima - *Mramorje* - u srednjem Podrinju (opština Bajina Bašta). Rezultati ovih i, po prvi put, objavljenih rezultata sa ranijih iskopavanja dve nekropole *stećaka* u donjem Polimlju (opština Priboj) pružili su nova, kao i potvrdu dosadašnjih saznanja u pogledu načina sahranjivanja, datovanja, ali i postojanja crkve uz groblje sa tipičnim poznosrednjovekovnim oblicima spomenika. Ujedno su obnovila problematiku izučavanja *stećaka* sa teritorije Srbije, nastalu usvajanjem tog termina za **sve** srednjovekovne

---

* Sažetak predavanja izložen je na skupu: "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom 17. listopada 2019. u Mostaru.

kamene nadgrobne monolite u Bosni i Hercegovini, koji su potom izučavani kao posebna "vrsta" spomenika u odnosu na spomenike u okruženju, kao i zbog poznate činjenice da su jedino sva groblja u Srbiji, koja su u repertoaru spomenika imala slemenjak, tretirana kao nekropole *stećaka*, a da su od brojnih istovremenih nadgrob- nika drugih oblika samo pojedini svrstavani u *stećke*, iako među njima postoji evidentna srodnost u ornamentici, sadržaju epitafa ili načinu sahranjivanja.

Otkrića novih spomenika i lokacija sa srednjovekovnim kamenim nadgrobnicima u novijim rekognosciranjima terena ukazala su na neophodnost sistematskog evidentiranja i uspostavljanja jedinstvene tipologije oblika, potom arheoloških iskopavanja i uključivanja interdisciplinarnih istraživanja, ali i preispitivanja opravdanosti svih kategorizacija sa kojima su *stećci* ušli u nauku, pa i samog termina *stećak*.

Cljučne reči: Srbija; groblja; *stećci* ili mramori različitih oblika; po- zna srednji vek.

Istorijat istraživanja, pregled i problematika izučavanja poznosrednjovekovnih monolitnih kamenih nadgrobnih spomenika sa teritorije Srbije, koji su evidentirani pod terminom *stećak*, bili su tema svega nekoliko publikacija.¹ S druge strane, postoji mnoštvo radova u kojima su kame- ni nadgrobnici srednjeg veka sa teritorije današnje Srbije obrađeni, a da se termin *stećak* ili ne pojavljuje ili se koristi u kontekstu upoređivanja ornamentike i sadržaja epitafa koji se pojavljuju na *stećcima*, a javljaju se i na "drugim" spomenicima koji su uglavnom navođeni prema obliku.²

---

1 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sara- jevo, 1971, str. 413-430; ЕМИНА ЗЕЧЕВИЋ, *Мраморје, стећци западне Србије*, Srpsko arheološko društvo, Beograd, 2005, sa starijom literaturom; ИСТА, "Позносредњовековни надгробни споменици Средњег Подриња", u: *Užički zbornik*, 31-1, Užice, 2007, str. 5-28; ИСТА, "Топографија стећака у Србији", u: ЈАСМИНКА РОКЛЕЌКИ-СТОШИЋ (ed.), *Stećci, Galerija Klovićevi dvori*, Zagreb, 2008, str. 220-236.

2 Teško bi bilo moguće samo pobrojati takve radove budući da gotovo nema srp- skog manastira ili crkve pri čijem istraživanju nisu otkrivena i kamena nad- grobna obeležja. Navešćemo samo monografska izdanja posvećena srednjo- vekovnim nadgrobnim spomenicima sa teritorije Srbije u kojima je pobrojan i veliki broj radova na ovu temu: НИКОЛА ДУДИЋ, *Стара гробља и надгробни белези у Србији*, Prosveta, Beograd, 1995; ЈЕЛЕНА ЕРДЕЉАН, *Средњовековни*

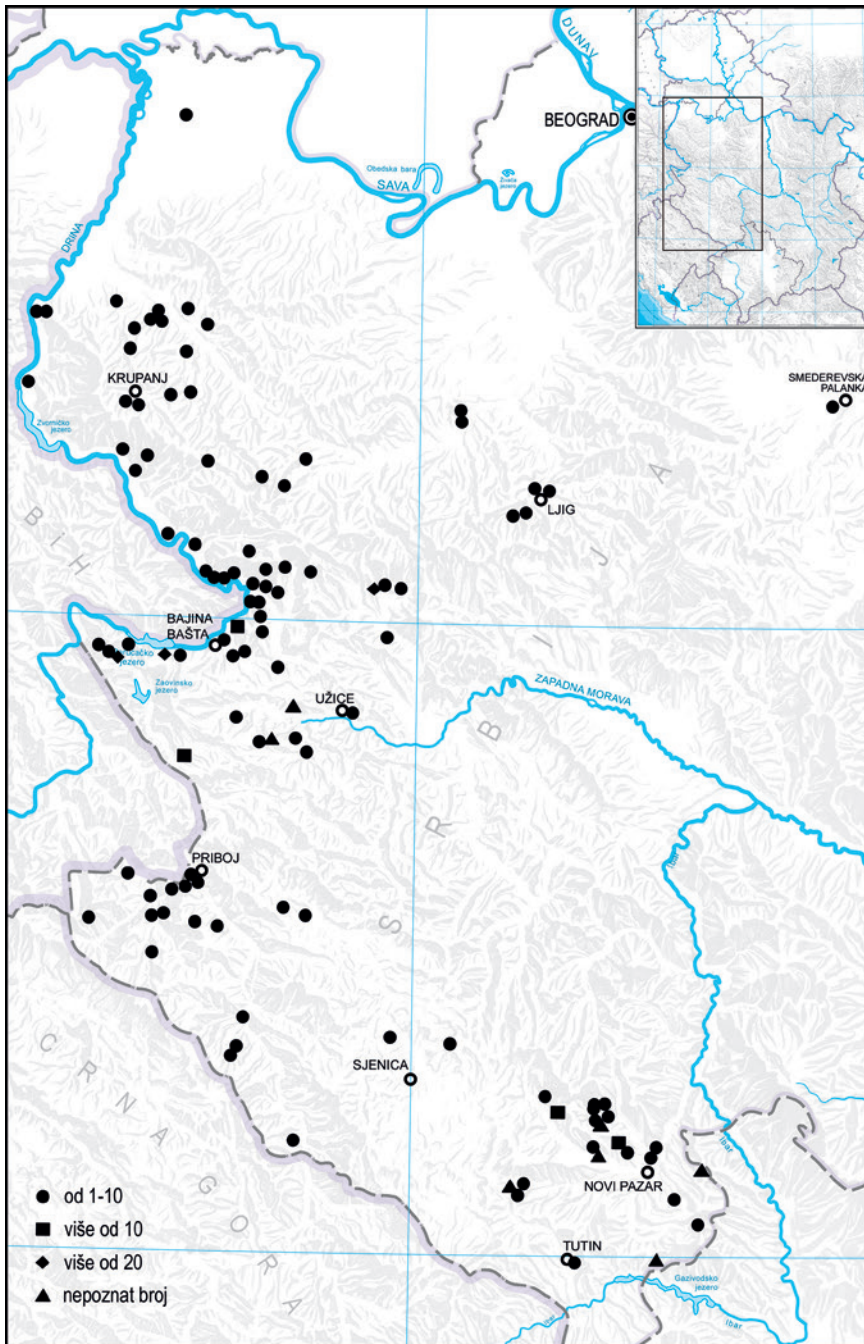
Samo iz ove činjenice se vidi da je problem u izučavanju srednjovekovnih nadgrobnih spomenika iz Srbije u tesnoj vezi sa pojmom *stećak*, odnosno usvajanja tog termina za **sve** kamene nadgrobnе srednjovekovne spomenike sa teritorije Bosne i Hercegovine, što je autorka ovog rada više puta isticala.³ U vezi s tim je i opšte usvojeno stanovište u stručnim i naučnim krugovima da se samo deo teritorije Srbije - zapadna Srbija - označava kao teritorija *stećaka*, iako je od samih početaka zanimanja za *stećke* bilo poznato da van tog područja, odnosno na gotovo celoj teritoriji Srbije, postoji veliki broj srednjovekovnih nadgrobnih kamenih belega koji se mogu porediti sa *stećcima* na "matičnom" bosansko-hercegovačkom tlu.

Kada govorimo o novim saznanjima o nekropolama uvrštenim u nekropole *stećaka*, u najkraćem ćemo predstaviti tri groblja uz koja se vezuje isti toponim - *Mramorje*, a koja se nalaze na području zapadne Srbije i arheološki su istražena tokom poslednje decenije. Osvrnućemo se i na dva groblja sa mramorima sa teritorije jugozapadne Srbije, sa čijih iskopavanja su tek u novije vreme objavljeni rezultati. Reč je o grobljima istraženim uglavnom sondažno, koja u repertoaru spomenika imaju obavezno zastupljen oblik slemenjaka. Pokazalo se, naime, da slemenjak u evidencijama predstavlja jedini čvrst i pouzdan reper ne samo za datovanje groblja u pozni srednji vek, već i za "kategorizaciju" spomenika i grobalja na kojima se oni pojavljuju u *stećke*, što je rezultiralo i time da se kod pojedinih srpskih istraživača samo slemenjaci i forme spomenika slične njemu (na primer spomenici tipa "riblja leđa") nazivaju *stećci-*

надгробни споменици у области Раса, Arheološki institut Beograd i Muzej "Ras", Novi Pazar, Beograd, 1996; Драган Ђукић - Милан Ивановић, *Стари надгробни споменици и црква на српском гробљу у Горњој Брњици код Приштине*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Priština, Priština, 1996; Марина Бунарџић, *Прибојско мраморје, српска средњовековна гробља*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd, Beograd, 2017. Ур. Е. Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 22 i katalog lokaliteta na str. 92-175. На пример за надгробне belege са подручја Старог Раса се каже да по многим својим одликима "стоје најближе оној **врсти** надгробних belega за које је у науци прихваћен термин *stećak*", али и да би се избегле "нежељене импликације и термилошка двојначност" сви овдашњи споменици који представљају пандан *stećcima* су анализирани под општом одредницом - камени надгробни споменици (Ј. Ердџан, *nav. d.*, str. 10 i nap. 2).

- 3 Емина Зечевић, "О појму *stećak*", у: *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 17, Beograd, 2001, str. 143-152; ИСТА, "Три мраморја у околини Бајине Баште - прва истраживања", у: *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 33, Beograd, 2017, str. 123 i nap. 3.

Karta 1. Rasprostranjenost i brojno stanje spomenika u obliku slemenjaka u Srbiji

ma.⁴ Iako broj lokaliteta sa slemenjacima, predstavljen na našoj karti, sigurno nije i konačan, jasno je da slemenjaka u najvećem broju zaista ima u zapadnoj i jugozapadnoj Srbiji (karta 1).⁵ Grupacija lokaliteta sa slemenjacima u oblasti oko Novog Pazara zapravo predstavlja u većini groblja na kojima je prisutan specifičan oblik spomenika svrstan u tip niskog pločastog slemenjaka, opisivanog i kao ploča sa gornjom površinom klesanom na dve vode,⁶ te bi se moglo govoriti o njima kao o specifičnim oblicima spomenika ove regije, a verovatno i ishodištu iz jedne ili nekoliko ovdašnjih klesarskih radionica. Na tim istim, i na drugim grobljima na ovom području, javljaju se i belezi koji su zbog svog oblika nazvani tipom "riblja leđa"; oni su tipološki određeni u poseban tip položene ploče sa ispučrenom gornjom površinom (među kojima su tek pojedini posmatrani kao podvrsta niskih pločastih slemenjaka),⁷ ili

-
- 4 Даница Поповић - Јелена Ердељан, "Старо гробље у Балетићу - резултати прелиминарних истраживања", у: *Novopazarski zbornik*, 13, Novi Pazar, 1989, str. 73-77, Table I-III. U opisu se navodi da su to monolitni (pseudo) sarkofazi u vidu sanduka sa dvoslivnim krovom, sa ili bez postolja, dok su spomenici u obliku "ribljih leđa" zapravo niski slemenjaci ponekad sa povijanim grebenom, koje pominje i Bešlagić pod terminom *pločasti slemenjak*, kao varijantu slemenjaka, a kojih ima u Bosni kao i u Srbiji kod Kraljeva (ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1982, str. 94, T. IV/1g); up. Даница Поповић, "Старо гробље у Вапи код Сјенице", у: *Novopazarski zbornik*, 20, Novi Pazar, 1996, 34 i dalje; J. Ердељан, *nav. d.*, str. 10 sa nap. 2, str. 42, 46-49, 91-92 gde se u sistematizaciji oblika navodi Stećak (slemenjak), koji se primenjuje u "svom najužem, osnovnom tipološkom značenju" (*Isto*, str. 47); Жељко Јеж, "Некропола Дићи, прилог познавању средњовековних надгробних споменика", у: *Saopštenja*, XXII-XXIII, Beograd, 2000-2001, str. 140 sa nap. 20.
- 5 Kartiranje grobalja na kojima ima ili je bilo slemenjaka sačinjeno je na osnovu objavljene građe (prerađena i dopunjena karta 3 iz: E. Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 40). Zahvaljujem se kolegici Verici Tanasić na neobjavljenom podatku o slemenjaku na lokalitetu Staro groblje u Malom Zvorniku.
- 6 J. Ердељан, *nav. d.*, str. 45-46, 92, sl. 10/1-4, u tipologiji izdvojen od oblika Stećak (slemenjak); E. Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 41, Tabela 3/1e - varijanta pločasti slemenjak; Драгица Премовић-Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Музеј "Ras" Novi Pazar, Novi Pazar, 2014, str. 32 (lok. 27), 64 (lok. 95), 67 (lok. 105), 68 (lok. 108), 72 (lok. 119), 153 (lok. 312), 154-155 (lok. 317), 165 (lok. 337), 236 (lok. 519). Kod Š. Bešlagića je izdvojena podvrsta pločastog slemenjaka (Š. BEŠLAGIĆ, *Kultura i umjetnost*, str. 96 i tabela IV/1g).
- 7 J. Ердељан, *nav. d.*, str. 46-47, 91-92. Najobuhvatniji pregled spomenika tipa "riblja leđa" na teritoriji Starog Rasa se nalazi kod: Д. Премовић-Алексић, *nav. d.* Oni nisu kartirani na ovde priloženoj karti 1.

su svrstani u posebnu varijantu niskog slemenjaka sa lučno povijenom grebenom linijom.⁸ Kako god oni bili klasifikovani, ostaje činjenica da su karakteristični za teritoriju jugozapadne Srbije, ali da takvih ploča sa reljefno profilisanom gornjom površinom ima i izvan ovog područja, dalje na jugoistok, na teritoriji današnjeg Kosova i Metohije, o kojima će još biti reči, ali i u znatno udaljenijoj oblasti severozapadne Srbije. Naime, predstavljaju najbrojnije zastupljenu varijantu ploče na groblju u selu Dići kod Ljiga (lokalitet Manastirine), formiranom oko crkve koju je podigao čelnik Vldrag pre treće decenije 14. veka, otkrivenim u broju od preko 170 primeraka, i ukrašenih raznim motivima.⁹ Za ovakve pojave, jer se ne radi o pojedinačnim primercima, još uvek nemamo pojašnjenja, i ona iziskuju mnogo bolju istraženost područja. Takođe se iz primera opisa i klasifikacija ovih nekoliko navedenih oblika spomenika pokazuje da standardi i jasna tipološka klasifikacija nadgrobnih spomenika sa teritorije Srbije nedostaju. Jedan od bitnih uzroka takvog stanja predstavlja loše dokumentovanje ili, uopšte, izostanak fotografija i crteža spomenika, tako da se oslanjanjem samo na opise, veoma često površne, naročito u radovima starijih istraživača, može doći do pogrešnih zaključaka. Otuda je revizija starijih podataka u ličnoj opservaciji terena neophodan i nezamenjiv vid istraživanja.

U nastojanjima da pokažemo koji su spomenici sa tla današnje Srbije nazivani *stećcima* i šta je zapravo proizvelo to svrstavanje spomenika u *stećke* kao posebnu "vrstu",¹⁰ koristićemo termin *mramor*, ne kao zamenu termina *stećak* već iz razloga što je *mramor(je)* opšti, ali i prirodan i najpodesniji termin za bilo koji oblik kamenog nadgrobnog belega, pri tome u praksi, tj. na terenu, i najčešći naziv za groblja sa kamenim nadgrobnicima.

Planska sondažna iskopavanja tri groblja u okolini Bajine Bašte (karta 2), u srednjem Podrinju, koja u nazivu imaju upravo *Mramorje*, a zabeležena su pod kategorijom *stećaka*, pružila su nova saznanja i potvrde u pogledu datovanja spomenika, ali i postojanja crkve uz groblje sa ti-

---

8 E. Zečević, *Mramorje, stećci zapadne Srbije*, str. 41 sa nap. 40, Tabela 3/1ž.

9 Ж. Жеж, *нав. д.*, str. 135-147. Od 127 grobova, sa više od 200 individua, samo su u tri nađeni novčići, u jednom grobu srebrna karičica, a u nekoliko njih par dugmadi i klinovi, koji, nažalost, nisu prikazani (*Isto*, str. 141).

10 *Stećci* se kao izričito posebna vrsta pominju i kod najvećih poznavaoa nadgrobnih spomenika sa tla Srbije (Д. Поповић - Ј. Ердџан, *нав. д.*, str. 73), pa i kroz opise spomenika u većini objavljenih radova koji beleže kamene nadgrobnike, počev od prvih njihovih istraživača (up. E. Zečević, *Mramorje, stećci zapadne Srbije*, str. 22 i opisi u katalogu lokaliteta na str. 92-175).

Karta 2. Položaj iskopavanja nekropola stećaka u okolini Bajine Bašte
(1. Mramorje u Perućcu; Pod Mramorjem u Dobrotinu; 3. Mramorje u Svojdružgu-Rogačica)

pičnim poznosrednjovekovnim oblicima nadgrobnih belega.¹¹ Ukratko ćemo izložiti rezultate ovih iskopavanja. Nekropola na potezu *Mramorje* u Perućcu, zapadno od Bajine Bašte, u okviru projekta međudržavne serijske nominacije *stećaka* upisana je na Listu svetske baštine (2016). Nekropola je konstantno izložena devastiranju, te se broj zabeleženih spomenika s vremenom drastično smanjivao sudeći po raspoloživim podacima (od prvog popisa kod Kanica sa 200 spomenika do Bešlagićevih 93). U literaturi postoji podatak o nalazu nakita 12-13. veka, koji nije potvrđen ovim iskopavanjima, koja su bila manjeg obima i sondažnog karaktera (sonde 1-2/2010). Na nekropoli se danas može videti 88 mramora različitih oblika koji formiraju pravilne redove u više nizova. Zastupljeni su oblici ploče, sanduka i slemenjaka, sa ili bez postolja, i dvojne ploče (slika 1). U sondi 1 podignuto je četiri mramora, a konstatovane su ivice još tri ukopa u prostoru oko i između spomenika, od kojih je jedan ispražnjen (grob 5). Ispod dva slemenjaka s postoljem istraženi su grobovi 1 i 3, sanduk je stajao iznad groba 2, a ploča s postoljem iznad groba 4. Reč je o pravougaonim rakama, dubine do 1,6 m, sa ostacima pokojnika prekrivenih debelim drvenim daskama u uobičajenom položaju, orijentacije zapad-istok sa devijacijama (slika 2). Pokojnici su različitog pola i starosti. U grobu 5 nađen je novčić,

Slika 1. Lokalitet *Mramorje* u Perućcu, pogled sa istoka (foto E. Zečević, 2016.)

---

11 Rezultati iskopavanja, vršenih u okviru projekta "Podrinje u poznom srednjem veku" Narodnog muzeja u Beogradu, objavljena su u vidu preliminar-nog izveštaja od strane rukovodioca projekta: E. Zečević, *Три мраморја у околини Бајине Баште*, str. 121-147.

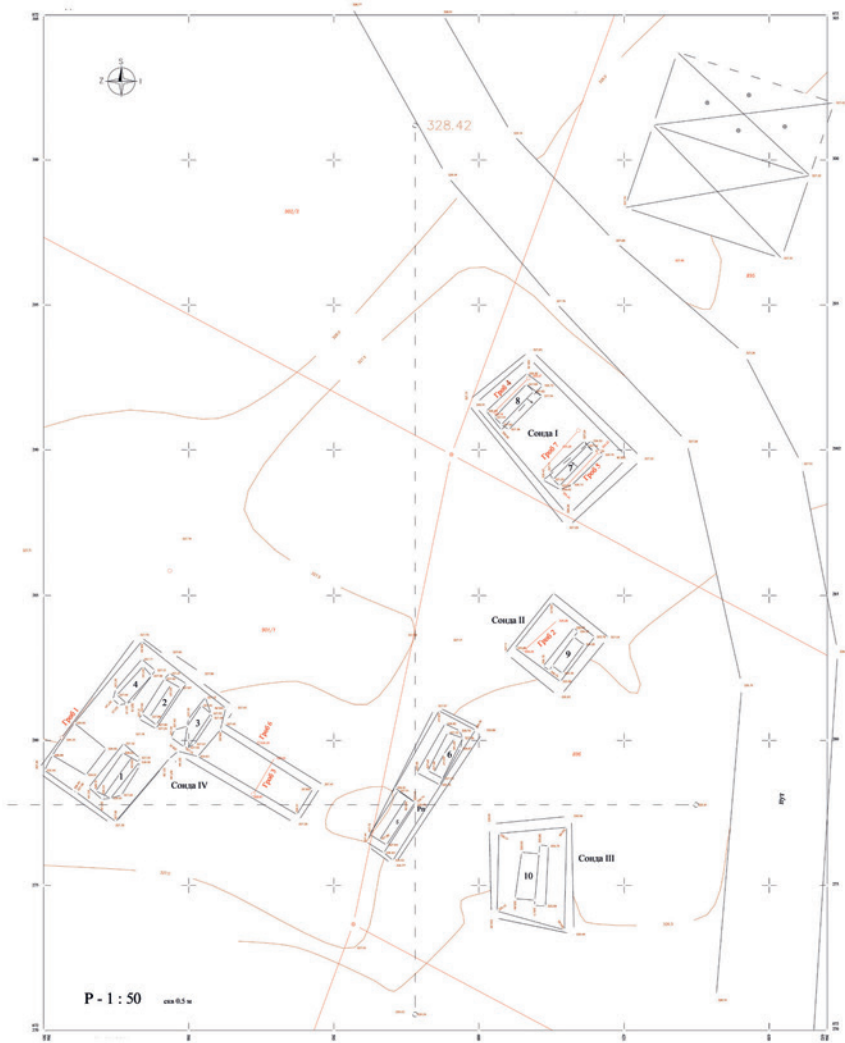

Slika 2. Lokalitet *Mramorje* u Perućcu, sonda I/2010, osnova iskopa

poludinar (?) srpskog despota Đurđa Brankovića (drugi period despotskog razdoblja, između 1435. i 1456). U sondi 2 podignuta su dva slemenjaka s postoljem (na "ležištima" od kamena) i istraženi grobovi 6-7 pod mramorima, grob 8 i delimično 9 (zalazi u profil) bez mramora, a uočene ivice još četiri grobne rake koje nisu pražnjene. U grobu

7, pod jednim slemenjakom sa postoljem, otkriven je dinar bosanskog kralja Stefana Tomaša (1443-1461), a u grobu 8, iznad kojeg nije bilo nadgrobnog obeležja, otkriveno je i nekoliko trošnih i sitnih ulomaka keramike grube fature od više posuda.¹²

Slika 3. Lokalitet Pod mramorjem, selo Dobrotin, situacioni plan sa položajem sondi (foto 2014.)

12 *Isto*, str. 124-130. Iako planiran, nastavak iskopavanja nije realizovan (*Isto*, str. 129 sa nap. 10).

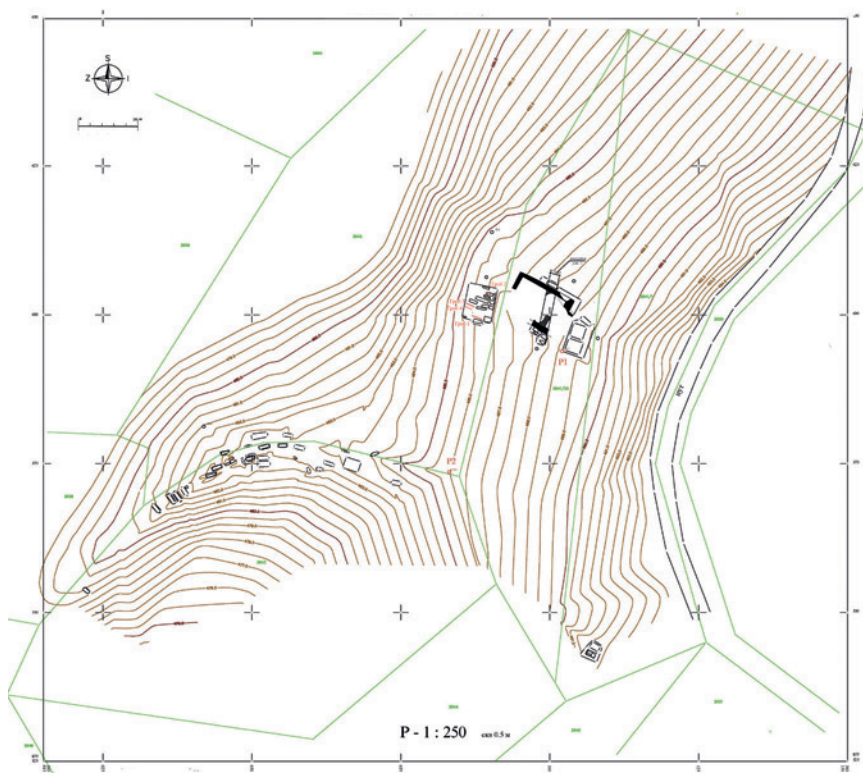
U selu Dobrotin, u zaleđu desne obale Drine, na potezu *Pod mramorjem*, tokom 2014. godine obavljeno je sondažno iskopavanje (sonde I-IV) oko dve vidljive skupine od ukupno pet slemenjaka sa postoljem (br. 1-3, 5-6), uz koje se sišlo do nivelete prvobitnog terena. Ispod površine terena, pod slojem rečne naplavine debljine od 1,5 do 2m otkrivena su još 2 sanduka i 3 slemenjaka, svi sa postoljima (br. 4, 7-10), koji su po završetku radova podignuti na sadašnju površinu terena iznad prvobitnog mesta (slika 3). Pod postoljima većine spomenika, čije se težine kreću od 3 do 4,5 tone, otkrivena su "ležišta" od komada lomljenog kamena i oblutka. Istraženo je ukupno 7 grobova, od čega tri pod podignutim spomenicima, dok su ostali grobovi otkriveni ispod površina gde nije bilo spomenika, ali u položaju između ili pored njih, u pravilnom nizu. Samo pod novootkrivenim (oborenim) sandukom br. 10 grob nije pronađen, jer se iz bezbednosnih razloga stalo sa iskopavanjem na 2,7 m dubine. U grobu 4 otkriven je kamen složen u 2-3 reda, a u većini se uz skelete pojavljuje pojedinačno kamenje. Grobovi su bez priloga. Otkrivena su svega 2-3 sitna ulomka grnčarije u grobu 2. Orijehtacija grobova je dvojaka, po pravcu severoistok-jugozapad, odnosno jugozapad-severoistok, pokojnici su sahranjeni u običajenom položaju - opruženi na leđima, sa glavom na potiljku, prekrštenih ruku. Samo je jedan slemenjak (8) imao ornament na slemenu u vidu reljefne predstave polumeseca (slika 4).¹³

Slika 4. Lokalitet *Pod mramorjem*, selo Dobrotin, otkrivanje slemenjaka 8 i 9 pod slojem rečne naplavine (sonda I/2014)

13 *Isto*, str. 130-136.

Slika 5. Lokalitet *Mramorje*, Rogaćica-Svojdrug, situacioni plan sa položajem sonde (foto 2015.)

U Svojdrugu (Rogačica), severoistočno od Bajine Bašte, na potezu *Mramorje*, tokom 2015. godine obavljeno je sondažno iskopavanje ruševine crkve sa delom groblja uz njene zidove (slika 5).¹⁴ Istovremeno su samo očišćeni delovi groblja na grebenu jugozapadno od crkve sa 24 spomenika u obliku ploča (od kojih je samo jedna ukrašena motivom dve reljefne rozete), i sanduka sa postoljem ili bez njega, kao i svega dva vidljiva mramora - slemenjak i ploča, južno od građevine. U sondi I, postavljenoj sa zapadne strane crkve, otkriveno je 14 mramora u obliku ploča i sanduka (br. 1-9, 15-19), i istražena su 4 groba (br. 1-4), uz više pojedinačnih kostiju drugih skeleta i dve grupe kostiju uz skelet groba 3 (devastirani grobovi) slika 6. Grobovi 1, 3 i 4, sa ostacima odraslih

14 *Isto*, str. 136-144.

Slika 6. Lokalitet *Mramorje*, Rogačica-Svojdruk, sonda I/2015, osnova iskopa

individua oba pola i jednog dečijeg skeleta, otkriveni su plitko ispod sadašnje površine terena na kojoj nije bilo spomenika, ali u nizu sa njima. Nad dečijim skeletom u grobu 2, bez priloga, nađena je daska i sanduk ukrašen motivom dvostrukog stilizovanog krsta. Pokojnici u grobovima 1 i 4 su takođe imali dasku preko tela, dok su u grobu 3 otkriveni ostaci dve daske postavljene na dve vode iznad tela pokojnika. Nađeni su sitni ulomci grnčarije u zemlji kojom su ispunjene rake grobova 1 i 3, i jedan kovanik južno od groba 3. Uz skelet pokojnika u grobu 1, u predelu karlice, otkrivene su dve fragmentovane gvozdene alke kružnog oblika i pravougaonog preseka, kao i mali ulomak narukvice od gotovo neprozirnog crnog stakla.

Crkva je prva otkrivena poznosrednjovekovna sakralna građevina u ovom delu srednjeg Podrinja, i za sada jedina uz koju su otkriveni kameni monolitni nadgrobni spomenici. Zidovi ove jednobrodne građevine sa polukružnom apsidom na istoku i ulazom na zapadu, spoljnih dimenzija oko 7 x 13 m, samo su delimično otkriveni, zapravo ispraćeni u gotovo celom gabaritu kako bi se definisala njena osnova (slika 7). Izdvojene su dve građevinske faze, pri čemu se moglo utvrditi da je obnova izvršena pregradnjom istočnog dela unutrašnjeg prostora - dograđivanjem južne polukružne konhe i stuba od sige uz čeonu zid južnog luka i konhe uz naspramni zid. Unutar probnog rova kojim su otkriveni delovi južnog i severnog zida pod ruševinom u vidu humke, sa spoljne strane zidova, paralelno sa njima ležalo je pet spomenika u obliku ploče (br. 10-14). Uz ploču 13, uz južni zid građevine, koja je imala

Slika 7. Lokalitet *Mramorje*, Rogачica-Svojdruk, ostaci crkve, pogled sa severozapada

uklesani ornament u vidu dve potkovice, nađen je još jedan kovanik. U ogromnoj količini šteta unutar zidova i oko njih, u okviru pomenutog kontrolnog rova, pronađeni su profilisani komadi sige od kojih pojedini imaju sačuvane površine fresko živopisa, ali i velika količina usitnjenih ulomaka fresaka na debljem sloju maltera, koji su potvrdili da je reč o građevini 14-15. veka, zasigurno omalterisanoj u prvobitnoj fazi. Istovremeno se otkrićem ukupno 45 mramora pokazalo da je nekropola znatno veća nego što se moglo pretpostaviti na osnovu ranijih evidencija o brojnom stanju spomenika, ali je nerealizovan nastavak iskopavanja onemogućio dobijanje dodatnih podataka o sahranjivanju i u prostoru među vidljivim delovima groblja.¹⁵

U novije vreme objavljeni su po prvi put rezultati ranijih iskopavanja dve nekropole sa mramorima u donjem Polimlju¹⁶ - u samom Priboju na Limu, u Pobrežju, na lokalitetu *Crkvine*, koja u starijim pregledima nije evidentirana kao nekropola *stećaka* (a ima slemenjaka) i jednog

---

15 *Isto*, str. 142 sa nap. 16.

16 М. Бунарџић, *nav. d.*, str. 18-19 sa nap. 22, 26-27.

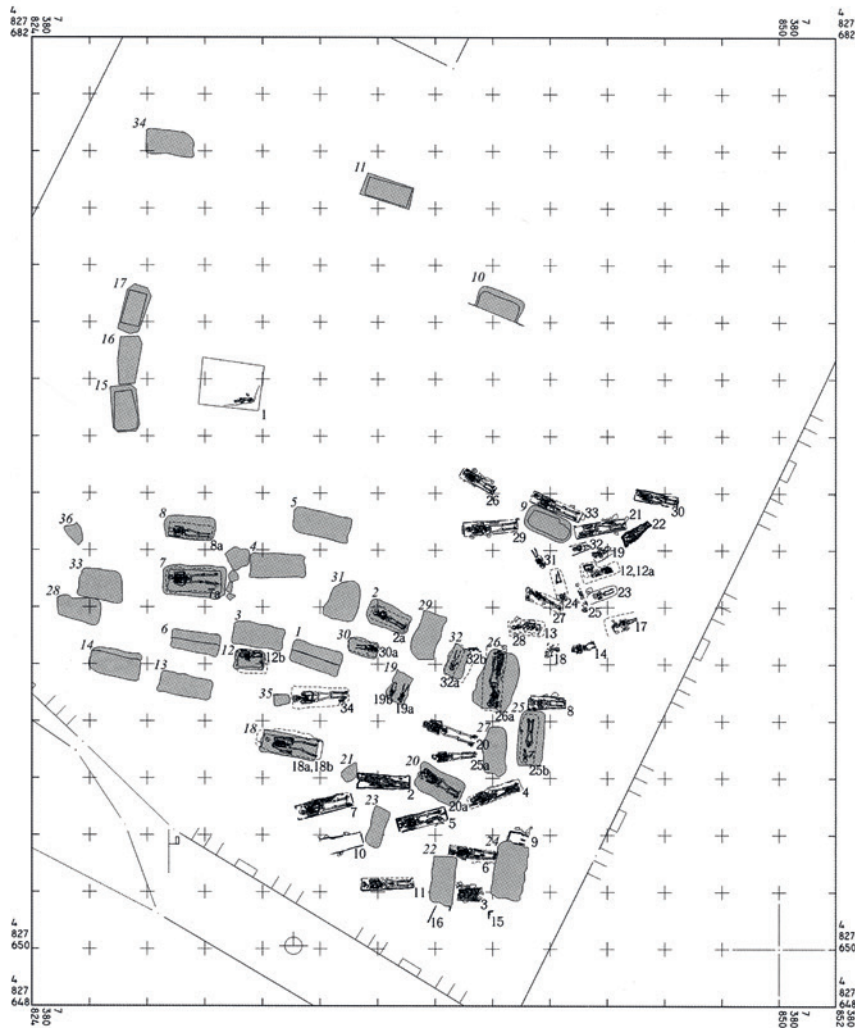
Slika 8. Lokalitet *Crkvine* u Priboju, pogled na deo nekropole sa mramorima tokom iskopavanja 2008. godine (foto E. Zečević)

grobља u selu Krajčinović, na lokalitetu *Ocrkavlje*, poznatom od ranije u evidenciji *stećaka* sa tla Srbije.¹⁷ Na površini grobља sa mramorima u starom Priboju (*Crkvine*), u dva navrata su vršena arheološka iskopavanja i tom prilikom otkriven je ukupno 41 spomenik i istraženo 53 groba (11 ispod kamenih belega).¹⁸ Reč je o mramorima u obliku slemenjaka sa postoljem, sanduka sa i bez postolja, ploče sa postoljem i bez njega i mramora amorfnog oblika, različitih dimenzija (slika 8). Dominantan oblik je sanduk i sanduk sa postoljem. Svojevremeno je navodno

17 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško - topografski pregled*, str. 424; E. Zečević, *Mramorje, stećci zapadne Srbije*, str. 131-132 sa starijom literaturom (lok. br. 101. Krajčinovići, Seoska crkva).

18 Prve sondažne radove je 1982. godine sproveo Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo i Arheološki institut iz Beograda, a tokom 2008. godine Zavičajni muzej u Priboju je obavio sistematska istraživanja preostalog dostupnog dela grobља, budući da je ostao sačuvan samo deo njegove površine oivičene ulicama i zgradom bolnice, dok je deo devastiran izgradnjom bolnice, fabrike Poliester, urbanizacijom grada i tokom bujične vode obližnjeg potoka (M. Бунарџић, *nav. d.*, str. 37-64).

ovde nađen i jedan mramor sa ćirilčnim natpisom, danas zagubljen, ali to nije pouzdan podatak.¹⁹ Ornamentisano je samo četiri mramora predstavama krsta (sanduk), koncentričnog kruga (ploča sa postoljem), uklesanim linijama po sredini podužne strane (sanduk), mačeva, polu-

Slika 9. Lokalitet Crkvine u Priboju, situacioni plan (prema M. Bunardžić, *Pribojsko mramorje*, sit. plan 7)

19 Р. Бунарџић и др., *Топографија Полимља*, I, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Београд, 2008, стр. 110; ур. М. Бунарџић, *nav. d.*, стр. 65 са нар. 100.

meseca i šematizovanog grba (visoki sanduk sa postoljem sa stepenasto oblikovanom gornjom površinom). U više slučajeva na (?) grobovima sa *in situ* mramorima je dokumentovana supstrukcija od sitnijeg i krupnijeg amorfno kamenja, za koju se smatra da ima funkciju da izravna ulegnuća po sleganju zemlje kojom je raka ispunjena.²⁰ Pokojnici su položani u opruženom položaju, ruku položenih na stomaku, većinom u sanduke od drvenih dasaka. Konstatovano je ponovljeno sahranjivanje u istoj raci i nekoliko dvojnih grobova, kao i ostaci odraslih i individua dečijeg uzrasta (slika 9). U pojedinim grobovima je konstatovano kamenje oko sanduka, dok ivice ukopa uglavnom nisu uočene. Neobičan je primer konstrukcije od krupnog amorfno kamena poređanog, približno u obliku elipse, oko jednog sanduka.²¹ Orijehtacija većine grobova, sa odstupanjima, jeste po pravcu zapad-istok sa glavom na zapadu, ali su u tri groba pokojnici glavom bili na istoku, dok je u osam slučajeva grob ukopan po pravcu sever-jug, sa pokojnikom čija je glava ležala na južnom kraju groba. Zabeleženi su i tragovi pogrebnih običaja (ugljenisano drvo u ispuni rake, kosti živine i ljuštore puževa), a od nalaza se pominju samo kovanici i tragovi tkanine. Međutim nisu konstatovani ostaci crkvene građevine iako bi se prema toponimu to moglo očekivati.

Druga nekropola u selu Krajčinovići, na lokalitetu *Ocrkavlje*, odnosno u porti crkve sv. Arhandela Mihaila, je zanimljiva po tome što je groblje sa mramorima delom formirano na jednoj praistorijskoj humci (slika 10).²² Svojevremeno je registrovano 79 mramora, koji su dobrim delom izmeštani sa prvobitnih mesta, što je uočljivo i danas; brojno stanje spomenika se sudeći po ranijim evidencijama menjalo, ali se pominje da su

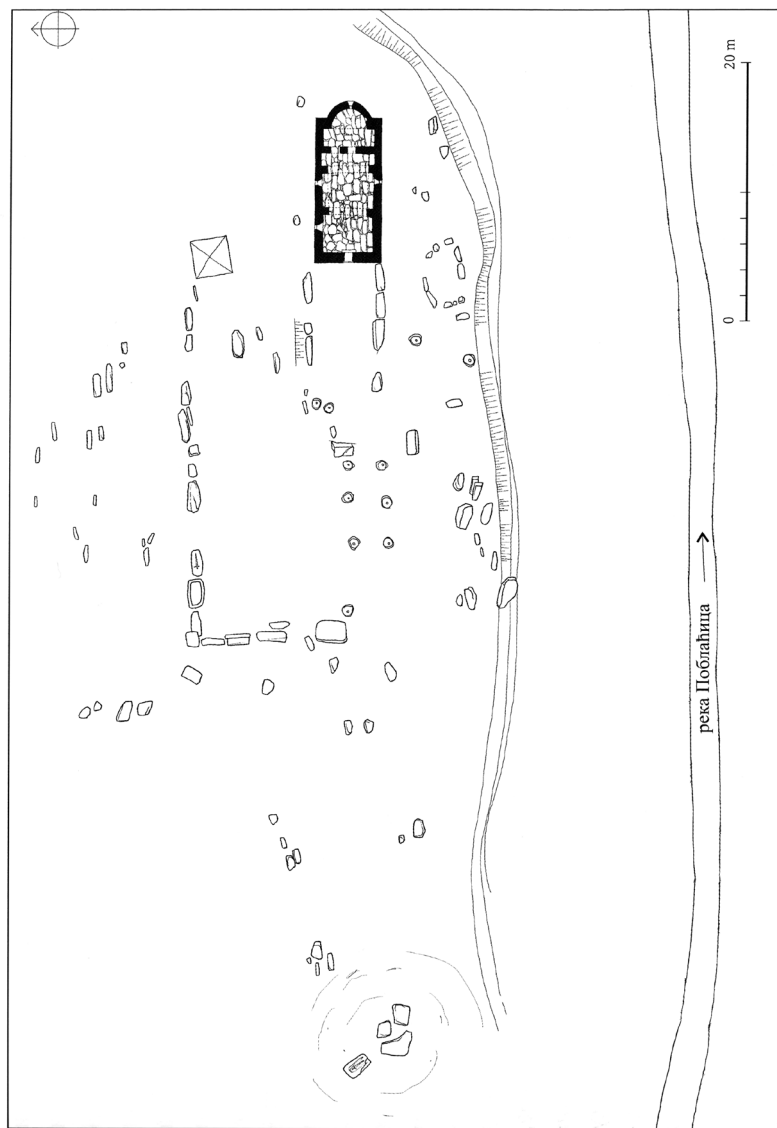
---

20 M. Бунарџић, *nav. d.*, str. 63. Zapravo to kamenje ima funkciju "ležišta" za sam spomenik koja smo konstatovali tokom pomenutih iskopavanja pod mramorima u Perućcu i Dobrotinu, a koja inače predstavljaju jednu od karakteristika arhitekture grobova sa ovako masivnim monolitnim nadgrobnicima (Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 47).

21 M. Бунарџић, *nav. d.*, str. 56-57, sl. 141-142 (mramor br. 18).

22 Iskopavanja Narodnog muzeja Užice obavljena su davne 1985. godine (M. Бунарџић, *nav. d.*, str. 83-92). Ovo nije jedini primer srednjovekovne sahrane na praistorijskoj humci u ovom kraju. U selu Hercegovačka Goleša, gde su inače dva groblja već evidentirana kao nekropole *stećaka* (*Isto*, lok. br. 21 i 23; up. E. Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, lok. br. 191 i 192), u zaseoku Crnetići u blizini seoske crkve, nalaze se još dva groblja koja nisu ušla u popis *stećaka* - jedno groblje sa pločama i pločastim usadnicima na samoj humci i oko nje, i drugo na kome su mramori u novije vreme polupani a sačuvao se samo jedan usadnik (M. Бунарџић, *nav. d.*, str. 74).

Slika 10. Lokalitet Ocrkavje, selo Krajčinovići, situacioni plan
(prema M. Bunardžić, *Pribojsko mramorje*, sit. plan 13)

postojala i dva slemenjaka bez postolja, sanduci sa i bez postolja i ploče, kao i četiri spomenika sa reljefnim predstavama polumeseca, koplja, mača i dvojne sekire.²³ Prilikom iskopavanja humke VIII konstatovano

23 U ovom poslednjem pregledu spomenika opisana su samo tri od četiri ukrašena i ranije publikovana sanduka (M. Бунарџић, str. 90), a beleži se i da su se jedan široki, možda dvojni spomenik, i jedan sanduk sa predstavom mača,

je u njenoj zoni 16 grobova od kojih je istraženo 14 (svi bez nadgrobni-
belega), među kojima i jedan dvojni grob. Na humci su se, naime, na-
lazila i dva spomenika koji su na užim stranama bili flankirani sa ma-
njim usadnicima. U većini grobova su nađeni ostaci drvenih sanduka
i kovanici, kao i amorfno kamenje ili obluci koji su ispunjavali prostor
između ivice rake i sanduka. Pokojnici su sahranjivani u uobičajenom
položaju - opruženi na leđima, ruku prekrštenih na stomaku, u pravo-
ugaonim rakama čije ivice nisu svuda mogle biti uočene, orijentacije
zapad-istok sa glavom na zapadu, i većim ili manjim devijacijama uglav-
nom po pravcu jugozapad-severoistok, ređe zapad / severozapad-istok /
jugoistok, a jedan i sever-jug sa glavom na jugu. Od pokretnih nalaza,
u zasipu humke su nađeni komadi nakita i nošnje (bronzani prsten i
srebrna karičica otvorenih krajeva, jedno šuplje liveno dugme), nažalost
bez drugih bližih podataka i ilustracija koje bi ih dokumentovale.

I rekognosciranja izvedena u novije vreme pokazala su značajno veći
broj srednjovekovnih grobalja sa mramorima u odnosu na poslednju
evidenciju *stećaka* na teritoriji zapadne Srbije. Među njima ima i spome-
nika vrlo retkih i neobičnih oblika. Evo nekoliko podataka. Zahvaljuju-
ći novijoj publikovanoj građi znamo da je samo na pomenutoj teritoriji
opštine Priboj u oblasti donjeg Polimlja, koje se inače ubraja u najsta-
rije matične srpske zemlje, do sada registrovano OKO 35 nalazišta sa
nadgrobni-
kamenjem.²⁴ U srednjem Podrinju, samo u opštini Bajina
Bašta, aktuelnim rekognosciranjima je otkriveno pet novih lokacija sa
spomenicima u obliku slemenjaka (slika 11) i ploča, kao i više grobalja
sa usadnicima kao jedinim oblikom, među kojima ima i onih za koje se
može pretpostaviti datovanje u doba pre 16. veka.²⁵ Isti slučaj je sa teri-
torijom severozapadne Srbije, pa je tako, na primer, u opštini Osečina

---

sudeći po skici iz 1973. godine, pre pomeranja nalazili na humci (*Isto*, str. 86,
sit. plan 13).

24 Uz ranije evidentirane 22 lokacije sa stećcima, još 13 novih nalazišta sa nad-
grobni-
kamenjem je popisano u obilascima terena koji je obavila ekipa Re-
publičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture (M. Бунарџић, *nav. d.*, lok. br.
2, 4-5, 7-10, 12, 14, 18, 22, 24-25). Kao rezultat velikog angažovanja i dobrog
dokumentovanja, posebno značajnog jer se po prvi put objavljuju rezultati sta-
rijih iskopavanja dve pomenute nekropole, ova građa, nažalost, nije na najbolji
način prezentovana i analizirana, ali je svakako korisna po pitanju preseka
stanja i ispravke podataka proverenih na samom terenu, a pre svega kao dobra
osnova za buduća istraživanja, up. prikaz knjige u: *Glasnik Srpskog arheološkog
društva*, 33, Beograd, 2017, str. 371-378 (E. Zečević).

25 Dokumentacija Narodnog muzeja u Beogradu.

Slika 11. Lokalitet *Rimsko groblje*, Rogačica kod Bajine Bašte (foto E. Zečević)

i Bogatić pored samo tri ranije evidentirane lokacije sa mramorima u obliku ploča i sanduka, nađeno još deset u poslednjim rekognosciranjima terena.²⁶ U tom severozapadnom delu Srbije koji je ušao u ranije preglede nekropola *stećaka*, nalazi se znatno više grobalja sa kamenim

---

²⁶ Дејан Булић - Радивоје Арсић, "Археолошко рекогносцирање општине Осечина", u: *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 35, Beograd, 2019, str. 195-235.

Slika 12. Lokalitet Veliki beleg, selo Miličinica u opštini Valjevo (foto D. Bulić)

belezima od kojih su samo pojedina našla mesto u evidencijama *stećaka* i njihovo sistematsko evidentiranje i objavljivanje tek predstoji.²⁷ Među njima se nalazi i veoma neobičan, usamljeni, masivan i izuzetno visok usadnik u selu Miličnica, na potesu *Veliki beleg* (opština Valjevo), zatečen polomljen, ispod koga još uvek nisu obavljena istraživanja kako bi se proverilo da li je obeležavao grob (slika 12).²⁸

Sa teritorije opština na području starog Rasa, u jugozapadnoj Srbiji, posebno su brojne i karakteristične nekropole sa amorfnim pločama, koje uglavnom nisu iskopavane, a takve ploče se među *stećcima* smatraju najstarijim primercima. Upravo ova regija, odnosno teritorije današnjih opština Novog Pazara i delova susedne Raške, te i Sjenice i Tutina, spada među najsystematičnije rekognosciranu i istraživanu oblast kada je reč o srednjovekovnim grobljima i nadgrobni spomenicima.²⁹ U kontekstu teme našeg rada pomenućemo samo jedno groblje sa mramorima sa te teritorije, koje nije ušlo u ranije evidencije nekropola *stećaka*, ali izaziva pažnju brojem i tipološkom raznolikošću spomenika (slika 13). Reč je o groblju sa kamenim nadgrobni belezima koje meštani nazivaju Grčko groblje (uz savremeno groblje) u selu Ljuljac, severozapadno od Novog Pazara, koje je obilaženo i dokumentovano u više navrata, a poslednji put početkom zadnje decenije.³⁰ Ovim poslednjim istraživanjima je očišćeno oko 100 spomenika i konstatovano da do-

---

27 E. Zečević, *Mramorje, stećci zapadne Srbije*, str. 14 sa nap. 9. Poznato nam je takođe da je u diplomskom radu pod naslovom *Srednjovekovni nadgrobni spomenici na teritoriji opštine Mali Zvornik* (odbranjen daleke 2008. godine), koleginica Verica Tanasić evidentirala i dokumentovala ličnom opservacijom na terenu 15 grobalja na teritoriji ove opštine od kojih su pojedina bila tek registrovana u ranijim rekognosciranjima M. Vasiljevića, a reč je uglavnom o grobljima sa usadnicima kao dominirajućim oblikom spomenika koji nisu ušli u evidencije nekropola *stećaka*. Takođe, treba pomenuti i da su u toku rekognosciranja koja obavljaju saradnici Istorijiskog instituta u Beogradu i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Valjevo.

28 Zahvalnost za ustupljenu fotografiju i podatke o ovom spomeniku dugujem kolegi Dejanu Buliću iz Istorijiskog instituta u Beogradu.

29 Odličan pregled istorijata istraživanja videti kod: J. Ердељан, *nav. d.*, str. 13-19. Izuzetno vredna u svakom pogledu, pa i po pitanju pregleda grobalja i nadgrobni spomenika je pomenuta knjiga Dragice Premović-Aleksić, objavljena kao rezultat njenog višedecenijskog rada u muzeju "Ras" u Novom Pazaru (Д. Премовић-Алексић, *nav. d.*).

30 Д. Премовић-Алексић, *nav. d.*, str. 74-76 sa starijom literaturom (lok. br. 124); Иста, "Средњовековна некропола у Љуљцу", u: *Novopazarski zbornik*, 34, Novi Pazar, 2011, str. 277-282.

Slika 13. Lokalitet *Grčko groblje*, selo Ljuljac, pogled sa jugozapada
(foto D. Premović-Aleksić)

miniraju oblici ploča (kojih nema jedino na severnoj strani groblja) i usadnici u vidu ploče ili krstače (u mlađem delu groblja na severnoj i zapadnoj strani lokaliteta). Nekropola je obrazovana na redove, sa spomenicima u vrlo zbijenom rasporedu, redovno pravilno orijentisanim po pravcu zapad-istok sa manjim odstupanjima. Pokazalo se da se na groblju nalaze svi tipološki oblici do tada registrovani u oblasti Rasa. Najzastupljenije su ploče ravno klesanih površina, sa ili bez koso zasečenih gornjih ivica, i to najviše u južnom delu groblja. Masivniji i viši primerci, koji se tipološki mogu svrstati u sanduke, vertikalnih bočnih strana ili sa koso zasečenim gornjim ivicama, ređe u obliku kvadera, najbrojniji su u centralnom delu, ali i na istočnoj i severoistočnoj strani. Izdvojeno je i nekoliko slemenjaka, kao i spomenika tipa "riblja leđa" - ovoidnog tela i ispupčene gornje površine. Jedan spomenik ima specifičan i ređe zabeležen oblik koji podseća na telo ribe, sa isklesanim "očima" na bočnim stranama (slika 14).³¹ Groblje se izdvaja od ovdaš-

31 Njemu najbliži je spomenik u obliku ribe sa ćiriličkim natpisom na hrbatu, otkriven prilikom iskopavanja oko obnovljene trikonhalne crkve u

Slika 14. Lokalitet *Grčko groblje*, selo Ljuljac, "riboliki" spomenik (foto D. Premović-Aleksić)

njih grobalja po broju trodelnih nadgrobnih obeležja koja čine nekoliko kombinacija - horizontalni spomenik (ploča, sanduk ili tip "riblja leđa") sa po jednim usadnikom na zapadnom i istočnom kraju u vidu neobrađenog pločastog kamena;³² drugi tip kompozitnog obeležja čini manja krstača, sa reljefnim predstavama krstova na obe strane, postavljena na zapadnom kraju čelo glave i tzv. "srpski nišan" postavljen na istočnoj

---

Kuršumlji (jugoistočna Srbija, a srednjovekovna Toplica), koja se poistovećuje sa Bogorodičinom crkvom, jednom od dve prve zadužbine srpskog župana Stefana Nemanje. Zanimljivo tumačenje porekla i simbolike oblika ovog nadgrobnog belega, datovanog u 14. vek, izneo je Đorđe Janković (Ђорђе Јанковић, "Риболики надгробни споменик из Куршумлије", u: *Mitološki zbornik*, 20, 2009, str. 57-66).

32 Trostruki beleg sastavljen od položene (mermerne) ploče s natpisom i dva pločasta niža usadnika na njenim krajevima, koji se datuje u 14. vek, nalazi se u porti manastira Gradac (ALEKSANDRA JURIŠIĆ, *Градац - резултати археолошких радова*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd, Beograd, 1989, str. 74, sl. 71/72 i DANICA ĐORĐEVIĆ, "Градачки надгробни натписи", u: *Saopštenja*, XXIV, Beograd, 1992, str. 53-54).

strani horizontalnog spomenika (koji može imati uklesane stilizovane krstove, obrise lica, ljudske figure). Inače spomenik tipa "srpskog nišana" ima oblik stuba različitog preseka sa četiri kubična ispusta na uglovima, tik ispod poluloptasto oblikovanog vrha, inače dosta zastupljen oblik spomenika upravo u sklopu ovakve složene sepulkralne celine na lokalitetima u okruženju.³³ Najmlađe spomenike čine velike krstače sa razvijenom predstavom krsta kao ukrasom (18. vek). Zaravnjeni plato uzvišenja na kome se nalazi groblje je sondiran 2011. godine u cilju otkrivanja crkve, čiji su se temelji ranije uočavali, i tom prilikom je podignuta jedna ploča na jugozapadnom uglu platoa.³⁴ Otkriven je grob sa trošnim ostacima skeleta ograđenim kamenom, orijentacije zapad-istok, bez priloga i bez drugih podataka, a kako iskopavanja ovde nisu nastavljena, ostali smo za sada bez mogućnosti upoređivanja sa drugim sahranama pod kamenim nadgrobnicima, što bi bilo veoma važno zbog kontinuiranog korišćenja groblja za sahranjivanje, smatra se 13-14. veka pa sve do danas.

Po pitanju najbolje istraženosti prednjače groblja sa kamenim spomenicima koji nisu zapravo kategorisani kao *stećci*, a reč je o pomenutim pločama sa grobalja formiranih oko crkvenih građevina ili unutar manastirskih porti, ređe nasebinskim, koje budući bez priloga često nisu uže datovane. Većina tih nadgrobnika, međutim, ima natpise na osnovu kojih je vršeno datiranje, ponekad i specifične ornamente po kojima ih možemo vezivati za spomenike u Bosni i Hercegovini. Navešćemo samo primer jedne varijante ploče, najizrazitije po brojnosti. Naime, ploče čija gornja površina ima zakošene (zasečene) ivice čine najbrojniju grupu spomenika sa srednjovekovnih lokaliteta u Srbiji, naročito karakterističnih za oblast starog Rasa, ali ih nalazimo i izvan teritorije jugozapadne Srbije.³⁵ Reč je, uglavnom, o epigrafskim pločama, ponekad sa nekim

---

33 J. Ердељан, *nav. d.*, str. 57-58 ("srpski nišani"), str. 59-62 (složene sepulkralne celine); up. Ista, "О српским нишанима на старим гробљима у околини Новог Пазара", u: *Novopazarski zbornik*, 18, Novi Pazar, 1994, str. 23-29; Ista, "Један особени вид надгробног обележја у области Старог Раса", u: *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, XVI, Prijepolje, 1995, str. 161-172. "Srpski nišan" je jedini novi termin uveden u tipologiju nadgrobnih spomenika u Srbiji, ali se mora naglasiti da se odnosi na samo **jedan** određeni oblik usadnika, kao uostalom što se i termin slemenjak odnosi samo na određeni oblik mramora.

34 Д. Премовић-Алексић, *Средњовековна некропола у Љуљуцу*, str. 282.

35 J. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, str. 43 (kao varijanta obrađenih položenih ploča ravne gornje površine), 44-45, 50-

klesanim ornamentom, koje su prema natpisima (bez godina) datovane većinom u 14. vek, ali i kraj 13, odnosno u prvu polovinu 15. veka, retko kasnije. Klesane su i od peščara i krečnjaka (uglavnom bez natpisa i ukrasa) i stajale su nad monaškim grobovima nekropola formiranim oko manastirskih crkava, ali i nad laičkim grobovima³⁶ u porti manastira, a sasvim retko nad ukopima unutar manastirskih crkvi.³⁷ Međutim, samo pojedine ploče ovog oblika su se našle u Bešlagičevoj evidenciji *stećaka* iz Zapadne Srbije. Tako je na primer nekropola na potesu *Grčko groblje* u Dučevu (opština Prijepolje), na kojoj su zastupljeni samo amorfnii i spomenici u obliku ploča i sanduka, a među njima i više primeraka zasečenih ivica, svrstana u nekropole *stećaka* verovatno "zahvaljujući" takvoj ploči sa natpisom koji pominje Desislavu i njenog sina koji joj podiže spomenik,³⁸ za razliku od većine drugih grobalja na kojima su takođe zastupljeni samo ovi oblici, kao što smo naveli, uglavnom uz crkvene građevine koji se nisu našli u popisu grobalja sa *stećcima*.

Postoje i naseobinska groblja sa nekim osobenim oblicima nadgrobnika. Na nekoliko pomenutih lokaliteta sa teritorije Kosova i Metohije pojavljuju se na primer nadgrobne ploče specifičnog oblika koje se nisu našle u evidencijama *stećaka*, ali su upoređivane sa njima. Reč je o pločama uglavnom oblika trapeza u horizontalnoj projekciji, sa reljefnim krstom

---

51, 87-90 sa nap.; up. E. Zечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, Tab. I/1-đ, str. 27, 31 sa nap. i ИСТА, *О појму стећак*, str. 148-149 sa nap. 11, где су наведени само неки од локалитета на којима се ова варијанта облика плоче појављује. Има их готово у свим деловима Србије, доиста у мањем броју него у југозападној Србији.

36 Takav oblik ima ploča sa natpisom *раба божија Анастасија*, datovana u 13. vek i pripisana vlastelinki, kao i dve anepigrafske ploče sa ženskih grobova u manastiru Studenica u kojima je nađen nakit, datovane u 15. vek (Поповић Марко, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Републички завод за заштиту споменика културе Београд и Археолошки институт Београд, Београд, 2015, str. 78-79 sa nap. 254-258, 260).

37 Na primer nadgrobna ploča Marine Vitoslave iz 1374. godine, u priprati manastira Dečani na Kosovu i Metohiji (Даница Поповић, "Средњовековни надгробни споменици у Дечанима", у: *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1989, str. 233, sl. 10), или надгробна ploča Antonija jeromonaha u priprati crkve Svetog Nikole u manastiru Studenica iz 15. veka (ИСТА, "Средњовековне надгробне плоче у Студеници", у: М. Поповић, *Манастир Студеница. Археолошка открића*, Београд, 2015, str. 387, Т. V/4).

38 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, str. 426. Up. E. Zечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 31, 78 (br. 10), 125 (lok. br. 86), crtež 72.

na gornjoj površini, vrlo često u kombinaciji sa krstačom čelo glave ili sa krstačom čelo glave i usadnikom podno nogu.³⁹ Prema pojavi istog tipa ploče na više grobalja u Kosovskoj kotlini opravdano se zaključuje da su rađene u istoj radionici.⁴⁰ Poredeći ih prema obliku sa pločama iz Kalinovika i Blidinja (Bosna i Hercegovina), odnosno prema ukrasu na pločama tj. niskim slemenjacima sa reljefnim krstovima iz Janačkog polja (Srbija, Novi Pazar), koje su ušle u evidenciju *stećaka*,⁴¹ autori su zaključili da se i gornjobrnjičke ploče mogu datovati u 14-15. vek i da na to vreme upućuje i činjenica da ploča kombinovana sa krstačom "nije retka pojava u oblasti stećaka" u kojoj uostalom ima i stubova koji se usađuju čelo glave i podno nogu.⁴²

U novije vreme su, takođe, izvan teritorije *stećaka* (zapadne Srbije) evidentirani još neki osobeni primerci nadgrobnih obeležja, koji sadrže izvesne elemente prema kojima se mogu porediti sa *stećcima* u Bosni i Hercegovini. Navešćemo samo tri primera. U centralnoj Srbiji (Pomoravlje), u selu Zdravinju, na oko 25 km jugoistočno od Kruševca, nađen je mramor u obliku masivnog oblutka s natpisom u kome se pominje i godina 1292, koji pomera granice datovanja najstarijih kamenih nadgrobnika u ovom delu Srbije,⁴³ naročito značajan i iz razloga što se tekst natpisa sa imenom pokojnika jasno iščitava (slika 15), dok nedaleko odatle u porti crkve Sv. Đorđa decenijama u travi leži nadgrobnik u čijem se natpisu, inače uklesanom sa obe strane ovog usadnika, pominje ime pokojnika, pisara, i godina 1473. U susednoj opštini Varvarin, u porti crkve Sv. Jovana Krstitelja, u selu Orašju, nalazi se ploča sa istrvenim natpisom (?) i shematizovanom antropomorfnom predstavom koja drži simbol dostojanstva, verovatno štap, kakve nalazimo na *stećcima* u

39 Д. Ђукић - М. Ивановић, *nav. d.*, str. 21-24 i sl. 6, 11-15, 17-18; str. 57-66 i Tabla 1-3, str. 105-222.

40 *Isto*, str. 95.

41 Š. VEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, str. 425; E. Zечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 128-129, lok. br. 92, plan 18 sa literaturom. Videti: Д. Премовић-Алексић, *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, str. 34-36, lok. br. 30.

42 Д. Ђукић - М. Ивановић, *nav. d.*, str. 92-96, skica 4.

43 Smatralo se da najstariji spomenik u Kruševačkom kraju predstavlja nadgrobnni kamen nađen u kuli zvonika Crkve Lazarice (zadužbine kneza Lazara), koji datira s kraja 13. i početka 14. veka (Мирко Ковачевић, "Профана архитектура средњовековног Крушевца", у: Ђурђе Бошковић (ур.), *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Археолошки институт Београд, Београд, 1980, str. 26, sl. 8).

Slika 15. Spomenik sa natpisom i godinom 1292. iz sela Zdravinja (opština Kruševac)

Slika 16. Ornamentisana ploča u porti crkve Svetog Jovana Krstitelja
(selo Orašje, opština Varvarin)

Bosni i Hercegovini (slika 16).⁴⁴ I pored značajnih akcija različitih ustanova zaštite ova regija nije sistematski obrađena, niti građa objedinjena i publikovana, još od sredine prošlog veka.⁴⁵

***

Rezimirajući naše izlaganje, vidimo da se iz ovih nekoliko primera arheološki istraživanih nekropola može zaključiti da nema bitnih razlika u odnosu na načine sahranjivanja, grobnu arhitekturu i nalaze u grobovima, zabeležene u nekropolama *stećaka* na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja se smatra njihovom "matičnom" teritorijom. Takođe, iz ovog sumarnog pregleda izabranih primeraka spomenika videli smo da mramora, tj. monolitnih kamenih nadgrobničkih spomenika, ima na celom području Srbije, a ne samo u zapadnoj Srbiji koja se navodi kao periferna teritorija pojave *stećaka*. Problem u njihovom proučavanju jeste duboko u vezi i sa činjenicom da do danas nije izvršena sistematska evidencija grobalja sa mramorima, niti jedinstvena klasifikacija oblika, kao što je to više puta isticano. Prema pregledu iz 1996. godine, za nadgrobne srednjovekovne monolite označene od strane istraživača terminom *stećak*, sa teritorije Srbije vezuje se broj od 4.118 spomenika sa 203 lokacija.⁴⁶ To nije ni blizu realnog

---

44 Zahvaljujem se ovom prilikom kolegi Marinu Bugaru, iz Narodnog muzeja u Kruševcu, na ustupljenim fotografijama i podacima o ova tri nepublikovana spomenika.

45 Poslednja publikacija u kojoj je objedinjena građa koja se tiče srednjovekovnih nekropola i nadgrobničkih spomenika u centralnoj Srbiji je izašla davne 1956. godine: Мирјана Ђоровић-Љубинковић, "Некрополе и гробни белези", у: Ђурђе Бошковић (прир.), *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, II, Centralna Srbija, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1956, str. 231-261. Poznato nam je da su u međuvremenu vršena brojna rekognosciranja istog terena od strane različitih institucija, ali objedinjena topografija nalazišta nedostaje, kao ni kordinacija aktivnosti među ustanovama. Slična situacija je, nažalost, i sa drugim delovima Srbije na kojima se javljaju kameni nadgrobnički.

46 E. Zečević, *Mramorje, stećci zapadne Srbije*, str. 23-24. Ovaj pregled spomenika i grobalja je sačinjen gotovo u celini na osnovu raspoložive publikovane i dostupne neobjavljene građe iz arhiva različitih ustanova, zaključno sa 1995. godinom. Sačinjen je na bazi pomena termina *stećak* u radovima istraživača koje smo uspeli pronaći. Do štampanja knjige (2005.) pa do danas, objavljen je još jedan broj tekstova i publikacija u kojima se pominju *stećci*, pod kojim se uglavnom podrazumevaju klasični oblici slemenjaka, takođe i oni belezi u obliku niskog slemenjaka i ploče sa ispupčenom gornjom površinom koji su svrstani u tip "riblja leđa" kao poseban tip položenih spomenika, ali i drugi tipovi nadgrobničkih kamenja (*Isto*, 89 sa nap. 119; up. ovde nap. 1-2).

brojnog stanja kamenih nadgrobnih spomenika na ovoj teritoriji, pre svega iz razloga koji smo naveli, a koji se tiče nedovoljne istraženosti i zanimanja za ovu vrstu spomeničkog nasleđa. Međutim, pravi razlog ovako malom broju u odnosu na kamene monolitne spomenike zapadno od Drine, jeste što se u tom popisu nisu našle brojne nekropole koje imaju uglavnom ploču, niski sanduk ili usadnik, kao jedini oblik spomenika, iako su jednovremeni *stećcima* sa područja Bosne i Hercegovine (12-16. veka). A to su belezi sa seoskih grobalja, uz crkvene građevine - pojedine vlasteoske i vladarske zadužbine - i mnoge manastirske crkve, kojih ima na celoj teritoriji Srbije, a ne samo u zapadnoj Srbiji. Najstariji pripadaju drugoj polovini 12. veka, odnosno nešto ranijem periodu,⁴⁷ dok gornja granica zapravo ne postoji jer nije pouzdano utvrđeno da postoji prekid u postavljanju kamenih nadgrobnih spomenika do danas. Ovi spomenici su, dakle, u analizama ostali bez poređenja sa "stećcima" istog oblika, njihovom ornamentikom i natpisima, pa i grobnom arhitekturom i načinom sahranjivanja, prema kojima se uglavnom ne razlikuju.

Kako se to desilo? Svrstavanjem svih oblika srednjovekovnih nadgrobnih kamenih monolita sa tla Bosne i Hercegovine u kategoriju spomenika koja je dobila poseban naziv - *stećak*, nametnuto je poređenje sa istim oblicima kamenih spomenika sa okolnih teritorija. To je posledično proizvelo da se samo pojedini od njih nazivaju *stećcima*, a drugi ne. Problem je, zapravo, nastao kod oblika ploče koja se pojavljuje na znatno široj teritoriji i u širem vremenskom okviru od onih u koje se svrstavaju *stećci*. Naime, iako su kamene spomenici u Srbiji klesani u različitim oblicima, najzastupljenije su upravo ploče,

---

47 E. Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 29-32 sa nap. Inače najstarijim pripadaju primerci ploče ugrađene u zidine tvrđave Ras na potesu Gradina kod Novog Pazara (J. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, str. 96, sl. 23/1), ploče iz manastira Sv. Ahilije u Arilju (nadgrobnе ploče iz prednemanjičkog horizonta sa jednom od njih nad grobom 222 u kome je bila ovalna krupna jagoda naušnice datovane u 10-11. vek, ur. Милка Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Арилју, историја, архитектура и просторни склоп манастира*, Републички завод за заштиту споменика културе Београд, Београд, 2002, str. 77-79 i sl. 48, 260 i sl. 276), verovatno i neke iz najstariјег horizonta sahranjivanja u manastiru Đurđevi Stupovi kod Novog Pazara, zadužbini Stefana Nemanje izgrađenoј 1170/71. године (Јован Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу: постанак архитектуре цркве св. Ђорђа и стварање Рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево, 1984, str. 19) i dr.

sa natpisima ili bez njih, često sa ornamentikom koja se javlja i na *stećcima* u obliku ploča sa teritorije Bosne i Hercegovine, a pri tom ih ima na celoj teritoriji Srbije, dok je pojava osobenijih oblika, kao što je npr. Slemenjak, ograničena, kao što smo videli, uglavnom na zapadnu Srbiju. Da ponovimo, otuda su u Srbiji samo ploče (i usadnici) koje se javljaju na istim grobljima sa drugim karakterističnijim oblicima, kao što su slemenjaci, ili na primer ploče i sanduci sa postoljem - "sigurno" proglašeni *stećcima*. Većina istraživača iz Srbije ima i dalje takav pristup tipologiji i klasifikaciji nadgrobnih spomenika sa ove teritorije, dok svi oni koji su se bavili i bave se danas *stećcima* u Bosni i Hercegovini nisu imali problem prilikom određivanja koje su ploče sa tog područja *stećci*, jer kao što smo više puta naglasili, **sva** srednjovekovna groblja sa kamenim spomenicima proučavana su kao nekropole *stećaka*. Ipak se i kod Šefika Bešlagića, vrsnog poznavaoaca ove tematike, pojavilo niz nedoumica, delom oprečnih mišljenja i nedoslednosti po pitanju koje ploče nazvati *stećcima*, pa tako i da li bi i ploče nad grobovima u crkvama trebalo svrstati u *stećke*, a takvih je u srpskim crkvama mnogo.⁴⁸ Kad je reč o upoređivanju ornamentike na spomenicima, problem se samo usložnjava s obzirom na višeznačnost i dugo "trajanje" većine ornamenta. Eto pitanja poput ovog - da li je *stećak* i ploča iz istočne Srbije ukoliko ima ornament koji se pojavljuje i na spomenicima u Bosni i Hercegovini? A znamo da nijedna ploča van balkanskog prostora, kakav god motiv da je imala, nije nazvana *stećkom*! Primera u kojima postoje nedoumice po pitanju "kategorizacije" spomenika sa teritorije Srbije, pa time i njihove tipološke definicije je mnogo, ali ćemo se zadržati na ovih nekoliko koje smo pobrojali, u pokušaju da se još jednom ukaže na moguće rešenje u pristupu problematici izučavanja srednjovekovnih nadgrobnih spomenika na teritoriji Srbije. Ono se svodi na stanovište da spomenike poznate pod nazivom *stećak* ne smemo proučavati kao "izolovanu" pojavu, odnosno "vrstu" spomenika, već upravo u njihovom najširem i osnovnom značenju *srednjovekovnog kamenog nadgrobnog spomenika*, kako bi smeštanjem u uži vremenski i teritorijalni okvir, kroz određen tipološki oblik (prema jasno

---

48 Š. BEŠLAGIĆ, *Kultura i umjetnost*, str. 81. Up. E. Zečević, *O pojmu stećak*, str. 147 i nap. 9. Iste nedoumice Š. Bešlagić ima i kada su u pitanju nadgrobnih spomenici u obliku stubova (uglavnom pločastih), za koje tvrdi da je izvesno da su klesani i posle razdoblja *stećaka*, zatim da su samo neki uvršteni u *stećke*, dok se za neke *stećke-stubove* pita da li su možda klesani i postavljeni u vremenu posle perioda *stećaka* (Š. BEŠLAGIĆ, *Kultura i umjetnost*, str. 551).

definisanoj klasifikaciji), oni mogli biti proučavani kao deo korpusa srednjovekovnih spomenika na široj teritoriji. Iz upoređivanja oblika spomenika sa svim elementima koji sa njim čine celinu (ornamentika, grob - grobna arhitektura i način sahranjivanja, pogrebni običaji, nalazi i dr.), proizaći će regionalne različitosti i sličnosti. Činjenica je da će rezultati biti u većini slični onim do kojih su došli Šefik Bešliagić i drugi istraživači, kada je reč o srodnosti spomenika, tj. specifičnostima određenih regija, ali isto tako dobićemo jedinstvenu tipologiju spomenika zasnovanu na osnovnim oblicima i njihovim varijantama na celoj teritoriji centralnog Balkana, tj. bivših jugoslovenskih republika, na kojima su formirane matične srednjovekovne države naroda koji i danas tu žive. Nema sumnje da važan preduslov u svemu tome predstavlja plansko i sistematsko evidentiranje, odnosno dokumentovanje i publikovanje nekropola sa mramorima, uz uspostavljanje tipologije oblika. Ono će omogućiti da se pouzdanije uspostavi i hronologija nastanka i trajanja pojedinih tipova spomenika, odnosno sagleda njihova pojava u istorijskom i socijalnom kontekstu. Gotovo da nema istraživača koji nije ukazivao na potrebu i nužnost takvog pristupa ovoj vrsti srpskog nasleđa, ali, nažalost, takav projekat još uvek nije realizovan.⁴⁹ Jedan od razloga je i taj što u proučavanju kamenih nadgrobnih monolita, ne samo u Srbiji, nedostaje veća arheološka istraženost grobalja, posebno onih sa masivnijim primercima mramora čije je iskopavanje zahtevno i u tehničkom smislu. Ne manji problem predstavljaju groblja na kojima su jedini oblici spomenika usadnici i krstače, budući da apriori ostaju izvan interesovanja arheologa, a nužni su radi uspostavljanja hronoloških i morfoloških odnosa među svim oblicima nadgrobnika.

Neki specifični oblici nadgrobnih belega i novootkriveni natpisi iziskuju još neke odgovore. Izostavljajući po strani ornamentiku tj. poreklo i simboliku motiva, pripadnost spomenika i druge teme kojih se nismo dotakli, završićemo izlaganje sa još uvek aktuelnim pitanjima na koja nemamo potpune odgovore, a koji bi nam pomogli pri donošenju zaključaka na temu srednjovekovnih kamenih nadgrobnih obeležja na teritoriji centralnog Balkana. Neka od njih su: šta je reper pri određivanju gornje granice trajanja određenih oblika *stećaka* u Bosni i Hercegovini? Kako izgledaju tamošnji spomenici

---

49 E. Зечевић, *Мраморје, стећци западне Србије*, str. 176-180; J. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, str. 10, 19, 41; Ж. Жеж, *nav. d.*, str. 135 itd.

hrišćana podizani posle perioda *stećaka*? Da li ornamentika može biti presudna kada se govori o "tradiciji klesanja *stećaka*", budući da samo pojedini motivi predstavljaju osobitost određenog podneblja i da je trajanje drugih često nesagledivo? Na šta se zapravo termin *stećak* odnosi?

EMINA ZEČEVIĆ
National museum in Belgrade
E-mail: e.zecevic@narodnimuzej.rs

Review article
Received: 14 March 2020
Accepted: 10 June 2020

New findings and problems in studying marble (*stecaks*) from the territory of Serbia

Summary

Only a couple of graveyards with marbles recorded as *stecaks* necropolises went through probe archeological excavations in the last decade in the area of western Serbia, which is in professional and scientific circles marked as the territory of *stecaks*. Among them there are three necropolises carrying the same toponym in the name - *Mramorje* - in Middle Podrinje (Municipality of Bajina Basta), map 2, images 1-7. Results of their excavations, as well as for the first time published results of earlier excavations of two necropolises with marbles in Donje Polimlje (Municipality of Priboj) in southwestern Serbia (images 8-10) offered new insights and confirmation of the earlier in terms of the form of burial, dating and existence of the Church next to the graveyard with typical late medieval forms of monuments. At the same time they renewed the issues around studying *stecaks* from Serbia, which appeared with adopting of that term for **all** tombstone monoliths in Bosnia and Herzegovina that were being studied as a special "type" of monuments in relation to the monuments in the region. The result of this was that all graveyards in Serbia which contained gabled tombstone were treated as *stecaks* necropolises (map 1), while only some of the numerous tombstones of other forms but from the same period were classified as *stecaks*. Others with the same form were not classified in that way, although there is an obvious similarity between them especially in regards to ornaments, content of epitaphs or the form of burial. Those are numerous registered monuments in the form of boards, low coffins and butts and their variant forms from the village graveyards or graveyards formed next to church buildings, some feudal endowments and many monastery churches from the entire territory of Serbia, which were studied without comparison to phenomena related to *stecaks*.

According to the last listing (1996) 4.118 medieval tombstone monoliths (from 203 sites) labelled by the term *stecak* come from the territory of Serbia. That is not even close to the real number of tombstones in Serbia due to the above mentioned reasons. Discoveries of the new monuments and locations with medieval tombstones in the systematic surveys conducted in the entire territory of Serbia (images 11-16), showed that among them there were types of tombstones specific for certain regions, but also those which could be connected to *stecaks* according to certain elements. They pointed out the necessity of systematic registration and establishment of the unique typology of the monument forms in the entire territory of central Balkan, which should be treated under the **general** determinant of the medieval tombstones characteristics. They also draw attention to the necessity of archaeological excavations under marbles and including interdisciplinary research, as well as reviewing the justification of not only the categorizations through which *stecaks* entered into science but also of the term *stecak*.

Keywords: Serbia; graveyards; *stecaks* or marbles of different forms; late Middle Ages.

Stećci i srednjovjekovni kulturološki kontekst

(s odabranim primjerima koji se interpretiraju i rekontekstualiziraju)

MIROSLAV PALAMETA
Mostar
E-pošta: miropal@yahoo.it

UDK: 726.825:82.01
800.1
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 31. svibnja 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

Kameni nadgrobni spomenici, koji se tradicionalno nazivaju stećcima, reprezentativni su ostatci srednjovjekovnoga kulturološkoga konteksta, utonula ili posve uništena, posebno u matičnom prostoru njihova pojavljivanja od Cetine do Drine, od jadranske obale do središnje Bosne. Svojom brojnošću, raznovrsnošću oblika, uklesanim bosaničkim epitafima, a posebno reljefnim likovnim kompozicijama, oni nedvosmisleno pokazuju odrednice kršćanske funeralne kulture, koja je doživjela svoj procvat tijekom XIV. i XV. st., šireći se iz naznačene matične podloge u susjedne krajeve.

Osnovni preduvjet kvalitetnoga znanstvenog pristupa tim kasnosrednjovjekovnim nadgrobnicima bila bi interdisciplinarna, oprezna i utemeljena rekonstrukcija upravo spomenutoga kulturološkoga konteksta. Bez obzira na zahtjevnost takva napora,

---

* Sažetak predavanja izložen je na skupu: "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom 17. listopada 2019. u Mostaru.

kršćanski srednji vijek isprepletana je mreža citata, u kojoj se uočava i jedinstveni likovni i tekstualni imaginarij, bez obzira na različite stilizacije. Od armenskih hačkara do zapadnoeuropskih sarkofaga i sakralnih građevina, u minijaturama sačuvanih rukopisa i na drugim objektima primijenjene likovnosti daju se prepoznati i naši stećci s istim repertoarom likovnih tema i motiva. Suvremeniji i recentni metodološki pristupi, posebice strukturalizam, semiotika i osnovna načela novoga historicizma također su posve nove mogućnosti za proučavanje tih spomenika, pa će biti zastupljeni u ovom radu, koji namjerava pokazati na dostatnu brojnu interpretaciju pojedinačnih kompozicija, uočenih pri obilasku terena, kako je ta rekonstrukcija kulturološkoga konteksta kome stećci pripadaju svakako moguća i posve svrhovita.

Ključne riječi: stećci; likovnost; srednji vijek; kulturološki kontekst; simbolizam.

Uvod

U povijesti proučavanja stećaka od početka se nametnulo njihovo povezivanje za pripadnike bosanskoga bogumilstva, a od šezdesetih godina i za pripadnike stočarskoga bisesilnog stanovništva koje se obuhvaća nazivom Vlasi. Bogumilska teorija zasnovana na političkom romantizmu kasnoga XIX. st. trpi od manjka egzaktnosti koliko i sama ideja bogumilstva, ali se u svojim mitsko-političkim projekcijama i varijacijama održava do danas. Vlaška teorija slijedi tragove metodologije suvremenoga strukturalizma, što osigurava dojam o uvjerljivosti pojedinih zaključaka, a polazi od povijesne, etnološke i druge građe koja je sama po sebi hipotetična, po pravilu i nedostatna za rekonstrukciju kulturološkoga i duhovnoga konteksta u kome se pojavila i trajala kultura tih kasnosrednjovjekovnih spomenika. Zajednička je slabost i jedne i druge teorije u nastojanju da se prešute, zaobiđu ili ignoriraju činjenice koje nedvosmisleno upućuju da se njihovi oblici, sadržaji natpisa i likovni ukrasi prepoznaju u tradiciji kršćanske duhovnosti i funeralne kulture. Posve je jasno da zanimanje za te spomenike potiču ponajprije likovne kompozicije, dakako i natpisi. Kako svi unaprijed zamišljeni konstrukti, pa tako i ova dva pokušavaju naći ključ za njihovo razumijevanje i interpretaciju, ali dok nabacuju na njih unaprijed zamišljenu mrežu, obično iskliznu iz nje i stećci i likovne predstave.

Kriva stajališta i stereotipi

Tako Marian Wenzel tvrdi kako su predstave jelena na stećcima uvijek okrenute zapadu, bilo da su slikane na sjevernoj, bilo na južnoj strani spomenika. Njoj su jeleni u prizorima lova mitska bića iz germanskih priča, koja bježe u podzemni svijet Wenusberg.¹ Autorica pri tom nije ni pokušala objasniti kakve veze ima germanska priča i balkanski stočari kojima ona inače pripisuje stećke. Teško je zamisliti da je bilo koji lokalni klesar orijentirao svoje kompozicije prema takvoj zamisli. Njemu je daleko bila važnija orijentacija samoga spomenika po konvencijama kulture ukapanja, što bi arheologija potvrdila i etnologija dala odgovor. Uvjerljivije bi bilo da je autorica primijetila da klesar podešava središte svoje kompozicije prema pogledu zamišljena prolaznika kome se i adresira, kao na kvadratičnom nadgrobniku u Međugorju kod Glumine na kome progonjeni jelen u prizoru lova s jednog, a ostalo stado s drugoga boka idu prema istoku kuda prolazi put kroz cijelu nekropolu. Autorica je radije kompoziciju s toga spomenika preorijentirala, kako ne bi svoju teoriju dovela u pitanje.

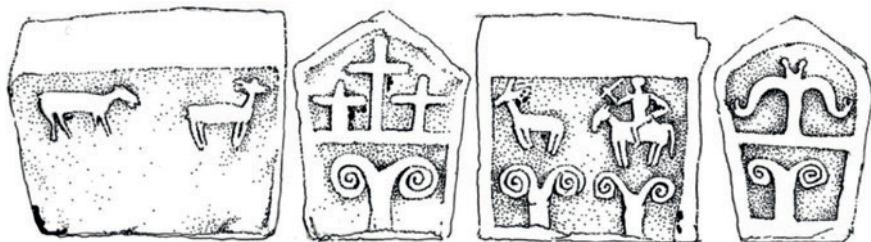
Fantastična priča iz njemačke srednjovjekovne epike, kojom pokušava interpretirati prizore lova i jelene na stećcima, postaje posve nevjerljiva, čak besmislena, kada se svi prizori sa spomenika projektiraju u jednu ravan i prikaže se kao jedinstvena likovna cjelina (br. 1). U tom se slučaju očituje unutarnja likovna triptihalna kompozicija u čijem središtu je križ s golubicama, sučeljenim na njegovim antenama. Jelenje figure s bočnih prizora ne idu ni prema zapadu ni prema istoku. One se zapravo usmjeravaju prema središtu kompozicije, prema križu, čiji jasni kršćanski smisao isključuje profanu protežnost njihove teme i zaodijeva ih simboličkim i mističnim značenjima.

Br. 1.

1 MARIAN WENZEL, "Some Reliefs Outside the Vjetrenica Cave at Zavala", u: *Starinar*, nova serija, XII., Beograd, 1961., str. 21-34.

Slično je komponiran poznati sljemenjak s Crljivice s prikazom Golgote i Getsemanskoga vrta, preuzeta s nadvratnika crkve sv. Mihovila iznad vrela Žrnovnice.² U tom poliptihu (br. 2) tri golgotska križa sa stilizacijom masline ispod njih, kao središte kompozicije na zapadnoj su strani spomenika, i postavljeni su iznad pokojnikove glave. Uklesani jeleni s bokova na tom spomeniku kreću se prema likovnoj orijentaciji, kao i u Međugorju, prema središtu kompozicije. Iako su pojedinačno na plohamu spomenika okrenuti prema zapadu.

Br. 2.

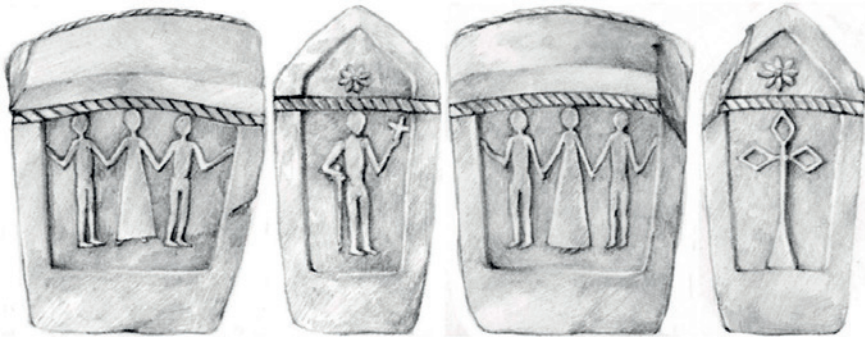
Tradicionalno promatranje svake plohe spomenika kao zasebne likovne cjeline posljedica je lošega opažanja, osobit stereotip, kakvih u tekstovima o stećcima ne manjka. Upravo od toga trpi i najbolje do sada urađen likovni katalog *Ukrasni motivi na stećcima* Mariane Wenzel. Nema sumnje da je priličan broj spomenika tako i ukrašen, ali oni najkvalitetniji, moglo bi se reći likovno izvorni primjerci, zapravo su poliptihalna konstrukcija prelomljena na podloge kamenoga kubusa. Šefik Bešliagić u svojim brojnim radovima nastojao je donijeti fotografije svih ukrašenih ploha spomenika na jednom mjestu, ali mu se i dalje likovni doživljaj temeljio na jednoj plohi, pa kada donosi broj igrača u kolu, on vidi samo tu jednu plohu. Stoga će prelomljena kompozicija kola na spomeniku iz Budimira pokazati kako ti njegovi brojčani rezultati ni približno nisu točni (br. 3). Slično na spomeniku iz Biska, bočne scene, interpretirane redovito kolom, pokazuje se u plošnoj projekciji dijelovima cjelovite kompozicije u čijem središtu lik s križem u ruci prekodira plesnu scenu u kor blaženih (br. 4).

---

2 MIROSLAV PALAMETA, "Stećak na Crljivici kod Lovreća", u: *Motrišta*, 25, Mostar, 2002., str. 103-107.

Br. 3.

Br. 4.

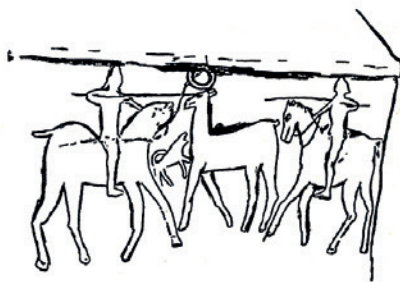
Premda je to dvoje spomenutih znanstvenika svoje zaključke temeljilo uglavnom na terenskom radu, bez kojega je besmisleno baviti se problematikom kasnosrednjovjekovnih spomenika, ipak se u toj iznimno vrijednoj građi nađu propusti koji održavaju pogriješnu recepciju. Tako se u spomenutom katalogu Mariane Wenzel donosi prikaz jelena opkoljena konjanicima s ucrtanim diskom iznad glave sa spomenika Pogrebница u Hodovu (br. 5-6). Kombinacija kružnoga lišaja s pojedinostima u strukturi grube kamene plohe zavela je još neke terenske istraživače, a ona je preuzela njegovu likovnu interpretaciju pridonoseći tako fantastičnim poimanjima te predstave i samoga lokaliteta.³ Pogleda li se bolje, jelen na tom mjestu ima samo manje rogove. Disku nema ni traga.

3 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., CVII., 8, str. 391.

Br. 5.

Br. 6.

Važnost terenskoga rekognosciranja

Bez terenskog uvida često se na osnovi same fotografije ili drugačijega otiska stvara posve kriv zaključak. Tako je Marko Vego u svom katalogu natpisa donio bosanički tekst sa spomenika na Policama u Visočici planini pod kojim je pokopan Rabren Vukić Dolinović i na osnovi fotografije snimljene pod ostrim kutom zaključio kako se radi o spomeniku nišanu (br. 7), što svakako može implicirati prodor nove kulture, moguću islamsku vjersku pripadnost pokojnika i tendenciju kasnoga datiranje.⁴

Br. 7.

Br. 8.

4 MARKO VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej, Sarajevo, 1964., str. 44, br. 176.

Ali, osim jasno navedena imena iznad natpisa vidi se i silueta plitko isklesana sidrastog križa (*crux ancorata*), što potiče na provjeru njezina zaključka. Preuzela je tu njegovu naznaku i Wenzel⁵ i donijela crtež prema njegovoj fotografiji s pojedinostima kojih na spomeniku nema. Međutim, Pavao Anđelić u svojoj knjizi *Historijski spomenici Konjica i okoline* tvrdi kako je natpis Rabrena Vukića Dolinovića uklesan na jednom od četiri križa s te nekropole.⁶ Pri tom donosi istu fotografiju kao i Vego, što donekle zbunjuje. Ipak na samoj nekropoli, na njezinu sjeverno-istočnom rubu, stanje stvari daje za pravo Anđeliću (br. 8). Oko 280 cm dug, pomno urađen križ leži na zemlji s kratkim antenama koje su pukle pri njegovu padu i ostale uza spomenik, a mogu se *in situ* i sada vidjeti. Ni sam natpis Vego nije vidio. Naveo ga je i interpretirao prema Truhelki koji je prijepis toga natpisa dobio od nekoga suradnika. Stoga nije bio siguran piše li u drugom retku "napokon", što je besmisleno u kontekstu, ili "na pokoj", što bi bilo smislenije i logičnije.⁷ Vego je odabrao prvu opciju i tako donio posljednje čitanje epitafa, a da samog natpisa nije ni vidio. Uz to je spomenik i nekropolu smjestio na Prokletnicu, udaljeno od stvarnoga lokaliteta uz planinu prema istoku.⁸

Svi ti radovi i objekti iziskuju kontinuirane provjere nezamjenjivim terenskim istraživanjem. Iako su provedena sustavna istraživanja, ostali su neregistrirani i neprimijećeni brojni spomenici s likovnim reljefima pa čak i cijele nekropole, nepročitani ili krivo ubicirani natpisi. Kao dragocjen primjer ovdje se donosi snimak jednoga reljefa iz Grkovine ili Vuč-kamena u Ježeprasini, koja je istraživana prije pe-

5 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., XXVI., 17, str. 100.

6 PAVAO ANĐELIĆ, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, I., Skupština opštine, Konjic, 1975., str. 221.

7 ĆIRO TRUHELKA, "Nekoliko hercegovačkih natpisa", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1892., I., str. 29-30.

8 Najstariji naziv mjesta na kome se nekropola u stručnoj literaturi navodi, donosi Truhelka u obliku *Srede* i *Poljica*, što se odnosi na pašnjake iznad nekropole i planinske kolibe ispod nje. Vego, a prema njemu i Wenzel, ima naziv *Prokletnica*, toponim za planinski prostor nekoliko kilometara istočno od nekropole. Anđelić uzima oblik *Dolovi* u području *Poljica*, prema kilometar udaljenoj planinarskom naselju, gdje se i sada vide ruševine koliba. Lokalna općinska administracija to mjesto navodi kao *Police-Dolovi*, kao i Komisija za zaštitu spomenika i prirodnoga nasljeđa, koja je pod zaštitu stavila krajolik s nekropolom u središtu. I lokalno stanovništvo Bjelimića rabi naziv *Police* za samu nekropolu, pa bi bilo logično da se taj naziv i upotrebljava, jer je najprecizniji.

desetak godina, a da taj reljef kao i neki drugi, uopće nije primijećen (br. 9). Premda je uklesan na gornjoj plohi jednoga od najmasivnijih spomenika s te nekropole, ostao je sve donedavno pod debelim slojem humusa, isprepletenim ljeskovim žiljem.⁹

Br. 9.

Bilo bi svakako zanimljivo u koju bi ga skupinu motiva svrstali tradicionalni klasifikatori i bi li procijenili kako prikazuje "prizor iz pokojnikova života". Njegova ekspresivnost i baladna intonacija nije izgubila ništa pod mijenama petostoljetnih planinskih snjegova i ljetnih žega. Analogija na stećcima nema, ali bi se one možda mogle

---

9 Nekropola Vuč-kamen ili Grkovina u Ježeprosini na jednoj je terasi obrasloj gustim ljeskama i kljenovima, a u njezinu sjeveroistočnom dijelu nastavlja se muslimansko seosko groblje. Nekropola nije nikada temeljito preispitana. To je i razlog da ni ova reljefna predstava nije do sada uočena. Sudeći prema trenutnu izgledu masivni je spomenik izvađen iz kamene žile ili sloja već s pravilnim kvadratičnim oblikom i ravnim plohamama, pa je njegova obrada tražila tek finiranje. Stoga su i površine dijelova reljefne predstave posve ujednačene ravnine. Isklesana je u samom središtu gornje plohe prema njezinoj širini. Po dužini je pomaknuta prema zapadnom pročelju spomenika, prateći svojom projekcijom uobičajeni položaj pokojnika. Cijela gornja ploha s reljefom, dubokim oko 2 cm, bila je prekrivena debljim slojem humusa, koji je nastao od ljeskova i kljenova lišća, što je trunulo pod zimskim snjegovima. Površina reljefne predstave ima istu strukturu od atmosferilija izlizana kamena kao i ostali vidljivi dijelovi spomenika.

naći u apokaliptičnim likovnim vizijama srednjovjekovnih oslikanih rukopisa. Srednjovjekovna kultura smrti, kojoj pripadaju i ovi naši spomenici, nije se zaokupljala svakodnevicom kao svojim konačnim smislom, nego eshatološkim temama i spasenjskim zamislama.

Spomenik iz Podgradinja i tema uskrsnuća

Tradicionalne i široko prihvaćene klasifikacije likovnih motiva na stećcima obuhvaćaju sve predstave u kojima ljudi slijede ili ubijaju divlje životinje pojmom lova. Prate ih istodobno interpretacije, zasnovane uglavnom u teoriji odraza, prema kojima su isklesani prizori redovito scene iz pokojnikova života. Takvu svrstavanju i interpretiranju uglavnom se opiru same predstave naročito svojom kulturološko-funeralnom protežnoću, pojedinostima koje su u srednjovjekovnoj likovnosti često ključ ispravne interpretacije, svojom bliskošću s kreacijama iz širega onodobnog europskog prostora u istom vremenu.

Br. 10a.

Među takve pojedinačne primjerke pripada svakako visoki sljemenjak iz Podgradinja u Gornjem Hrasnu, iz čije se triptihalne likovne kompozicije, prelomljene preko cijeloga pročelja i po bočnim stranama spomenika, naglašavala u izborima središnja predstava u kojoj ljudska silueta ubija nekim križolikim oružjem ogromnog medvjeda (br. 10a, 10b). Šefika Bešlagića, poznatoga terenskog istraživača stećaka, posebno je impresionirala ta disproporcionalnost likova, koju je pokušao objasniti hiperboliziranjem.¹⁰ Pri tom je uglavnom igno-

¹⁰ ŠEFIK BEŠLAGIĆ, "Stećci u Gornjem Hrasnu", u: *Naše starine*, VII., Sarajevo, 1960., str. 95.

rirao druge teme i motive na istoj plohi, koje se međusobno prožimaju. Svrstao ju je u sferu lova, kao i drugi autori, iako slične predstave u srednjovjekovnoj i starijoj umjetnosti takvim scenama predstavljaju iznimne podvige pojedinačne hrabrosti, kao što su u antičkoj plastici bili Heraklovi podvizi, popularni i u srednjem vijeku, kao i djela biblijskih junaka Samsona ili Davida, koji se često prikazuje kako ubija lava ili medvjeda, dakako i Golijata. Osim toga, cijela južna bočna strana vrlo ekspresivno prikazuje scenu lova na jelena, uobičajenu za te spomenike.

Br. 10b.

Br. 11.

Usporedi li se ta predstava sa sličnom scenom među minijaturama čuvenoga rukopisa *Speculum humanae salvationis* (*Ogledalo ljudskog spasenja*, XIV. st.) popularnim likovnim i tekstualnim prikazom svetopisamskih sadržaja (br. 11), mogla bi se otvoriti nova perspektiva za interpretaciju likovne scene s hrašćanskoga sljemenjaka. Rukopis je koncipiran na važnoj kršćanskoj dogmi da Stari Zavjet svojim sadržajima najavljuje Kristov dolazak i sadržaje iz Evanđelja, pa brojne njegove minijature donose paralelno starozavjetni prizor i odgovarajuću novozavjetnu scenu.

Prizor u kome mladić probada štapom ili kopljem lava, dakle strašnu zvijer kojoj se pojedinac nikad sam ne suprotstavlja, mogla bi se shvatiti inačicom iste teme kao na stećku iz Podgradinja, gdje muškarac također probada zvijer, velikoga medvjeda. Iako slika plavokosog mladića u gotičkom uskom haljetku i špicastim cipelama iste stilizacije izgleda kao kakav crtačev suvremenik, ne bi ipak nikom

palo na pamet da ga proglasi nekim Flamancem ili Nijemcem koji negdje lovi lavove, i kada ne bi odmah vidio da je uz njega ispisano ime kao njegova identifikacija, jednostavno što kontekst knjige takvu mogućnost ne dopušta. Natpis otkriva da je taj lik zapravo Banaja, najsilniji među tridesetoricom Davidovih junaka koji je ubio spomenutu zvjer na filistejskom bunaru gdje je išao po vodu i probo je svojim štapom ili kopljem. Ta biblijska priča iz Knjige kraljeva, prema srednjovjekovnoj egzegezi, zapravo je prefiguracija Kristova silaska nad pakao nakon uskrsnuća gdje je sputao paklenu zvijer i oduzeo joj vlast na zemlji. U gornjem dijelu minijature prikazan je taj njegov trijumf, dok jednom rukom drži zastavu, a križem probada sotonu, kao Banaja lava. Tekst, koji prati likovnu ilustraciju, govori detaljno, slikovito i prikladno o svemu tome.¹¹

Pogleda li se likovna predstava na stećku iz te perspektive, onda se uočava njezina dvodijelnost: U trokutastom zabatu ukomponirana je amblematična predstava suprotstavljenih ptica oko stilizirana križa u formi stabla ljiljana od kojih je sastavljen i veliki križ iznad medvjedove glave. Ta geometrizirana simbolična scena nije kod istraživača posebno izazivala pozornost, premda se ona pojavljuje u različitim stilizacijama na nekropolama donje Hercegovine,¹² uvi-

11 "Budući da je naoružan, to jest davao, čuva svoje predvorje, to jest limb. Sve je u miru što posjeduje, kako valja razumjeti prema mnijenju otaca. Kad bude pak jači, to jest Krist, došao u pomoć i donese sve svoje naoružanje, njega će svezati. Davao je prije Kristova utjelovljenja tako silno bio oboružan da u cijelom svijetu nitko nije mogao obuzdati njegovo predvorje. Ali Krist, koji ne postoji samo kao čovjek, nego i kao Bog, uđe u njegovo predvorje i svojim ga križem sapne. To je prije Banaja slikovito najavio, dolazeći na bunar lavu, kad ga je svojom šibom povalio. Tako Krist ulazi đavlu u bunar, to jest u pakao. I povali ga svojom šibom i štapom, to jest svetim križem." *Cum fortis armatus, id est diabolus, custodit atrium suum, id est limbum, In pace sunt omnia quae pussidet, quod de Patribus est intelligendum ; Si autem fortior, id est Christus, supervenerit, universa arma sua sibi auferet et eum alligabit. Diabolus ante incarnationem Christi tam fortiter armatus erat, quod in toto orbe nullus atrium suum consringere poterat. Christus autem, qui non tantum homo, sed Deus et homo exstitit, atrium suum intravit et ipsum per crucem suam devicit. ilud olim Banaias per figuram praemonstravit, qui ad leonem in cisternam veniens, cum virga sua ipsum prostravit : Sic Christus intravit ad diabolum in cisternam, id est in infernum, Et per virgam et baculum, id est per sanetam crucem, prostravit ipsum. Speculum humanae salvationis, c.1360, Illuminated manuscript, 350 x 200 mm, Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt, Germany, Hs 2505.*

12 MIROSLAV PALAMETA, "Krišćanska simbolika na stećcima neumskoga zaleđa", u: *Neum - zavičaj i zemlja Hrvata*, Humski zbornik, I., Neum, 1995., str. 141-149.

jek kao središnja likovna tema, tek dotaknuta ranije u ovom članku. Sučeljene ptice, najčešće golubice, oko križa stara je kršćanska tema, omiljena na srednjovjekovnim sarkofazima, posebno na onima iz V. st. u Raveni (br. 12), po crkvenim nadvratnicima ili oltarima. Raširena je u cijelom mediteranskom prostoru, a na istočnoj Jadranskoj obali poznata je s Lunete iz Gata, na oltaru Eufrazijane u Poreču i zabatu crkava starih hrvatskih vladara. U svim tim i drugim slučajevima, pa i na stećcima, tema se interpretira trijumfom Kristova uskrsnuća čiju autentičnost potvrđuju dvojica apostola, predstavljeni golubicama.

Br. 12.

Ispod zabata, odijeljena kamenim užetom od donjega dijela plohe s naturalističkom scenom, veliki križ od ljiljana obuhvaća glavu zvijeri, koja izgleda paralizirana od toga dodira. Njegova nazočnost upravo u toj poziciji čitavu prizoru atribuirala simboličku vrijednost. Uz interpretaciju ljiljana na luneti iz Gata, čijem sadržaju odgovara prizor s pticama u zabatu stečka, uvjerljivo je izložila profesorica Jasna Radonjić-Jeličić njihovu simboliku rajskih prostora.¹³

Nazočnost križa u toj poziciji oduzima prizoru s medvjedom profani smisao, zamjenjujući ga simboličkim kršćanskim značenjem. Njegova ljiljanasta građa povezuje ga s onom granom ljiljana, supstitucijom

---

13 JASNA RADONJIĆ-JELIČIĆ, "Ikonografija starokršćanske lunete iz Gata", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 25, no. 1, Split, 1985., str. 5-20.

pobjedničkoga križa među pticama, a njegova ukopčanost uz glavu zvijeri naglašava prelaženje u njezin prostor i sapinjanje njezine moći upravo u trenutku spomenutoga trijumfa.

Da se ne radi o profanoj temi, sugerira i oružje kojim vitez probada medvjeda. To nije lovačko koplje kako ističe Šefik Bešlagić, podrazumijevajući takvom interpretacijom nespretnost klesarevu. Međutim, koplje koje je isklesao isti majstor na sjevernom boku spomenika u ruci štitonoše pokraj osedlana konja primjer je njegove klesarske vještine. Samo kratka prečka u dnu oštrice promijenila bi njegovu bojnu namjenu u lovačku. I crtač predloška kojim se klesar služio, poznao je nedvojbeno sve simboličke vrijednosti svake pojedinosti. Vitez pobjednik s križem, a ne s kopljem, probada zvijer, kao i u prizoru iz navedenoga rukopisa *Speculum humanae salvationis*.

Prema tome, sljemenjak iz Podgradinja na središnjoj plohi likovne kompozicije uza simboličku i geometriziranu scenu Kristova uskrsnuća, tematizira i Kristovo silaženje u limb. Obično su to odvojene predstave u likovnoj kulturi tijekom srednjega vijeka. Silazeći u limb, Krist oduzima moć paklenoj zvijeri i oslobađa nekrštene pravednike. Poznati su takvi posve realistički prikazi, koji oslikavaju svetopisamsku rečenicu *Corpus Christi iacuit in sepulchro et dum illud sacrum corpus in sepulchro jaceret, anima Christi descendit ad infernum*. To je tema silaska Kristove duše u podzemlje, o čemu raspravlja Origen i drugi crkveni oci, a vjernici u jednoj od svakodnevnih molitava ponavljaju sve do danas "i sišao nad pakao", premda je sama dogma u novije vrijeme prestala važiti, makar u Katoličkoj Crkvi.

Priča o Joni proroku s Visočice i Treskavice

Na jugozapadnom rubu nekropole Police, na početku strmine odakle se otvara pogled preko Bjelimića na Crvanj i dijelove Prenja nalazi se sljemenjak, dijelom utonuo u zemlju i obrastao lišajevima. Ispod njih se naziru na svim bočnim plohamo vrlo primitivni reljefni prizori, čiji se konačni izgled bez podizanja spomenika ne da pretpostaviti. Tek s južne, posve vidljive strane prepoznaje se nevješt prikaz kola, a na sjevernoj plohi sljemena reljefna kompozicija kojoj je klesar posvetio posebnu pozornost, makar prema dubini reljefa, jasnim rubovima slikarije i njezinoj uravnoteženoj projekciji na odabranoj plohi (br. 13).

Br. 13.

Tako koncipirana silueta kamenoga piktograma odupire se bilo kakvu jasnijem smislu i logičnoj raščlambi.¹⁴ Njegov početni dio upućuje na riblji rep, čak na cijelu golemu ribu, ali je nedokučivo što predstavljaju četiri grane prema kojima pluta ljudska figura, kakvu se inače može vidjeti u prizorima kola na kasnosrednjovjekovnim spomenicima u konjičkome kraju. Očito je anonimni klesar po sjećanju na neki predložak izradio nevješto taj reljef, koji nije svratio na se pozornost ranijih istraživača upravo zbog teže dokučiva smisla.

Jedina predstava na stećcima uopće koja bi mogla nadahnuti takvu kompoziciju na nekropoli je Gvozno polje sa susjedne planine Treskavice u općini Kalinovik. Na gornjoj plohi spomenika jasno je i vješto prikazana životinjska nakaza s ribljim repom, dvjema perajama i razjapljenim čeljustima kako kani progutati ljudsku figuru čija je glava već dospjela među njih (br. 14). Klesar s Polica u svojoj je

---

14 U opisu likovnih motiva s nekropole navodi se i nespretno oblikovanu sintagmu "specifične predstave žene i zmaja, i - žene, konjanika i zmaja". Prema stanju stvari na nekropoli, ona se odnosi na dva različita spomenika. Drugi dio sintagme očito upućuje na ilustraciju poznate legende o sv. Jurju koji ubija zmaja na južnoj bočnoj strani sljemenjaka Vukosava Lupčića, dok bi se prvi njezin dio, odnosno prva "specifična predstava" nalazila na našem sljemenjaku. Što je navelo interpretatora da u kompoziciji vidi zmaja, teško je zaključiti, ali interpretaciju ljudskoga lika u dugoj haljini ženom, ukazuje još na jedan stereotip, ukorijenjen kod proučavatelja likovnosti stećaka, svakako utemeljena u izrazito balkansko folklornoj primjeni teorije odraza. PAVAO ANĐELIĆ, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, I., str. 221.

izvedbi vitko zmajoliko tijelo proširio, a spojio peraje i čeljusti toga monstruma, pa izgledaju kao krošnja neke palme, što je ponajviše i priječilo recepciju.

Br. 14.

Klesar s Gvoznoga polja imao je nesumnjivo likovni predložak s vrlo arhaičnim prikazom morske nemani kakvu se može vidjeti na rano-kršćanskoj skulpturi, pa se smisao njegove kompozicije može prepoznati i interpretirati upravo u tom kontekstu. Njezina glava i vijugavo tijelo s ribljim repom i kratkim perajama podsjećaju na reljefne prikaze s rimskoga sarkofaga iz III. ili IV. st. (sl. 15) ili na istodobnu maloazijsku skulpturu s istom temom (sl. 16). Na njima je ilustrirana biblijska priča o Joni proroku.¹⁵

Popularnost te biblijske priče od najranijih kršćanskih vremena poticana je stavkom iz Matejeva evanđelje, prema kome sam Isus Krist najavljuje svoju smrt i uskrsnuće, referirajući se na starozavjetnu priču o Joni: "Doista, kao što Jona bijaše u utrobi kitovoj tri dana i tri noći, tako će i Sin Čovječji biti u srcu zemlje tri dana i tri noći" (Mt 12,40). Time je ona dobila i nedvosmisleni interpretaciju. Kako je prema predaji i sam Jona kao dijete umro, a onda ga Ilija prorok molitvom Bogu oživio i predao majci, udovici kod koje je boravio: "Evo, tvoj sin živi!" (1 Kr 17,23), priča o Joni osnaživala je jasno središnju kršćansku tajnu o Kristovu, a onda i čovjekovu uskrsnuću poslije smrti.

15 Bešlagić je već interpretirao tu likovnu predstavu s Gvoznog ilustracijom biblijske priče o Joni koga proždire "morski zmaj". ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Kalinovik, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Zavod za zaštitu spomenika kulture NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1962., str. 92.

Likovne ilustracije teme prikazuju od najstarijih vremena dva prizora, onaj u kojemu Jona dospijeva u kitovo ždrijelo i onaj kada ga neman ispljune iz svoje utrobe živa na obalu, kao što je vidljivo na rimskom sarkofagu (br. 15) i maloazijskoj skulpturi (br. 16), također u minijaturama srednjovjekovnih rukopisa, na portalima crkava ili na kamenom crkvenom namještaju.

Br. 15.

Br. 16.

Ipak, postoje i brojne redukcije samo na jedan prizor u spomenutom kontekstu. Takva je minijatura iz Stuttgartskega psaltira (br. 17), jednog karolinškog kodeksa (br. 18) ili mozaik na ambonu iz Katedrale u Ravelu (br. 19).

Br. 17.

Br. 18.

Br. 19.

Svakako su u likovnom smislu najraznolikije ilustracije kita koji se u minijaturama mlađih rukopisa prikazuje kao glava velike ribe ili kao cijela realistički prikazana riba kakvu donosi *Speculum humane salvationis* (br. 20). Ponekad su to fantastične predstave nakaznih vodozemaca kao na fasadi crkve sv. Jurja u Moliseu (br. 21), gdje su osim ribljih atributa prikazane snažne životinjske kandže, nesumnjivo lokalna transformacija tradicionalnog antičkog hipokampa.

Br. 20.

Br. 21.

Očito je da srednjovjekovnom ilustratoru nisu bile bliske predstave kitova pa je u svom imaginariju nastojao oblikovati različite monstrume posežući pri tom za dostupnim tradicijskim rješenjima.

Bijeg u Egipat na spomeniku iz Međugorja

Jugoistočna ploha kvadratičnoga spomenika na nekropoli Međugorje u Glumini ukrašena je skladnom kompozicijom od tri ljudske i jedne životinjske figure.¹⁶ Tehnika vrlo plitka reljefa i lišajevi koji prekrivaju cijelu plohu ne dopuštaju jasan uvid u pojedinosti, makar na prvi pogled. Uostalom, temeljna istraživanja i naknadna rekognosciranja nisu uopće registrirala na tom spomeniku bilo kakvu figurálnu predstavu. Ipak, dade se razabrati kako jedna od tih ljudskih figura sjedi na leđima životinje, na način kako su to sve donedavno u tim krajevima donje Hercegovine i cijeloga Primorja žene jahale na magarcu s obje noge na jednoj strani. Nespretno prikazane ruke te ljudske siluete usmjerene su prema figuri djeteta, čija je glava oslonjena u krilu jahača ili jahačice dok su mu noge opružene po vratu životinje, koju vodi desnom rukom ljudski lik u kratkom haljetku s naznačenim crtama lica, golim tjemenom i jačom bradom. Oko nje-

16 Zahvaljujem poštovanom don Peri Mariću, prijašnjem hutovskom župniku koji je zamijetio tu reljefnu predstavu i upozorio me na nju.

gove glave jasno se uočava krug u obliku užeta, kakvim je uokvirena cijela kompozicija. I druge dvije ljudske figure imaju oko glave ukras iste stilizacije (br. 22).

Kamena silueta jahaće životinje po svom izgledu, posebno nisko postavljenu položaju repa, po proporcijama trupa i vrata, također po položaju nogu u sporom hodu, jasno upućuje na magarca, posebno što su konji na toj i svim susjednim nekropolama isklesani bez repova i u žustru pokretu.

Br. 22.

Spomenuti položaj jahanja s nogama na jednoj strani i briga za dijete upućuju da se radi o jahačici. Dakle, žena s djetetom i odgovorni muškarac koji se brine za njih činili bi jednu obitelj koja negdje putuje. Kružna stilizacija oko njihovih glava mogla bi biti aureola pa bi se u tom slučaju radilo o svetačkim likovima, o Svetoj Obitelji. Njihov raspored u kompoziciji sugestivno podsjeća na srednjovjekovne likovne predstave, poznate pod naslovom "Bijeg u Egipat" koje ilustriraju stavak iz Matejeva Evanđelja, prema kome anđeo Gospodnji nalaže u snu Josipu, Isusovu poočimu, nakon poklona trojice mudraca u Betlehemu: "Ustani, uzmi dijete i majku njegovu te bježi u Egipat i ostani ondje dok ti ne rekнем, jer će Herod tražiti dijete da ga pogubi" (Mt 2,13).

Br. 23.

Prostorno najbliža poznata likovna ilustracija teme svakako je predstava na pluteju iz Sv. Nediljice, uništene zadarske crkve iz XI. st. (br. 23), također u plitku reljefu. Ona je, međutim, na toj mramornoj podlozi samo jedna epizoda u narativnom kristološkom ciklusu, u nizu prizora u arkadama koje uokviruju kompoziciju. Više od četiri stoljeća starija predstava predromaničke stilizacije pokazuje jasne bliskosti s realizacijom iste teme, obrađene na stečku iz Međugorja. Osnovna je razlika na sadržajnu planu što Josip sa zadarskoga pluteja nema aureole, uostalom kao ni na reljefu s istim prizorom na fasadi Sv. Zena u Veroni (br. 24), ili na romaničkom kapitelu iz hodočasničke crkve i katedrale Sv. Lazara (Saint-Lazare d'Autun), u Francuskoj (br. 25). Aureole nema nitko u istoj predstavi iz poznate Krstionice u Parmi (br. 26).

Br. 24.

Br. 25.

Br. 26.

Za razliku od tih starijih primjera, na slici iz Presvetoga Trojstva u Firenzi, koju je naslikao Gentile da Fabriano 1423. (br. 27), dakle u istom stoljeću kada je izrađen i međugorski spomenik, zlatnu aureolu imaju svi članove Svete Obitelji.

Br. 27.

Premda su iz predstave s toga kasnosrednjovjekovnog nadgrobnika uklonjene brojne pojedinosti koje se vide na spomenutim inačicama, kao oskudna prtljaga koju sv. Josip nosi na štapu preko ramena, ili palme koje naglašava i zadarski i spomenuti francuski spomenik, međugorski spomenik ilustrira isti Matejev evandeoski stavak kao i navedeni reprezentativni spomenici. On jasno upućuje da predložak kojim se klesar koristio pripada istom tradicionalnom, moglo bi se čak reći kanoniziranom, obliku likovnoga predstavljanja u sakralnoj srednjovjekovnoj likovnosti.

Svakako, on ima i svoje posebnosti, koje zrače izvornom svježinom, bez obzira na očitu klesarevu naivnost. Slikar i klesar iz Međugorja svakako je poznao temu i bilo mu je nelogično prikazati maloga, tek novorođenog Isusa kao odraslo dijete koji sjedi u majčinu krilu kao kod većine umjetničkih izvedbi Bijega u Egipat. Stoga je izabrao upravo to nesporno likovno rješenje, koje je ipak izvorno. Izgleda kako je on najviše pozornosti ipak posvetio sv. Josipu ističući njegovu legendarno podmaklu životnu dob jakom bradom i tjemenom bez kose. Položaj njegova lika na spomeniku izgleda kao da se naglo na trenutak zaustavio u svome hodu kako bi ga crtač mogao portretirati! Stoga se ne vidi ular kao kod drugih majstora, nego se Josipova desna ruka naslućuje s nevidljive strane magareće glave kako uza samo lice drži taj također nevidljivi povodac.

Zaključak

Članak "Stećci i srednjovjekovni kulturološki kontekst" podrazumijeva da je tradicionalno proučavanje stećaka već istrošena paradigma, opterećena limitirajućim stereotipima, pa na planu njihove likovnosti ne može dati suvislije odgovore. Polazeći od činjenice da su ti spomenici samo preostali dio utonuloga ili posve uništenoga kulturološkog i duhovnog konteksta, poglavito u prostoru njihova pojavljivanja, u ovom se članku nastoji doći do njene rekonstrukcije. U tom smislu pokazuju se reljefni prizori na kvalitetnije urađenim spomenicima kao poliptihalne kompozicije prelomljene po stranama kamenoga kubusa. Svojom likovnom ravnotežom i orijentacijom predstavljaju se one kao označitelji posve receptivnih značenja.

Prepoznavanje nekoliko reljefnih predstava s pojedinačnih spomenika u tradicijama srednjovjekovne kršćanske likovnosti pokazuje se kako je spomenuta rekonstrukcija posve moguća i učinkovita. U tom smislu središnji dio kompozicije na spomeniku iz Podgradinja u Gornjem Hrasnu predstavom suprotstavljenih ptica u zabatu varira simbolični prikaz Kristova uskrsnuća, čije je izvorno nadahnuće s ravenitanskih sarkofaga stiglo i na nekropole donje Hercegovine. Reljefna predstava ispod toga zabata, u kojoj medvjeda napada vitez križolikim oružjem, a njegovu glavu obuhvaća križ od ljiljana, prepoznaje se usporedbom sa sličnom predstavom iz gotičkog oslikanoga kodeksa *Speculum humanae salvationis* (Hs 2505) Kristov silazak u limb.

Ilustracija biblijske priče o Joni proroku, koja je održavala reminiscenciju na vjerovanje u uskrsnuće poslije smrti od najranijih kršćanskih dana, pokazuje se na spomeniku s Polica u Visočici u svojoj

likovnoj devalviranosti, kao uradak neobrazovana kopiste i klesara dok kompozicija s nekropole Gvozno, koja ga je nadahnula, upućuje na kvalitetnu kopiju kojom se klesar služio s nekog vrlo arhaičnog predloška.

Bijeg Svete Obitelji u Egipat sa spomenika iz Međugorja kod Glumine, što je do sada jedini poznati primjer u ornamentici kasnosrednjovjekovnih spomenika, podudaran u svojem osnovnom motivskom repertoaru s najpoznatijim tradicionalnim reljefnim i slikarskim predstavama iste teme, pokazuje da su stećci tijekom XV. st. otvoreni novim nadahnućima iz područja sakralne kanonizirane likovne umjetnosti. To potvrđuje i tema o proroku Joni s nekropole Gvozno, koja je potaknula tek jednu za sada poznatu kopiju na Policama u Visočici.

MIROSLAV PALAMETA
Mostar
E-mail: miropal@yahoo.it

Original scientific article
Received: 31 May 2020
Accepted: 10 June 2020

Stecaks and medieval cultural context

(with selected examples that are interpreted and recontextualized)

Summary

Article "Stecaks and medieval cultural context" implies that traditional studying of stecaks is an obsolete paradigm, burdened with limiting stereotypes, and therefore it cannot give more meaningful answers related to their artistry. Starting from the fact that these monuments are the remaining part of the immersed or completely destroyed cultural and spiritual context, especially in the area of their appearance, this article seeks to reach its reconstruction. In that sense relief scenes are shown on the monuments of better quality as polyptych compositions broken on the sides of the stone cube. With their artistic balance and orientation they are represented as descriptors of completely receptive meaning.

Recognition of several relief presentations from single monuments in traditions of medieval Christian artistry shows that the mentioned reconstruction is quite possible and efficient. In that sense central part of the composition on the monument from Podgradinje in Gornje Hrasno, symbolic illustration of Christ's resurrection, varies with the presentation of confronted birds in the gable, whose original inspiration from Raventian sarcophagi came to necropolises of the South Herzegovina. Relief presentation under that gable, in which a bear is attacked by a knight with weapon in the form of a cross and his head is covered with the cross of lilies, is recognized by comparison to similar presentation from the gothic illustrated codex *Speculum humanae salvationis* (Hs 2505), Christ's descent to limbo.

Illustration of the Biblical story about Jonah the prophet, which held the reminiscence to belief in resurrection after death from the earliest Christian days, is shown on the monument from Po-

lice on Visocica in its artistic devaluation, as the work of uneducated copyist and stonemason while the composition from Gvozdno necropolis, which inspired him, refers to a good copy used by the stonemason on the basis of a very archaic pattern.

Holy Family flight into Egypt on the monument from Medjugorje near Glumina, which has been the only known example in the ornaments of the late medieval monuments, compatible in its basic motif repertoire with the most famous traditional relief and art presentations of the same topic, shows that the 15th century stecaks were opened to new inspirations from the area of sacral canonized visual arts. That is also confirmed by the topic referring to Jonah the prophet from Gvozdno necropolis, which initiated, for the time being the only known copy from Police on Visocica.

Keywords: stecaks; artistry; Middle Ages; cultural context; symbolism.

Ikonografska analiza motiva križa na stećcima

GORČIN DIZDAR
Fondacija "Mak Dizdar"
Sarajevo
E-pošta: gorcin.dizdar@gmail.com

UDK: 726.825.04(497.6)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 6. travnja 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Lektorica Zenaida Karavdić

Sažetak

Oslanjajući se na ikonografsku metodologiju Erwina Panofskog, u ovom radu izvršena je analiza mogućih značenja motiva križa na stećcima. Najprije se na osnovu niza bizantskih i latinskih teoloških tekstova pokazuje kako prisustvo križa na stećcima ne mora nužno značiti da ovi spomenici nemaju nikakve veze s tzv. dualističkim ili neomanihejskim tumačenjima kršćanske vjere, kakva su pripisivana Crkvi bosanskoj. Potom se na temelju klasifikacije križeva na stećcima u standardne ikonografske kategorije istražuje teološki kontekst u kojem su nastali, što dovodi do zaključka da je križ unutar ove kulture shvatan prvenstveno u alegorijskom ili simboličkom, prije negoli mimetičkom smislu.

Ključne riječi: križ; ikonografija; Crkva bosanska; heterodoksija; doketizam; interkonfesionalnost.

---

* Sažetak predavanja izložen je na skupu: "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom 17. listopada 2019. u Mostaru.

U dosadašnjim proučavanjima umjetničkih motiva na stećcima gotovo da i nije bilo teorijskih metaikonografskih istraživanja, odnosno pitanje *kako* likovni prikazi prenose semantičke sadržaje (nasuprot pitanju *šta* ti prikazi predstavljaju) nije dobilo adekvatan tretman. U većini slučajeva - pri čemu najviše pažnje svakako zavređuju radovi Šefika Bešlagića¹ i Marian Wenzel² - primjenjivan je *leksikografski* pristup, tj. stvarani su svojevrsni *rječnici simbola* unutar kojih su značenja pojedinih motiva koncipirana kao fiksna i statična. Možda je i najveće ograničenje ovakvih pristupa bilo razvrstavanje motiva u kategorije kao što su religijski, socijalni, dekorativni itd., čime je dijelom isključena mogućnost da pojedini motivi ili njihove kombinacije simultano komuniciraju na nekoliko različitih semantičkih razina. Upravo takva pretpostavka, međutim, tvori sami temelj savremene ikonografije čiji je začetnik bio njemačko-američki historičar umjetnosti Erwin Panofsky. U pionirskom eseju "Historija umjetnosti kao humanistička disciplina", Panofsky je tvrdio da svako umjetničko djelo posjeduje tri razine značenja: primarno ili prirodno, tj. ono koje je vidljivo "golim okom" ili pukom identifikacijom predmeta prikazanih unutar određene kompozicije; sekundarno ili konvencionalno, koje obuhvata značenja koja su određenim predmetima pripisivana unutar društvenih konteksta u kojima su umjetnički prikazivani; te tercijarno ili simbolično, koje se odnosi na *sadržaj* djela, odnosno "temeljni stav jedne nacije, perioda, klase, religijskog ili filozofskog uvjerenja, koji je nesvjesno klasificirao pojedinac i sažeo ga unutar jednog djela".³ Iako je pristup Erwina Panofskog u međuvremenu u značajnoj mjeri kritiziran i revidiran,⁴ njegov osnovni postulat o semantičkoj višeslojnosti svakog umjetničkog djela i dalje tvori jedan od aksioma savremene ikonografije i njoj srodne discipline, studije vizuelnih kultura.⁵

---

1 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

2 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima - Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and surrounding Regions*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

3 ERWIN PANOFSKY, *Meaning in the visual arts*, University of Chicago Press, Chicago, 1982, str. 14 (prijevod G. D.).

4 Vidi: BRENDAN CASSIDY (ur.), *Iconography at the Crossroads*, Index of Christian Art, Department of Art and Archaeology, Princeton University, 1993.

5 Za savremene pristupe ikonografiji, odnosno vizuelnoj kulturi, vidi: HANS BELTING, *Likeness and Presence: a history of the image before the era of art*, Translated by Edmund Jephcott, Chicago University Press, 1994; JAŠ ELSNER,

Polazeći od ovog ikonografskog načela, u ovom radu bit će razmatrana moguća značenja motiva križa na stećcima. Razjašnjavanje uloge križa nameće se kao jedno od temeljnih pitanja ikonografije stećaka, jer su upravo na osnovu same pojave ovog motiva često donošeni neki dalekosežni i, kao što će biti pokazano, preuranjeni zaključci o religijsko-kulturalnom kontekstu unutar kojega je nastala umjetnost stećaka. To se, prije svega, odnosi na tvrdnju da sama pojava križa na stećcima dokazuje da oni nisu mogli imati nikakve veze s heterodoksnim (tzv. dualističkim ili neomanihejskim) tumačenjima kršćanske vjere kakvi su često pripisivani pripadnicima Crkve bosanske, jer su bogumili, patareni, katari i drugi srodni pokreti tobože *prezirali* simbol križa. Da bi se поближе ispitalo pitanje mogućih veza između križeva na stećcima i heterodoksnih ideja, neophodno je analizirati vrste i tipove križeva koji se pojavljuju na njima te istražiti njihovu teološku i ideološku pozadinu. Ikonografija sama, međutim, iako može *ukazati* na mogućnost da je određeni motiv ili simbol korišten unutar jednog vjerskog pokreta, rijetko posjeduje moć da bez odgovarajućih historijskih izvora *dokaže* da on pripada isključivo jednom religijskom ili etničkom kontekstu. Iz tog razloga ovaj rad nije fokusiran isključivo na pitanje mogućeg odnosa motiva križa na stećcima i vjerskih načela pravoslavne, katoličke i bosanske crkve, već na značenje različitih varijanti križa unutar kršćanske tradicije u cjelini, uključujući i ona shvatanja koja su vremenom došla u sukob s ortodoksijom koju su utvrđivale dominantne kršćanske institucije.

Križ i heterodoksija

Pitanjem odnosa između križa i dualističke heterodoksije detaljno se bavio ruski historičar Aleksandar Solovjev. U članku "Jesu li bogumili poštovali krst?"⁶ Solovjev navodi detalje ispitivanja pavličanskog vođe Gegnezija koje je proveo bizantski patrijarh za vrijeme cara Lava Isaurijskog, a zabilježio Petar Sicilijanski: "Na patrijarhovo pitanje: 'Da li se klanjaš krstu?' Gegnezije odgovori: 'Anatema svakom ko se ne klanja i ne poštuje časni živonosni krst!' Razumeo je pod krstom

---

Art and the Roman viewer: the transformation of art from the Pagan world to Christianity, Cambridge [England], 1995; W. J. T. MITCHELL, *Picture Theory*, Chicago University Press, 1994.

6 ALEKSANDAR SOLOVJEV, "Jesu li bogumili poštovali krst?", *Glasnik Zemaljskog muzeja III*, 1948, str. 81-102.

Hrista koji je načinio krst proširivši ruke."⁷ Iz ovog dijaloga Solovjev zaključuje da su pavličani poštovali križ kao simbol Krista, a ne predstavu njegovog raspeća. Zahvaljujući spremnosti da prikriju svoja vjerovanja iza fasade ortodoksnih tvrdnji,⁸ pavličani su u ovom slučaju uspjeli izbjeći bizantske vjerske progone. Kao odgovor na ovu strategiju, bizantski teolozi razvili su veoma detaljnu formulu abjuracije za pavličane koji su bili optuženi za herezu: "Anatema na onoga koji se iskrenog srca i usta ne klanja prečasnog drvu plemenitog i živonosnog križa, na kojem je razapet naš Gospodar i Bog, i svim njegovim predstavama napravljenim od bilo kojeg materijala, za spasenje naših duša i tijela."⁹ Sasvim je jasno da se sukob između bizantske crkve i pavličana odnosio na klanjanje drvu, tj. materijalu od kojeg je napravljen križ, a ne korištenje samog simbola križa kao takvog.

Dok se Solovjevlev argument primarno oslanja na tekstove koji se odnose na pavličane, čija je veza s kasnijim evropskim dualistima upitna, njegovi zaključci su konzistentni s većinom herezioloških tvrdnji o bogumilskom, katarskom i patarenskom odnosu prema križu. Tako je dominikanski inkvizitor Bernard Gui u 14. stoljeću pisao da katari "kažu da Kristov križ ne zaslužuje klanjanje i obožavanje", dodajući da se "niko ne klanja ili obožava vješala na koja je obješen njegov otac ili rođak ili prijatelj. Nadalje, oni tvrde da se oni koji se klanjaju križu isto tako trebaju klanjati svom trnju ili koplju, jer kao što je prilikom Pasije križ bio namijenjen Isusovom tijelu, tako je i trnje bilo namijenjeno njegovoj glavi, a vojnिकovo koplje njegovom boku".¹⁰ Guijev opis sugerira da se osnovna zamjerka katara,

---

7 Isto, str. 98.

8 Tako Petar Iguman piše: "They lie and say what they are told to or what is suggested, and in their own eyes they are innocent. This is the tradition Manes gave them, saying, 'I am not heartless like Christ, who said, *Whoever denies me before men, I too will deny him.* I say, *If a man denies me before men and by the lie ensures his own safety, I accept with pleasure the statement and the lie as if he were not denying me, without holding him guilty.*'" (JANET HAMILTON - BERNARD HAMILTON, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450.*, Manchester University Press, Manchester, 1998, str. 95).

9 J. HAMILTON - B. HAMILTON, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450*, str. 80 (prijevod G. D.). Teološki pojmovi *veneratio* i *adoratio* prevedeni su kao *klanjanje* i *obožavanje*.

10 WALTER L. WAKEFIELD - AUSTIN P. EVANS, *Heresies of the High Middle Ages: Selected Sources*, Columbia University Press, New York, 1991; TIMOTHY WARE, *The Orthodox Church*, Penguin, London, 1997, str. 384 (prijevod G. D.).

kao u slučaju pavličana, odnosila na klanjanje ili obožavanje križa kao materijalnog objekta. Slične tvrdnje nalazimo u "Traktatu protiv katarata" Monete Kremonskog¹¹ i "Raspravi protiv bogumila" Eutimija Zigabenususa.¹² U barem dva slučaja, međutim, bogumilima i katarima pripisan je znatno veći stepen animoziteta prema križu. Opisujući bogumile, Kozma tako piše: "Oni su gori od samih demona, jer se demoni boje Kristovog križa, dok heretici cijepaju križeve i od njih prave alate. Demoni se boje slike Gospodara naslikane na drvenoj ploči, dok se heretici ne klanjaju ikonama, već ih nazivaju idolima."¹³ U "Opisu katarske hereze", Bonakursije piše da "oni kažu da je križ znak đavola koji se spominje u Otkrovenju i gnušaju se njegovog korištenja na svetim mjestima".¹⁴ Dok se Kozmine riječi odnose na materijalne križeve i ikone, Bonakursijeva tvrdnja dala bi se protumačiti kao potpuno odbijanje samog znaka, odnosno simbola križa. Iako tekstualni izvori, dakle, ne nude sasvim jasan odgovor na ovo pitanje, čini se da su se barem neki ogranci evropskih dualista prvenstveno protivili klanjanju i obožavanju materijalnog križa, a ne korištenju samog simbola kao takvog.

Spomenuti hereziološki spisi također pojašnjavaju dublji teološki značaj sukoba oko korištenja križa, odnosno klanjanja križu. Tako Solovjev napominje da je bizantski patrijarh Fotije osudio one koji "govoreći rđavo o živonosnom krstu (...) tvrde da ga poštuju i priznaju"¹⁵ te ih optužio za kristološku poziciju poznatu pod nazivom *doketizam*, tj. vjerovanje da Isus Krist nije imao stvarno fizičko tijelo. Povezanost između nepoštivanja križa i doketičke kristologije dodatno je objašnjena u opravdanju običaja klanjanja križu Petra Sicilijanskog: "Kada je križ usađen u zemlju i kruh života se zarad ljubavi prema čovjeku spustio s nebesa zajedno sa božanstvom - Njegovo tijelo nije se spustilo s nebesa, On ga je uzeo na zemlji sa istim mogućnostima osjećaja kakvo imamo i mi - i kada je uzdignut na drvu križa i zalio zemlju bujicama Njegove božanske krvi, iz njega se širio

---

11 "Oni napadaju korištenje slika u crkvama i obožavanje križa." (*Isto*, str. 312).

12 "Oni se ne klanjaju svetom križu, jer je on ubica Krista, a trebali bi mu se klanjati, jer on uništava đavola." (J. HAMILTON - B. HAMILTON, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World*, c. 650 - c. 1450, str. 189).

13 *Isto*, str. 117.

14 W. L. WAKEFIELD - A. P. EVANS, *Heresies of the High Middle Ages: Selected Sources*, str. 172-173 (prijevod G. D.).

15 A. SOLOVJEV, "Jesu li bogumili poštovali krst?", str. 98.

ugodan miris. Oplođen blagoslovom Njegove plemenite krvi i vode, on je procvjetao raznim vrstama mirisnog duhovnog cvijeća, kao što i dalje cvjeta."¹⁶ Veza između tvarnosti Isusovog tijela i svetosti križa još je snažnije izražena u Zigabenusovoj raspravi protiv bogumila: "Oni se ne klanjaju svetom križu, jer je njime ubijen Spasitelj, a trebali bi mu se klanjati jer on uništava đavola. Dotada je on bio instrument koji je donosio smrt, ali onda je postao oružje koje donosi život, najuzvišeniji i strašan prema neprijateljima, jer je posut krvlju i vodom Gospodara."¹⁷ Prema tome, običaj klanjanja križu blisko je vezan uz kalcedonsku ortodoksiju, prema kojoj je Isus Krist imao ujedno potpuno božansku i potpuno ljudsku prirodu.

Na prvi pogled, ikonografija križeva na stećcima snažno sugerira mogućnost da su oni nastali u kontekstu nekalcedonske, doketičke kristologije. Naime, iako na stećcima nalazimo zapanjujuću raznolikost križeva, primjetan je nedostatak jednog, u drugim sredinama u ovom periodu gotovo sveprisutnog oblika - Isusovog raspeća. Umjesto raspeća, vrlo čest motiv, odnosno oblik samoga stećka jeste tzv. antropomorfni križ, odnosno svojevrsni hibrid čovjeka s podignutim rukama i križa. Na jednom primjeru iz Milavića,¹⁸ u zaobljeni gornji krak križa ucrtano je ljudsko lice, dok se donji krak razdvaja u dvije grane koje sugeriraju noge. Prema Solovjevju, ovaj, kao i niz srodnih motiva, dali bi se protumačiti kao prikaz doketičke ideje križa kao Isusa s raširenim rukama. Prema tome, vjerski kontekst umjetnosti stećaka ne može biti određen na osnovu same pojave križa. Dok su hereziološki spisi pripadnicima dualističkih pokreta često pripisivali animozitet prema simbolu križa, detaljnija analiza izvora pokazala je da se ovaj animozitet u najvećem broju slučajeva odnosi na samu materiju križa, koja je blisko vezana uz kalcedonsko viđenje prirode Isusa Krista.

Križ u kršćanskoj tradiciji

Prevazilaženje simplificirane podjele na ortodoksno i dualističko i identifikacija suptilnijih značenja križeva na stećcima zahtijeva de-

---

16 J. HAMILTON - B. HAMILTON, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650 - c. 1450*, str. 70 (prijevod G. D.).

17 *Isto*, str. 189.

18 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima - Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and surrounding Regions*, tabla XXVI, sl. 27.

taljniju analizu historije ovog simbola u kršćanskom kontekstu. Kao što to primjećuje Martin Werner, križ je postao istinski obožavan simbol tek nakon što ga je car Konstantin usvojio kao zastavu (labarum) Rimskog carstva.¹⁹ Križ je dakle od samoga početka imao teološko i političko značenje. Preplitanje politike i religije postalo je izraženije kada je Konstantin podigao veliki križ ukrašen draguljima na mjestu Kristovog raspeća, nakon što je, prema legendi, njegova majka Helena pronašla ostatke Pravog križa, tj. križa na kojem je razapet Krist. U toku dugotrajnih perzijsko-rimskih sukoba oko grada Jeruzalema, križ je postao potentan simbol jedinstva kršćanskog svijeta i rimske imperijalne ideologije. Naglašavanje veze između simbola križa i relikvije Pravog križa dovelo je do razvoja novog tipa križa s dodatnim, kraćim horizontalnim krakom koji je predstavljao tablu koja je tokom raspeća stajala iznad Kristove glave.²⁰ Ovaj tip križa, poznat kao bizantski ili patrijarhalni križ, posebno je vezan za moć bizantskog patrijarha, koji će vremenom postati najveći autoritet istočno-pravoslavnog kršćanstva.²¹

Pored dogmatskih, eklezijastičkih i političkih nivoa, križ je imao i mističko značenje: kao što to Werner primjećuje, "u patrističkoj literaturi i liturgiji, Pravi križ bio je izjednačen sa Drvom života Knjiga postanka i Otkrivenja".²² Drvo života spominje se u Knjizi postanka 2:9, prema kojoj se ono nalazi u centru Raja, pored Drva dobra i zla. Prema Werneru, jevrejski proroci tumačili su Drvo života kao simbol mesijanskog spasenja i Božije mudrosti, dok Novi zavjet poistovjećuje vodu života i Drvo života sa žrtveničkom i otkupiteljskom smrću Isusa. Nadalje, Drvo života ujedno je i prastari, gotovo univerzalni arhetip koji predstavlja temeljne strukturne elemente univerzuma te povezuje donji i gornji svijet i na taj ih način drži na mjestu.

Rani kršćanski mislioci u križu su vidjeli i apstraktniji simbol koji se otkriva u mnogim aspektima svijeta. Tako je u svojoj *Apologiji* u drugom stoljeću Justin Mučenik pisao: "Obrati pažnju na sve stva-

---

19 MARTIN WERNER, "The Cross-Carpet Page in the Book of Durrow: The Cult of the True Cross, Adomnan, and Iona", *The Art Bulletin*, 72 (2), New York, 1990, str. 181.

20 *Isto*, str. 178.

21 Bitno je, ipak, naglasiti da se tzv. bizantski križ vrlo rano proširio i u istočnoevropskim katoličkim zemljama, pa se njegova pojava u kasnijim periodima ne može vezivati isključivo uz prisustvo istočnog pravoslavlja.

22 M. WERNER, "The Cross-Carpet Page in the Book of Durrow", str. 182.

ri ovog svijeta, i da li bi one bez ovog oblika mogle biti uređene ili imati bilo kakvo jedinstvo. Jer morem se ne plovi bez komada platna koje se naziva jedro pričvršćenog na brodu, a zemlja se bez njega ne može orati, kopači i majstori ne mogu raditi svoj posao bez alata ovog oblika. A ljudski oblik se ne razlikuje od nerazumnih životinja ničim osim uspravnog oblika i raširenih ruku, dok na licu ispod čela ima nešto što se zove nos, čime živo biće može disati, a njegov oblik nije ništa drugo nego križ."²³ Među Justinovim primjerima prisustva križa u ljudskom životu posebno je značajan onaj u kojem navodi uspravnog čovjeka raširenih ruku, oblik u ikonografiji poznat kao *orant* (od latinskog *orare* - "moliti se"), jedan od najstarijih motiva kršćanske umjetnosti.

Naime, kao što u svojoj temeljnoj studiji ranokršćanske umjetnosti pojašnjava Andre Grabar (oslanjajući se na zaključke Theodora Klausera), motiv oranta prošao je kroz tri osnovne semantičke faze: dok se u najranijim umjetničkim djelima pojavljuje kao simbol ili ideogram, orant vremenom postaje stav u kojem se prikazuju preminuli, da bi konačno bio rezerviran isključivo za svece ili Djevicu Mariju.²⁴ Korijen njegovog značaja nalazimo u činjenici da su se rani kršćani molili upravo u ovom položaju, kako to svjedoče brojni tekstovi.²⁵ Jedno od najupečatljivijih svjedočanstava simbolizma ovog položaja nalazimo u ranokršćanskoj zbirci molitvi *Ode o Solomunu*:

Raširio sam ruke

I blagoslovio Gospodara

Jer širenje ruku

Jeste njegov znak

A moj vlastiti nastavak

Jeste uspravni križ

Među ranim kršćanima, dakle, primarni znak Krista jeste širenje vlastitih ruku, a ne materijalni prikaz samog križa. Nadalje, kao što to

---

23 JUSTIN MARTYR, *The First Apology of Justin*. Dostupno na: <http://www.earlychristianwritings.com/text/justinmartyr-firstapology.html> (24. 7. 2017.).

24 ANDRE GRABAR, *Christian Iconography: A Study of Its Origins*, Princeton University Press, Princeton, 1968, str. 75.

25 Vidi: ERIC C. SMITH, *Foucault's Heterotopia in Christian Catacombs: Constructing Spaces and Symbols in Ancient Rome*, Palgrave Macmillan, New York, 2014, str. 63.

pokazuju zadnja dva stiha, položaj oranta nije jednostavna *predstava* Krista na križu, već mističko sjedinjavanje pojedinca i ovog simbola. Na tragu ovakvog shvatanja križa nalazimo i uvjerljivu alternativu Solovjevlevoj sugestiji da antropomorfne križeve na stećcima treba čitati kao prikaze Krista s raširenim rukama. Ne radi se, naime, niti o prikazu Krista niti o predstavi preminulog, već upravo o simboličkom izražaju ideje mističkog sjedinjavanja pojedinca i Krista u položaju oranta.

Križ na stećcima

U kontekstu obogaćene ikonografske slike križa, čini se da ovaj motiv na stećcima ima najprije alegorijsko ili simboličko značenje, prije negoli mimetičko ili naturalističko. Potpuni nedostatak raspeća već je spomenut i hipotetički povezan s prisustvom doketističke kristologije. Bizantski ili patrijarhalni križ, ili pak njegove varijacije, pojavljuje se na ukupno osam stećaka, od kojih su četiri locirana na samo jednoj nekropoli (Vrlika kod Knina).²⁶ Koristeći standardnu heraldičku terminologiju, ostali križevi na stećcima ugrubo bi se dali razvrstati u nekoliko kategorija: grčki, latinski, solarni, plosnati, dvije vrste sidrastog (u ikonografiji poznati kao *cercelée* i *molin*), antropomorfni, lisnati te ank i svastika. Neophodno je naglasiti da su ove kategorije u određenoj mjeri artifičijelne, jer unutar križeva na stećcima nalazimo veliku varijaciju oblika te brojne "hibridne" slučajeve, odnosno kombinacije dvije ili više kategorija. Također, križ je često kombiniran s neobičnim geometrijskim motivima i simbolima poput spirala, ljljana ili grozdova.

Prve četiri kategorije - grčki, latinski, solarni i plosnati križ - relativno su uobičajene u gotovo svim kršćanskim kontekstima. Stoga nam njihovo prisustvo u ikonografskom smislu ne govori mnogo više od uopće ne pripadnosti kršćanskoj ekumeni preminulog i/ili društvene sredine u kojoj je živio. Zanimljivo je, međutim, da i unutar ovih, relativno konvencionalnih oblika križeva nalazimo vrlo malo jedoličnosti u stilu, poziciji i kompozicionoj ulozi. Križevi su ponekad tek usječeni u kamen, ali češće isklesani tehnikom plitkog reljefa; mogu se pojaviti kao jedini ornamenti stećka, ali su često kombinirani s drugim elementima ili dodatnim križevima; neki križevi zauzimaju cjelokupnu horizontalnu ili vertikalnu površinu kamena, dok su drugi gotovo nemarno "raz-

---

26 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima - Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and surrounding Regions*, tabla XXXIII, sl. 2-5.

bacani" po njoj, što je najjasnije vidljivo uporednim pregledom crteža motiva križa na stećcima.²⁷

Najjednostavniji križevi na stećcima često su mogli imati primarno apotropaičku funkciju. Veći i bogatiji križevi ponekad su ukrašeni dodatnim elementima, koji su mogli biti jednostavno ukrasi, ali su vrlo vjerovatno nosili određena značenja: tako je u središtu jednog grčkog križa ucrtan krug,²⁸ jedan latinski križ nosi krugove u središtu i na krakovima,²⁹ dok je prostor između krakova nekih križeva ukrašen manje ili više kompleksnim geometrijskim oblicima.³⁰ Najčešće ukrašen oblik jeste solarni križ, koji se često gotovo i ne može razlikovati od rozete, drugog vrlo čestog ukrasa na stećcima.³¹

Posebnu podvrstu grčkog i latinskog križa koja se često pojavljuje na stećcima karakteriziraju krugovi ili prstenovi na rubovima njihovih krakova. Veličina ovih krugova kreće se od relativno malih³² do izuzetno velikih, ponekad većih i od samog križa.³³ Wenzel tvrdi da su ovi križevi izvedeni od osnovnog oblika anka, ali ova sugestija nije u

---

27 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima - Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and surrounding Regions*, table XXIII-XXXIV; ZDENKO ŽERAVICA, "Križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim nadgrobnim spomenicima - mramori (tzv. stećci) u Konavlima", *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa u Mostaru 5. - 6. studenoga 2009, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, sl. 3-5; DOMAGOJ PERKIĆ, *Stećci i drugi kasnosrednjovjekovni nadgrobnji spomenici zapadnoga dubrovačkog područja / Stećci and other late mediaeval grave-stones in the western Dubrovnik region*, Katalog izložbe, Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2019, T. 6 / 2-3, 13-14; MARINKO TOMASOVIĆ, *Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici u Makarskom primorju*, Katalog izložbe, Gradski muzej Makarska, Makarska, 2007, T. XX/3; MIROSLAV PALAMETA - MIRO RAGUŽ - MARINKO ŠUTALO, *Tajna Boljuni - The Mystery of Boljuni*, Neveš - udruga građana Stolac, 2012, br. 37-38, 41; EMINA ZEČEVIĆ, *Mramorje - stećci u zapadnoj Srbiji*, Srpsko arheološko društvo, Posebna izdanja 3, Beograd, 2005, br. 12, 160, 188-189.

28 *Isto*, tabla XXIII, sl. 18.

29 *Isto*, tabla XXIII, sl. 25.

30 *Isto*, tabla XXIII, sl. 31.

31 U rječnicima i vannaučnim tumačenjima simbola solarni križ često se vezuje uz gnostičke i neognostičke tradicije, ali zbog nedostatka tekstualnih potvrda ove asocijacija ne može biti potvrđena.

32 M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima - Ornamental Motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and surrounding Regions*, tabla XXIX, sl. 15.

33 *Isto*, tabla XXIX, sl. 19.

potpunosti zadovoljavajuća jer u slučaju anka krug ili prsten zamjenjuje cjelokupan gornji krak križa.³⁴ U jednom slučaju³⁵ prstenovi su dodatno ukrašeni cvjetnim elementima, dok je u drugom³⁶ cjelokupan križ okružen dodatnim prstenom ukrašenim linijama, što kompoziciji daje određen stepen dinamike i naglašava organske, vitalističke asocijacije kružnog oblika. U arhetipskom smislu, križ s kružnim krajevima dao bi se interpretirati kao nastavak osnovnog mističkog simbolizma križa, tj. transformacije smrti u život. Slično značenje moglo bi se pretpostaviti i kod križeva sa stepenastim ili ovalnim dnom, koji najvjerojatnije predstavljaju Pravi križ na Golgoti, te prethodno spomenutih križeva s "nogama", koji se približavaju antropomorfnom obliku: smrt na križu dovodi do rođenja novog života. Nekoliko primjera koji djeluju kao derivacije osnovnog oblika križa s kružnim krajevima promijenjeni su u tolikoj mjeri da se mogu smatrati originalnim umjetničkim kreacijama: takvi su stećci u Bahorima kod Gacka³⁷ i na Radimlji kod Stoca.³⁸

Teško je odrediti precizno značenje dva oblika sidrastog križa koji se pojavljuju na stećcima (*cercelée* i *moline*). Sidrasti križ *moline* često se vezuje uz sv. Benedikta Nursijskog te bi njegovo prisustvo moglo ukazivati na utjecaj benediktinskih samostana koji su postojali na teritorijama na istočnojadranskoj obali u srednjovjekovnom periodu. Međutim, ovako precizna ikonografska asocijacija nije izvjesna, s obzirom na to da na stećcima nalazimo tek nekoliko "čistih" oblika ovog križa, dok su mnogi drugi varijacije s jednim ili više predimenzioniranih,³⁹ dodatno ukrašenih⁴⁰ ili kompletno transformiranih⁴¹ "viljuškastih" vrhova. Nadalje, ova dva oblika tvore temelj još jednog na stećcima čestog ikonografskog tipa, lisnatog križa. Prema Wenzel, ovaj tip križa, koji se najviše pojavljuje u okolini Stoca, "bio je, izgleda, preuzet sa rezbarija i, najvjerojatnije, unesen u ovu oblast importom sikulo-arapskih kovčezica od slonovače".⁴² Međutim, čak i ako je ovo spekulativno porijeklo

---

34 *Isto*, str. 92.

35 *Isto*, tabla XXVIII, sl. 6.

36 *Isto*, tabla XXIX, sl. 16.

37 *Isto*, tabla XXVIII, sl. 27.

38 *Isto*, tabla XXIX, sl. 14.

39 *Isto*, tabla XXX, sl. 15.

40 *Isto*, tabla XXXII, sl. 4.

41 *Isto*, tabla XXIX, sl. 2.

42 *Isto*, str. 92.

motiva ispravno, ono ne objašnjava zašto su ga srednjovjekovni žitelji ovih krajeva koristili na svojim nadgrobnim spomenicima. Moguće je da je ovaj motiv, poput spomenutog križa s kružnim krajevima, shvatan kao snažan vizuelni izraz mističkog razumijevanja križa kao božanske, životne sile koja prevazilazi smrt.

Slična ideja, kombinirana s asocijacijom križa i Drva života, izražena je na seriji sidrastih križeva na nekropoli Radimlja kod Stoca.⁴³ Simboli se sastoje od kombinacije sidra čiji je prsten stiliziran tako da evocira solarne asocijacije te obogaćen grozdovima koji izrastaju iz račvastih vrhova i spirala koje su povezane s donjim krakovima. Sidro je jedan od najstarijih kršćanskih simbola, koji u rimskim katakombama nalazimo već krajem drugog ili početkom trećeg vijeka. Njegovo korištenje često se vezuje uz Poslanicu Hebrejima 6:18-20: "Da bi u dvjema nepokolebljivim stvarima, u kojima Bogu nije moguće prevariti, imali jaku utjehu mi, koji smo pribjegli, da se uhvatimo za nadu, koja nam je dana, koju imamo kao sigurno i tvrdo sidro duše, koje ulazi u unutrašnjost iza zavjese, kamo Isus uđe kao preteča za nas, postavši veliki svećenik do vijeka po redu Melkizedekovu." I grozdovi, također veoma raširen i prastar kršćanski simbol, daju se tumačiti biblijskim tekstom: "Ja sam pravi čokot, i Otac je moj vinogradar. Svaku lozu na meni, koja ne rađa roda, on odsiječe, i svaku, koja rađa rod, očisti da rodi više roda. Vi ste već čisti zbog riječi, koju vam rekoh. Ostanite u meni, i ja u vama. Kao što loza ne može roda roditi sama od sebe, ako ne oстане na čokotu, tako i vi, ako ne ostanete u meni" (Ivan 15:1-4).

Križevi Radimlje su, dakle, originalne simboličke kreacije čija pojava svjedoči o visokom nivou apstraktne konceptualne misli. U kontekstu pitanja teološke pozadine njihovog nastanka, vrijedi ukazati na dvije činjenice. Najprije, u citiranom dijelu Evandjelja po Ivanu spominje se riječ "čisti", koja u grčkom izvorniku glasi καθαροί, što predstavlja koncept po kojem je nazvan jedan od najvažnijih ogranaka evropskih dualista, južnofrancuski katari. Potom, početak citiranog poglavlja Poslanice Hebrejima također izražava sličnu ideju "čistoće", ovog puta izraženu riječju "savršenstvo": "Zato da, ostavimo počela Kristove nauke, i da se damo na savršenstvo; da ne postavljamo opet temelja odvrćanjem od mrtvih djela, i vjerom u Boga; Naukom o krštenju, i polaganju ruku, i uskrsnuću od mrtvih, i sudu vječnom" (Poslanica Hebrejima 6:1-2). U oba slučaja radi se o prvobitnoj koncepciji kršćanstva kao zajednice

---

43 *Isto*, tabla VIII, sl. 13-16.

čistih ili *savršenih*, koja je vremenom došla u sukob sa samorazumijevanjem institucionalne crkve kao neophodnog posrednika između Boga i grešnog čovječanstva, dok su tzv. dualistički pokreti konzistentno održavali distinkciju između "običnih" vjernika i duhovne elite koja se pridržavala strogih moralnih pravila. S druge strane, slične ideje nastavile su se širiti i unutar ortodoksnih monastičkih pokreta istočnopravoslavne i rimskokatoličke crkve. U slučaju nastanka križeva na Radimlji moguće je, dakle, pretpostaviti snažan utjecaj i prisustvo asketskog kršćanskog ideala, dok na pitanje njihovog denominacionog konteksta na osnovu ikonografske analize nije moguće odgovoriti.

Konačno, nužno je osvrnuti se i na niz najneobičnijih tipova križa na stećcima: ank, svastiku i originalne oblike koje nije moguće klasificirati. Ank, staroegipatski simbol vječnog života, iako nije sasvim nepoznat u Evropi, primarno se vezuje uz koptsko kršćanstvo te bi njegovo prisustvo moglo ukazivati na nepoznate veze između srednjovjekovne Bosne i Huma i kršćanskog Orijenta. Svastika je pak prastari simbol sunca koji su srednjovjekovni žitelji ovih krajeva mogli naslijediti od ilirskih i slavenskih predaka te prilagoditi kršćanskom kontekstu. Unutar križeva koji ne mogu biti svrstani u standardne kategorije, vrijedi spomenuti sidrasti križ s tri horizontalna kraka iz Gornjih Studenaca kod Ljubuškog,⁴⁴ sličan, ali antropomorfiziran oblik s iste nekropole⁴⁵ te niz križeva postavljenih na neobičnim strukturama.⁴⁶ Raznolikost oblika križa na stećcima i sloboda kojom su oni tretirani otkriva stav koji je najbliži onome koji nalazimo u prethodno citiranim riječima Justina Mučenika. Prvenstvena namjera autora križeva na stećcima nije bilo podsjećanje na historijski događaj Kristovog raspeća, već poticanje na mističko razumijevanje univerzalnog prisustva i značaja ovog simbola unutar ovozemaljskog i pogrebnog života.

K simboličnom značenju križa na stećcima

Je li u slučaju križa na stećku - kao, uostalom, i umjetnosti stećka u cjelini - uopće moguće govoriti o tercijarnom ili simboličkom značaju u smislu u kojem ga je shvatao Panofsky, odnosno je li moguće govoriti o nekom *temeljnom stavu jedne nacije, perioda, klase, religijskog ili filozofskog uvjerenja* koji je u umjetnosti stećaka našao

---

44 *Isto*, tabla XXXII, sl. 26.

45 *Isto*, tabla XXXII, sl. 27.

46 *Isto*, tabla XXVII, sl. 25.

svoj vizuelni izričaj? S jedne strane, najveći dio teritorija na kojima nalazimo stećke bio je politički ujedinjen tek polovinom 14. vijeka unutar banovine, a potom i kraljevine Tvrtka Kotromanića, te u periodu između Tvrtkove smrti i konačnog pada Bosne pod Osmansko carstvo najčešće nije imao snažnu centralnu vlast. Osim nedostatka snažnog centra političke moći, teritorije srednjovjekovne bosanske države karakteriziralo je i prisustvo tri vjerske institucije: istočno-pravoslavne, rimskokatoličke te Crkve bosanske. S druge strane, bez obzira na evidentne regionalne specifičnosti, ornamentalna umjetnost stećaka obilježena je visokim stepenom uniformnosti u ikonografskom repertoaru i tehničkoj izradi, posebno u poređenju s drugim sepulkralnim kulturama ovog vremena. Posebnu težinu ovoj uniformnosti daje činjenica da je umjetnost stećaka rasprostranjena širom stotina nekropola u najzabačenijim krajevima njihovog teritorija rasprostiranja,⁴⁷ što ukazuje na paralelnu ukorijenjenost šire vjerske i društvene kulture unutar koje se ona razvijala.

Dok historiografska analiza teritorija stećaka, dakle, ukazuje na društvenu i političku razjedinjenost, ikonografija stećaka odražava jedinstvo u poimanju i obilježavanju smrti. Tome svakako treba pridodati i enormna materijalna sredstva koja su morala biti uložena u produkciju i transport desetaka hiljada pažljivo obrađenih monolitnih spomenika, što je zahtijevalo postojanje čitavih društvenih struktura koje su vodile brigu o ovom aspektu života ovdašnjeg srednjovjekovnog čovjeka. U tom smislu, ikonografska analiza križeva donosi niz zaključaka. Prvenstveno, osnovna karakteristika križeva na stećcima jeste njihova raznolikost i fluidnost oblika, uz relativnu učestalost različitih kombinacija križa i kruga. Kako nije moguće identificirati jedan dominantni oblik križa s heraldičkim karakteristikama, teza da je križ na stećcima imao ulogu emblema određene etničke, nacionalne ili političke pripadnosti nije uvjerljiva. Nadalje, potpuni nedostatak motiva raspeća kao temeljnog obilježja kalcedonske ortodoksije pokazuje da križevi na stećcima najvjerojatnije ne mogu biti tumačeni kao obilježja institucionalnog ikonografskog programa istočnopravoslavne ili rimskokatoličke ortodoksije. Kao što se prethodno nastojalo pokazati, u ikonografskom smislu križevi na stećcima dali bi se najprije protumačiti kao odrazi nekalcedonske,

---

47 Vidi: ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971; *Stećci*, katalog izložbe (ur. Jasminka Poklečki Stošić), Galerija Klovićevi dvori (4. IX. - 2. XI. 2008.), Zagreb, 2008.

doketičke kristologije, kakva je u hereziološkim spisima pripisivana Crkvi bosanskoj.⁴⁸

Međutim, dva snažna argumenta govore protiv isključivog pripisivanja stećaka i njihove ikonografije krstjanima Crkve bosanske. S jedne strane, poznato je da je unutar srednjovjekovne bosanske države pored pripadnika Crkve bosanske postojao i značajan broj katolika i pravoslavaca, te je izvjesno da su stećci usvojeni i unutar njihovih sepulkralnih kultura. S druge strane, oko pitanja stvarne rasprostranjenosti Crkve bosanske u širim narodnim masama, kao i detalja njenih teoloških principa, u historiografiji i dalje ne postoji konsenzus. Između ostalih i zbog ovih razloga bosanskohercegovački historičar Dubravko Lovrenović ponudio je pojam *interkonfesionalnosti* kao temeljnu karakteristiku stećaka.⁴⁹ U odnosu na esencijalistička shvatanja stećaka i njihove ikonografije, ovaj okvir nudi mogućnost prevazilaženja spomenutih kontradikcija u izvorima i drugim historijskim dokazima te uvažavanje višestrukih utjecaja na nastanak stećaka. Međutim, pojam interkonfesionalnosti u određenoj mjeri *izbjegava* prije negoli objašnjava problematiku stećaka i njihove ikonografije. Kao što je prethodno rečeno, ikonografija križeva na stećcima snažno ukazuje na jedinstvo šire kulture smrti koja je stvorila, kao i njenu jasnu ograničenost od drugih kultura smrti u širem regionu. Možda i najjasniji vizuelni izraz ove kulture nalazimo u križevima Radimlje, koji u skladnu cjelinu sažimaju bogat ranokršćanski i pretkršćanski simbolizam sidra, grozdova i stabla života.⁵⁰

---

48 U članku: MARIAN WENZEL, "O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14, Split, 1962, str. 89, autorica navodi određene sličnosti između specifičnog oblika simbola ljiljana na nekropolama Knin i Cista kod Imotskog i prikaza raspeća u nespecificiranom minhenskom alhemijskom rukopisu iz 1440. godine. Međutim, spomenuti simboli na stećcima razlikuju se od alhemijskog crteža upravo po nedostatku prikaza raspeća na njima, što dodatno podcrtava činjenicu da na stećcima, bez ijednog izuzetka, nema ovog centralnog motiva srednjovjekovne kršćanske umjetnosti.

49 Lovrenović je tezu o interkonfesionalnosti stećaka sistematski razradio u knjizi: DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci: bosansko i humsko mramorje Srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013, te je ona u međuvremenu u naučnim i širim raspravama stećaka postala gotovo općeprihvaćena.

50 Uporedi sa: MIROSLAV PALAMETA, "Kršćanska likovnost na stećcima s Radimlje", *Hercegovina*, 8-9(16-17), Mostar, 2002-2003, str. 40. U ovom članku, autor uvjerljivo ukazuje na određene utjecaje romaničke i gotičke umjetno-

Identifikacija simboličkog značenja umjetnosti stećaka, čini se, zahtijeva napuštanje konfesionalnosti kao temeljnog obilježja vjerske kulture na području njihovog nastanka. Iako je, naime, ova umjetnost nominalno nastala unutar tri različite i na globalnom nivou međusobno oštro suprotstavljene kršćanske denominacije, lokalne granice između ovih zajednica bile su u najmanju ruku porozne, ako ne i potpuno otvorene - sasvim sigurno u smislu protoka simbola i umjetničkih tehnika, a vrlo vjerovatno i u odnosu na određena vjerovanja i teološke koncepte. Analiza križeva i njihovih mogućih značenja tek je nagovijestila bogatstvo simboličkog i konceptualnog svijeta koji se krije iza umjetnosti stećaka, čije odgonetanje zahtijeva pažljivo upoređivanje biblijskih, teoloških i drugih tekstualnih izvora, a ne samo identifikaciju ikonografskih paralela u drugim kulturnim kontekstima. Tek razmatranjem simbola unutar cjelokupnih klesarskih kompozicija, kao i analizom njihovog odnosa prema umjetnosti stećaka u cjelini - ili, drugim riječima, tretiranjem stećaka kao umjetničkih djela - bit će moguće približiti se njihovom simboličkom značenju.

---

sti na stil i ikonografiju stećaka, ali zanemaruje moguće veze sa bizantskim i drugim istočnopravoslavnim kulturama, te u potpunosti ignorira mogućnost utjecaja heterodoksnih ideja na razvoj pojedinih simbola i kompozicija i njihovih tumačenja.

GORČIN DIZDAR
Foundation "Mak Dizdar"
Sarajevo
E-mail: gorcin.dizdar@gmail.com

Original scientific article
Received: 6 April 2020
Accepted: 10 June 2020

Iconographic analysis of the cross motif on stecaks

Summary

According to the iconographic methodology developed by Erwin Panofsky, every piece of art has three levels of meaning: primarily or natural, secondary or conventional and tertiary or symbolic. Relying on the mentioned methodology, this article analyzes possible meanings of the cross motif on stecaks. Firstly, it shows on the basis of numerous Byzantine and Latin theological texts that presence of cross on stecaks does not necessarily have to mean that these monuments do not have any connection with the so called dualistic neo-Manichaean interpretations of the Christian religion that were attributed to the Bosnian Church. Namely, as the analyzed texts show, members of the so called dualist movements (Paulicians, Bogomils, Patarenes, Cathars) were mostly against the custom of veneration (*veneratio*) and adoration (*adoratio*) of the material representation of Christ's crucifixion and not against using the cross as such. Distinction between veneration / adoration of the cross and symbolic usage of this motif in the case of Byzantine Paulicians was based also on two different perceptions of Christ's nature: Chalcedon (Orthodox), according to which Jesus Christ had both human and divine nature and Docetic, according to which he did not have a true human body. With regard to complete lack of depiction of crucifixion on stecaks, iconography of the cross on stecaks could be based on Docetic Christology, but without adequate written sources this possibility cannot be confirmed. More detailed analysis of different types of crosses on stecaks and their theological background, however, shows that this motif was most likely understood in accordance to mystical understanding of this symbol which we find with early Christian theologians such as Justin Martyr, rather than in accordance to medieval orthodoxy of the Eastern Orthodox and Roman Catholic Church. Taking into consideration that archaeological finds show that stecaks were used not

only by members of the Bosnian Church but also by Orthodox Christians and Catholics, the article proposed abandonment of religious affiliation as the primary category through which stećaks iconography is usually analyzed.

Keywords: cross; iconography; Bosnian Church; heterodoxy; Docetism; interconfessionality.

Interdisciplinarna metoda istraživanja, zaštita i prezentacija stećaka u kontekstu ikonoloških studija

IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ
Montréal
E-pošta: ivanka_rn@outlook.com

UDK: 726.825:719
7.034.1
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. ožujka 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

Istaknuta je važnost ikonografske i ikonološke analize reljefnih prikaza na stećcima. Da bi takva istraživanja bila moguća, neophodna je tehnička, grafička i foto-dokumentacija s neizostavnom naznakom orijentacije spomenika. Slijedeći načela teorije o kopiranju u srednjem vijeku, uz izvore koje donosi *Legenda aurea*, te usporedbom s prikazima arhitekture u Beatusovu komentaru Apokalipse, ukazano je na moguće značenje motiva podignute desne ruke s koncentričnim krugovima "vojvodskih figura", samostalnoga motiva ruke s mačem i motiva arkada s potkovičastim lukovima.

Ključne riječi: dokumentacija; ikonologija; Radimlja; Zlatna legenda; Beatus.

---

* Sažetak predavanja izložen je na skupu: "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", održanom 17. listopada 2019. u Mostaru.

Uvod: metoda istraživanja i teme

Ovaj osvrt nosi složeni koncept višeslojne tematike, koji je u čvrstoj idejnoj metodičkoj sprezi i ne izlazi iz konteksta tema od bitne važnosti za istraživanje stećaka. Prije svega mislimo na ikonografski koncept tumačenja prikaza na stećcima, a zatim na njihovo viđenje u kontekstu ikonologije, u mjeri u kojoj nam je to bilo moguće na ovoj razini istraživanja.

Pojasnimo, obje metode, ikonografija i ikonologija u osnovi istraživanja "polaze od istoga ishodišta, ali imaju različite ciljeve. Ikonografija je metoda deskripcije, a ikonologija metoda interpretacije. Ikonografija prepoznaje, imenuje, klasificira, katalogizira i opisuje sadržajne elemente 'slike', dok ih ikonologija objašnjava, povezuje i prevodi u koncepte i postavlja u kontekste. Također, ikonologija pokušava sagledati ulogu koju je umjetničko djelo imalo u vremenu i prostoru u kojemu je nastalo i ujedno nastoji rekonstruirati percepciju sadržaja kako ga vidi gledatelj kojemu je bilo namijenjeno".¹

Nadalje, važno je istaknuti da su podloga za ikonografsku analizu pisani tekstovi, a također i likovna djela nastala u prethodnim periodima. Upravo ta djela mogla su poslužiti kao predlošci ili uzori. Rijetki su primjerci gdje je umjetnik, slikar ili kipar, samostalno "transportirao tekstualni sadržaj u vizualni oblik". Traženje, usporedbom, najranijega uzorka, odnosno prototipa, čini osnovu ikonografske analize. Tradicija razmjene i prenošenja ikonografskih ideja unutar kruga radionice ili obrta, izvan granica vremenskoga ili limitiranoga prostornog određenja, reflektira izvore nekih motiva ili kompozicija u dalekoj prošlosti i "proteže se kroz više povijesnih slojeva i oprečnih kulturnih krugova". Znamo da kršćanska ikonografija preuzima motive iz poganske ikonografije, ne samo neposredno iz rimske, nego također i grčke. Tako možemo sagledati "liniju kontinuiteta povijesti umjetnosti". Nadalje, također prema Radovanu Ivančeviću, "iskazivanje verbalnog u vizualni okvir likovnog", može biti izraženo kroz pet ikonografskih metoda, koje se sukcesivno javljaju. "Govor simbola", tipičan za ranokršćansko razdoblje, te "simboličke scene" koje se javljaju i traju istovremeno sa simbolima bivajući postupno dominantnije idući prema kraju perioda. Obje ove metode nastavljaju se u predromanici. "Metoda redukcije" ili reducirane scene, ute-

---

1 MARINA VICELJA-MATIJAŠIĆ, *Ikonologija. Kritički prikaz povijesti metode*, Rijeka, 2013., str. 7.

meljena u ranokršćanskoj umjetnosti, postaje dominantna romaničke umjetnosti. "Narativna metoda" razvija se u gotici 13. i osobito 14. stoljeća kao izraz okretanja k realnosti gotičkoga humanizma. Kasnije, "metoda simulacije" iskazuje renesansni otklon od religioznoga ka "svjetovnome".²

U umjetnosti stećaka možemo pratiti "simultanost" govora simbola, gdje prioritet nije događaj (križ koji ukazuje na čin Raspeća), nego značenje toga događaja. Ovo treba imati na umu svaki put kada se iznese konstatacija da figurativni motiv prikaza Raspeća na stećcima nije zastupljen. Potvrdu prve četiri teoretske postavke, odnosno ikonografske metode, sagledavamo na reljefnim prikazima umjetnosti stećaka, zaključno s periodom procvata te umjetnosti osobito u 15. stoljeću i početaka njezina gašenja krajem toga stoljeća. Primjeri koji su odabrani u ovome članku izravna su potpora većini navedenih iskaza, uz naputak da ova složena tematika zahtijeva daljnja produbljena istraživanja, kojima bi bila obuhvaćena znatno šira grupa spomenika.

Slijedeći navedene ikonografske smjernice posvećena je pozornost izabranim motivima kruga, spirale, vinove loze, osvrćući se na njihovo dugo trajanje. Ujedno ukazano je na transformaciju njihova, ishodišno poganskoga, značenja u novom povijesnom i kulturnom ikonografskom okviru (T. I., II.).

Glavna tema istraživanja usmjerena je na ikonografsko značenje i ikonološko tumačenje motiva podignute desne ruke s frontalno okrenutim dlanom i pridruženim koncentričnim krugovima "vojvodskih figura", odnosno ratnika, na nekropoli Radimlja (Stolac), osobito onih spomenika na kojima su ovi ratnici prikazani s djecom (T. IV., V., VI.).

Tijekom rada na ovoj temi, konzultirajući znanstvene radove kako opće tematike, tako i specifične problematike medievalne umjetnosti, sagledali smo nešto širu ikonografsku problematiku. Na osnovi dosadašnjih istraživanja stećaka, gotovo stoljetnoga trajanja, te iskazanih često oprječnih mišljenja prisutnih i danas, jasno je da znanstvenim odgovorima mogu doprinijeti samo ciljna interdisciplinarna istraživanja i analogna dokumentacija objedinjena u centralnoj

---

2 RADOVAN IVANČEVIĆ, "Uvod u ikonologiju", u: ANĐELKO BADURINA (ed.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., str. 15-16, 51-52.

akademskoj ustanovi.³ Isto viđenje dijele općenito znanstvenici čija su domena istraživanja stećci, odnosno medievalni period u kojemu ovi spomenici nastaju i traju.⁴

Svakako, važno je povijesno-kulturno nasljeđe sredine, u užem zemljopisnom određenju kulturnoga pejzaža, na kojem se razvija umjetnost stećaka, podjednako kao i uplivi kulturnih strujanja europskoga srednjovjekovlja.⁵ U istom kontekstu razmišljanja željeli bismo istaknuti viđenje iskazano u radu Đure Baslera 1966. godine, u kojemu autor govori o uplivima romaničke i gotičke umjetnosti na stećke. Autor naglašava da većinski dio motiva na stećcima "u formalnom i sadržajnom pogledu podsjeća na romaničke uzore", naglašavajući da simbolički prikazi, "kao što su rozete, sunce, mjesec, stilizirani križevi i drugi motivi religioznog karaktera vuku neposredno svoje podrijetlo iz romaničke umjetnosti". Nadalje, autor naglašava da prevladavajući romanički "religiozno-mistični karakter" motiva na stećcima postupno biva oslabljen i očituje se "prodor racionalizma koji se vizualno manifestirao u virtuoznom konstruktivitetu i realizmu gotike". Autor zaključuje da "to slabljenje prvobitnih principa odražavaju izrazito gotički komponirani spomenici iz 15. st." kao što je "stećak iz Zgošće", gdje su, nekada ishodišno simbolički prikazi ovdje "čini se, postali već realistička umjetnička naracija sa zaboravljenim prvobitnim značenjem motiva".⁶

Ema Mazrak, u izvanrednoj i elaboriranoj studiji, posvećuje stećku iz Zgošće iznimnu pozornost, analizirajući sve ukrašene strane ovoga bogato dekoriranoga spomenika i akcentirajući ikonografske teme

---

3 IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, "Međunarodni multidisciplinarni centar za istraživanje stećaka u prostoru i vremenu njihove pojavnosti i njihova trajanja sa sjedištem u Mostaru: prijedlozi i promišljanja", u: *Mostariensia*, 21, Mostar, 1/2017., str. 39-67.

4 IVAN ALDUK, "Stećci u kontekstu europskog i našeg srednjovjekovlja", u: *Stećci*, katalog izložbe 4. rujna - 2. studenog 2008., Zagreb, 2008., str. 44-55. Autor daje sažet i cjelovit pregled složene problematike umjetnosti stećaka u lokalnome i globalnome kontekstu srednjovjekovlja. Ujedno, citira i autore koji su ukazali na potrebu dokumentiranja kako samih spomenika, među kojima, kako Alduk zaključuje, "ne postoje dva potpuno identična", tako i topografskoga dokumentiranja nekropola unutar okvira onodobnoga povijesnog kraj-obraza.

5 NADA MILETIĆ, *Stećci*, Beograd - Zagreb - Mostar, 1982., str. 21-24, 97-100.

6 ĐURO BASLER, "Stećci", u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, JLZ, Zagreb, 1966., str. 320.

Apokalipse. Ujedno, autorica nam zorno pokazuje da jedino cjelovita analiza prikaza na svim stranama jednoga spomenika, može ukazati na logički slijed likovne kompozicije datoga spomenika i pojasniti je na nama danas razumljivoj razini.⁷

Spominjući temu Apokalipse ukazujemo na moguće tumačenje astroloških motiva na stećcima, osobito kada su oni dio složenije kompozicije.⁸

To je tema koja izaziva znatnu pozornost znanstvenika i ujedno odražava oprječnosti u iskazanim mišljenjima. Ovaj sažet osvrt pridružujemo postojećim hipotezama. Nadamo se da će izazvati pozornost, kako bi u budućem istraživanju ova ideja mogla biti valorizirana. Ujedno, na ovom primjeru akcentirana je neophodnost interdisciplinarnog istraživanja.

Pozivamo se na tematiku astrologije, odnosno na članak Krešimira Kužića, "Kamik i zvijezde" gdje autor analizira forme i poziciju prikazanih astroloških znakova, odnosno rozeta - zvijezda koje, kako imaju različiti broj "zraka" ("krakova"), zapravo nose simbolički prikaz planeta poput Jupitera, Venere, Marsa, Saturna, uz poznate nam prikaze sunca i mjeseca.⁹

Drugi rad pod naslovom "The Occult Middle Ages" (Okultni srednji vijek) čiji autor Peter J. Forshaw posvećuje jedno poglavlje astrologiji u srednjem vijeku, dajući sažeti povijesni pregled ove znanosti, koja je sredinom 13. stoljeća bila uključena u standardni filozofski kurikulum sveučilišta zapadne Europe kao dio quadriviuma, zajedno s matematikom, glazbom i geometrijom. Napomenimo, astrologija je od 15. stoljeća bila povezana i s medicinom.¹⁰

---

7 EMA MAZRAC, "Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja - Novo ikonografsko tumačenje", u: *Bosna franciscana*, časopis Franjevačke teologije, 36, Sarajevo, 2012., str. 99-132.

8 ANĐELKO BADURINA (ed.), "Apokalipsa", u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., str. 120-126. Apokalipsa je prihvaćena kao kanonska knjiga već od 3. stoljeća. Ova je tema ikonografski razvijena u Zapadnoj Crkvi, a u 14. stoljeću biva prihvaćena kao kanonska knjiga u Istočnoj Crkvi.

9 KREŠIMIR KUŽIĆ, "Kamik i zvijezde", u: *Stećci*, katalog izložbe, 4. rujna - 2. studenog 2008., Zagreb, 2008., str. 130-137.

10 PETER J. FORSHAW, "The Occult Middle Ages", u: CHRISTOPHER PARTRIDGE (ed.), *The Occult World*, New York, 2015., str. 35-36. Važno je napomenuti da

Od važnosti je, za ideju koju akcentiramo pozivajući se na citirani članak, knjiga *Liber Introductorius maior*, koja je prevedena na latinski 1133. godine, a čiji je autor Abu Mashar (787.-886.), poznat pod latinskim imenom Alubasar. Knjiga je izazvala veliku pozornost kako kršćanskih, tako i hebrejskih teologa. Ideja (kronosofska teorija) da određeni planeti, a osobito oni najsporijsa kretanja, kao Jupiter i Saturn, kada se pojave zajedno na nebu, djeluju na mnoga zemaljska događanja, poput jačanja ili pada pojedinih vladara ili religija, pojave ratova ili kuge. Upravo ovakva astrološka predviđanja inicirala su ideju da je moguće izračunati, odnosno astrološki predvidjeti drugi Kristov dolazak (Apokalipsa).

Ukazujemo da je bezuvjetno poznavanje astrologije, kao što je to nesumnjivo očitovano u spomenutom radu Krešimira Kužića, potrebno usuglasiti s postojećim europskim medievalnim spoznajama i teorijama, a zatim ta zapažanja interpretirati u duhu medievalnoga razmišljanja, za što je podjednako neophodno poznavanje kršćanske ikonografije. Takvo interdisciplinarno istraživanje, vjerujemo, može ukazati na drugačija tumačenja o značenju astroloških simbola na stećcima, čini se osobito unutar složenoga, spomenutoga, tumačenja Apokalipse.

Napominjemo da u ovome radu nismo posvetili pozornost natpisima, iako su oni prisutni na nekim od spomenika koje obrađujemo. Ukazujemo na zaključke Dubravka Lovrenovića da "eshatološke formule ne govore u prilog spekulaciji da je dualizam, prije nego trinitarizam, rukovodio sustav vjerovanja bosanskog srednjovjekovnog stanovništva. Naprotiv, ukupna kršćanska sepulkralna epigrafika u najmanju ruku svjedoči o jednoj kršćanskoj doktrini - doktrini budućeg uskrsnuća".¹¹

Mišljenja smo da su u ovome trenutku naše spoznaje nedostatne, što je uvjetovano limitiranim pristupom ili nedostatkom relevantne dokumentacije o stećcima.¹²

---

su neki od važnih radova grčkih i rimskih filozofa vezani za astrologiju sačuvani u arapskom prijevodu, da bi, zajedno s radovima arapskih filozofa, bili prevedeni na latinski. https://www.academia.edu/10048161/The_Occult_Middle_Ages (14. 2. 2020.).

11 DUBRAVKA LOVRENOVIĆ, "Epitafi - knjige života", u: *Stećci*, katalog izložbe, 4. rujna - 2. studenog 2008., Zagreb, 2008., str. 210.

12 Potvrda ovome iskazu jest značajan doprinos općim spoznajama o rasprostranjenosti, broju i razini očuvanosti stećaka odabranoga područja, iska-

Tomu pridružujemo i nedovoljno poznavanje povijesno-kulturnoga okvira, odnosno nedostatak prikladno dokumentirane spomeničke baštine arhitektonske plastike kako ranokršćanske, tako i medievalne, što je po našem uvjerenju iznimno važno kako bi pojavnost ikonografije stećaka mogla biti cjelovitije sagledana. Upravo zbog toga odabrani su primjeri (T. I., sl. 1, 2) kao potkrjepa ovome razmišljanju. Podjednake je nezavidne razine mogućnost analize i pristupa informacijama arhitektonskih sakralnih spomenika na cjelovitoj i pristupačnoj dokumentarnoj razini.¹³

To ujedno uvjetuje limitiranost provođenja znanstvene povijesne interpretacije razvoja sakralne arhitekture razdoblja koji prethodi formiranju kulture stećaka i sakralne arhitekture koja im je istovremena.¹⁴

---

zan rezultatima istraživanja na terenu, gdje autorica Edita Vučić ukazuje na neophodnost korekcije i dopune postojećeg pregleda nekropola stećaka. Ujedno izražena je potreba primjene suvremenih metoda dokumentiranja i prezentacije dokumentacije, te ujedno istaknuta i neophodnost formiranja specijalizirane institucije za istraživanje stećaka. EDITA VUČIĆ, *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*, (doktorski rad), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2018. http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10760/1/Vucic_Edita.pdf (14. 2. 2020.). Također, svakako je doprinos spoznajama i monografska obrada pojedinih nekropola ili područja, poput rada ADIS ZILIĆ, *Stećci Podveležja*, Mostar, 2016.

13 Ukazujemo na iznimnu važnost dokumentarnih smjernica i ciljnih zadataka međunarodnoga projekta CARE - Corpus architecturae religiosa eeuropaeae (IV-X saec.) koji obuhvaća sve europske kasnoantičke i ranosrednjovjekovne crkvene građevine, ujedno sagledavajući ideološko, kulturno, socijalno i ekonomsko značenje crkve u danome razdoblju. MILJENKO JURKOVIĆ - GIAN PIETRO BROGIOLO, "Corpus architecturae religiosae eeuropaeae (IV-X saec.)", u: *Hortus Artium Medievalium, Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 18, Zagreb - Motovun, 2012., <https://ffzg.academia.edu/MiljenkoJurkovic> (14. 2. 2020.).

14 Neophodno je istaknuti iznimnu važnost novih nalaza sakralne arhitekture i nalaza grobova što je rezultat recentne revizije arheoloških istraživanja na lokalitetu Crkvina u Zavali u Općini Ravno, kojima je rukovodila Snježana Vasilj, čije izvješće vrlo sažeto citiramo. Ovi su nalazi izvanredno važan znanstveni doprinos spoznajama o povijesti crkvene arhitekture na današnjem prostoru Hercegovine. Istraženi su ostatci crkve sv. Petra za koje se veže kamena plastika predromaničke i romaničke provenijencije, koja se čuva u Muzeju Hercegovine u Trebinju, te osobito vrijedni arhitektonski slojevi ispod ostataka crkve sv. Petke. Ovdje su u drugome sloju nađeni ostatci crkve s potkovičastom apsidom iz 11. stoljeća i u trećem sloju ostatci trolisne crkve s predvorjem vjerojatno iz 9. stoljeća. SNJEŽANA VASILJ, "Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno, revizija istraživanja iz 1957. godine", u: *Hercegovina*, 4, Mostar - Zagreb, 2018., str. 49-86.

S ciljem da se približimo kriterijima, načinu viđenja i načinu "čitanja" simbola medievalnoga naručitelja umjetničkoga djela i umjetničkoga izričaja kreatora umjetnika, a zadržavajući kritičku analitičnost suvremenoga istraživača, posegnuli smo za popularnim i cijenjenim medievalnim izvorom *Legenda aurea* - Zlatna legenda koja je poput Biblije tekstualni izvor ikonografskih tema.¹⁵ Od iznimne su važnosti tumačenja događaja i života svetaca u ovoj, nadasve popularnoj medievalnoj knjizi iz 13. stoljeća, koja je bila dobro poznata i u krajevima rasprostranjenosti stećaka, a i znatno šire.¹⁶

Upravo informacije o životu svetaca koje donosi *Legenda aurea* uz likovni prikaz na fresci iz Siene, dale su nam osnovu za novo viđenje ikonografskoga tumačenja samostalnoga motiva ruke ležerno savijene u laktu koja drži mač, povezujući taj motiv sa sv. Mihovилоm.

Presudan za naša inicijalna istraživanja ikonografske poruke podignute desne ruke s pridruženim koncentričnim krugovima "ratnika s djecom", odnosno "vojvodskih figura" iz Radimlje, bio je znanstveni rad Wolfganga Loseriesa o relikvijama i freskama kasnosrednjovjekovne Siene, gdje su prikazana dva važna događaja vezana za Rim, a koje opisuje *Legenda aurea*.¹⁷

Autor je posvetio pozornost likovnim prikazima na freskama koji su tematski vezani za čuvenu čudesnu procesiju protiv kuge pape Grigura I. Velikog (590.-604.) u Rimu. Upravo navedeni likovni prikazi na freskama u Sieni iskazuju važnost štovanja relikvija u borbi protiv kuge. Osobito važan i indikativan za naša istraživanja bio je osvrt W. Loseriesa na povijesnu važnost jedinstvenoga ikonografskog prikaza

---

15 JACOBUS DE VORAGINE, *Zlatna legenda ili Štiva o svecima*, sv. 1,2, preveo s latinskoga izvornika Stjepan Pavić, Zagreb, 2015.; R. IVANČEVIĆ, "Uvod u ikonologiju", str. 21.

16 Zlatna legenda nije bila prevedena, ali je bila poznata u izvorniku o čemu svjedoči katalog inkunabula u Hrvatskoj, a susreće se i u samostanskim knjižnicama u Rijeci, Zagrebu, Kamporu, Dubrovniku, Karinu, Bolu na Braču. MARKO GRČIĆ, "Jacobus de Voragine i Legenda aurea", u: *Zlatna legenda ili Štiva o svecima*, sv. 2, preveo s latinskoga izvornika Stjepan Pavić, Zagreb, 2015., str. 485-497.

17 WOLFGANG LOSERIES, "Presentation of Relics in Late Medieval Siena The Cappella delle Reliquie in Siena Cathedral", u: JAMES ROBINSON - LLOYD DE BEER - ANNA HARNDEN (ed.), *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relics Veneration in the Medieval Period*, The British Museum, London, 2014., str. 56-65.

Bogorodice s podignutom desnom rukom, čija je slika rađena temperom na drvu i poznata je pod imenom Madonna di Santa Maria in Aracoeli koju je prema predaji slikao sv. Luka. Pretpostavlja se da je naslikana u trećoj četvrtini 11. stoljeća i čuva se u istoimenoj franjevačkoj crkvi u Rimu. Ova slika Bogorodice nošena je u spomenutoj procesiji Grgura Velikog. Na zagovor Bogorodice i uz pomoć sv. Mihovila kuga je nadvladana.

Također specifičan fresko-prikaz "proricanja Augustu" rođenja Kristova, u kojemu prepoznajemo simbol koncentričnih krugova, drugi je važan element za naša istraživanja i ikonografska tumačenja navedenih motiva iz Radimlje (T. V.), gdje dva odvojena simbola, desna ruka Bogorodice zagovornice i motiv koncentričnih krugova, postaju jedan složeni simbol.

Povijesno, potvrđena je povezanost Radimlje i Dubrovnika (T. IV.) izravnim trgovinskim vezama.¹⁸ Nadalje, Dubrovnik je, kao važna morska luka i međunarodno trgovačko središte, bio povezan s Rimom, koji je jedno od najvažnijih hodočasničkih središta Europe. Ujedno grad je bio izložen brojnim naletima epidemije kuge, koje su dolazile uglavnom s mora, ali i s kopna. Možemo pretpostaviti, ali ne i tvrditi, da je ova kužna bolest imala utjecaja i na populaciju Radimlje, preciznije na članove obitelji Hrabrena-Miloradovića, koji su prikazani kao "vojvodske figure", odnosno ratnici s djetcom.¹⁹

Važno je naglasiti da je u istoj, već spomenutoj crkvi Santa Maria in Aracoeli u Rimu, u kojoj se čuva istaknuta slika Bogorodice, za-

---

18 DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, "Topografija stećaka u BiH - gradovi mrtvih", u: *Stećci*, katalog izložbe, 4. rujna - 2. studenog 2008., Zagreb, 2008., str. 140-195.

19 ZLATA BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga, Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*, HAZU Dubrovnik, 2007., str. 1-295; ZLATA BLAŽINA TOMIĆ - VESNA BLAŽINA, *Expelling the Plague, The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533*, McGill-Queens University Press, Montreal, 2015., str. 1-362. Uz glavnu povijesnu temu, vezanu uz formiranja i djelatnosti medicinske službe u Dubrovniku, u ovim radovima nalazimo značajne arhivske podatke koji se izravno odnose na veze Dubrovačke Republike, Bosne i Huma, Novog (Herceg Novi), te ocrtavaju ekonomski, kulturni i religijski okvir datoga perioda. Donacije i zavjetni darovi, kao što je to uobičajeno u europskim gradovima zabilježene su i u Dubrovniku. Poznata je kronologija epidemija kuge i kužnih bolesti koje nisu bile dijagnosticirane kao kuga. Na žalost, nemamo podatke o postojanju kužnih bolesti ili epidemija u Hercegovini, odnosno Radimlji u istome periodu.

govornice - *advocata*, sahranjena 1478. bosanska kraljica Katarina Kosača.²⁰

Činjenica da je bosanska kraljica sahranjena u ovoj značajnoj franjevačkoj rimskoj crkvi, vjerujemo mogla je imati upliva na popularnost, već poznatoga i arheološki potvrđenoga običaja, sahranjivanja znamenitih osoba u interijeru crkava i na područjima rasprostranjenosti kulture stećaka.

Istovremeno konzultirajući znanstvene radove o teoriji kopiranja i uporabi knjige modela (*exemplum*) pokušali smo, na primjeru spomenutoga odabranog reljefa podignute desne ruke frontalno okrenutoga dlana s pridruženim koncentričnim krugovima "vojvodskih figura" Radimlje (T. V., VI.), pojasniti pojam "kreativne kopije" i ukazati na njezino moguće ikonološko značenje.²¹ Istaknimo da su uobičajeno korišteni termini, odnosno pojmovi "kopija", "citat" i "kreativna kopija" u literaturi koju citiramo.

Studiranje znanstvenih radova tematski vezanih za medievalne principe kopiranja i višeznačnoga odnosa originala i kopije, inicirali su našu bolju informiranost o postojanju višebrojnih manuskripta Beatusova komentara Apokalipse, čiji original potječe iz 8. stoljeća. Upravo jedna rana kopija Beatusa (Sl. 2), istovjetna stilu i kompozi-

---

20 CLAUDIA BOLGIA, *Reclaiming the Roman Capitol: Santa Maria in Aracoeli from the Altar of Augustus to the Franciscans, c. 500-1450.*, New York, 2017. i recenzija "Review" by Emily E. Graham u: *The Medieval Review* (8. 11. 2019.) BMCR, Bryn Mawr College, <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/28839> (14. 2. 2020.); NINA ČULJAK, "Križevi u Sveći (Drežnica kod Mostara) kroz prizmu Arbuthnotova putopisa", u: *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu*, Mostar, 2018., str. 117, sl. 5, donosi prijepis teksta s izvorne nadgrobne ploče Katarine Kosača iz vremena dok je još bio *in situ*, prema G. Palatino iz 1550. godine.

21 ROBERT W. SCHELLER, *Exemplum, Model book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca 900-ca 1450)*, Amsterdam, 1995., str. 1-434; SARAH BLICK, "Exceptions to Krauthammer's Theory of Copying", u: *Visual Resources Special Issue: Copying in Medieval Art*, XX, 2-3, Routledge, 2004., str. 123-142; MONIKA E. MÜLLER, "The Use of Models in medieval Book Painting, Introduction", u: MONIKA E. MÜLLER (ed.) *The Use of Models in medieval Book Painting*, Cambridge, 2014., str. XI-XXX. Valja naglasiti da su se autori koji su istraživali umjetnost stećaka, kao Đ. Basler i Š. Bešlagić, naravno osvrnuli na principe kopiranja. Mi akcentiramo u omeve članku teoretske i specifično tematske studije, čija smo načela i terminologiju aplicirali na odabranim primjerima.

ciji originala, dovela nas je do zaključka i predloženoga tumačenja ikonografskog značenja motiva arkada s potkovičastim lukovima (T. III.) u kontekstu Apokalipse.²²

Ovaj opširni, faktografski koncipirani uvod, dat je s ciljem da se okvirno prezentira tematika koja čini osnovu ovoga članka, a iskazana je u naslovu rada i koja, neminovno, ima izvjesnu razinu složenosti. Ta je složenost uvjetovana zahtjevnošću tumačenja motiva na stećcima u čije značenje pokušavamo proniknuti. Osobitosti povijesnoga vremena nastanka stećaka, vjera i važnost relikvija, odnosno važnost poruke simbola koji govore o vjeri i njezinu viđenju dio su filozofije življenja medievalnoga čovjeka. Ta filozofija može biti iskazana riječima "vjera u čudo i čudo vjere".²³

Stećci: dokumentacija

Proces ikonografskih istraživanja reljefnih prikaza na stećcima te općenito zaštita stećaka, njihova konzervacija, muzeološka i edukacijska prezentacija, te prezentacija u stručnom ili popularnom tisku, neumitno zahtijevaju, usklađen, sveobuhvatan i lako čitljiv način dokumentiranja.

Želimo istaknuti važnost ustanovljenja jedinstvenoga shematskog načina dokumentiranja gdje bi elektronički pristupačni "modeli" dali mogućnost autorima, istraživačima ili dokumentaristima odabir i brzu aplikaciju shematskoga crteža - šablona koji bi, kao elementarni dokumentarni znak, nosio podatke o formi, odnosno okvirnim proporcijским omjerima (ploča, sanduk, visoki sanduk, sljemenjak

---

22 PETER K. KLEIN, "The Role of Prototypes and Models in the Transmission of Medieval Picture Cycles: The Case of the Beatus Manuscripts", u: MONIKA E. MÜLLER (ed.) *The Use of Models in medieval Book Painting*, Cambridge, 2014., str. 1-28. Također, JOHN WILLIAMS-THERESE MARTIN, *Vision on the End in Medieval Spain, Catalogue of Illustrated Beatus Commentaries on the Apocalypse and Study of the Geneva Beatus*, Amsterdam University Press, 2017., str. 1-292. Ovaj izvanredni bogato ilustrirani katalog daje pristup i mogućnosti analize Beatusova komentara apokalipse i ujedno, po našem dubokom uvjerenju, daje osnovu za interpretaciju još nekih ikonografskih tumačenja, što je hipotetski spomenuto u našem članku. Elektronički pristup (open access), <https://www.aup.nl/en/book/9789462980624/visions-of-the-end-in-medieval-spain> (14. 2. 2020.).

23 ŽELJKA ČORAK, "Pogovor Zlatnoj legendi", u: *Zlatna legenda ili Štiva o svecima*, sv. 2, preveo s latinskog izvornika Stjepan Pavić, Zagreb, 2015., str. 477-483.

trokutnog ili lučnog zabata, križ, dječji nadgrobnik itd.), ukazivao na oblik bočnih ploha (pravokutne, trapezoidne), na vrstu postolja, te determinirao orijentaciju spomenika.

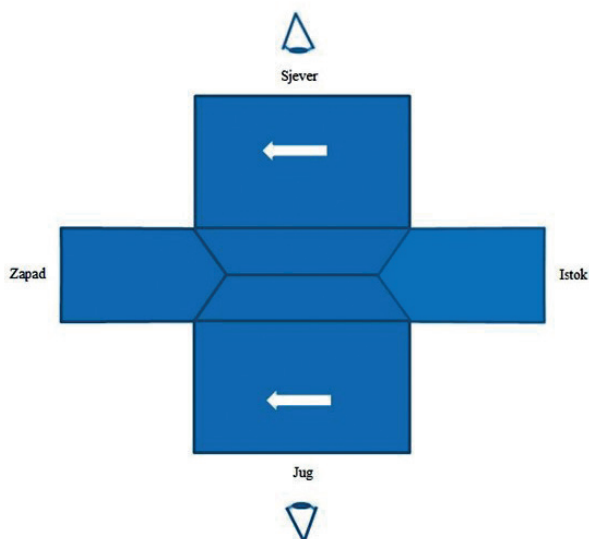
Ovakav grafički prikaz bio bi upotpunjen fotografijom, po mogućnosti svih strana spomenika i s naznakom datuma snimanja.²⁴ Nadalje, važno je da svi crteži koje autor prilaže kao osnovu ikonografskoj analizi nose pojašnjenje: crtež (prema originalu), prema fotografiji, ili crtež prema crtežu. Primijetili smo da se pojavljuju u stručnim publikacijama retuširane fotografije ili crtež na fotografiji, što, bez priložene kvalitetne fotografije kao jedinoga objektivnog dokumenta, nije prihvatljivo. Također nalazimo neprihvatljivim, ukoliko nije priložena dokumentarna fotografija, iscrtavanje kontura reljefa kredom prije fotografiranja. Jednostavno, kada govorimo o dokumentaciji, subjektivnost u viđenju ili tumačenju likovnoga prikaza na reljefima stećaka treba izbjeći. Digitalna fotografija, odnosno metoda suvremena, sofisticirana načina dokumentiranja o kojoj ćemo vjerujemo saznati više od kolega koji imaju praktično iskustvo, zasigurno je idealno rješenje. Do tada, pokušajmo dobiti što je moguće bolju i cjelovitiju dokumentaciju klasičnim načinom dokumentiranja.

Ustanoviti sve kriterije dokumentiranja stećaka, osobito je važno kada razmišljamo o neophodnoj i iznimno dobrodošloj pomoći zainteresiranih volontera. Bez organizirane suradnje s volonterima ili volonterskim udrugama, što podrazumijeva stručnu informiranost o spomenicima, vrstama kamena, vrstama mogućih oštećenja (mehaničkih i biokemijskih, dislokacije ili utonuća spomenika) i njihovu prepoznavanju i načelima njihova dokumentiranja (jednostavnim, usuglašenim vokabularom deskripcije), nemoguće je pratiti stanje očuvanosti enormnog broja stećaka. Ovakve organizirane udruge već postoje, imaju određeno iskustvo, te bi bilo dobro, a pod pokroviteljstvom neke od stručnih organizacija, razmijeniti i usuglasiti metode suradnje i rada.

Orijentacija spomenika ima iznimnu važnost. Na ovome shematskom crtežu (Sl. 1), za koji je kao primjer za prezentaciju uzet sljemenjak iz Bekavaca u Lovreću kod Imotskog, a prema tumačenju

---

24 O važnosti dokumentarne fotografije, na primjeru fotografskoga opusa Ćirila Ćire Raiča koji se čuva u Mostaru i važnosti jedinstvenoga dokumentarnog središta, I. RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, *nav. dj.*, str. 42-44. Lapsus calami u pisanju imena autora u citiranom radu ovdje korigiramo - Ćiril Ćiro Raič.

Slika 1. Shematski prikaz "otvorenoga plašta" sljemenjaka s naznakom smjera kretanja figura u nizu prema zapadu i s naznakom kuta gledanja

M. Wenzel.²⁵ Na dvjema stranama sljemenjaka isti je prikaz figura u nizu i pokretu u kompoziciji "Lovac slijedi jelena ili lov na jelena" gdje konjanik s kopljem u ruci slijedi jelena iznad kojega je prikazan predimenzionirani križ.²⁶ Figure nisu u oprječnome nego u logičnome slijedu kretanja prema zapadu, iako idu slijeva nadesno na jednoj strani spomenika i zdesna nalijevo na drugoj strani ovoga sljemenjaka.

Na zapadnoj je strani prikaz dvostruke spirale iznad koje su tri križa Golgote (T. II., sl. 4). Tumačenje smjera kretanja figura u nizu na stećcima, sagledavajući smjer njihova kretanja u odnosu na orijentaciju stećka, može dovesti u pitanje logiku zapažanja o "naopakom" kretanju na primjeru plesača u kolu, čemu treba posvetiti dodatnu pozornost.

25 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima, Ornamental motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Sarajevo, 1965., str. 398 gdje je dan tekstualni komentar i dvije table, T. 91, 14; T. 32, 17.

26 Čini se preciznijim deskriptivni naslov "lovac slijedi jelena" u odnosu na naslov "lov na jelena" kada su lovac i jelen u konfrontiranoj poziciji.

Nadalje, predloženim načinom prezentacije "otvorenoga plašta" spomenika sagledive su, često prisutne, neukrašene strane jednoga spomenika, što je također važno u tumačenju cjelovita ikonografskoga ciklusa. Svemu navedenom dodajemo neophodnu paleografsku analizu, ukoliko natpis postoji, kako bi dokumentacija o jednome spomeniku bila cjelovita.

Jedino analiza svih motiva u kompoziciji, na svim stranama jednoga spomenika, uz pozornost datu orijentaciji, može dati zadovoljavajuće ikonografsko tumačenje cjelovita prikaza na spomeniku.²⁷

Ovdje nije dan, također od iznimnoga ikonografskog značenja, grafički prikaz likovne kompozicije na kutovima gdje se sučeljavaju dvije plohe. Te rubne dodirne površine mogu nositi kompozicijski slijed figura u nizu, ili ponekad, jedinstveni motiv koji povezuje dvije strane spomenika. Može se vidjeti kraj niza figura u pokretu na jednoj plohi i njegov početak na susjednoj plohi, što vizualno zatvara ciklus kretanja iskazujući njegov slijed prikazan na svim stranama svijeta (!) i spomenika, ili gdje su kompozicije samostalni "ciklusi" na pojedinačnim plohama, često u izdvojenim registrima.

Stećak stoji slobodno u prostoru te su kinetički i vizualni doživljaj posjetitelja-promatrača u sprezi.

Nalazimo neophodnim konsultirati arhitekta i informatičare za navedeni grafički prikaz, podjednako kao i za prijedlog grafičkoga dokumentiranja složenijih oblika, poput križa. Svakako, prioritetna je razmjena mišljenja i suradnja na definiranju jedinstvene, elektronički pristupačne, grafičke dokumentarne osnove s kolegama koji se bave umjetnošću stećaka, bilo da je njihov rad usmjeren na konzervaciju, dokumentaciju, ikonografiju ili paleografiju.

Dugo trajanje simbola i promjena njihova značenja u novom ikonografskom okružju: primjer spirale i kruga

Simboli poput spirale i kruga zastupljeni su gotovo u svim kulturama od najranije povijesti.²⁸ Njihova pojavnost u reljefnim kompozicijama stećaka, osobito kada govorimo o spirali, u znanstvenim osvrti-

---

27 Ponovo ukazujemo na primjer stećka iz Zgošće i rad EME MAZRAK, *nav. dj.*, str. 140-195.

28 JEAN CHEVALIER - ALAIN GHEEBRANT, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983., str. 320-324, 778-780; R. IVANČEVIĆ, "Uvod u ikonologiju", str. 16.

ma inicira principijelno dva problematska pitanja. Jedno je pitanje njihova podrijetla, a drugo je pitanje njihova značenja na reljefnim kompozicijama stećaka. Mi posvećujemo pozornost drugom pitanju. Ukazujemo, na malom broju odabranih primjera, da se simboli dugoga povijesnog trajanja, prilagođavaju idejnoj poruci i ikonografskom kontekstu vremena u kojemu jesu. Tema je vrlo sažeto prezentirana, imajući na umu zadatost ovoga članka.

Zanimljiv je prikaz tri patere u plitkom reljefu na žrtveniku Jana iz okolice Vrlike. Patera ili patela je plitka posuda bez drške koja se koristila kod prinošenja žrtve, prije svega vina, bogovima. Na vertikalnoj plohi ovoga žrtvenika patere su prikazane u pogledu odozgo, okrugle, ravne površine s ispupčenjem u sredini. Kako je naglašeno, Janov se kult štovao odvojeno od drugih božanstava, a August je oživio ovaj kult.²⁹ Primjećujemo da su isti oblici, slični navedenim reljefima prikaza patera, znači krug s istaknutim kružnim središtem, nacrtani na zidovima ranokršćanske grobnice u Manastirinama, Salona.³⁰ Ukazujemo na primjetne sličnosti prikazana oblika i uporabe patere na navedenu Janovu spomeniku, razmišljajući o mogućoj predstavi "kaleža", na isti shematizirani način u tehnici crteža, te njegova značenja u kršćanskome obredu euharistije. Navedenim razmišljanjima, usporedbom, možemo pridružiti isti oblik, kružnoga oboda i kružnoga središta plitke zdjelice - *patena* (plitica), na kojoj se čuva euharistijski kruh, a čiji prikaz susrećemo na slikama Posljednje večere.³¹ To bi nas nadalje moglo voditi prema prepoznavanju sličnih oblika na reljefima stećaka i njihova istovjetna značenja.

Dragim kamenom ukrašeni križevi *crux gemmata*, te intagliji s motivima poganske, rimskodobne ikonografije, prisutni su na mnogobrojnim relikvijarima i ne mijenjaju niti umanjuju vrijednost sa-

29 MIRJANA SANADER, "Janov kult u Dalmaciji", u: *Diadora*, 30, Zadar, 2016., str. 137-138, sl. 12, spomenik koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru, i registriran je pod brojem A-2475, datiran 121.-150. godine poslije Kr.

30 DUJE RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Dalmatia christiana - Opera omnia*, Zagreb - Split, 2011., str. 159-161, sl. 2. Tu vidimo "unutrašnji ukras grobnice smještene u istočnom dijelu probnih rovova izvedene u tehnici *a pozzetto*", gdje su nacrtani koncentrični krugovi, reklo bi se velikih dimenzija, prikazani na stropu, a prisutni su još neki stilizirani geometrijski motivi. Nismo uspjeli pronaći u literaturi detaljnije analize ovih crteža i njihove moguće analogije.

31 ANĐELKO BADURINA (ed.), "Euharistija", "Kalež", "Pričest", "Patena", u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979., str. 222-224, 313-317, 452, 482-483.

Sl.1.

Sl.2.

Sl.3.

Tabla I

Tabla I.

- Sl. 1. Luneta iz Gata s prikazom Uskrsnuća i Silaska u limb, prema: JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, *Gata, Crkva Justinijanovog doba*, Split, 1994.
- Sl. 2. Lepenica, reljef na impostu, prema: ĐURO BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972., str. 71.
- Sl. 3. Raspeće, 8. st., pozlaćena bronca, National Museum of Ireland, Dublin (crtež prema fotografiji)

kralnog značenja navedenih objekata. Ikonografski okvir i nadmoć postojećeg vjerovanja anulira prisutnost izvornoga značenja tih poganskih motiva.³²

Poznati su prikazi listova, grozdova i spiralno savijenih grana vinove loze na impostima (T. I., sl. 2) i općenito u ranokršćanskoj kamenoj plastici, koju, napomenimo, srećemo na istim prostorima na kojima se razvija kultura stećaka. Isti motiv je također ikonografski vokabular antičkih poganskih spomenika, prihvaćen u ranokršćanskoj umjetnosti, sada s novim simboličkim značenjem ikonografije kršćanstva. Kompozicija križa spojena s lozom (T. II., sl. 7, 8) čini osnovu kršćanske ikonografije (Iv 15,1-5), te u istom kontekstu promatramo ikonografsku poruku ovih motiva na stećcima gdje forma ostaje ista, i ne mijenja se njezino ikonografsko značenje.³³

Čuveni brončani reljefni ukras koji se čuva u Nacionalnom muzeju u Dublinu, potječe, kako se pretpostavlja, s korica neke knjige. Dan je prikaz Raspeća, datiran u 8. st. (T. I., sl. 3). Toraks, odnosno odjeća u razini grudnoga koša raspetoga Krista ukrašen je s tri para spirala. Krist je prikazan u odjeći. Figure dva anđela nalaze se lijevo i desno u razini Kristove glave, dok su figure rimskih vojnika u podnožju. Ističemo prikaze tri para spirala koje nose nesumnjivu poruku uskrsnuća. Primjećujemo da su rubovi odjeće prikazanih figura na ovo-me reljefu u bronci, ukrašeni spiralnim motivima.³⁴

---

32 GEMMA SENA CHIESA, "The Re-use of Mithological Cameos and Intaglios in Late Antiquity and the Early Middle Ages", u: CHRIS ENTWISTLE, NOËL ADAMS (ed.), *Gems of Heaven, Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, London, 2011., str. 229-238, sl. 2, gdje je prikazan detalj freske iz 15. st. katedrale u Monzi, s prikazom scena iz života lombardske kraljice Teodolinde koja je živjela u 6.-7. st. Vidimo zlatare kako uzimaju dragi kamen iz antičke statue kako bi on bio ponovo korišten kao donacija za ukras nekoga liturgijskog objekta. Primjeri su mnogobrojni kada govorimo o gliptici, odnosno dragom kamenu, te stoga izneseno tumačenje nije jedini primjer. Tema zavrjeđuje interdisciplinarni (gemologija - arheologija - povijest umjetnosti) tematski osvrt, osobito kada razmišljamo o nasljedovanju antike i mogućem tumačenju simbolike dragoga kamena u srednjem vijeku.

33 M. WENZEL, *nav. dj.*, str. 203; ĐURO BASLER, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1972., str. 63-151, sl. 85, Lepenica, reljef imposta prezentiran na T. I., sl. 2.

34 PETER HARRISON, "The Bronze Crucifixion Plaque said to be from St. Johns (Rinnangan), near Athlone", u: *The Journal of Irish Archaeology II*, 1984., str. 1-17, donosi prijedlog nešto drugačije datacije, ovoga najstarijeg poznatog pri-

Ikonografija lunete iz Gata (Omiš, Hrvatska), nesumnjivo je najzanimljiviji ikonografski primjer, te mu posvećujemo nužnu pozornost.³⁵

Na reljefnome prikazu lunete iz Gata, koja pripada crkvi Justinijanova doba (T. I., sl. 1), ukazujemo na primjer preuzimanja jednog antičkog simbola ("homerski" tip ključa prikazan zdesna uz golubicu, nasuprot prepoznatljivu Petrovu ključu) koji zadržava izvorno značenje simbolizirajući podzemni svijet. Tumačen na nov način u novom ikonografskom kontekstu ovoga kršćanskog spomenika, "homerski" tip ključa, sada simbolizira "Silazak u limb" (predvorje pakla), što je drugi način prikaza uskrsnuća. Petrov ključ, što je klasični oblik antičkoga ključa s prstenom i tri zupca na peru, otvara nebeska vrata, te je simbol kraljevstva nebeskog. Romb predstavlja kamen uklonjen s ulaza u grob, "odvaljen kamen s groba Kristova", u perspektivnom prikazu. U središtu kompozicije je brežuljak i hrid (simbol Crkve) odakle izviru iz jednoga izvora četiri rajske rijeke - četiri Evanđelja (četiri strane svijeta). Rijeke su simbol Krista, odnosno "žive vode" Kristova nauka. Na vrhu - križ u krugu simbol je Krista, golubice simboliziraju svete apostole Petra i Pavla, a dva ljiljana lijevo i desno ispod golubica ukazuju da je dan rajski prizor, kako to elaborira Jasna Jeličić-Radonić.³⁶

---

kaza Raspeća u irskoj umjetnosti. <https://www.jstor.org/stable/30001578> (14. 2. 2020.); NANCY EDWARDS, "An Early group of crosses from the Kingdom of Ossory", u: *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland*, 113, 1983., str. 9, donosi pregled repertoara spiralnog ornamenta i također izvrsni pregled ostalih ornamenta koji se sreću na monumentalnim križevima Irske, što može biti doprinos razmišljanju o pojavi i značenju monumentalnih križeva koje još uvijek na izvjestan način vežemo za umjetnost stećaka. <https://www.jstor.org/stable/25508834> (14. 2. 2020.). Na tabli I., sl. 3 dali smo shematiziran crtež, prema fotografiji. Ovaj se brončani reljef može vidjeti na elektroničkoj adresi <http://irisharchaeology.ie/2015/05/an-8th-century-crucifixion-plaque-from-co-roscommon/> (14. 2. 2020.); JEAN-CLAUDE BONNE I DR., "Y a-t-il une lecture symbolique de l'ornement?", u: *Perspective*, 1/2010., str. 27-42. <https://doi.org/10.4000/perspective1194> (14. 2. 2020.).

35 JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, *Gata, Crkva Justinijanova doba*, Split, 1994., str. 71-78 i slika na str. 71 koju smo preuzeli (T. I., sl. 1).

36 *Isto*. Ističemo važnost analize ovoga iznimno važnog ikonografskog tumačenja, gdje je reduciranim simbolima, bez figurativnog prikaza, iskazana složena kompozicija "Uskrsnuća i Silaska u limb". Preporučamo studiranje cjelovita teksta iz kojega smo citirali samo zaključke. Autorica ističe i važnost slijeda čitanja simbola lunete kako bi oni mogli biti tumačeni u logičkome slijedu.

Prikazana je osnovna ideja kršćanske religije na kojoj se temelji njezina doktrina - Uskrsnuće Kristovo. Uskrsnuće se prikazuje otkrićem praznog Kristova groba i paralelno silaskom u limb. U kasnijoj srednjovjekovnoj ikonografiji Zapada ova je tema zadržala dvojnost prikaza, dok se na Istoku uskrsnuće uvijek prikazuje silaskom u limb. Na reljefu iz Gata, kako je istaknuto u citiranom radu, tema uskrsnuća predočena je sintezom dviju odvojenih scena. Jedna je silazak u limb, koja je prikazana "homerskim" tipom ključa, neposredno povezana s temom praznog Kristova groba, "što je jedinstveni primjer prožimanja dvaju do sada ikonografski različitih prikaza, sadržajno vrlo bliskih". Nadalje, važno je istaknuti, "ranokršćanska ikonografija izražava ideju, a ne određeni događaj".³⁷ Ukoliko se ponovo osvrnemo na prikazane ikonografske metode, istaknute na samom početku ovoga članka, vidjet ćemo da je ovaj idejni koncept prisutan u kontinuitetu tijekom trajanja kulture stećaka.³⁸

Spomenimo i mozaičku kompoziciju apside crkve sv. Klementa u Rimu (12. st.), a na koju ukazuje M. Wenzel, gdje u složenoj kompoziciji s glavnom temom Raspeća, prostor ispunjava pedeset spiralnih vitica akantusa, a dvanaest bijelih golubica simboliziraju apostole.³⁹

Također na reduciranu broju odabranih stećaka vidljive su kompozicije u kojima spirala, zajedno s drugim simbolima daje nesumnjivo kršćansku poruku simboličke života, odnosno uskrsnuća, koja u daljnjem značenju kršćanske doktrine ukazuje na očekivani Kristov dolazak i uskrsnuće mrtvih (T. II.). Tema simbola spirale i općenito ikonografska analiza kompozicija s motivom spirale, zavrjeđuje znatno više prostora i tematski pristup. Zanimljiv je primjer gdje je bočna ploha spomenika "prazna" i završava bordurom valovitih grana sa svinutim trolistovima, što je varijacija spiralne forme (T. II., sl. 8). Ova kompozicija može imati vrlo specifično i složeno značenje,

---

37 *Isto*. Bez sumnje, odabirom ovoga ranokršćanskog reljefa, koji ima nesumnjivu povijesnu i ikonografsku važnost, želimo ukazati na neophodnost sveobuhvatna akademskog promišljanja u pristupu analizi, zasigurno simboličkih i alegorijskih ikonografskih poruka reljefnih prikaza na stećcima. Ukazujemo na neophodnost studiranja cjelovita teksta, gdje J. Jeličić Radonić tumači povijesnu transformaciju značenja pojedinih simbola i njihova prihvaćanja u novom ikonografskom okviru.

38 R. IVANČEVIĆ, "Uvod u ikonologiju", str. 51-52.

39 *Isto*, str. 204; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Apsis_mosaic_San_Clemente.jpg (14. 2. 2020.).

Sl.1. Podvelež (Mostar)

Sl.2. Podvelež (Mostar)

Sl.3. Trnavica "Korkutovina" (Ulog)

Sl.4. Lovreč, Bekavci (Imotski)

Sl.5. Boganovići (Olovo)

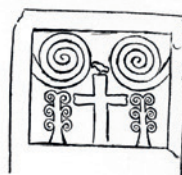
Sl.6. Stupari (Kladanj)

Sl.7. Hodovo "Haremi" (Stolac)

Sl.8. Radimlja (Stolac)

Sl.9. Lađevine (Rogatica)

Sl.10. Stupari (Kladanj)

Sl.11. Podvelež (Mostar)

Sl.12. Zagvozd, "Vukov Greb"
(Imotski)

Tabla II

Tabla II.

Motiv spirale na stećcima, prema: MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.

Sl. 1. (T. 30:3), Sl. 2, 3, 5 (T. 48:21, 20, 17), Sl. 4. (T. 32:17), Sl. 6. (T. 46:15), Sl. 7, 8 (T. 53:18, 15), Sl. 9 (T. 46:4), Sl. 10 (T. 80:14), Sl. 11 (T. 96:5), Sl. 12 (T. 110:3)

kada se pojam značenja spirale "multiplicira", kada se spirala povezuje sa spiralno savijenim granama vinove loze ili drugim floralnim i nadalje s biljnim simbolima poput drveća.⁴⁰

Može biti zanimljivo razmisliti o "popularnosti" ili većoj zastupljenosti određenih prikaza spirale, osobito kada ovaj motiv dominira kao ukrasni element ispunjavajući cjelovit prostor pojedinih strana nadgrobnika. To nadalje, kao što je prezentirano na navedenim primjerima, ne daje mogućnosti njegova drugačijeg ikonografskog tumačenja.⁴¹

Nada Miletić daje sažet pregled oblika spirala zastupljenih na stećcima, ističući da spirala, iako nije najviše rasprostranjen motiv, svakako jest brojčano najzastupljeniji. Nadalje, autorica ističe velik broj varijacija u kojima se javlja spirala, ukazujući i na kompozicije gdje se spirala pojavljuje u obliku koji "najavljuje figuru", kao u Podveležju (T. II., sl. 1), Dabrici (Stolac).⁴² Istaknimo i reljef na stećku iz Uloga (T. II., sl. 3), gdje specifična kombinacija simbola u osnovi egipatskog križa (*crux ansata*) i spirale čini iznimno ekspresivnom kompoziciju ovoga antropomorfnog prikaza.

Odabirom samo maloga broja spomenika (T. II., sl. 1-12) na kojima se javlja spirala, mi smo akcentirali pojavnost ovoga motiva s drugim ikonografskim prikazima poput različitih oblika križeva među kojima tri križa Golgote, tau križ, antropomorfni križevi, križ s pticom, s motivom vinove loze u kombinaciji s križem, uz portret, vjerojatno pokojnika (sl. 10), uz motiv kola (sl. 11) ili lova na jelene (sl. 12). Zsigurno da tematika nije iscrpljena. Neophodan je detaljniji osvrt na pitanja ikonografskoga značenja križa koji ne nosi figuru Krista ili figure raspetih na Golgoti u kombinaciji s ostalim motivima tipičnim za likovni vokabular stećaka, što ima nesumnjivu poruku biti kršćanskoga vjerovanja u uskrsnuće. Ova zanimljiva ikonografska tema zavrjeđuje detaljnu analizu kojom treba obuhvatiti cjelovitu deskripciju svih ploha navedenih spomenika.

---

40 ITTAI WEINRYB, "Living Matter: Materiality, Maker, and Ornament in the Middle Ages", u: *Gesta*, 52/2, 2013., str. 113-132. <https://bard.academia.edu/IttaiWeinryb> (14. 2. 2020.).

41 Ovakvi su primjeri na stećcima u Križevićima (Olovo), Nabojine (Kladanj) te Varošiste (Rogatica), prema: N. MILETIĆ, *Stećci*, str. 58-59, sl. 78, 79, 56. Također ukazujemo na povijesni pregled razvoja i simbolike ovoga motiva u Radu M. WENZEL, *nav. dj.*, str. 179-180, Table 41-51.

42 N. MILETIĆ, *Stećci*, str. 59.

Ikonološko značenje arkada s potkovičastim lukovima: manuskript Beatusova komentara Apokalipse kao predložak

Prateći glavne smjernice načela o kopiranju i ujedno slijedeći zadatosti ikonografije, pokušavamo prepoznati pisani izvor i osobito važan likovni predložak određenoga motiva, u ovome segmentu istraživanja, arhitektonskog motiva arkada s potkovičastim lukovima, na primjerima stećaka na Radimlji.

Temi motiva potkovičastih lukova na stećcima dana je značajna pozornost u radovima M. Wenzel i N. Miletić.⁴³ U iscrpnim analizama obje autorice ističu nekropolu na Radimlji kao primjer osobito dobro i pažljivo izrađenih ovih arhitektonskih motiva, koje M. Wenzel datira oko 1477. godine (T. III.). Primijećena je transformacija ovoga motiva, očitovana kako promjenama u kontaktu luka i arkade, tako i baze stupova u odnosu na korpus stupa.⁴⁴

Za detaljnije zaključke potrebne su preciznije analize, gdje bi se sagledao odnos originala (mogućeg prototipa), modela, definiranjem njegova ishodišta, kopija i njihove prepoznatljivosti i rasprostranjenosti. Općenito, pa i na ovome primjeru, u tome procesu, primjetni su elementi "pojednostavljenja" forme, tako da u određenoj etapi produkcije, promjenom ili kombiniranjem različitih elemenata, model postaje *exemplum*.⁴⁵

Umjetnička djela, rađena u različitim tehnikama, služila su kao prototip za izradu modela. Knjiga modela bila je zapravo način širenja i prijenosa umjetničkih ideja, jer je pristupačnost prototipu bila često limitirana. Knjige modela omogućavale su kopiranje.⁴⁶ Kopija je mo-

---

43 M. WENZEL, *Ukrasni motivi*, table 17-22, str. 55-57; N. MILETIĆ, *Stećci*, str. 40-57; GORČIN DIZDAR, *The Standing Stones of Medieval Bosnia: Heresy, Dualism and Symbols in Pre-Ottoman Balkans* (Dissertation), York University, Toronto, 2016., str. 261 ovaj motiv definira kao "antropomorfne niše".

44 Više prostora posvetili smo ovim promjenama u našem prethodnom radu, ukazujući s više preciznosti na iznesena mišljenja u literaturi. To je relativno rasprostranjen motiv koji se susreće i na križevima. Ostavili smo otvorenim pitanje zašto su upravo potkovičasti lukovi (a ne neki drugi), izabrani u datom vremenu i prostoru. U osvrtu koji slijedi u ovome članku pokušat ćemo ukazati na mogući odgovor, vidjeti: I. RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, *nav. dj.*, str. 61-63.

45 R. W. SCHELLER, *Exemplum*, str. 41, *exemplum* je latinska riječ u značenju model.

46 Napomenimo da se u knjižnici Samostana sv. Lovre u Šibeniku čuva primjerak knjige modela MS.53, iz 1400. godine, o čemu donosi podatke uz bibliografiju R. W. SCHELLER, *Exemplum*, str. 302.

Slika 2. Valcavado Beatus f. 159r, "Sedma čaša Božjega gnjeva", 970. godina.
 (Credit, Wikimedia Commons)

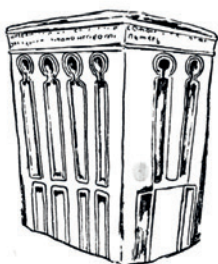
Sl. 1

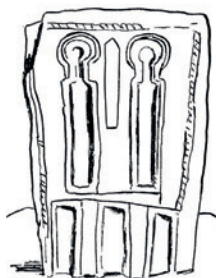
Sl. 2

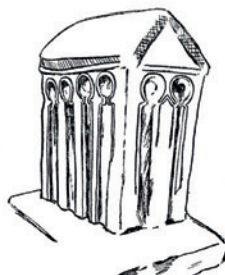
Sl. 3

Sl. 4

Sl. 5

Sl. 6

Tabla III

Tabla III.
Arkade s potkovičastim lukovima nekropole Radimlja
Prema: M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.
Sl. 1-4 (T. 20:3, 10, 11, 12), Sl. 5 (T. 21:5), Sl. 6 (T. 91:2)

gla biti ciljno rađena tako da original bude prepoznat, ili je u procesu kopiranja umjetnik mijenjao osnovne elemente i kombinacijom različitih elemenata stvarao "kreativnu kopiju".⁴⁷

Manuskript Beatusova komentara Apokalipse (Sl. 2), vjerojatno je predložak za motiv potkovičastih lukova (T. III.) na stećcima.⁴⁸

47 S. BLICK, "Exceptions to Krauthammer's Theory", str. 123-142; M. E. MÜLLER, "The Use of Models in medieval Book Painting", str. XII govori o pojmovima "copy", "citation", "creative copy"; G. DIZDAR, *nav. dj.*, str. 262 koristi termin "hibrid".

48 Na slici 2 dat je prikaz kopije vjerne originalu Beatusova komentara Apokalipse, nastale 970. godine. Fotografiju je moguće vidjeti na elektroničkoj adresi

Manuskript komentara Apokalipse, čiji je autor Beatus, svećenik iz Liebanae (Španjolska), nastao je u 8. stoljeću. Kopije vjerne originalu Beatusova manuskripta potječu iz kasnoga 9. stoljeća do prve polovice 13. stoljeća.⁴⁹ Slikovni prilog, Valcavado Beatusa, kopija je vjerna originalu. Vidimo prikaz arhitekture s potkovičastim lukovima i temu Apokalipse "Sedma čaša Božjega gnjeva" (Otk 15,5-16,21), "Izljevanjem sedme čaše u zrak iz hrama, poviče jaki glas od prijestolja: 'Svršeno je!' Nato udare munje, potresi uzdrmaju zemlju, ruše se gradovi, ruše se gore, prolamaju se tuče..."⁵⁰

U Beatusovu komentaru Apokalipse postoje višebrojni primjeri istog arhitektonskog prikaza arkada s potkovičastim lukovima, od kojih je osobito zanimljiv prikaz teme "Sedam crkava Azije", kojima je pismo, zapravo knjiga Apokalipse, upućeno.⁵¹ Pismo sedmorim crkvama u Maloj Aziji, pod "puninom simboličnog broja sedam podrazumijeva cijelo kršćanstvo koje trpi kušnje i progone (potkraj prvog stoljeća kršćanstva), te očekuje kraj ovoga svijeta i konačnicu u životu vječnom".⁵² Nema sumnje da potkovičasti lukovi na stećcima simboliziraju arhitekturu, i to sakralnu kršćansku.

Slijedeći načela teorije o kopiranju u srednjem vijeku, neophodno je analizirati i spomenute promjene primijećene na reljefnim prikazima ovih arkada na stećcima, kada luk postaje sve više sličan krugu i biva prikazan kao samostalan element kruga iznad pravokutnika arkade. Je li ovo produkt "transformacije" modela gdje je nakon višebrojnih kopija teško sagledati ishodišnu formu potkovičastog luka arkada, ukoliko se ovaj element analizira izvan konteksta prototipa - modela, ili je to svjesno kreiranje novoga oblika "kreativne kopije", pitanje je na koje treba naći odgovor. Također, upravo ovaj "novi" oblik, u usporedbi s nekim od tema Apokalipse Beatusovih stilskih i ikonografski "prepoznatljivih kopija", mogao bi nositi specifičnu tematsku poruku Apokalipse. Ove pretpostavke ostaju pitanja bez trenutačno

---

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Valcavado_Beatus_f_159r_-_Seventh_bowl.jpg. (14. 2. 2020.).

49 P. K. KLEIN, "The Role of Prototypes and Models: The Case of the Beatus Manuscripts", str. 2.

50 A. BADURINA, "Apokalipsa", str. 125.

51 MICHEL PASTOREAU - GASTON DUCHET-SUCHAUX, *La Bible et les Saints*, Paris, 2017., str. 70-71 (Ap. 2-3).

52 A. BADURINA, "Apokalipsa", str. 120.

mogućega zaključka, a duboko smo uvjereni, zavrjeđuje elaborirani rad u potrazi za odgovorom.⁵³

Evidentna je istovjetnost forme potkovičastih lukova na prikazanoj kopiji Beatusova komentara Apokalipse i motiva arkada s potkovičastim lukovima na stećcima u Radimlji.⁵⁴

Uspoređujući specifičan arhitektonski oblik potkovičastog luka ranih kopija manuskripta Beatusova komentara Apokalipse (Sl. 2), kakav je zabilježen na podneblju Španjolske gdje nastaje ovaj manuskript, primjećujemo istu formu potkovičastih lukova na reljefima arhitektonskih motiva arkada na stećcima Radimlje. To nadalje vodi ka zaključku da je Beatusov manuskript likovni predložak za motiv arkada s potkovičastim lukovima i ikonografsku temu Apokalipse.

Napominjemo da je izravna usporedba s likovnim predloškom Beatusova komentara apokalipse i tekstualnog iskaza višebrojnih tema apokalipse vezana za simboliku brojeva, čemu treba posvetiti pozornost kod ikonografske analize motiva arkada s potkovičastim lukovima. Komparacija reljefa na stećcima Radimlje s pojedinim prikazima ranih kopija Beatusa, gdje je kopija istovjetna originalu, mogla bi preciznije potvrditi naša opažanja u kontekstu složenoga ciklusa tema Apokalipse.

Mogu li izvjesne društveno-povijesne sličnosti vremena nastanka Beatusova manuskripta s prikazom specifičnog oblika (varijacija) potkovičastog luka koji je prisutan u sakralnoj kršćanskoj, ali i sakralnoj islamskoj arhitekturi na tlu Španjolske i vremena nastanka reljefnih arkada s lukovima istovjetnog potkovičastog oblika na stećcima Radimlje u periodu turskih osvajanja i prisustva islamske religije, biti poveznica za odabir upravo arkada s potkovičastim lukovima i za odabir teme Apokalipse, ostaje otvoreno hipotetsko pitanje!

Bez nakane i mogućnosti sagledavanja povijesti ove specifične forme potkovičastog luka ili, barem trenutačno, bez mogućnosti sagleda-

---

53 Za obradu ove teme neophodno je imati pristup cjelovitoj dokumentaciji stećaka koji nose reljefne prikaze motiva arkada s potkovičastim lukovima i njihovim "kreativnim kopijama" uz neophodno poznavanje ikonografije Apokalipse i uz neizostavnu konzultaciju ilustracija Beatusovih komentara Apokalipse. Preporučamo konzultirati katalog: J. WILLIAMS, *Vision on the End in Medieval Spain, Catalogue of Illustrated Beatus*, str. 1-293 (elektronička adresa dana je uz podnožnu bilješku br. 22).

54 Usporediti sl. 2, crteže na tabli III. i stećak vidljiv u drugom planu na tabli VI., sl. 1.

vanja eventualne važnosti ovoga oblika, koji bi mogao inicirati odgovor na pitanje "zašto" je odabran upravo ovaj motiv, vidimo logiku odgovora u manuskriptu Beatusova komentara Apokalipse, kao likovnome i tekstualnome predlošku za motiv arkada s potkovičastim lukovima u ikonografskom kontekstu prikaza tema Apokalipse.⁵⁵

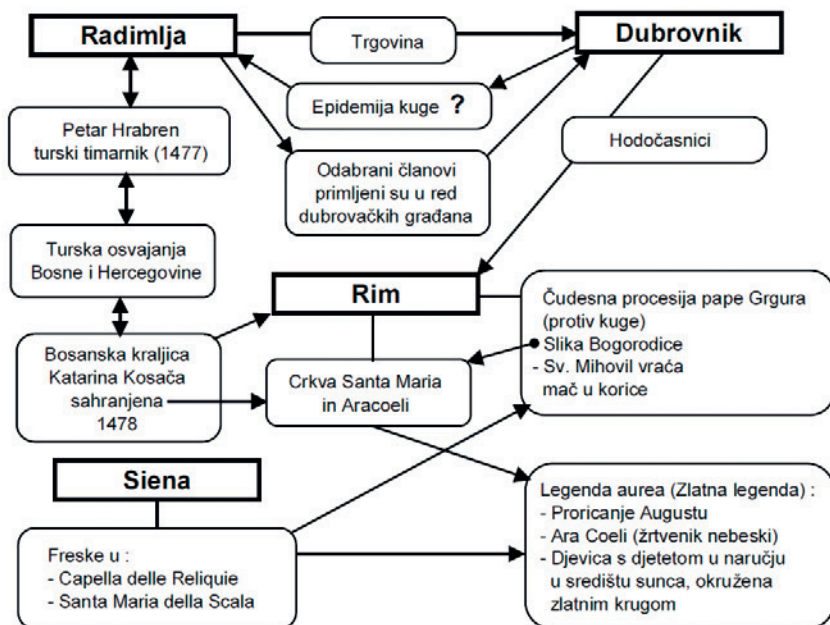
Ova ideja, koja zahtijeva daljnja istraživanja, vjerujemo nudi mogućnost prepoznavanja još nekih specifičnih kompozicija Apokalipse. Ukazujemo na prikaze izdvojenih baza potkovičastih stupova prikazanih u formi pravokutnika u višebrojnim i brojčano različitim nizovima, koji moguće iskazuje temu "Krist među svijećama", odnosno "Krist među sedam zlatnih svijećnjaka", što prezentiramo kao otvoreno hipotetsko pitanje, pridruženo prethodnoj hipotezi.

Ikonografija podignute desne ruke frontalno okrenuta dlan s koncentričnim krugovima "vojvodskih figura" i samostalni motiv ruke s mačem

Prethodno spomenuti arhitektonski motiv arkada s potkovičastim lukovima, prisutan na spomenicima s prikazom "vojvodskih figura", ali i na stećcima u neposrednoj blizini ove odabrane grupe od šest spomenika među kojima i jedan dječji nadgrobnik i osobito važan, veliki križ koji ujedno obilježava i kraj rasprostiranja nekropole. U ovome osvrtu bit će moguće posvetiti pozornost samo reljefnim kompozicijama stojećih figura ratnika s podignutom desnom rukom i koncentričnim krugovima (T. VI., sl. 1-6). Detaljna dokumentacija i ikonografska analiza arhitektonskih motiva arkada s potkovičastim lukovima, koje povezujemo s temama Apokalipse, svakako treba uslijediti kako bi ove jedinstvene kompozicije stojećih figura ratnika s podignutom desnom rukom i pridruženim koncentričnim krugovima, osobito ratnika s djecom (T. VI., sl. 1-3), bile cjelovito prezentirane.

---

55 EDUARD CARBONELL, "L'art wisigothique", u: RICHARD MEDIONI (ed.), *La Méditerranée et l'art de Mahomet à Charlemagne*, Paris, 2001., str. 61-67, gdje se autor osvrće na specifičnosti ovoga luka u kontekstu vizigotske i islamske arhitekture Španjolske. Prisustvo ovoga specifičnog potkovičastog oblika, a također i ovome obliku bliskog gljivastog oblika, pratimo kako u arhitekturi, tako i na stećcima. Podjednako ova je forma rabljena u reljefima rađenim u bjelokosti ili na emajlima Limogea, te ima dugu povijest i široku rasprostranjenost na prostorima kulture stećaka i znatno širem okružju Mediterana, što je nešto opširnije dotaknuto, uz citiranu literaturu N. Miletić i M. Wenzel, u našem ranijem radu, I. RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, *nav. dj.*, str. 61-63.

Razmišljanja i istraživanja : Ikonografija i ikonologija; Legenda aurea; teorija kopiranja; exemplum - knjiga modela; povijest medicinske službe u Dubrovniku (kuga); povijest.

Tabla IV

Tabla IV.

Grafički prikaz smjernica istraživanja ikonografije podignute desne ruke s koncentričnim krugovima "vojvodskih figura" na Radimlji i značenje samostalnoga motiva ruke s mačem

Radeći na istraživanju ikonografije navedenih motiva bilo je moguće posvetiti pozornost i ukazati na značenje samostalnoga prikaza ruke s mačem. Donekle složen, interdisciplinarni pristup u istraživanju ove teme, kojim se simbolički i neizravno povezuje Radimlja, Dubrovnik, Siena i Rim, grafički je prikazan na T. IV.⁵⁶

Tumačenje ikonografskoga značenja podignute desne ruke frontalno okrenuta dlana s koncentričnim krugovima "vojvodskih figura" ratnika, akcentirano, ratnika s djecom, na stećcima Radimlje (Stolac),

56 Zahvaljujem Radoslavu Nikoliću, za obradu i elektroničku pripremu svih likovnih priloga u ovome radu, pridružujući i fotografije stećaka na Radimlji, s datumom fotografiranja srpanj 2016.

osnovano je na postulatima dva, uvjetno rečeno, načela. To je, prije svega, metoda kreacije umjetničkoga djela u srednjem vijeku kopiranjem i posredstvom knjige modela, koja ima višestruko značenje. Nadalje, od velike je važnosti za razumijevanje medievalne umjetnosti, sagledavanje znatno širega religijskog i socijalnog aspekta vjeronanja u čudesnu moć relikvija i vjeronanje u zaštitnu moć svetaca iskazano u popularnoj zbirci "štiva o životu svetaca" poznatoj pod naslovom *Legenda aurea* ili Zlatna legenda.

Sagledavajući širi povijesni okvir kraja 15. stoljeća, kada vjerojatno nastaju stećci koje opisujemo (T. VI.), a koji pripadaju obitelji Hrabrena Miloradovića, ukazujemo na niz povijesnih okolnosti koje su mogle i vjerojatno jesu imale utjecaja na formiranje ikonografskog složenog znaka podignute desne ruke s pridruženim koncentričnim krugovima (T. V., sl. 3) i samostalnoga motiva ruke s mačem, koji se javlja na velikom broju nekropola.

Općenito politička nestabilnost, turska osvajanja, česte epidemije kuge, čije je jedno od žarišta bio Dubrovnik, ocrtavaju sliku vremena u širem zemljovidnom okružju Radimlje. Velikaši iz Radimlje imali su čvrste trgovinske veze s Dubrovnikom koji je i značajno ekonomsko, kulturno i religijsko središte. Mogućnost odlaska iz Dubrovnika brodom na hodočašće u Rim doprinosi zasigurno razmjerni materijalnih dobara i kulturnih strujanja na europskoj razini.⁵⁷

Visoki društveni status "vlaške pravoslavne obitelji" ili u istom izvoru navedeno "vlaške obitelji" Hrabrena Miloradovića očitovani su odjećom i oružjem. Samo na jednom nadgrobniku nagovještene su portretne crte, u globalu uniformnog prikaza ovih figura, koje obilježavaju nadgrobnike muških članova. U cilju daljnjega pregleda, važno je naglasiti da su Hrabreni Miloradovići imali čvrste trgovačke veze s Dubrovnikom i značajan ekonomski status. U "osmanskom defteru iz 1477. godine spominje se vojvoda Petar Hrabren kao turski timarnik". Okvirno u istom periodu "nakon što se *rotiše na svetom evangeliju božiem*" primljen je vojvoda Petar Stjepanović-Hrabren zajedno s grupom bliskih uglednika Vukcem, Pavkom, Stipanom i Radivojem Popratovićem u red dubrovačkih građana. Radosav Hrabren sahranjen je 1505. godine u crkvi u obližnjemu selu Ošanići.⁵⁸

57 Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 232.

58 D. LOVRENOVIĆ, "Topografija stećaka u BiH - gradovi mrtvih", str. 142-143, odakle smo preuzeli sve povijesne podatke koje iznosimo o obitelji Hrabrena

Ratnici-očevi s djecom prikazani su na tri spomenika od ukupno šest odabranih spomenika. Na križu velikih dimenzija je uz oca reljef djeteta vrlo rane dobi, na sljemenjaku su otac i sin koji također ima podignutu desnu ruku ali bez pridruženoga znaka krugova, a treći je prikaz na bočnoj strani visokog sanduka gdje je ratnik u stavu oranta s dvije djevojčice. Ispod njegove desne podignute ruke s koncentričnim krugovima je mlađa djevojčica čije su ruke spojene na razini pojasa. Starija djevojčica je ispod očeve lijeve podignute ruke i čini se s prikazanim koncentričnim krugovima. Grupiranost ovih nadgrobnika moguće ukazuje na relativno kratak period njihova nastanka. Istovjetnosti figuralnih prikaza reljefne kompozicije stojeće figure s podignutom desnom rukom frontalno okrenuta dlana i pridruženih koncentričnih krugova, gdje samo jedan lik iskazuje izvjesne portretne karakteristike, ukazuje na specifičan odnos naručitelja, vjerojatno prethodnim odabirom obiteljski prepoznatljive kompozicije i umjetnika koji prenosi, kopira zadani model (T. VI.).

Obrađujući ovu temu i tražeći korijene tumačenja u umjetnosti, neizravno i simbolički povezujemo Radimlju, Dubrovnik, Sienu i Rim. Kao što smo istaknuli, Zlatna legenda i običaji vremena te specifičan odnos valorizacije originala, modela i kopije, kao i odnos naručitelja jednoga djela i umjetnika daju nam osnovu za navedena razmišljanja.

Knjige modela mogu nam dati važne informacije o umjetničkim djelima, ali u znatno širem kontekstu, knjige modela doprinose spoznajama o važnom odnosu između originala i kopije, ukazujući na prijenos i širenje različitih formi umjetničkoga izraza općenito u europskome srednjovjekovlju. Knjiga modela, odnosno crteži, određenoga subjekta (teme) aktualnoga umjetničkoga djela, zapravo služi kao baza, omogućava umjetniku da korištenjem toga crteža realizira umjetnički rad u drugom materijalu ili sasvim različitoj tehni-

---

Miloradovića; Z. BLAŽINA TOMIĆ, *Kacamorti i kuga*, str. 59-60, ukazuje da su politički događaji u Bosni, nakon pogubljenja bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića i pada Bosne pod tursku vlast 1463., ujedno vremenski istovjetni sa stalno prisutnom mogućnošću izbijanja epidemije kuge. Z. BLAŽINA TOMIĆ - V. BLAŽINA, *Expelling the Plague*, str. 121-129 i podnožna bilješka 94, gdje je ukazano da je 13. ožujka 1483. Malo vijeće odlučilo da ne će više slati zaražene od kuge na otok Mrkan, gdje su bili izolirani, tako da se biskup Trebinjsko-mrkanske biskupije može vratiti na otok jer je prošla epidemija kuge. DAD, Acta Minoris Consilii, sv. 22, f. 79v. Navedeni podatci ukazuju na realnu mogućnost, ali ne dopuštaju tvrdnju da je epidemija kuge mogla imati odjeka na populaciju Radimlje.

Tabla V

Tabla V.

- Sl. 1. Madonna di Santa Maria in Aracoeli, tempera na drvu, vjerojatno treća četvrtina 11. stoljeća, Rim (via Wikimedia Commons, Credits to Virgendelosremedios)
- Sl. 2. Andrea Vanni, Imperator August i Sibila, freska, posljednja trećina 14. stoljeća, Compagnia di Santa Maria sotto le Volte, Santa Maria della Scala, Siena, crtež prema fotografiji, Prema: WOLFGANG LOSERIES, "Presentation of Relics in Late Medieval Siena, The Cappella delle Reliquie in Siena Cathedral", u: JAMES ROBINSON - LLOYD DE BEER - ANNA HARNDEN (ed.), *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in Medieval Period*, The British Museum, 2014., str. 63.
- Sl. 3. Radimlja, desna podignuta ruka i koncentrični krugovi "vojvodске figure" (foto R. Nikolić)

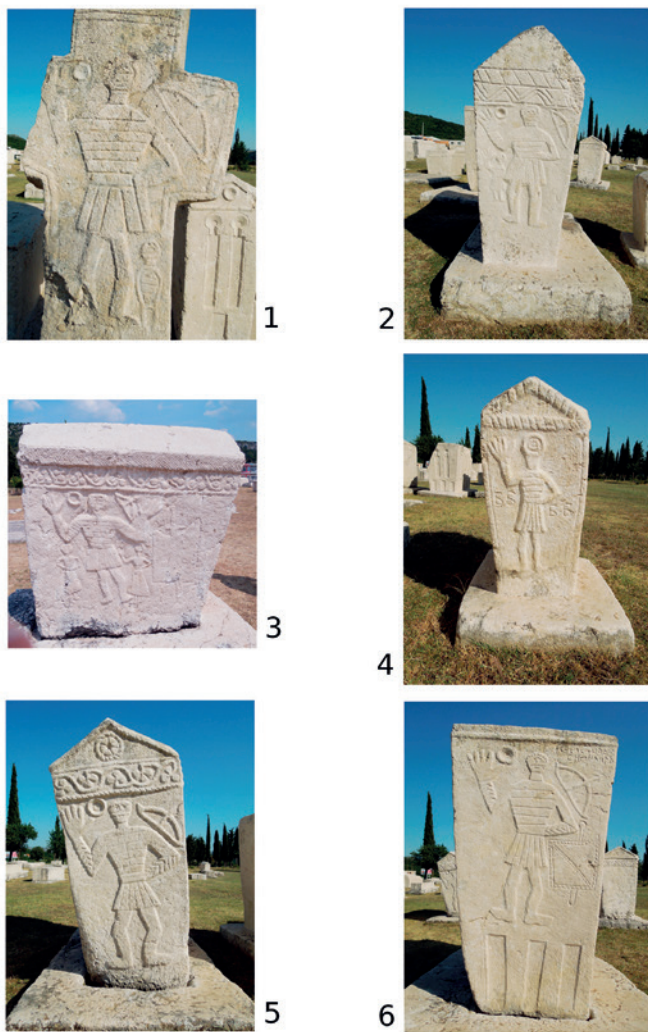

Tabla VI

Tabla VI.
"Vojvodske figure" nekropole Radimlja: Sl. 1-3 figure ratnika s djecom, Sl. 4 dječji nadgrobnik, Sl. 5, 6 figure ratnika

ci.⁵⁹ Tako knjige modela prenose ikonografiju i formalne likovne elemente "neovisno od prostorne i vremenske udaljenosti". Medievalni umjetnici, radeći u različitim materijalima i tehnikama, mogu imati pristup ovoj zajedničkoj "riznici" motiva i tema.⁶⁰ Strogo poimanje kopije kao doslovne imitacije nije uvijek prioritetni cilj umjetnika. Stoga možemo govoriti o "kreativnoj kopiji" gdje medievalni umjetnik uzima slobodu "reinterpretacije" jednoga ili više modela. Ikonografski sadržaj i njegova tradicija u središtu su interesa medievalnog umjetnika, što znači da forma i vizualna realnost nisu prioritetni elementi koji se kopiraju.⁶¹ Ponekad original može biti prepoznat, ali istovremeno novi elementi mogu biti uvršteni "čineći kopiju mnogo izražajnijom u njezinome novom kontekstu".⁶²

Ovaj osvrt na teoriju kopiranja u srednjem vijeku, akcentirano proces stvaranja "kreativne kopije", osnova je našem razmišljanju i prezentiranom tumačenju simbola podignute desne ruke s pridruženim koncentričnim krugovima (T. V.) "vojvodskih figura" na Radimlji.

(Tabla V. i tabla VI.)

Hodočasnička središta bila su ishodišta kulturnih i religijskih strujanja i ujedno središta razmjene materijalnih dobara, osobito luksuznih proizvoda. Tako je Radimlja preko Dubrovnika, neizravno bila povezana s Rimom. Poput Rima i Siena je veliko hodočasničko središte i uz to grad posvećen Bogorodici - *Civitas Virginis*. Važnost relikvija i važnost votivnih darova kao opće obilježje europskoga srednjovjekovlja potvrđuje arhivski podatak iz 1359. kada je velika bolnica u Sieni, Santa Maria della Scala otkupila riznicu relikvija iz kolekcije "Bizantskog cara u Konstantinopolu" za ogromnu svotu od 3000 zlatnih florina. Zavjetni darovi imaju podjednako značenje. Upravo votivne freske u Sieni, oslikane početkom 15. stoljeća nakon prestanka kuge, tematski su vezane za događaje u Rimu i daju osnovu za daljnja razmišljanja u ovome poglavlju. U Rimu se čuva čudo-

59 R. W. SCHELLER, *Exemplum*, str. 2, 7.

60 S. BLICK, "Exceptions to Krauthammer's Theory", str. 126, bilješke 10-13, uz bibliografiju i komentare.

61 S. BLICK, *nav. dj.*, str. 125, osvrće se na studije drugih autora, koji odjek čuvene Krauthaimerove teorije (iskazane u njegovu djelu "Introduction to an Iconography of Architecture" iz 1942. godine) kopiranja analiziraju kroz druge medije.

62 S. BLICK, *nav. dj.*, str. 125-126, 129.

tvorna slika Bogorodice, koja je prikazana bez djeteta s uzdignutom desnom rukom frontalno okrenuta dlana (T. V., sl. 1). Prema predaji, ovu sliku rađenu temperom na drvu, datiranu vjerojatno u treću četvrtinu 11. stoljeća, slikao je sv. Luka. Slika je poznata pod nazivom Madonna di Santa Maria in Aracoeli i čuva se u istoimenoj crkvi (pojasnimo, *ara coeli* znači nebeski oltar).⁶³

U zavjetnoj procesiji protiv kuge, koju je papa Grgur I. Veliki organizirao u Rimu, nošena je upravo ova slika Bogorodice. Čudesno, kuga je nestala. Na Hadrijanovu mauzoleju viđen je arkandjel Mihovil u trenutku kada vraća mač u korice. Nakon ovoga čudesna događaja spomenuti objekt dobiva ime Castel Sant Angelo.⁶⁴

Ukazujemo na gestu sv. Mihovila i položaj njegove desne ruke, ležerno savijene u laktu u trenutku kada vraća mač u korice, nakon što je kuga nadvladana. Ističemo izravne analogije prikaza na stećcima, motiva ruke prikazane cijelom duljinom od ramena, savijene u laktu ili samo podlaktice, ponekad s mačem.⁶⁵

Prema tekstu Zlatne legende "Mihovil, hebrejski Mihael, znači, tko je kao Bog. Kad god se događa nešto što zahtijeva čudesnu moć, kako veli Grgur biva poslan Mihovil, kako bi se po samom činu i po imenu moglo zaključiti kako nitko ne može učiniti ono što može samo Bog. On će se, naime, kako svjedoči Daniel (usp. Otk 12,7-9), podići u vrijeme Antikristovo i stat će uz izabrane kao branitelj i zaštitnik".⁶⁶ Slijedeći ovo pojašnjenje i uspoređujući ikonografske prikaze navedenoga motiva, u kontekstu ostalih ikonografskih tema na istome spomeniku, mislimo da će mnogi prikazi na stećcima biti jasniji.

Crkva Santa Maria in Aracoeli u Rimu, u kojoj se čuva čudesna slika Bogorodice, Madonna di Santa Maria in Aracoeli, važna je u kon-

---

63 WOLFGANG LOSERIES, "Presentation of Relics in Late Medieval Siena The Cappella delle Reliquie in Siena Cathedral", u: JAMES ROBINSON - LLOYD DE BEER - ANNA HARNDEN (ed.), *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relics Veneration in the Medieval Period*, The British Museum, London, 2014., str. 56, 63, sl. 15.

64 W. LOSERIES, "Presentation of Relics in Late Medieval Siena", str. 61, sl. 13.

65 N. MILETIĆ, *Stećci*, str. 91, sl. 53, prezentira primjer iz Lokvičića, Hrvatska, gdje je na frontalnoj strani sljemenjaka unutar jasno reljefno naglašena pravokutnoga kadra, prikaz ruke s mačem. U zoni zabata tri su križa Golgote. Ovaj motiv ruke s mačem je, prema I. LOVRENOVIĆU, *nav. dj.*, zastupljen na 27 nekropola istočne Hercegovine.

66 J. DE VORAGINE, *Zlatna legenda ili Štiva o svecima*, sv. 2, str. 261-263.

tekstu općih povijesnih događanja na prostorima rasprostranjenosti stećaka. U crkvi Santa Maria in Aracoeli u Rimu sahranjena je bosanska kraljica Katarina Kosača 1478. godine. Prethodno, živjela je u Rimu gdje je došla bježeći pred turskim osvajanjima u kojima joj je otuđeno dvoje djece.

Čudesna procesija pape Grgura I. Velikog u Rimu, i pobjeda nad kugom, imala je veliku važnost u kršćanskome svijetu. Kao zavjetni dar, nakon prestanka kuge u Sieni 1411., prikazana je čudesna rimska procesija pape Grgura I. Velikog na fresci koju je slikao Benedetto di Bindo 1411.-1412. u Cappella delle Reliquie u Sienskoj katedrali. Na fresci je jasno vidljiva slika Madonne di Santa Maria in Aracoeli, što je potvrda da je upravo ovu, a ne neku drugu sliku Bogorodice slikao sv. Luka. Također jasno je vidljiv prikaz arkandela Mihovila na vrhu Castel Sant Angelo, iako je freska znatno oštećena.⁶⁷

Isti ćemo važnost fresko-prikaza prizora prema tekstu *Legenda aurea*, također prezentirana u dvije centralne sakralne građevine, Cappella delle Reliquie katedrale i Santa Maria della Scala bolnice u Sieni (T. V., sl. 2).

Dat je prikaz proricanja Sibile Imperatoru Augustu (T. V., sl. 2). Pretkazano je rođenje djeteta kojemu će se i sam car klanjati. "[...], o podne se oko sunca pojavi zlatni krug, a usred kruga na žrtveniku stajaše veoma lijepa djevojka držeći dijete u naručju [...] ču se glas kako mu govoraše: Ovo je Ara Coeli, žrtvenik nebeski [...] a ovo je dijete veće od tebe i stoga mu se pokloni."⁶⁸

Vidljivo na prezentiranim freskama, u središtu sunca (krug) Bogorodica je s Djetetom, okružena zlatnim krugom - gdje su sunce i zlatni krug prikazani kao koncentrični krugovi.

August je dao izgraditi "žrtvenik sina Boga živoga" na Kapitolu, gdje je viđeno ovo ukazanje, a prema tekstu *Legenda aurea*, to je upravo mjesto gdje je izgrađena crkva Santa Maria in Aracoeli u Rimu.⁶⁹

Dva odvojena simbola, podignuta desna ruka Bogorodice zaštitnice od kuge (T. V., sl. 1), i simbol koncentričnih krugova s prikazom Bo-

67 W. LOSERIES, "Presentation of Relics in Late Medieval Siena", str. 56-58, sl. 13.

68 W. LOSERIES, *nav. dj.*, str. 62-64, podnožna bilješka 40, 42, sl. 17, 18. Korišten je vokabular citiranoga hrvatskog prijevoda Jacobus de Voragine, *Zlatna legenda*, sv. 1, str. 49.

69 CLAUDIA BOLGIA, *Reclaiming the Roman Capitol: Santa Maria in Aracoeli from the Altar of Augustus to the Franciscans*, c. 500-1450., New York, 2017.

gorodice s Djetetom u središtu (T. V., sl. 2), spojeni su gradeći novi ikonografski znak (T. V., sl. 3). Ova "kreativna kopija" prezentirana je u tehnici reljefa na stećcima Radimlje. Na ovaj način prikazani novi ikonografski znak, "kreativna kopija", pretpostavljamo realizirana je, kako je to bilo uobičajeno, posredstvom "knjige modela".

Prema W. Loseries moguće je tumačenje teme čudesne procesije pape Grgura I. Velikog u Rimu, prikazane na freskama u Sieni u prenesenu značenju, gdje pobjeda nad kugom ujedno iskazuje želju za političkom i vjerskom stabilnošću i jakom jedinstvenom Crkvom u vremenu političkih i vjerskih previranja.⁷⁰

Slično povijesno okružje, realna mogućnost širenja stalno prisutnih epidemija kuge i turska osvajanja ovih krajeva, susrećemo i u Bosni i Hercegovini u drugoj polovici ili krajem 15. stoljeća, kada nastaju spomenici s motivom podignute desne ruke frontalno okrenuta dlan s pridruženim koncentričnim krugovima vojvodskih figura ratnika i ratnika s djecom. Spomenici su locirani na periferiji nekropole čiji kraj obilježava veliki križ (T. VI., sl. 1).

Ne znamo jesu li djeca sahranjena zajedno s očevima, ili je prikaz djece na nadgrobnicima odraz molbe očeva da djeca budu zaštićena (od kuge).

Ovaj simbol složena kršćanskog ikonografskog značenja iskazan je jedinstvenim ikonografskim znakom podignute desne ruke i pridruženih koncentričnih krugova, što je, istaknimo još jednom, "kreativna kopija".

Primjećujemo da sve figure djece nemaju prikaz znaka koncentričnih krugova, te bi prisutstvo ovoga ikonografskog znaka moglo iskazivati razinu primljenoga kršćanskog sakramenta, vezanog za starosnu dob djeteta. Osobitu pozornost zavrjeđuje samostalni prikaz dječaka na stećku malih dimenzija (T. VI, sl. 4).

Neophodna su interdisciplinarna istraživanja. Jedino arheološka metoda istraživanja može dati odgovor o broju skeletnih ostataka očeva ili očeva s djecom, a antropološka forenzička analiza može ukazati na mogući uzrok smrti, što nadalje, može potvrditi neke od istaknutih pretpostavki.

Na osnovi u ovome članku predstavljenih analiza vidljivo je da odabrani motivi reljefa stećaka s nekropole Radimlja okvirno ukazuju

---

70 W. LOSERIES, *nav. dj.*, str. 63-64.

na istovremenost trajanja ikonografskih načela "govora simbola i reduciranih scenskih prikaza", te zaključno, na reljefima "vojvodskih figura" ratnika s djecom vidimo "izraz okretanja realnosti gotičkog humanizma" pred kraj trajanja kulture stećaka.

Zaključak

Slijedeći metodске zahtjevnosti ikonološke analize, što je glavna tema ovoga članka, neminovno smo, uključujući i sadržajne odrednice precizirane u naslovu, s više ili manje pozornosti dotakli nekoliko problematskih pitanja neizostavnih u znanstvenom procesu istraživanja stećaka, što je članak učinilo strukturalno složenim.⁷¹

U opširnome uvodu posvetili smo nužnu pozornost pojašnjenju pojmovnog značenja, ciljevima i metodama ikonografske analize, na čijim postulatima, na odabranim primjerima, počivaju analize i razmišljanja iskazana u ovome članku.⁷² Da bi takva cjelovita analiza mogla biti realizirana, posebna pozornost dana je dokumentaciji. Nije usamljeno ovdje osobito istaknuto mišljenje o važnosti dokumentacije i općenito o važnosti formiranja institucije u kojoj bi dokumentacija bila objedinjena na razini jedinstvene dokumentarne elektroničke platforme. Prijedlog načina dokumentiranja svih spomenika, prema unaprijed određenim zadatostima, shematski je prezentiran (Sl. 1). Ukazano je na nekoliko osnovnih dokumentarnih informacija koje bi okvirno mogle biti definirane kao tehničke (oblik, proporcije, orijentacija), grafičke (tekst, slikovni prikaz i mjesto njihove prezentacije na spomeniku) i neizostavna i osobito važna foto dokumentacija svih strana spomenika uz naznaku datuma fotografiranja. Svi navedeni elementi osnova su za cjelovitu ikonografsku

71 Zahvaljujemo anonimnom recenzentu na korisnim sugestijama, osobito naputku da pojasnimo teoretska načela i metode ikonografske analize, što zasigurno doprinosi jasnijoj prezentaciji pojedinih tema u ovome članku. Također, iznimno je dragocjen prijedlog da se segmenti hipoteza i istraživanja sažeto predstave u formi (ovoga) zaključka. Osobno nalazimo važnim ukazati na neke od znanstvenih radova koji su metodska ili idejna osnova za smjernice provedenih istraživanja, doprinos su našim zaključnim razmišljanjima ili su naputak produbljenim istraživanjima koja predstoje. U skraćenom obliku citirat ćemo ime autora i broj podnožne bilješke gdje je napisana cjelovita bibliografska jedinica (dalje u tekstu skraćeno kao bilj. uz pripadajući broj). Zahvaljujemo Uredništvu za mogućnost prezentacije ove problematike u predloženoj opsegu.

72 M. Vicelja Matijašić, bilj. 1; R. Ivančević, bilj. 2.

analizu iščitavanjem svih motiva, simbola, tematskih prikaza u kontekstu cjelovita likovnog prikaza reljefnih dekoracija, ili njihova izostanka, na svim stranama jednoga spomenika, osobito vodeći računa o orijentaciji spomenika. Pojednim aspektima dokumentiranja posvećeno je više pozornosti, ističući neophodnost suradnje s arhitektima i informatičarima, uz poziv kolegama koji se bave istraživanjem stećaka da osobnim kritičkim osvrtom dopune iskazane prijedloge, kako bismo zajedničkim kooperativnim radom našli najbolje rješenje. Istaknuli smo, kao primjer cjelovite ikonografske analize, tematski članak posvećen stećku iz Zgošće, na kojemu su prepoznate teme Apokalipse. Također, u višebrojnim znanstvenim osvrtima iskazana je neophodnost topografskog dokumentiranja nekropola stećaka kao specifičnih spomeničkih cjelina, kako bi se sagledao povijesni arheološki krajobraz u kojemu su formirane nekropole stećaka. To bi ujedno omogućilo bolje razumijevanje pejzaža u prošlosti i suvremenoga pejzaža promatranih u kontekstu interakcije čovjeka i njegova prostornog okružja.⁷³

Da bi razvoj umjetnosti na stećcima bilo moguće sagledati u kontinuitetu povijesnoga kulturnog okvira kako ranokršćanske, tako i srednjovjekovne umjetnosti, potrebno je imati pregledan i jednostavan pristup elektroničkom katalogu arhitektonske plastike (usporediti T. I., sl. 2 i T. II., sl. 7, 8). Detaljnije smo ukazali na važnost ove teme na primjerima ikonografske analize koje ćemo i ovdje spomenuti.

Podjednaka je važnost povijesnoga pregleda sakralne arhitekture koja je istovremena višestoljetnu trajanju kulture stećaka od njihova formiranja, procvata do nestanka. Napomenimo da je proces gašenja i nestanka kulture stećaka obilježen pojavom monumentalnih križeva (T. VI., sl. 1), koji nerijetko nose iste reljefne motive ili cjelovite kompozicije tipične za ikonografski vokabular stećaka.⁷⁴

U istome kontekstu razmišljanja ukazali smo na nužnost prihvaćanja metode rada i ciljeva međunarodnoga projekta CARE - Corpus architecturae religiosae europeae (IV-X saec.), a ujedno smo akcentirali neke od izvanrednih rezultata recentnih revizionih arheoloških istraživanja medievalne sakralne arhitekture u Hercegovini.⁷⁵

---

73 I. Alduk, bilj. 4; N. Miletić, bilj. 5; I. Ribarević-Nikolić, bilj. 3; E. Vučić, bilj. 12; E. Mazrak, bilj. 7.

74 N. Edwards, bilj. 34; M. Wenzel, bilj. 25.

75 M. Jurković - G. P. Brogiolo, bilj. 13; S. Vasilj, bilj. 14.

Moramo naglasiti da natpisi na stećcima nisu obuhvaćeni ovom studijom iako neki od odabranih spomenika imaju epitafe. Citirali smo viđenje kojim je ukazano da epigrafski natpisi svjedoče o kanonskom kršćanskom određenju i ne nose indikacije dualizma.⁷⁶ Ikonografska analiza koju smo proveli na odabranim primjerima može biti doprinos ovim zaključcima.

Nužna pozornost posvećena je, čini se rijetkim, tematskim osvrtima na astrološke motive na stećcima. Akcentirajući važnost studijskoga pristupa medievalnoj astrologiji, istaknuli smo ovdje neizostavnu interdisciplinarnu metodu istraživanja, gdje je poznavanje astrologije od bitne važnosti uz, također neophodno, poznavanje ikonografije. Takav način istraživanja zasigurno može doprinijeti našem razumijevanju poruke astroloških simbola, odnosno nebeskih tijela i načina njihove likovne i prostorne prezentacije na površinama stećaka, dajući nam naputke za njihovo prepoznavanje.⁷⁷

Na reljefima stećaka prisutni su simboli, poput spirale i kruga, koji imaju dugu povijest trajanja. Citirajući zaključke povijesnih istraživanja i slijedeći metode ikonografskih studija u povijesti umjetnosti, poznato nam je da "izvori nekih oblika i kompozicija sežu u daleku prošlost i protežu se kroz više povijesnih slojeva, pa čak i međusobno nesnošljivih ili suprotnih kulturnih krugova. Tako korijeni kršćanske ikonografije, obilno crpe iz tla poganske ikonografije i to ne samo neposredno rimske, nego i grčke".⁷⁸ Na primjerima kruga i spirale, na nekoliko odabranih primjera (T. I., II.), odnosno spomenika različite datacije i provenijencije, ukazali smo na prisutstvo određenih "motiva dugoga trajanja" u kompozicijama izrazito kršćanske provenijencije u čijem ikonografskom okružju ovi motivi, neovisno o povijesnome ishodištu svojega nastanka, imaju simboličko značenje u kontekstu određenja ikonografije spomenika, odnosno vremena u kojemu spomenik nastaje, kao što je to pojašnjeno prethodnim citatom.

Opisno smo ukazali na reljefni prikaz plitke posude bez drške poznate pod imenom *patela*, ili *patera*, koja je služila za prinos žrtve u vinu. Tri patele prikazane su u pogledu odozgo na vertikalnoj strani Janova spomenika iz Vrlike (121.-150. poslije Krista), u plitkom reljefu kojim je istaknuta kružna forma i naglašeno kružno dno. Identi-

76 D. Lovrenović, bilj. 11.

77 K. Kužić, bilj. 9; P. J. Forshaw, bilj. 10.

78 R. Ivančević, bilj. 2; J. Chevallier - A. Gheebant, bilj. 28.

čan oblik, iskazan linearnim crtežom, prikazom kružne forme s akcentiranim središtem, nalazi se na zidovima ranokršćanske grobnice u Manastirinama (Salona), što je, moguće prikaz "kaleža", odnosno simbola euharistije. Navedenim razmišljanjima, usporedbom, možemo pridružiti isti oblik, kružnoga oboda i kružnoga središta plitke zdjelice - *patena* (plitica), na kojoj se čuva euharistijski kruh, a čiji prikaz srećemo na slikama Posljednje večere. Nadalje ukazano je na neophodnost analize sličnih oblika na stećcima, u mogućem značenju euharistije. Ovo razmišljanje zahtijeva produbljenu analizu na osnovi navedenih mogućih predložaka (*exemplum*) i sličnih motiva na stećcima.⁷⁹

U članku je motivu spirale posvećena znatna pozornost. Na višebrojnim primjerima (T. I., sl. 2, 3; T. II., sl. 1-12), ukazujemo na spiralni motiv trostruke spiralne kompozicije na reljefnom prikazu Raspeća na vertikalnom završetku križa i figurama anđela, ali i spiralnih motiva ukomponiranih u dekorativne rubne elemente odjeće prikazanih figura, ovoga spomenika 8. stoljeća iz Irske (T. I., sl. 3). Nadalje spiralni floralni motivi grana vinove loze, akantusa i drveća, zavrjeđuju detaljnu studiju, kao i kompozicije gdje su spirale zajedno s prikazima različitih tipova križeva, ili gdje su spirale dominantni motiv pojedinih ploha spomenika.⁸⁰ Odabirom primjera s motivima spirale na stećcima, naglašavamo da je neophodno "čitati" motiv spirale u kontekstu cjelovite kompozicije, analizom svih strana spomenika, neovisno o razini ukrašenosti pojedinih ploha. Želimo istaknuti primjer gdje je bočna ploha spomenika "prazna" i završava bordurom valovitih grana sa svinutim trolistovima, što je varijacija spiralne forme (T. II., sl. 8, Radimlja). Ova kompozicija može imati vrlo specifično i složeno značenje, kada se pojam značenja spirale "multiplicira" kada se spirala povezuje sa spiralno savijenim granama vinove loze ili drugim floralnim i nadalje s biljnim simbolima poput lišća i drveća. Ova tema nije razvijena u članku i zahtijeva ozbiljnu, tematsku studiju, kojom se može, a na osnovi literature koju navodimo i usporedbom s motivima na stećcima, ukazati na dugo trajanje i povezivanje jednog "idejnog koncepta" grčke filozofije koji je prihvaćen i iskazan "materijaliziranim" simbolom u vremenu medieval-

---

79 M. Sanader, bilj. 29; D. Rendić-Miočević, bilj. 30; A. Badurina, bilj. 8; R. W. Scheller, bilj. 21.

80 M. Wenzel, bilj. 25; P. Harrison, bilj. 34; N. Edwards, bilj. 34; N. Miletić, bilj. 8; J.-C. Bonne i dr., bilj. 34.

noga kršćanstva. U ovom kontekstu ponovo skrećemo pozornost na važnost citata koje smo prezentirali na početku ovoga poglavlja.⁸¹

Na primjeru lunete iz Gata (T. I., sl. 1) ističemo neophodnost sveobuhvatnog razmišljanja o mogućem značenju jednoga simbola na primjeru antičkoga znaka "Homerova ključa" koji simbolizira podzemni svijet. Osnovno značenje ovoga (podrijetlom poganskoga) simbola ostaje isto. U kršćanskoj ikonografskoj poruci kompozicije lunete iz crkve Justinijanova doba, "Homerov ključ" simbolizira sada Kristov silazak u limb (nad pakao, carstvo mrtvih), što je ikonografski simbol Uskrsnuća. Ističući važnost svih prikazanih simbola na ovom iznimnom spomeniku, ukazujemo i na drugačiji prikaz iste teme. Geometrijski oblik, romb, perspektivni je prikaz pravokutnoga kamena kojim je bio zatvoren Kristov grob. Pomaknuti kamen ukazuje na prazan grob, iskazujući na drugi način temu uskrsnuća. Da bi se razumjela poruka ovoga reljefa iskazana jezikom simbola koji "izražavaju jednu ideju, a ne događaj" potrebno je tumačiti likovne elemente ove kompozicije određenim slijedom.⁸² Na isti način razmišljamo o značenju reljefnih kompozicija na stećcima. Spomenik stoji slobodno u prostoru, te su kretanje oko spomenika, odnosno kinetički doživljaj i istovremeni vizualni doživljaj, znači percepcija ili čitanje likovne poruke (a ponekad na isti način i tekstualne poruke) na svim stranama (svijeta) jednoga spomenika, u izravnoj sprezi. Slijed čitanja likovne poruke, odnosno njezino tumačenje, izravno je vezano za orijentaciju spomenika.

Osvrćući se veoma sažeto na ikonografske metode u povijesti umjetnosti, pozornost smo posvetili "govoru simbola" ranokršćanske umjetnosti i analogno, u ovome periodu formiranim "reduciranim scenama" koje postaju prevladavajuća odlika tipična za romaniku. U periodu koji slijedi "narativna metoda razvija se u gotici 13. i osobito 14. st., kao izraz gotičkog humanizma i okretanja k stvarnosti". Ovisno o povijesnim promjenama stilova, ponekad je primjetno postojanje dvije ili čak tri ikonografske metode, te "ona formirana najranije nastavlja se u sljedeću epohu, a u vladajućoj se javljaju elementi buduće".⁸³

Prisutstvo ovoga kontinuiteta globalno možemo sagledati prateći ikonografski izričaj reljefnih kompozicija na stećcima u Radimlji.

---

81 I. Weinryb, bilj. 40; R. Ivančević, bilj. 2.

82 J. Jeličić-Radonić, bilj. 35.

83 R. Ivančević, bilj. 2; Đ. Basler, bilj. 6.

U ovome članku pozornost je dana izabranoj grupi spomenika gdje su prikazane stojeće figure ratnika s podignutom desnom rukom uz koju je prikazan simbol koncentričnih krugova. Ovi figuralni prikazi, poznati su pod nazivom "vojvodske figure". Mi osobito ukazujemo na reljefne kompozicije gdje su prikazane figure ratnika s djecom (T. VI.). Tipično za ovu grupu od šest spomenika, lociranih na periferiji nekropole, među kojima je jedan križ velikih dimenzija i jedan dječji nadgrobnik, jesu statusni simboli očitovani odjećom i oružjem. Samo na jednom nadgrobniku nagovještene su portretne crte, u cjelini uniformnog prikaza ovih figura, koje obilježavaju nadgrobnike muških članova "vlaške pravoslavne obitelji" (ili, u istom tekstu navedeno "vlaške obitelji") Hrabrena Miloradovića.⁸⁴

Ratnici-očevi s djecom prikazani su na tri spomenika. Na križu velikih dimenzija je uz oca reljef djeteta vrlo rane dobi, na sljemenjaku su otac s dječakom koji također ima podignutu desnu ruku ali bez pridruženoga znaka krugova, a treći je prikaz na bočnoj strani visokoga sanduka gdje je ratnik u stavu oranta s dvije djevojčice. Ispod njegove desne podignute ruke s koncentričnim krugovima mlađa je djevojčica čije su ruke spojene na razini pojasa. Starija djevojčica je ispod očeve lijeve podignute ruke i čini se s prikazanim koncentričnim krugovima. Grupiranost ovih nadgrobnika moguće ukazuje na relativno kratak period njihova nastanka. Istovjetnosti figuralnih prikaza reljefne kompozicije stojeće figure s podignutom desnom rukom frontalno okrenuta dlana i pridruženih koncentričnih krugova, ukazuje na specifičan odnos naručitelja, vjerojatno prethodnim odabirom obiteljski prepoznatljive kompozicije i umjetnika koji prenosi, kopira zadani model. Primjećujemo da se uz navedenu kompoziciju, na istim spomenicima i na spomenicima u neposrednoj blizini pojavljuje motiv arkada s potkovičastim lukovima. Budući da ne posjedujemo detaljnu dokumentaciju s analizom svakoga od navedenih spomenika, uključujući i sve strane pojedinačnih spomenika, u ovome osvrtu zadržali smo se samo na ikonografskoj analizi simbola desne ruke i pridruženih koncentričnih krugova i mogućega značenja arhitektonskoga motiva arkada s potkovičastim lukovima.

U cilju jasnijega sagledavanja metode i logike našega istraživanja važno je naglasiti da su Hrabreni Miloradovići imali čvrste trgovačke veze s Dubrovnikom i značajan ekonomski status. U "osmanskom

---

84 D. Lovrenović, bilj. 18.

defteru iz 1477. godine spominje se vojvoda Petar Hrabren kao turski timarnik". Okvirno u istom periodu "nakon što se *rotiše na svetom evangeliju božiem*" primljen je vojvoda Petar Stjepanović-Hrabren zajedno s grupom bliskih uglednika u red dubrovačkih građana. Radosav Hrabren je 1505. sahranjen u crkvi u nedalekom selu Ošanići.⁸⁵

Društveno-povijesne prilike ovoga perioda, druge polovice i kraja 15. stoljeća, očitovane na prostoru kulture stećaka, obilježavaju turska osvajanja Bosne i Hercegovine i stalnu opasnost od epidemije kuge. Istovremeno hodočasničke veze Dubrovnika s Rimom koji je važno europsko hodočasničko središte doprinose kako razmjeni materijalnih dobara, tako i kulturnih strujanja. Kršćanska vjera i zavjetni darovi, koji su često znak zahvale za prestanak epidemije kuge, te važnost koja se pridaje relikvijama obilježavaju srednjovjekovlje Europe.⁸⁶

Već spomenute prije svega trgovačke veze obitelji Hrabrena-Miloradovića s Dubrovnikom, vjerojatno su očitovane, neizravno, višesmjernim europskim kulturnim utjecajima prvenstveno preko Rima. Također moramo spomenuti da je Dubrovnik bio relativno često jedno od žarišnih područja epidemije kuge. Možemo pretpostaviti, ali ne možemo tvrditi, da je ova kužna bolest mogla imati utjecaja i na populaciju Radimlje.⁸⁷

Vjerska i kulturna strujanja zapadnoeuropskoga srednjovjekovlja obilježava hagiografija *Legenda aurea* - Zlatna legenda ili Štiva o svecima koju je sastavio Jacobus de Voragine u 13. stoljeću. Zlatna legenda postaje glavni izvor ikonografskih tema i "postaje temeljni tekstualni uzor i izvor za kasnija razdoblja". Knjiga postaje još popularnija u doba tiska. Izvornik je bio poznat na području rasprostranjenosti stećaka i znatno šire.⁸⁸

Dva iznimna događaja, oba zabilježena u Zlatnoj legendi, prikazana su na freskama katedrale i bolnice u Sieni, ujedno su zavjetni dar nakon prestanka kuge 1411. godine. Važno je istaknuti da su ove likovne teme na freskama Siene vezane za događaje u Rimu, izravno

85 D. Lovrenović, bilj. 18.

86 Z. Blažina Tomić, bilj. 19; W. Loseries, bilj. 17; Ž. Čorak, bilj. 23.

87 D. Lovrenović, bilj. 18; Z. Blažina Tomić, bilj. 19; Z. Blažina Tomić - V. Blažina, bilj. 19.

88 Jacobus de Voragine (prijevod S. Pavić), bilj. 15; M. Grčić, bilj. 16; Ž. Čorak, bilj. 23; R. Ivančević, bilj. 2; W. Loseries, bilj. 17.

za crkvu Santa Maria in Aracoeli. Naslikana je čuvena procesija koju je organizirao Grgur Veliki (6. stoljeće), u Rimu i u kojoj je nošena čudotvorna slika Bogorodice, Madonna di Santa Maria in Aracoeli, koju je prema predaji slikao sv. Luka. Bogorodica je prikazana bez djeteta, s podignutom desnom rukom frontalno okrenuta dlana (T. V., sl. 1). Kuga je nestala, a na Hadrijanovu mauzoleju, koji je kasnije nazvan Castel Sant Angelo, viđen je sv. Mihovil u trenutku kada desnom rukom, ležerno savijenom u laktu, vraća mač u korice.

Druga tema opisana u Zlatnoj legendi govori o Sibilinom proricanju Augustu kojemu je rečeno da će biti rođeno dijete kojemu se Car mora pokloniti. Prema proročanstvu, nad nebeskim oltarom, u središtu sunca, okružena zlatnim krugom, viđena je Djevica s djetetom u naručju (T. V., sl. 2). U Rimu, na Kapitolu, gdje je ovaj prizor viđen, podignuta je crkva Santa Maria in Aracoeli.⁸⁹

Nadalje, važno je istaknuti da je u ovoj rimskoj crkvi 1478. godine sahranjena bosanska kraljica Katarina Kosača, kojoj je otuđeno dvoje djece tijekom turskih osvajanja Bosne (T. IV.).

Slijedeći načela teorije kopiranja u srednjem vijeku, posredstvom "knjige modela", tumačimo proces nastanka simbola desne podignute ruke, koncentričnih krugova i samostalnog motiva ruke s mačem.

Naglasimo, Zlatna legenda je tekstualni izvor navedenih ikonografskih tema, odnosno tekstualno je ishodište likovnoga prikaza navedenih fresaka u Sieni. Nadalje, upravo sienske freske, koje su zavjetni dar u znak zahvale za prestanak kuge, a posvećene su Bogorodici koja je zaštitnica Siene, opisuju događaje u Rimu. Opisani događaji, ujedno likovne teme navedenih fresaka, izravno su vezani za crkvu posvećenu Bogorodici, Svetoj Mariji od nebeskoga oltara - Santa Maria in Aracoeli, u kojoj je sahranjena Katarina Kosača. Stoga, sagledavajući i društveno-povijesni okvir vremena nastanka stećaka u Radimlji (T. IV.), prepoznavamo navedene freske u Sieni kao originalno likovno djelo koje je kopirano i koje je ikonografski i likovni predložak (*exemplum*), reljefnim prikazima "vojvodskih figura" na stećcima Radimlje (desna podignuta ruka, koncentrični krugovi i uz to motiv samostalne ruke s mačem).⁹⁰

---

89 C. Bolgia, bilj. 20; W. Loseries, bilj. 17; Jacobus de Voragine (prijevod S. Pavić), bilj. 15.

90 R. W. Scheller, bilj. 21; S. Blick, bilj. 21; M. Muller, bilj. 21; P. K. Klein, bilj. 22; W. Loseries, bilj. 17.

Dva neovisna motiva, podignuta desna ruka Bogorodice zagovornice i prikaz Djevice s djetetom u naručju u središtu sunca (krug) okružena zlatnim krugom, što je sažeto u oblik koncentričnih krugova, prikazani su kao jedinstveni simbol, "kreativna kopija", podignute desne ruke s pridruženim koncentričnim krugovima (T. V). Ovaj jedinstveni simbol vjere i molbe Bogorodici nosi ujedno duboku simboliku kršćanske doktrine vjerovanja.

Prikaz sv. Mihovila, u trenutku kada desnom rukom vraća mač u korice, na spomenutoj fresci procesije Grgura Velikog pretpostavljamo da je mogao biti prototip, odnosno originalno djelo koje je kopirano, a čiji je tekstualni izvor *Legenda aurea*. Selektivnim kopiranjem, što je bilo uobičajeno, kopirani su odabrani detalji jednoga umjetničkog djela (ruka s mačem) koji su nadalje, među umjetnicima prenošeni, razmjenjivani i čuvani kao zbirka crteža ili "knjiga modela". Tako formirani "modeli" nadalje su služili umjetnicima u procesu kreiranja novih umjetničkih djela u različitim, odabranim tehnikama i materijalima. Posredstvom "knjige modela" mogao je odabrani model-*exemplum*-predložak biti korišten za reljefni prikaz samostalnoga motiva ruke ležerno savijene u laktu, s mačem. Nadalje, ovisno o odluci naručitelja ili odluke umjetnika, ovaj isti model (ruka od ramena, savijena u laktu, s mačem) mogao je biti selektivno kopiran, tako da postaje "novi model" kojim se predstavlja samo segment ruke, ili samo podlaktica, ponekad s mačem. Ikonografsko značenje "samostalnog motiva ruke" na stećcima, jer smo prepoznali njegov tekstualni izvor - Zlatna legenda, i likovni predložak - freska u Sieni s temom čudesne procesije Grgura Velikog u Rimu, u znak molitve i zahvale za prestanak kuge (Benedetto di Bindo, 1411.-1412., freska u Cappella delle Reliquie, katedrale u Sieni), izravno vežemo za sv. Mihovila. Sažeto rečeno, sadržaj likovnoga prikaza čudesne procesije ukazuje da je na zagovor Bogorodice, Madonna di Santa Maria in Aracoeli, čija slika je nošena u procesiji, molitva za prestanak kuge uslišena, te je poslan sv. Mihovil koji je nadvladao kugu (te vraća krvavi mač u korice).

Prilagođeni stilskom izrazu tehnike plitkog reljefa i ikonografskom modelu "govora simbola" i "simboličke reducirane scene", koji u povijesti umjetnosti i osobito primjetno u umjetnosti stećaka imaju dugu tradiciju, tumačimo spomenuti simbol i značenje podignute desne ruke (Bogorodice zagovornice), prethodno opisana motiva koncentričnih krugova (proricanje Augustu i znak na nebu iznad nebeskog oltara) i samostalnog motiva ruke ponekad s mačem (sv. Mihovila).

Nadalje, prema tekstu Zlatne legende, možemo arkandela Mihovila povezati i s temom Apokalipse.

Samostalni motiv ruke s mačem susreće se na velikom broju spomenika i nekropola, te nam predstoji ikonografska analiza ovoga simbola, koji povezujemo sa sv. Mihovilom, u sklopu cjelovite ikonografske kompozicije svakoga od spomenika.

Osobito ukazujemo na važnost metodskog pristupa analizi reljefnih kompozicija na stećcima, gdje težimo otkrivanju tekstualnoga izvora jednoga motiva i nadalje identificiranje njegova likovnog predloška (originalno umjetničko djelo), te analizom (selektivnoga i kreativnoga kopiranja) procesa prenošenja "modela" posredstvom "knjige modela", pokušavamo pratiti (ponekad istu iako likovno različitu) ikonografsku poruku motiva na stećcima.⁹¹

Da bi ova ne uvijek jednostavna ili upitno moguća i nesumnjivo zahtjevna metoda analize mogla biti provedena, neophodno je imati cjelovitu dokumentaciju. Naglašavamo da je neophodna kvalitetna dokumentarna fotografija (bez retuša i bez iscrtavanja kontura reljefa kredom na stećku prije fotografiranja) što je objektivno viđenje reljefne kompozicije. Uz fotografiju crtež je iznimno važan dokument, uz pretpostavku da je rađen *in situ*. U izvjesnoj mjeri crtež može biti subjektivan ili sugestivan, te upravo s toga treba biti komplementaran fotografiji. (Ukazujemo na primjer motiva arkada s potkovičastim lukovima na T. III. gdje treba usporediti sl. 5 i 6. Motiv na sl. 6 klasificiran je kao "dviije figure".)

Još jedan motiv, prisutan na spomenicima s prikazom vojvodskih figura, ali i na stećcima u njihovoj neposrednoj blizini, jest arhitektonski motiv arkada s potkovičastim lukovima. Usporedbom reljefnih prikaza na stećcima Radimlje i prikaza arhitekture u manuskriptu Beatusova komentara Apokalipse (T. III., sl. 2) prepoznali smo ovaj manuskript kao vjerojatno najraniji predložak navedenih motiva arkada s potkovičastim lukovima, koje nadalje ikonografski vezemo uz teme apokalipse.⁹² Napominjemo da je izravna usporedba s likovnim predloškom Beatusova komentara Apokalipse i tekstualnoga iska za višebrojnih tema apokalipse, vezana za simboliku brojeva, čemu treba posvetiti pozornost kod ikonografske analize motiva arkada s

---

91 R. W. Scheller, bilj. 21; S. Blick, bilj. 21; M. Muller, bilj. 21; W. Loseries, bilj. 17; Jacobus De Voragine (prijevod S. Pavić), bilj. 15; R. Ivančević, bilj. 2.

92 P. K. Klein bilješka 22; J. Williams - T. Martin, bilj. 22; R. Ivančević, bilj. 2.

potkovičastim lukovima. Komparacija reljefa na stećcima Radimlje s pojedinim prikazima ranih kopija Beatusa, gdje je kopija istovjetna originalu, vjerujemo, potvrđuje naša opažanja (Sl. 2).

Buduća i neizostavna, cjelovita analiza reljefa na svim stranama spomenika obuhvaćenih ovim osvrtom, uz aplikaciju u ovome članku iznesenih zaključnih razmišljanja, ali i iznimno važne metode istraživanja, dat će, vjerujemo, jasnije viđenje poruke "znaka i njegova značenja, medija i komunikacije" kasnog 15. stoljeća na odabranim spomenicima nekropole u Radimlji i znatno šire.

IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ
Montréal
E-mail: ivanka_rn@outlook.com

Original scientific article
Received: 2 March 2020
Accepted: 10 June 2020

Interdisciplinary research method, protection and presentation of stecaks in the context of iconological studies

Summary

Process of researching stecaks, their protection, conservation, museological and educational presentation require agreed manner of documenting. Indication of the monument orientation has a great importance in the meaning interpretation of the artistic relief message on stecaks. Monument, stecak, stands freely in the space and visual and kinetic experience (moving and perception) of the monument visitors operate together.

Following the guidelines of iconography and iconology, we tried to perceive the meaning of symbols in the context of relief composition of stecaks and at the same time the role which the monument, or its artistic message had in the given time and space.

On the example of spiral, which is historically a motif of long lasting, considering the selected group of monuments, we described the process and adjustments of the symbols meaning in the new iconographic environment (T. I., T. II.).

Perceiving the historical-social framework within which one piece of art is created, applying the theory on copying and usage of model book, with data brought by *Legenda aurea* (Golden legend), book from the 13th century (T. IV.), we tried to define iconographic meaning of the raised right hand with concentrated circles of "ducal figures" on the necropolis Radimlja near Stolac (T. V., T. VI.) and at the same time meaning of the independent motif of a hand with sword which we connect to St. Michael.

With contrastive analysis of the architecture illustrations in the manuscript of Beatus' comment of Apocalypse, we pointed out

possible meaning of motifs of arcades with horseshoe arches (T. III., fig. 2).

All the above mentioned observations and conclusions should be confirmed by additional research on the larger group of monuments and through an interdisciplinary approach, where archaeology and forensic anthropology should be of primary importance.

Keywords: documentation; iconology; Radimlja; Golden legend; Beatus.

Razvoj urbanih naselja u Bosanskom Kraljevstvu - primjer Visokoga

GORAN MIJOČEVIĆ
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: goran.mijocevic@ff.sum.ba

UDK: 711.4(497.6 Visoko)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. veljače 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

U radu se nastoji prikazati razvoj urbanoga naselja na području srednjovjekovnoga Visokog i njegova podgrađa koje je u izvorima poznato pod nazivom Podvisoki. Rad prati razvoj naselja u vremenskom okviru od 13. do 15. stoljeća. Tijekom toga vremena Visoko je postalo jedno od najvažnijih središta Bosanskoga Kraljevstva, kako u gospodarskom i društvenom, tako i u političkom pogledu jer su tijekom određenog vremena bosanski vladari u Visokom izgradili svoj dvor. Prikaz urbanog razvoja Visokog promatra se kroz dobro poznatu teoriju centralnih naselja ili teoriju centraliteta, za koju se može reći da je u dosadašnjoj bosansko-hercegovačkoj medievistici ostala zanemarena.

Cljučne riječi: srednji vijek; Visoko; urbanizacija; teorija centraliteta.

Teorijski okvir (teorija centraliteta)

Budući da se ovaj rad oslanja na postignuća dobro poznate teorije centralnih naselja ili teorije centraliteta, čini se potrebnim, prije nego se pristupi prikazu razvoja urbanoga naselja na području Visokog, razjasniti što to predstavlja navedena teorija centraliteta i zbog čega je ona važna. Iako pojedini znanstvenici naglašavaju kako je pojam centralnoga naselja u nekom obliku postojao još u 19. stoljeću, ipak treba priznati kako je ovaj pojam prvi put upotrijebio američki geograf Mark Jefferson 1931. godine, ističući kako se gradovi ne razvijaju sami od sebe, nego je okolica ta koja daje zadatke koji se moraju obavljati u centralnom mjestu.¹

Iako je Jefferson prvi upotrijebio pojam centralnoga naselja, znanstvenici ipak utemeljiteljem ove teorije smatraju njemačkoga geografa Waltera Christallera. On je 1933. godine u djelu pod nazivom *Centralna mjesta u Južnoj Njemačkoj*, razradio teoriju centraliteta koja se smatra jednom od najvažnijih u geografskoj znanosti. Glavni cilj njegova rada bio je odrediti stupnjeve u ulozi i razvoju grada. Christaller je na taj način pokušavao određena gradska ili mjesna središta staviti u mrežu na nekom određenom području ili regiji. Ono što ga je posebno zanimalo bilo je obilježje centraliteta, a centralitet je prema Christalleru označavao svojstvo da određeni grad ili mjesto budu u središtu, te da se kroz taj grad ili mjesto odredi odnos prema njegovoj okolini u određenim funkcijama koje ono može imati. Takve se funkcije mogu prepoznati u upravi, administraciji, trgovini, sudstvu, školstvu, industriji, zdravstvu, prometu, religiji, kulturi i slično. Iako se u ovoj teoriji u većini slučajeva podrazumijeva grad, treba naglasiti kako centralno mjesto može biti i mjesto ili naselje, koji mogu biti centri određenih trgovačkih, industrijskih, kulturnih, političkih, gospodarskih ili društvenih moći, a koje ih razlikuje od njihove ruralne okoline.²

Christaller je u svojoj teoriji zamislio idealan šesterokut, a mjesto ili grad koji bi imao najveći broj određenih funkcija smatrao bi mjestom ili gradom koji ima najveći stupanj centraliteta. Prema Christalleru

---

1 LESLIE J. KING, *Central Place Theory*, SAGE Publications, Beverly Hills, 1984., str. 13.

2 Usp. L. J. KING, *Central Place Theory*, str. 12; NEVEN BUDAČ, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća)*, Nakladna kuća Dr. Feletar, Zagreb - Koprivnica, 1994., str. 14-15.

osnovna funkcija centara u prostoru je "opskrba stanovništva 'centralnim uslugama' i 'centralnom robom'"³. Posebno je važna funkcionalna hijerarhija centara, koja pokazuje koliko centara nižega stupnja gravitira prema centru višega stupnja centraliteta. U konačnici, Christaller je svoju teoriju predstavio kroz tri načela. Prvo je tržišno ili $K=3$ načelo prema kojemu je naselje nižega stupnja centraliteta okruženo trima naseljima većega stupnja centraliteta. Drugo načelo je prometno ili $K=4$. Prema ovom načelu svako naselje nižeg stupnja centraliteta smješteno je na najkraćoj udaljenosti između naselja većeg stupnja centraliteta tako da svaki centar uslužuje četiri centra nižeg stupnja centraliteta. Posljednje načelo je administrativno ili upravno, odnosno $K=7$ načelo, te prema njemu razmještaj naselja je takav da se svih šest naselja nalazi pod kontrolom jednog naselja većeg stupnja centraliteta.⁴ U daljnjem dijelu rada primijenit će se prometno i administrativno načelo, te će se pokušati odrediti u kojoj mjeri prostorni razmještaj naselja u okolici Visokog odgovara teoriji centralnih naselja.

Osim toga, važno je odrediti i kako neko mjesto postaje centralno. Christaller je zaključio da do toga dolazi zbog "preteka važnosti" (*Bedeutungsüberschuss*) nekoga mjesta u kojemu se nalaze određene funkcije, a kojih nema u susjednim ili udaljenijim mjestima. Pri tome je vrlo važno naglasiti kako se centralitet određenoga mjesta treba promatrati u odnosu prema njegovoj okolini. U bilo kojem urbanom središtu mogu postojati različite vrste gospodarskih aktivnosti kao što je proizvodnja, veleprodaja, maloprodaja ili brojne druge osobne ili poslovne usluge. Također, u različitim mjestima neke od tih gospodarskih aktivnosti mogu imati različitu vrijednost. Tako na primjer, selo može biti smješteno u blizini rudnika, neko mjesto može nastati na mjestu mineralnih izvora ili pak grad koji se specijalizirao u proizvodnji metala. Neki centri mogu imati naglašene maloprodajne aktivnosti, što se može odnositi na prodaju hrane, pića, odjeće ili slično, dok drugi mogu imati uslužne djelatnosti, kao što su bankarstvo, osiguranja, brijačnice, crkva i tako dalje. Ona aktivnost koja je dominantna služi kako bi se definirala funkcija toga mjesta.⁵

3 MILAN VRESK, *Grad i urbanizacija: osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 2002., str. 213.

4 M. VRESK, *Grad i urbanizacija: osnove urbane geografije*, str. 213-215.

5 Usp. L. J. KING, *Central Place Theory*, str. 15; N. BUDAČ, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, str. 15.

U konačnici, treba naglasiti kako je Christallerova teorija centraliteta doživjela veliku kritiku, posebno među znanstvenicima sjeverne Europe, ali i u Engleskoj.⁶ Ono što se posebno zamjerilo ovoj teoriji i zbog čega je bila kritizirana jest nedostatak vremenske komponente kao i empirijske potpore, ali i zbog njezine statičnosti.⁷ Unatoč tomu, teoriju su uvelike oživjeli i nadogradili američki znanstvenici tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća i učinili je uporabljivom u brojnim znanostima. Među tim znanostima jest i povijest, pa je teorija centraliteta postala primamljiva povjesničarima koji su nastojali na drugačije načine pristupiti proučavanju fenomena urbanih naselja.⁸

Kada je u pitanju razdoblje srednjega vijeka, trebalo bi istaknuti koje se to funkcije ili djelatnosti javljaju, a koje su određeno mjesto učinile centralnim. Ističe se da su tijekom ranoga srednjeg vijeka postojale tri funkcije, i to obrambena, vjerska i gospodarska, te da su i druga mjesta kao samostani, župne crkve i sajmovi imala slične funkcije. Tijekom 12. stoljeća na području srednje Europe razvio se i sustav župa, pa su tako definirane crkvene veze, a one su postale najbolje

---

6 Christallerovu teoriju centralnih naselja koju je autor predstavio u djelu *Centralna mjesta u Južnoj Njemačkoj* ili s punim nazivom na njemačkom jeziku *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischer Funktion*, objavljenu 1933. godine, već je 1940. godine nadopunio drugi njemački ekonomist August Lösch u djelu o prostornoj organizaciji gospodarstva (*Die räumliche Ordnung der Wirtschaft. Eine Untersuchung über Standort, Wirtschaftsgebiete und internationalem Handel*).

7 Među određenim kritikama i nedostacima teorije centralnih naselja svakako se ističe činjenica da teorija nije primjenjiva za sva naselja. Osim toga, teorija se kritizira i zbog ekonomskog determinizma koji ne uzima u obzir određene povijesne činitelje, a koji mogu utjecati na određene obrasce naselja. Statičnost teorije ogleda se u nemogućnosti davanja određenih odgovora na promijenjene društvene ili gospodarske uvjete. Opširnije o kritici i još nekim nedostacima navedene teorije u: MICHAEL PACIONE, *Urban Geography: A Global Perspective*, Routledge, Abingdon, 2005., str. 169-172. O određenim odstupanjima u Christallerovoj teoriji te o tzv. "legitimnoj anomaliji" usp. GORDAN RAVANČIĆ, "Urban Settlements (*oppida*) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk: Topographical Situation and Local Organization within the Feudal Manor", u: IRENA BENYOVSKY LATIN - ZRINKA PEŠORDA VARDIĆ (pripr.), *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., str. 200.

8 Usp. L. J. KING, *Central Place Theory*, str. 14; N. BUDAČ, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, str. 15.

odlike za proučavanje centraliteta tijekom srednjega vijeka. Tomu se još pridodaju samostani, posebno oni u gradovima, te mjesta hodočašća. Kao određeni pokazatelji gospodarskoga centraliteta mogu se navesti sajmovi, obrti u gradovima i njihova rasprostranjenost u okolini, ali također i gradski novac ili gradske mjere. Poseban oblik centraliteta predstavljale su i utvrde. Među najpouzdanija mjerila centraliteta ubrajaju se upravne funkcije, kao što su središta županija i vlastelinstava, te sudska funkcija. U konačnici, utjecaj je dolazio iz grada kao kulturnoga središta.⁹

U bosansko-hercegovačkoj historiografiji teorija centraliteta još uvijek nije toliko zastupljena u istraživanju urbane povijesti. Kada je u pitanju srednji vijek, u hrvatskoj historiografiji već postoji nekoliko radova u kojima je teorija centraliteta iskorištena za prikaz urbane povijesti određenih gradova. U tom pogledu teoriju centraliteta u hrvatskoj historiografiji srednjega vijeka uvelo je već navedeno djelo Nevena Budaka *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća)*. Osim ovoga djela, važni su još neki radovi. Tako se ističe rad Mladena Ančića o razvoju Knina tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka,¹⁰ te rad Franje Pajura o Vrbovcu kao centralnom naselju.¹¹ Također, vrijedni su i radovi Gordana Ravančića o srednjovjekovnom Vinodolu,¹² te rad Hrvoja Kekeza o utvrđenim gradovima knezova Babonića u srednjem i donjem Pounju.¹³ Kada je riječ o srednjovjekovnoj Bosanskoj Banovini ili Kraljevstvu, slika nije ista pa će se kroz ovaj rad

---

9 N. BUDAK, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, str. 16-18.

10 MLADEN ANČIĆ, "Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, Zadar, 1996., str. 53-95.

11 FRANJO PAJUR, "Kako je Vrbovec postao središnje mjesto okolice", u: *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 42 (211), Zagreb, 2009., str. 61-76.

12 GORDAN RAVANČIĆ, "Topografija Vinodola i teorija centraliteta (Vinodol u djelu Mihe Barade)", u: *Povijesni prilozi*, 40, Zagreb, 2011., str. 71-80; G. RAVANČIĆ, "Urban Settlements (*oppida*) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk: Topographical Situation and Local Organization within the Feudal Manor", str. 189-207.

13 HRVOJE KEKEZ, "Fortified Towns of the Babonić Counts in Central and Lower Pounje as Non-agrarian Settlements (13th-14th Centuries)", u: IRENA BENYOVSKY LATIN - ZRINKA PEŠORDA VARDIĆ (prir.), *Towns and Cities of the Croatian Middle Ages. Authority and Property*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2014., str. 157-187.

pokušati ukazati na određeni primjer u kojima se teorija centraliteta može primijeniti.

Visoko kao središte centralnih funkcija

U prikazu razvoja neagrarnih naselja na području srednjovjekovne Slovenije, odnosno do kraja 13. stoljeća, Miha Kosi naglasio je da se prilikom definiranja naselja kao urbanih ključni značaj ogleda u njihovim glavnim funkcijama. Među takvim funkcijama ističu se političke, administrativne, vojno-obrambene, kultno-religijske, trgovačke, pravne, kulturne, obrazovne i slične.¹⁴ Polazeći od takvih postavki u daljnjem radu pokušat će se prikazati razvoj nekih važnih centralnih funkcija na području Visokog u srednjem vijeku.¹⁵ U pisanim izvorima Visoko se prvi put spominje 1355. godine kada je u tome mjestu bosanski ban Tvrtko, zajedno sa svojim bratom Vukom i majkom Jelenom, Dubrovčanima dao zaštitu i slobodu kakvu su uživali i za vrijeme njegova strica, bana Stjepana II.¹⁶ Sam spomen

---

14 Citirano prema: H. KEKEZ, "Fortified Towns of the Babonić Counts in Central and Lower Pounje as Non-agrarian Settlements (13th-14th Centuries)", str. 170-171.

15 Povijest srednjovjekovna naselja na području današnjega Visokog relativno je dobro poznata jer je mjesto imalo vrlo važnu ulogu u Bosanskom Kraljevstvu. Pojedini radovi o srednjovjekovnom Visokom pojavili su se već krajem 19. stoljeća, ali bez veće znanstvene vrijednosti. Među takvim radovima mogu se navesti sljedeći: ĐORĐE STRATIMIROVIĆ, "Grad Visoki", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2/1891., str. 220-221; ĆIRO TRUHELKA, *Naši gradovi, opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine uz 96 slika*, J. Studičke i dr., Sarajevo, 1904., str. 93-94. Među ostalim starijim radovima o srednjovjekovnom Visokom mogu se navesti sljedeći: JULIJAN JELENIĆ, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Tisak i naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo, 1906.; HAMDİJA KREŠEVLJKOVIĆ, *Visoko*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1934., str. 14-20; MILENKO FILIPOVIĆ, "Visočka nahija", u: *Srpski etnografski zbornik*, 43, Beograd, 1928., str. 191-279; ĐOKO MAZALIĆ, "Visoki - bosanski grad srednjeg vijeka", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 9, Sarajevo, 1954., str. 227-253. Ponajbolji prikaz Visokog tijekom srednjega vijeka, ali i starijih razdoblja, može se naći u djelu koje je objavio Pavao Anđelić zajedno s Ivom Bojanovskim, Borivojem Čovićem i Brunislavom Marijanovićem 1984. godine. Usp. PAVAO ANĐELIĆ, "Srednji vijek - doba stare bosanske države", u: PAVAO ANĐELIĆ I DR. (prir.) *Visoko i okolina kroz historiju, Prehistorija, antika i srednji vijek*, I., Skupština opštine Visoko, Visoko, 1984., str. 101-310.

16 Na kraju navedene isprave stoji sljedeća datacija "Data et acta in nostro castro Vizocka uocatum". TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae*,

Visokog 1355. godine jasno upućuje na to da je ovo naselje i ranije postojalo. Postoji vjerojatnost da se upravo naselje Bosna, koje se spominje u nekoliko isprava bana Stjepana II., veže uz područje Visokoga. Naime, ban je 1334. godine izdao ispravu Dubrovčanima u kojoj se navodi kako su njihovi trgovci podmirili sve dugove. Na kraju ove isprave navodi kako je "dana u Bosni u našoj kuriji".¹⁷

Podgrađe ispod Visokog prvi put u izvorima zabilježeno je 1362. godine, a njegov spomen ponovo je vezan uz Dubrovčane, koji će se tijekom sljedećih godina na tom području sve više zadržavati. Podvisoki je u sljedećim godinama postao vrlo važno trgovačko mjesto. Po svemu sudeći, u Visokom je najprije došlo do formiranja dubrovačke naseobine. Zna se da su Dubrovčani na tom trgu prisutni od 1382. godine, ali u vrlo malom broju. Visoko se u izvorima sve češće javlja od kraja 14. stoljeća, i to ponajprije zahvaljujući djelatnosti domaćih ljudi. Upravo za Visoko vezan je i slučaj Milaša Radomirića, domaćega čovjeka trgovca, koji je 1392. godine stekao dubrovačko građanstvo. Nekoliko godina kasnije, Milaš je umro te je ostavio oporuku koja je sastavljena u njegovoj kući u Visokom. Iz nje je vidljivo kako je Milaš trgovao različitom robom, srebrom, kožom, voskom, a ono što je posebno važno jest to da je ostavio kapital u iznosu od 1183 dukata i četiri groša.¹⁸

Kada je u pitanju gospodarska aktivnost Visokog, može se reći kako je ona najaktivnija tijekom prvih trideset godina 15. stoljeća. Naime, tijekom toga razdoblja zabilježene su brojne aktivnosti domaćih ljudi gdje su posebno važna njihova zaduženja. Tako se 1400. godine Sok Smilović iz Podvisokog zadužuje kod Nike Martinušića na iznos od

---

Dalmatiae et Slavoniae, sv. XII., Zagreb, 1914., str. 305. Usp. MILKO BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011., str. 43-44.

17 U ispravi koja je izdana na latinskom jeziku piše "Datum in Bossina in curia nostra". TADIJA SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X., str. 195-196. Usp. M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, str. 38-40. O toponimu Bosna, između ostaloga, usporedi MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2010., str. 45-46; te MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 217-223.

18 Usp. DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978., str. 63-64.

34 dukata i 27 groša.¹⁹ Slično čini i trgovac Pribil Andrijašević 1402. godine, samo se ovaj put radilo o iznimno velikom zaduženju kod Stjepana Lukarevića, a u pitanju je bilo 227 dukata i deset groša.²⁰ Godine 1405. registrirano je zaduženje Pribilova sina Brajka, koji se u dva navrata zadužuje, i to prvi put kod Mihe Lukarevića na iznos od 37 dukata i šest groša,²¹ a zatim kod Nikole Lukarevića na iznos od 42 dukata i deset groša.²²

Na znatno veći iznos (92 dukata) zadužio se 1419. godine Bjelut Pripković kod Radina Ilića.²³ Početkom 1427. godine Vlatko Gojaković

---

19 "Ego Socho Smiloouich de Sotuisochi confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Nicho de Martinussio ducatos treginta quatuor auri et grossos viginti septem usque ad duos menses proxime futuros." ESAD KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2017., str. 47.

20 "Ego Pribil Andreasseuich mercator in Poduisochi confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Stephano de Lucharis ducatos auri ducentos et viginti septem et grossos X usque ad III menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Ser Marinus de Chaboga judex et Ruschus magistri Christofori testis." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 52.

21 "Ego Braicho filius Pribilli Andriasseuich de Sub Vissochi confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Michaeli de Lucaris ducatos treginta septem auri et grossos sex usque ad tres menses proxime futuros. Et sit de presenti viazio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Ser Marinus de Bona judex et Ruschus magistri Christofori testis." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 66.

22 "Ego Braichus filius Pribilli Andriasseuich de Poduisocho confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Nicholao de Lucharis ducatos auri quadraginta duos et grossos X et perulos XV usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viazio. Et si ultra etc. Renuntiantes etc. Ser Marinus de Chaboga judex et ser Johannes B. de Menziis testis." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 68.

23 "Ego Bieluth Pripchouich habitator in Sub Visochi confiteor quod super me et super omnia bona mea obligo me dare et soluere Radino Illich ducatos auri nonaginta duos ad rationem grossis triginta quinque cum dimidio singulo pro ducato usque ad tres menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Ser Marinus Ja. De Gondola judex et Ruschus magistri Christofori testis." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 77.

zadužio se kod Radoslava Utješinovića na iznos od 95 dukata na rok od godinu dana.²⁴ Na isti rok zadužio se i Milak Ostojić kod Tomaša Dobrića Nalića u iznosu od 103 dukata,²⁵ a također, Milak se isti dan zadužio i kod Luke Junija Bunića na iznos od 154 perpera.²⁶

U sljedećim godinama domaći ljudi su se također zaduživali kod Dubrovčana. Međutim, značajna je činjenica da od početka 15. stoljeća sve više Dubrovčana boravi na području Visokog, što je navelo D. Kovačević-Kojić na zaključak kako se od 1412. godine formira dubrovačka naseobina u Visokom, a koja će ostati aktivna sve do 1433. godine. U navedenom razdoblju od dvadesetak godina, kako navodi D. Kovačević-Kojić, u Visokom je boravilo 370 Dubrovčana, ali ipak treba naglasiti kako se većina njih u sačuvanim izvorima spominje samo jednom, dok su neki od njih boravili i po nekoliko godina. Nestanak dubrovačke kolonije u Visokom doveo je do formiranja naseobine u Fojnici.²⁷

Iako Visoko nije imalo niti jednog rudnika, ovo je područje postalo vrlo važno trgovačko središte jer se na njemu uvelike trgovalo sre-

---

24 "Ego Vlatchus Goiacouich de Poduisochi confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me dare et soluere Radoslao Utisenouich aurifici ducatos auri nonaginta quinque usque ad unum annum proxime futurum. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Cum pacto quod ubiquam locorum realiter et personaliter cogi, compelli et conueniri et detineri possit etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 105.

25 "Ego Migliach Ostoich de Sot Visochi confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me dare et soluere Tomasino Dobrich de Nale ducatos auri centum tres usque ad unum annum proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 144.

26 "Ego Migliach Ostoich de Sot Visochi confiteor quod super me et super omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Luce Junii de Bona yperperos centum quinquaginta quatuor usque ad duos menses proxime futuros. Et sit de presenti viagio. Et si ultra etc. Renuntiando etc. Judex ser Nicola Jo. de Poza et Ruschus magistri Christofori testis." E. KURTOVIĆ, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne, I., Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*, str. 144.

27 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 65; DESANKA KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knjiga 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 13, Sarajevo, 1961., str. 66-67.

brom, ali i olovom. Rude su, naime, pristizale iz obližnjih srednjo-bosanskih rudnika te iz Olova.²⁸ Na to ukazuju i ugovori u kojima je zabilježen prijevoz različite robe od Dubrovnika do Podvisokog, a koje smo prikazali u prethodnim redcima.

Iako su isprave u Visokom izdavali ban Stjepan II. i ban Tvrtko, treba reći kako je ovaj grad u tom pogledu posebnu važnost dobio tek od početka 15. stoljeća kada je Stjepan Ostoja od njega učinio svoju glavnu rezidenciju. On je u Visokom izdao nekoliko vrlo važnih isprava među kojima se može istaknuti ona iz 1404. godine u kojoj je dana sloboda trgovanja mletačkim trgovcima. Također, kralj Tvrtko II. je tijekom svoje dvije vladavine u nekoliko navrata stolovao u Visokom, pa je tako 1422. godine i on izdao povelju o slobodi trgovanja mletačkih trgovaca.²⁹

Visoko je početkom 15. stoljeća postalo vrlo važno političko sjedište. U Visoko su stizala brojna strana poslanstva, ne samo Dubrovčana nego i ostalih dalmatinskih gradova, a kasnije i Mlečana. Osim toga, u njemu borave i brojni velikaši kako se može vidjeti iz sačuvanih izvora. Naime, kralj Ostoja u prisutnosti Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Sandalja Hranića i Pavla Radinovića izdaje 1402. godine ispravu kojom potvrđuje stare te daje nove povlastice Trogiranima i Šibenčanima.³⁰ Koliku je važnost imalo Visoko svjedoči i činjenica da je u njemu održan sabor u travnju 1404. godine na kojem je smijenjen kralj Ostoja.³¹

Tijekom prvih desetljeća 15. stoljeća Visoko je postalo ne samo političko, nego i važno gospodarsko središte, što se najbolje može uočiti prema količini robe koja je tada stizala u Visoko ili Podvisoki. Tako D. Kovačević-Kojić navodi da je tijekom prvih tridesetak godina 15. stoljeća u Podvisoki uvezeno samo tkanina 58 tovara, zatim 73 tovara tkanina s drugom robom odnosno mrčarijama, ali i 635 tovara soli. Uvoz tkanina iznimno je važan jer to pokazuje kako se Podviso-

---

28 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 66.

29 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 65-66; MARKO ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1996., str. 312.

30 M. ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, str. 79.

31 MIHAILO J. DINIĆ, *Državni sabor srednjevekovne Bosne*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja knjiga CCXXXI, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija knjiga 13, Beograd, 1955., str. 25-26.

ki razvio u snažno potrošačko mjesto. Budući da je na tom području u to vrijeme nastala i velika dubrovačka naseobina, a prema sačuvanim izvorima brojni su Dubrovčani ovdje imali svoje kuće i radnje, s vremenom se izgradila i trgovačka četvrt. U jednoj oporuci iz 1421. godine navodi se i pojam varoš za Podvisoki.³² Osim toga, treba navesti i činjenicu da se u Visokom nalazila i carinarnica u kojoj se navode isključivo carinici bosanskoga kralja.³³

Osim navedenoga, treba kazati da je područje Visokog bilo i važno crkveno središte.³⁴ Naime, u historiografiji su već izrečena različita mišljenja po pitanju osnivanja franjevačkog samostana na području Visokog, odnosno u Milima. Tako je D. Kovačević-Kojić na temelju dubrovačkih izvora nastojala dokazati kako su na tom području postojala dva franjevačka samostana i to jedan samostan sv. Nikole u Milima, a drugi bi bio samostan u Podvisokom koji se u izvorima javlja od 1414. godine. Autorica ističe kako su Dubrovčani jasno razlikovali ova dva samostana što se najbolje može vidjeti prema njihovim darovima koje su ostavljali franjevcima u navedenim samostanima.³⁵ Historiografija još uvijek nije odgovorila kada su točno podignuti ovi samostani.³⁶ Za samostan sv. Nikole u Milima s

---

32 Naime, ovo je najraniji spomen pojma varoši u srednjovjekovnoj Bosni. Tako jedan Dubrovčanin u oporuci ostavlja svoju kuću u varoši u Podvisokom "posta in varos de Sovisochi". Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 136.

33 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 66, 70.

34 Ne ulazeći detaljno u raspravu o postojanju i djelovanju Srebreničko-visočke biskupije, jer brojna pitanja još uvijek nisu odgovorena, ipak njezin spomen u izvorima iz 15. stoljeća govori o važnosti Visokog u to vrijeme. O Srebreničko-visočkoj biskupiji usp. DOMINIK MANDIĆ, "Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti", u: MIROSLAV AKMADŽA (prir.), *Dominik Mandić. Sabrana djela*, sv. IV., Hercegovska franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica Mostar, FRAM-ZIRAL, Mostar, 2013., str. 509-521.

35 Usp. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 284-286.

36 U dosadašnjem radu, kao što se moglo vidjeti, gospodarska aktivnost Visokog bila je vrlo velika, a posebno od kraja 14. stoljeća. Ukoliko se prihvate teze D. Kovačević-Kojić o postojanju dva franjevačka samostana na području Visokog, to bi odgovalo postavkama koje je još davno predstavio mađarski povjesničar Erik Fügedi istražujući ulogu prosjakih redova u procesu urbanizacije na području srednjovjekovne Mađarske. Tako se iz Fügedijevog istraživanja može zaključiti kako je gospodarska aktivnost nekoga mjesta,

velikom se sigurnošću može reći kako ga je podigao ban Stjepan II. Kotromanić. Osim toga, pretpostavlja se da je na tom mjestu ranije postojala crkva sv. Kuzme i Damjana koja se spominje 1244. godine u ispravi kralja Bele IV. i to kao posjed Bosanske biskupije. Samostan sv. Nikole u Milima postao je mjesto gdje su pokopani Stjepan II. ali i Tvrtko I., a osim toga, postao je i mjestom krunjenja bosanskih kraljeva. Prema M. Ančiću samostan sv. Nikole u Milima bio je ujedno i prvi franjevački samostan koji je podignut na području Bosne.³⁷ Uz postojanje franjevačkoga samostana na tom području, treba navesti da je u obližnjem mjestu Moištre zabilježeno postojanje hiže pripadnika Crkve bosanske.³⁸

Iz svega što je do sada navedeno o prošlosti srednjovjekovnoga Visokog ili Podvisokog može se ustvrditi kako je na tom području nastalo naselje urbanoga tipa. Uzimajući u obzir navedene postavke da su u određivanju urbanog naselja od ključne važnosti određene funkcije ili drugim riječima postojanje "preteka važnosti" određenih političkih, društvenih, gospodarskih, vjerskih, upravnih i drugih funkcija na određenom mjestu i u određeno vrijeme, vrlo se lako može razabrati što od navedenih funkcija postoji na području srednjovjekovnog Visokog.

U povijesnim izvorima tijekom srednjega vijeka Visoko se javlja najprije kao važno upravno i političko središte. Činjenica da su u Visokom povelje izdali ban Stjepan II., a nakon njega i ban Tvrtko, govori

---

između ostaloga, i u određenoj vezi s brojem samostana prosjačkih redova, dominikanaca i franjevaca. Usp. ERIC FÜGEDI, "La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie", u: *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 25, Pariz, 1970., str. 983-984. Svakako treba naglasiti da je ovu ideju prvotno predstavio Jacques Le Goff. Usp. JACQUES LE GOFF, "Apostolat mendiant et fait urbain dans la France medieval", u: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 23, Pariz, 1968., str. 335-352; JACQUES LE GOFF, "Ordres mendiants et urbanisation dans la France", u: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 25, Pariz, 1970., str. 924-946.

37 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, str. 215-217.

38 DOMINIK MANDIĆ, "Bogumilska crkva bosanskih krstjana", u: MIROSLAV AKMADŽA (prir.), *Dominik Mandić. Sabrana djela*, sv. III., Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica Mostar, FRAMZIRAL, Mostar, 2013., str. 252-254. Osim toga, u Moištru je kralj Tvrtko izdao povelju Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću dodjeljujući mu titulu velikog vojvode bosanskog. LJUDEVIT TALOCI (THALLÓCZY), "Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 9, Sarajevo, 1897., str. 183-191.

kako je Visoko sredinom 14. stoljeća imalo vrlo važnu ulogu. U navedenim poveljama jasno se naglašava kako su izdane na dvoru, što znači da su barem neko vrijeme tu stolovali bosanski vladari. Takvo što potvrđuju i izvori s početka 15. stoljeća kada je Visoko postalo prava kraljevska rezidencija u kojemu su se duže vremena zadržavali bosanski kraljevi kao što su Stjepan Ostoja i Tvrtko II. Tvrtković. U nekoliko navrata, navedeni vladari izdavali su povelje i potvrđivali povlastice stranim trgovcima.

Iz povijesnih izvora može se vidjeti da se Visoko javlja pod različitim nazivima, uz bilježenje pojma Visoko, spominje se i Podvisoki koji se u izvoru iz 1421. godine spominje i pod pojmom varoš. Ono što je vrlo važno istaknuti, a što je prava rijetkost kada su u pitanju urbana naselja srednjovjekovne Bosne, jest činjenica da se Visoko javlja i pod nazivom grad, odnosno *civitas*.

Ako imamo na umu vrlo dobre postavke N. Klaić, a koje polaze od činjenice da je gospodarski činitelj ipak najvažniji faktor koji utječe na stvaranje urbanih naselja,³⁹ vrlo se lako može uvidjeti kako se tijekom srednjega vijeka Visoko u najranijim povijesnim izvorima javlja u okviru poslovnih djelatnosti. Posebno je važno istaknuti kako se na području Visokog formirala vrlo važna dubrovačka naseobina, koja je potrajala dvadesetak godina. Pri tome treba kazati kako su na području Podvisokog brojni Dubrovčani imali svoje kuće i radnje, što je dodatno doprinijelo izgradnji naselja. Naime, oni su se tijekom dužeg niza godina bavili uvozom različite robe, ali i izvozom, i to u prvom redu srebrom.

Osim navedenih upravnih i gospodarskih funkcija koje su se razvile na području Visokog, treba spomenuti i vjerske. Bez obzira koliko je samostana bilo podignuto na tom području, treba naglasiti kako je njihova uloga bila iznimno važna. Štoviše, ukoliko je suditi prema izvorima, samostan sv. Nikole postao je mjesto u kojemu se obavljala funkcija krunjenja bosanskih vladara. Njegova važnost bila je i u tome što su se u njemu sahranjivali bosanski vladari, kako se to navodi za Stjepana II. i Tvrtka I. Po svemu sudeći, samostan je imao veoma velik utjecaj i u društvenom životu toga kraja, jer upravo

---

39 NADA KLAIĆ, "Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka", u: FIKRET IBRAHIMPAŠIĆ (ur.), *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Muzej grada Zenice, Zenica, 1973., str. 43.

mnogi Dubrovčani često ostavljaju značajne darove ovome samostanu. Određeni utjecaj na tom području zasigurno je imala i hiža u Moištri.

Visoko u srednjem vijeku i teorija centralnih naselja

Već je spomenuto kako se Christallerova teorija centraliteta prikazuje kroz određena načela u prostornoj raspodjeli naselja. Teorija centralnih naselja na području srednjovjekovnoga Visokog mogla bi se primijeniti kroz dva načela. Prvo od njih je administrativno ili upravno, odnosno K=7 načelo koje se temelji da na određenom području postoji šest lokalnih centara podčinjenih većem regionalnom centru. Svakako, treba naglasiti kako neočuvanost domaćih izvora na području srednjovjekovne Bosne uvelike otežava proučavanje ove problematike, jer bi upravo takvi lokalni izvori mogli najbolje prikazati u kakvom je odnosu bilo Visoko s okolnim naseljima. U navedenoj knjizi *Visoko i okolina kroz historiju*, Pavao Anđelić obradio je dio koji se odnosi na Visoko u srednjem vijeku, te pod jednim naslovom *Srednjovjekovni gradovi u okolini Visokog* navodi pet naselja koja su se nalazila u okolini Visokog, a to su Gradina u selu Kopači, Sebinjski grad, Čajanski grad u Gračanici ili Čajangrad, Grad kod sela Dobrinja i Stari grad Bedem u selu Goduši.⁴⁰

Među navedenim lokalitetima najpoznatiji je Čajangrad, koji se nalazi oko 12 km sjeverno od srednjovjekovnoga Visokog, danas smješten između naselja Veliko i Malo Čajno. Čajangrad je po svemu sudeći bio podignut kao utvrda koja je trebala nadzirati put između Visokog i Kraljeve Sutjeske odnosno Bobovca. U samom podnožju utvrde nalazilo se srednjovjekovno groblje sa stećcima te grobnica kaznaca Nespine. Osim toga, u tradiciji se spominje i crkva u podnožju utvrde, na što bi mogao ukazivati lokalitet Crkvenište. Važnosti naselja donekle pridonosi i toponim Kraljevo guvno, pa sve navedeno u konačnici ukazuje da je ovo mjesto imalo određenu aktivnost tijekom srednjega vijeka, iako pisana vrela o tome ništa ne govore.⁴¹ Za razliku od Čajangrada, usput rečeno, na ovom lokalitetu arheološka istraživanja počela su tek u novije vrijeme pri čemu rezultati istraživanja još uvijek nisu objavljeni, o ostalim spomenutim naseljima zna se veoma malo, a razlog je upravo nedostatak pisane

---

40 Usp. P. ANĐELIĆ, "Srednji vijek - doba stare bosanske države", str. 184-187.

41 Usp. P. ANĐELIĆ, "Srednji vijek - doba stare bosanske države", str. 185-186.

građe kao i sustavnih arheoloških istraživanja. Tijekom 20. stoljeća arheološka istraživanja uglavnom su vršena na dva najpoznatija lokaliteta, a to su na starom srednjovjekovnom gradu Visokom i lokalitetu Mile u Arnautovićima. Ostala spomenuta naselja, iako, kao što je navedeno nisu vršena arheološka istraživanja, povjesničari i arheolozi smještaju u razdoblje kasnoga srednjeg vijeka. Naselja su uglavnom označena kao utvrde, na što upućuju ruševine njihovih zidova i kula. Donekle sigurniji zaključak o datiranju ovih naselja u srednji vijek mogu potvrditi nekropole stećaka koje se nalaze u blizini ovih naselja. Zanimljivo je primijetiti kako su sva navedena naselja smještena kružno u odnosu na stari grad Visoko. Kao što je već spomenuto Čajangrad je smješten sjeverno od Visokog, Stari grad Bedem ili kako se još naziva, Kula, Kuline, Grad ili Gradina, nalazi se južno od Visokog i udaljen je oko 5 km. Utvrda Grad kod sela Dobrinja smještena je sjeverozapadno od Visokog na udaljenosti od oko 9 km. Istočno od staroga grada Visoko na udaljenosti oko 4 km nalazi se utvrda Gradina u mjestu Kopači, te u konačnici Sebinjski grad, smješten sjeverozapadno od Visokog, a udaljen je oko 20 km.⁴²

Iako Christallerova teorija centraliteta naglašava šest naselja koja su smještena simetrično u prostoru, treba naglasiti kako kod ove postavke postoje određena odstupanja s obzirom na dana geografska obilježja prostora te se nazivaju "legitimnom anomalijom".⁴³ Na području Visokog, odnosno u njegovoj okolini, kao što se moglo vidjeti nalazilo se pet naselja ili utvrda. Svakako treba istaknuti kako ova naselja nisu jedina koja se spominju u okolini Visokog. Mile, Biskupići i srednjovjekovno Moištre ubrajaju se u mjesta koja su imala vrlo važnu ulogu u neposrednoj blizini Visokog. Iz navedenoga može se zaključiti kako je Visoko u srednjem vijeku zajedno s okolnim naseljima činilo međusobno povezanu administrativnu cjelinu, pri čemu se Visoko ističe kao naselje s najvećim stupnjem centraliteta.

No, osim administrativnog načela prostorne distribucije naselja, po svemu sudeći na područje Visokog može se primijeniti i prometno ili $K=4$ načelo. Naime, ukoliko se pogleda razmještaj naselja u okolini

---

42 Usp. P. ANĐELIĆ, "Srednji vijek - doba stare bosanske države", str. 184-187, 189-192.

43 O "legitimnoj anomaliji" s uputama na literaturu više u: G. RAVANČIĆ, "Urban Settlements (*oppida*) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk: Topographical Situation and Local Organization within the Feudal Manor", str. 200, te posebno bilješka 41.

Visokog, lako se može uočiti kako se njihov položaj nalazi na važnim prometnim pravcima koji su povezivali Visoko s okolnim područjima. Karavanski put koji je išao od juga prema Visokom prolazio je pokraj spomenutog naselja Bedem ili Grad. Zidine tog naselja kao i ostatci kula upućuju na obrambenu ulogu ovoga naselja, ali i kontrolu navedenoga puta. Slično se može ustvrditi i za ostala naselja. Put prema istočnim područjima prolazio je kroza spomenuto naselje Gradina u mjestu Kopači. Ovaj je put očito povezivao Visoko s područjem Vrhbosne. Već je spomenuto da se sjeverno od Visokog nalazi Čajangrad. Ova utvrda nadzirala je put koji je povezivao Visoko sa Sutjeskom i Bobovcem. Na sjeverozapadu nalazio se spomenuti Sebinjski grad za kojeg Anđelić ističe da je mogao kontrolirati važan put između Visokog i doline Lašve.⁴⁴ Naravno, i u ovom prometnom načelu, kao i u prethodnom, prostorna distribucija ne odgovara Christallerovom idealnom šesterokutu, pa se i u ovom slučaju moguće pozvati na "legitimnu anomaliju" u vidu izdužene visoke doline.

U konačnici, vrijedi se osvrnuti na još jednu važnu stvar koja je vezana uz Christallerovu teoriju centralnih naselja ali i gospodarsku aktivnost Visokog. Naime, teorija naglašava kako oko svakog naselja većeg stupnja centralnosti ili oko regionalnog centra, postoji trostruki prsten njegova utjecaja. Prvi krug obuhvaćao je naselja udaljena između 15 i 25 kilometara, drugi između 30 i 45, a treći između 60 i 70 kilometara. Istraživanja povjesničara pokazala su da je, zapravo, raspon utjecaja određenoga lokalnog centra iznosio oko 30 do 45 kilometara, što je bilo područje koje je trgovac ili putnik mogao prijeći u jednom danu.⁴⁵ Kada se navedene udaljenosti primijene na naselja koja su smještena u okolici Visokog, može se vidjeti kako su te udaljenosti, osim Sebinjskog grada, manje od 15 kilometara ili dvije budimske milje. Naime, navedena udaljenost ne umanjuje gospodar-

---

44 O putevima na području Visokog usp. P. ANĐELIĆ, "Srednji vijek - doba stare bosanske države", str. 185, 302-303.

45 Navedene udaljenosti u kilometrima svojevremeno je mađarski povjesničar András Kubinyi primijenio na području Mađarske ali je pri tome udaljenost izrazio budimskim miljama. Navedene udaljenosti u kilometrima odgovaraju udaljenostima nešto više od 2, 4 i 8 milja. O tome, kao i o primijeni trostrukoga prstena utjecaja naselja u Varaždinu usp. N. BUDAČ, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, str. 83-84, te za područje Vinodola, odnosno područja kojim su vladali Krčki knezovi usp. G. RAVANČIĆ, "Urban Settlements (*oppida*) of Vinodol under the Rule of the Counts of Krk: Topographical Situation and Local Organization within the Feudal Manor", str. 201-207.

sku važnost koju je Visoko imalo u srednjem vijeku. Štoviše, prema sačuvanim izvorima lako se može vidjeti kako su Visoko i njegovo podgrađe najčešće odredište trgovaca. Veliki dio karavana koji odlazi prema središnjoj Bosni uglavnom završava u Visokom. Činjenica da su Dubrovčani u njemu imali snažnu naseobinu tijekom dvadesetak godina također govori o gospodarskoj važnosti Visokog.⁴⁶ Na temelju toga moglo bi se zaključiti kako se Visoko, barem od kraja 14. stoljeća, razvilo u snažan gospodarski centar. Štoviše, uzimajući u obzir da naselja u okolini Visokog nisu bila udaljena više od jednoga dana hoda, može se zaključiti i to da je Visoko bilo uključeno u lokalnu razmjenu. Kao što je već naglašeno pisani izvori ne spominju ostala mjesta, što opet, u konačnici, može ići u prilog tvrdnji o Visokom kao središtu lokalne razmjene, jer su i naselja u okolini morala biti osigurana s robom.

Uzimajući u obzir sve navedeno može se izvesti sljedeći zaključak. Tijekom srednjega vijeka Visoko je postalo mjesto u kojem su se razvile vrlo važne centralne funkcije. Među navedenim funkcijama posebno se ističe ona gospodarskoga karaktera, što je ponajprije posljedica sačuvanih vrela. Od ostalih funkcija izdvaja se političko-administrativna, jer je Visoko tijekom vremena postalo sjedište bosanskoga vladara ali i mjesto održavanja sabora. Arheološki ostatci crkve, te postojanje, po svemu sudeći dva franjevačka samostana, a moguće je i sjedište biskupije, upućuje na to da je Visoko postalo i vrlo važno središte kultno-religijskih funkcija. Na temelju ruševina okolnih naselja može se zaključiti kako je Visoko s njima dijelilo vrlo važnu obrambenu funkciju. "Pretek važnosti" navedenih funkcija koje su se razvile na području Visokog i njegova podgrađa tijekom srednjega vijeka, utjecale su na to da njegovu urbanu sredinu izdvoje u odnosu na agrarno okruženje.

---

46 D. KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 66-69, 78; D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 66-70.

GORAN MIJOČEVIĆ

University of Mostar
Faculty of Humanities and
Social Sciences
E-mail: goran.mijocevic@ff.sum.ba

Original scientific article
Received: 28 February 2020
Accepted: 10 June 2020

Development of urban settlements in the Kingdom of Bosnia - case study Visoko

Summary

The article seeks to show development of the urban settlement in the area of medieval Visoki and its suburb which is known as Podvisoki. It tracks development of the settlements in the period from the 13th to 15th century. In the mentioned period Visoko became one of the most important centers of the Kingdom of Bosnia. In the first three decades of the 15th century the settlement reached the peak of its development not only in the economic and social sense but also political since Bosnian rulers built their palace in Visoko and stayed there from time to time. Overview of the urban development of Visoko is observed through the well-known theory of central settlements or theory of centrality, for which it can be said that it has been neglected in the Bosnian-Herzegovinian medieval studies. Special emphasis is put on the importance of spatial distribution of settlements in the vicinity of Visoko, as well as on the importance of certain social functions which were developed in Visoko and set it apart from the environment as the urban place.

Keywords: Middle Ages; Visoko; urbanization; theory of centrality.

Fra Grgo Martić kao posrednik između Katoličke Crkve i osmanlijske vlasti u neobjavljenim ljetopisima Franjevačkoga samostana Kreševo

MILO JUKIĆ
Kreševo
E-pošta: milo.malum@gmail.com

UDK: 272-789.32/33(497.6 Kreševo)
94(497.6)
929 Martić G.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. listopada 2019.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

Gotovo čitavo 19. stoljeće u Bosni i Hercegovini, sve do uspostave austrougarske vlasti, obiluje turbulencijama izazvanim slabljenjem Osmanskoga Carstva i težnjama onodobnih europskih sila da, koliko je to moguće, riješe probleme izazvane takvim stanjem i zbivanjima. Porta na razne načine, ponajprije zakonskim uredbama (Hatišerif od Gülhane 1839., Hatihumajun 1856.) pokušava riješiti probleme, ali nedostaje volje i snage za njihovu provedbu pa su rezultati gotovo neznatni, a položaj katolika i Katoličke Crkve sve je nezavidniji.

Fra Grgo Martić je, kao agent Franjevačke provincije Bosne Srebrene u Sarajevu, više puta bio posrednikom između osmanskih vlasti i Franjevačkoga samostana Kreševo.

---

* Rad je prezentiran u okviru simpozija "Andrićev Omerpaša Latas" (Bukurešt, 12.-14. listopada 2017.).

U djelovanju na tom planu intenzivno, kao član sarajevskoga Medžlisa (Vijeća), ali i privatno, u granicama mogućega i dopuštenoga, komunicira s predstavnicima vlasti, a za pomoć u rješavanju pojedinih sporova obraća se i diplomatskim predstavnicima drugih država koji su u određenim situacijama mogli ostvariti određeni utjecaj.

Takvi slučajevi detaljno su opisani u neobjavljenim samostanskim ljetopisima vođenim između 1864. i 1878. godine.

Cljučne riječi: fra Grgo Martić; Franjevački samostan Kreševo; ljetopisi; vezir; Sarajevo.

Uvod

Poznato je da su bosanski franjevci 1856. godine, po uzoru na Agenciju u Carigradu, u Sarajevu službeno utemeljili Agenciju, koja je u sljedećem razdoblju, sve do uspostave austrougarske vlasti, zastupala interese bosanskih franjevaca i njihovih samostana kod bosanskih namjesnika (vezira).

Iako bi se pod pojmom "agencija" mogao podrazumijevati čitav jedan administrativni aparat, u stvarnosti je sarajevsku franjevačku agenciju činio jedan čovjek, fra Grgo Martić.¹ Agencija je djelovala u sarajevskoj četvrti Latinluk, nastanjenoj uglavnom katolicima, gdje se nalazila i katolička crkva svetog Ante. Na koricama zapisnika navedeno je da je to "Agencija Redovničke Države i Naroda katoličkog u Bosni kod Carsko-osmanske Praviteljstvene Vlasti u Sarajevu pod pervim zastupništvom Fra Grge Martića Privremenog Agentu".² Fra Grgo je za agenta izabran između četvorice kandidata, a službeno se smatra da je Agencija utemeljena na inicijativu tadašnjega austrijskoga konzula dr. Dimitrija Atanackovića,³ iako se ideja o takvu

---

1 Opširnije o fra Grginu radu u Agenciji u: HAJRUDIN ČURIĆ, *Zapisnik Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu*, Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka, Naučno društvo SR BiH, Sarajevo, 1960.

2 AUGUSTIN ČIČIĆ, *Monografija o fra Grgi Martiću*, Tisak Narodne prosvjete, Zagreb, 1930., str. 13. O radu Agencije: *Isto*, str. 35.

3 JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, I., Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 286-288.

čemu spominje mnogo prije, a najkonkretnije 1853. godine u pismu fra Lovre Karaule tadašnjem provincijalu fra Andriji Kujundžiću.⁴

Najveći dio ovdje izložene građe potječe iz ljetopisa kreševskoga samostana. Iako je svaki franjevački samostan dužan voditi vlastitu kroniku (ljetopis), to u kreševskom samostanu tijekom nekoliko desetljeća 19. stoljeća iz nekog razloga nije rađeno. Prethodni ljetopis završava s 1827. godinom, a nanovo je započet tek 1873. godine, i to po fra Dominu Toliću, koji je dužnost ljetopisca obavljao do 1876. godine. Ljetopis potom, do veljače 1879. godine, nastavlja fra Stjepo Momčinović, nakon čega ga piše fra Danijel Ban. Prazninu u dobroj mjeri nadomješta ljetopis koji je od 1864. do 1888. godine privatno vodio fra Anđeo Šunjić.⁵

Službeni samostanski ljetopis paginiran je, a Šunjićev nije, pa ćemo se u bilješkama izvedenim iz njega referirati na mjesece i/li godine kako ih je on označavao.

Sigurno bi se našlo više građe da fra Grgo, plašeći se premetačine i odmazde osmanske vlasti, nije običavao uništavati pisma.⁶ Mnoga koja je slao sačuvana su i pronađena u ostavštini primatelja,⁷ ali je mnogo manje onih koja je primio od drugih.

Fra Grgine veze i utjecaji

Fra Grgo Martić bio je član sarajevskoga Medžlisa (Gradskoga vijeća), i to veoma aktivan, od nemuslimana svakako najaktivniji, a kao takav zastupao je ne samo katolike nego i sve druge kojima je to bilo

4 *Pisma bosanskih franjevaca* (priredio Željko Ivanković), Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 225.

5 Službeni samostanski kroničar donosi i događanja u svezi s iznenadnim razbolijevanjem fra Anđela Šunjića. Dogodilo se to u travnju 1874., dok je fra Anđeo bio župnik u Podhumu (Neretva), a tada je izabran za novoga kreševskoga gvardijana. U Konjicu mu se, međutim, prije nego je stupio na novu dužnost, dogodilo da "ga snadje nesreća i poludi", pa je iz Konjica, uz pratnju zaptija, doveden u kreševski samostan. Takvo što mu se, navodi ljetopisac, već događalo, i to dvaput, dok je u Đakovu studirao filozofiju te nešto kasnije, dok je u Italiji studirao bogosloviju. Vodili su ga raznim liječnicima, ali ništa nije urodilo plodom, da bi do ozdravljenja ipak došlo u studenom iste godine. *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, Arhiv Franjevačkoga samostana Kreševo, kutija 34, oznaka Ljet. 3, str. 87-88.

6 A. Čičić, *nav. dj.*, str. 14.

7 *Pisma bosanskih franjevaca*.

potrebno, o čemu je u literaturi već dovoljno rečeno.⁸ Iako su mnogi, zbog stalne težnje Osman Topal-paše⁹ da sve bude po njegovu, članove Medžlisa nazivali "evetašima" (tj. onima koji samo potvrđuju, bez stvarnoga utjecaja),¹⁰ fra Grgo je itekako imao utjecaja na pojedine događaje i znao ga je iskoristiti.

Osim utjecaja koji je imao kao član Medžlisa, fra Grgo nesumnjivo koristi i svoj ugled, a imao ga je ne samo među narodom i osman-skim dužnosnicima, nego i kod stranih diplomatskih predstavnika, koje često dovodi u Kreševo. Tako ljetopisac navodi kako fra Grgo 19. lipnja 1875. u samostan dolazi s austrijskim generalnim konzulom Teodorovićem,¹¹ a s njima je "njeki Bečanjin prezimenom Hunbert, koji sad stanuje u Rimu, kog Theodorović naziva Civilnim Papinim Kardinalom, a to valjda iz njege mržnje pram spomenutom Gospodinu i Papi, buduć on Katolik a Theodorović Srbin. Kažu onjem da je proputovao cielu Francuzku Kinu i Europu, i da je velik diplomatik, zbog koji je poslova po Bosni hodo jest nepoznato".¹² Godinu dana kasnije (25. srpnja 1876.) fra Grgo dolazi "...s' gospo. Jozipom Valdhartom Konzulom u Adrianopolu; koga Bečka vlada jest poslala da nagovori fratre i Catolike da Instancim pošalju na Cara radi posjednutja Bosnae..."¹³ Fra Grgo je u samostanu, jer je imao zdravstvenih problema, ostao tri tjedna. I sljedeće godine, 22. listopada, "jest dolazio fra Grgo Martić iz Sarajeva s' Konzulom Franceskim, te su išli u Visočicu u lov, a 24 (misli se na datum, 24. listopada, op. aut.) već su otišli na-

---

8 Opširnije u: SREĆKO M. DŽAJA, "Politički profil fra Grge Martića", u: *Bosna franciscana*, 4, Sarajevo, 1995., str. 57.

9 Osman Topal-paša vladao je od 1860. do 1869. godine. Opširnije o njemu u: A. ČIČIĆ, *nav. dj.*, str. 38-41. Evo kako ga vidi fra Anđeo Šunjić: "...sad ti P. Štioče promisli kakav taj čovik Osman Šerif Paša mora biti, jaču ti kazati jednom ričju, kesedžija, izjelica, gulioć, nie mu dosta bilo, da mu se dadne sva hazna Careva, uvijek mu je malo bilo, i sve mu je vrag nosio, u tudjemu nejma blagosova." *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodinova 1869., Arhiv Franjevačkoga samostana Kreševo, kutija 34, oznaka Ljet. 4.

10 J. JELENIĆ, *nav. dj.*, str. 220.

11 Vrlo vjerojatno je fra Grgo imao utjecaja i na činjenicu da je konzul Teodorović, odnosno austrijski konzulat, izdvajao velika financijska sredstva za katoličke škole u Bosni. O toj temi vidi: JAKO BALTIĆ, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754-1882.*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2003., str. 392-393.

12 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 94.

13 *Isto*, str. 115.

trag u Sarajevo."¹⁴ Također su dobro poznate njegove veze s đakovačkim biskupom Strossmayerom, koji je svoj utjecaj itekako koristio i za ostvarivanje vlastitih političkih ciljeva. Fra Grgo se nije libio moliti za pomoć ni druge velikodostojnike, kako crkvene, tako i svjetovne, što se najbolje vidi po akciji koju je poduzeo 1865. godine s ciljem izgradnje škole u Sarajevu, kada je molbenice poslao mnogima, od sultana Abdul-Aziza pa do talijanskoga kralja Vittoria Emanuela II.¹⁵

U svim tim aktivnostima fra Grgo je znao odrediti pravu mjeru, što u ono doba nije bilo nimalo lako, s obzirom na stalnu sumnjičavost osmanskih vlasti, pa i imajući u vidu iskustvo sudbine kolege mu fra Ivana Franje Jukića.¹⁶ "S pašama piti, a za raju raditi, prijateljevati s konsulima velikih vlasti, a ne izgubiti povjerenje carskih vezira, to bijaše velika i teška rabota", piše fra Grgin suvremenik Kerubin Šegvić.¹⁷ Ako je morao biti poslušan prema osmanskoj vlasti, imao se pravo, makar više potajno i u sebi, odnosno u granicama dopuštenoga, nadati svekolikoj pomoći zapadnih sila kršćanskom puku u Bosni, pa je tako i nastupao,¹⁸ a motivi mu nisu usko nacionalni i vjerski, odnosno katolički, nego su, kako Oton Knezović kaže u prikazu njegova pjesničkog rada, usmjereni na jedinstven narodni cilj: "...da (narod) spasi goli život i da izvojuje slobodu".¹⁹

Svakako treba spomenuti i podatak da se fra Grgo nije pridružio ostalim hercegovačkim franjevcima koji su 1844. godine napustili kreševski samostan i otišli u Hercegovinu, na Čerigaj kod Širokoga Brijega,²⁰ što je dovelo do toga da je, kako je, uz bilješku o smrti

---

14 *Isto*, str. 133.

15 A. Čičić, *nav. dj.*, str. 62.

16 O tome u: TUGOMIR ALAUPOVIĆ, "Ivan Frano Jukić (1818-1857)", u: *Biografije bosanskih franjevaca*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 231-338.

17 KERUBIN ŠEGVIĆ, "Život i djela fra Grge Martića", u: *Ljetopis JAZU za god. 1907.*, sv. 22, Zagreb, 1908., str. 86.

18 MARKO KARAMATIĆ, "Duhovni lik fra Grge Martića", u: *Bosna franciscana*, 4, Sarajevo, 1995., str. 72.

19 OTON KNEZOVIĆ, "Fra Grgo Martić", u: *Biografije bosanskih franjevaca*, Synopsis, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 631.

20 Zna se da je bilo pokušaja da se Martićeva odluka da ne ode u Hercegovinu promijeni. Usp. pismo fra Ante Vladića upućeno iz Guče Gore 17. kolovoza 1862. fra Grgi na Ponijevo: "U mnogoj mojoj egleni s kustodom Kraljevićem u Rimu, među ostalim reče mi, da će Tebe pozvat u ondašnju Kustodiju da se inkorporiraš i da Te svi onamo žele." *Pisma bosanskih franjevaca*, str. 557.

fra Andrije Kujundžića naknadno dopisao dr. fra Danijel Ban, "ostao skoro pust ovaj samostan u svom osoblju, jer uz gvardijana Kraljevića i druge oce odselio i novicijat mladeži sa meštrom. Ostalo samo nekoliko rođenih Hercegovaca. Dašto, da je taj odlazak u svakom pogledu prijeto propašću za ovaj samostan..."²¹ O razlozima zbog kojih je fra Grgo odlučio ostati u Bosni nema pouzdanih podataka.

Fra Grgo kao posrednik između vlasti i kreševskoga samostana

Loša komunikacija između vlasti i naroda, kako kršćanskoga i hrišćanskoga, tako i muslimanskoga, najbolje se ogleda u sporu oko gradnje zvonika i uporabe zvona ispred kreševskoga samostana.

Izgradnja zvonika pokraj samostanske crkve svete Katarine započela je 1872. godine, "pod upraviteljstvom Velečasnoga Otca fr. Mate Čondrića, za tada Državnika Bosanske Države", a 5. srpnja sljedeće godine stavljen je na vrh zvonika križ "od 15 okah", da bi se osam dana zvono prvi put oglasilo, pozivajući vjernike na pučku Misu²² (središnja Misa koja se slavi nedjeljom u 11 sati).

Dozvolu za gradnju dao je, prema ljetopiscu, tadašnji bosanski valija Mustafa Asim-paša²³ na molbu tadašnjega provincijala Bosne Srebrene, spomenutoga fra Mate Čondrića, inače člana kreševskoga samostana. Mustafa Asim-paša je, uz izdavanje dozvole, naložio fojničkom kajmakamu Ali-agi da ode u Kreševo i "njegovom vlastju priprieći Turcim branjenje zidanja Zvonika". Tijekom Ali-agina boravka u Kreševu tim povodom, u samostanu se, kako kaže ljetopisac, "trefio" i tadašnji austrougarski konzul Svetozar Teodorović,²⁴ mada će prije biti da je tu došao s namjerom davanja potpore franjevcima u toj stvari.

Dozvolu da u Kreševu, u samostanu, zazvone zvona dao je još prije toga Topal Šerif Osman-paša,²⁵ što je također izazvalo probleme u

---

21 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 73-74. Fra Andrija Kujundžić umro je 27. siječnja 1873. u Kreševu.

22 *Isto*, str. 75.

23 Mustafa Asim-paša vladao je od 7. studenoga 1872. do 17. studenoga 1873. Fra Anđeo Šunjić tvrdi da je bio "protivnik krstjana". *Kronološke bilješke o fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodinova 1873.

24 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 75.

25 Osman Topal-paša vladao od 1860. do 1869. godine. Opširnije o njemu u: A. Čičić, *nav. dj.*, str. 38-41.

odnosima samostana i kreševskih muslimana: "Ja sam uživo dobro povjerenje u Osman Topal-paše, a mazio me od svih drugih ljudi do zazornosti. Zamolim ga u to, da u manastiru Kreševu smijemo zvona dignuti ... Dadne nam to ... protestiraju kreševski Turci protiv zvona ... čuvši to paša, naredi da fratri samo u podne slobodno zvone ... bilo žena u turskoj mahali, koje su za ono vrijeme što se zvonilo, tukle u tepsije da se zvonjenje ne čuje."²⁶ Čičić navodi da je dozvolu da zvono zazvoni u Sarajevu, opet fra Grgi kao župniku, na Uskrs 1871. godine dao Hajdar-beg, poslan iz Carigrada da provede reforme u Bosni.²⁷

Fra Anđeo Šunjić u svome ljetopisu precizira²⁸ da je fra Mato Čondrić pokrenuo inicijativu za izgradnju zvonika zajedno s drugim franjevcima kreševskoga samostana, da su radovi 1872. godine dovedeni "do pola", a dovršeni u proljeće sljedeće godine te da su stajali više od 300 dukata, s tim da je od naroda sakupljeno oko 50 dukata, dok je ostatak novca osigurao samostan.

Kreševski muslimani, pritisnuti valijinom naredbom, dodatno istaknutom Ali-aginim dolaskom, "videći da nije kud, prišute se za neko vrijeme, dok se je Zvonik i dogotovio". Međutim, kad se zvono prvi put oglasilo, došlo je do velikih problema: "Ali kada je zvono š njega pobožni puk k službi Božjoj pozvalo, tad na novo od kriju šutnje skuppe se i načine Mazar, na Valiju Asim pašu, i pošalju u Banja Luku, gdi se je za tada Vezir bavio vraćajuć bjegunce koji su iz Krajine radi Turskog nasilja pribjegli bili u Austrijske Države."²⁹

I o ovome fra Anđeo Šunjić daje detaljniji opis, navodeći da su "Turci Mahaljani"³⁰ žalbu (tijekom kolovoza) uputili na nagovor Salih-age Rezaka iz Fojnice, navodeći "da ne mogu klanjati od zvona". U Banja Luku su žalbu poslali po nekom Salihu Krpi, koji je natrag, u Sarajevo, donio i vezirovu naredbu o zabrani zvonjenja.³¹

Iako je vezir bio najviši organ izvršne vlasti, očito je, barem na neko vrijeme, morao ustuknuti pa je odmah naložio Tahir-paši, svome na-

26 FRA GRGO MARTIĆ, *Zapamćenja (1829.-1878.)*, Zagreb, 1906., str. 47.

27 A. ČIČIĆ, *nav. dj.*, str. 42, 54-55.

28 *Kronološke bilješke o fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, svibanj 1872.

29 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 76.

30 Mahala je dio Kreševa u kojem i danas pretežno žive muslimani.

31 *Kronološke bilješke o fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodina 1873.

mjesniku u Sarajevu, da obustavi uporabu zvona u Kreševu. Da bi vezirova naredba bila provedena što lakše i bezbolnije, Tahir-paša "koristi" fra Grgu Martića, koji svojim, kreševskim fratrima 31. kolovoza u pisanoj formi objašnjava razloge.³²

Šunjić, pak, navodi da Tahir-paša nije odmah izvršio vezirovu naredbu "nego kad su mu Turci Mahaljani pokušili dobru svotu novcah, onda zovne P. o. fr. Grgu Martića meldžiza i Većila od sve Bosne te mu rekne: Valia naredjuje da se ono Zvono u Kreševu zastavi, odma ti naredi njima da zastave, ako netili poslušati ja ću poslat Tabor Askera".³³ Kreševski gvardijan je u to vrijeme bio fra Anto Musić.

Poštovani Otče Guardiane!

Nenadano i veleneugodno Vam jednu zapovied priobćavam: danas mi naredi Valin namjestnik Tahir Paša po zapoviedi Č. G. Vali Paše, ili da idem tamo ili da pišem da s tog novog zvonika skinete zvona, i prinesete na ono mjesto gdi su prie zvonila, ili zaustavite zvonjenje dok Vam se iz Carigrada dozvoljenje ne dobie. Za dobiti pako potribito zvonjenju dopusćenje isti mi telegrafom G. Thair Paša svojom čestju jamči, ito što prie, samo da ja petitiu učinim. To su Vam dobre Komšie Turci izradili koji su napravili ogromni Mazar i uputili Vali Paši u Banja Luku dokazavši da je ta kula brez dopušćenja i protiv privoljenju hućumetskom načinjena - da je blizu džamie i da oni tude stanovati nemogu i Ezan učiti ako se zvona ne uklone etc. etc. Kazao sam ja Paši da je, s privoljenjem tadašnjeg Vezira koji je poslao Kajmakama Aliagu maksus, i tu da je G. Theodorović i ja isti oni dan bio sagradjenja. Finaliter Valin namjestnik nemogavši drugo, kako više reko, naredjuje a ja nemogavši drugo primi dužnost na se da Vam javim s pouzdanjem da će te toj naredbi sen pokoriti i sustrpljenjem ispravak i službeno dopušćenje za koje ću koliko je sutra inicijativu preduzeti, čekati.

Čim Vam ovo do znanja stavljam ostajem s dužnim štovanjem.

U Sarajevu dn. 30. Kolovoza 1873.

Vaš fra Grgo Martić Župnik

---

32 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 76.

33 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodina 1873.

Ljetopisac fra Domin Tolić je, dakako, razočaran događanjima vezanim za izgradnju zvonika i upotrebu zvona i stavlja ih u kontekst netrpeljivosti osmanske vlasti prema kršćanima: "Rat koji je protiv Crkvi Katoličanskoj i njezinim sinovima evo priko 4. Stoljetja trajao, može svak uviditi iz slidećega slučaja, da još nigda nie dokončan." Slično reagira i nakon fra Grgina pisma, ali izražava vjeru da je Božja providnost riješiti problem: "Čim ovo pismo za svu obćinu nepovoljno stigne ončas zvonik bude zabravljen. Eto se vidi od tale, koliko su ljudi neprijatelji vjere Isusove bili protivni jednoj stvari koja jim ni najmanje nije na put stajala. Ali opet divan je Bog u djelih svojih!"³⁴

Zvonjenje je, dakako, odmah obustavljeno, a zvonik zaključan, pa ljetopisac u veljači sljedeće, 1874. godine nastavlja pisati u istom kontekstu, i to s namjerom "da naši potomci znadu, koliko je jadah i nezgoda dotično starišinstvo imali i pritrpilo, a to sve sbog stvari kojom se Bog fali i slavi, i koja nije ni najmanje zlobnim neprijateljom Križa Isusova naput stajala, niti jih i u čemu priečila".³⁵ Sve aktivnosti u svezi s tim obustavljene su, a ljetopisac navodi da se čekao povratak inicijatora gradnje, provincijala fra Mate Čondrića, koji se u vrijeme kad je pismo stiglo u samostan nalazio u Livnu.³⁶

Čondrić se, čim se vratio, 15. prosinca 1873., obratio francuskom konzulu Henriku Moreauu, koji se ne jednom zauzeo za bosanske katolike (austrougarski konzul Teodorović nalazio se u to doba u Beču). U pismu je potanko opisano sve što se događalo s gradnjom zvonika i korištenjem zvona, kao i opće političke prilike u Osman-skom Carstvu toga doba.³⁷

Prisvietli Gospodine Konzule, Gospodine Najmilostiviji!

Dobro je Vašem Prisvietlom Gospodstvu znano, kako sudbina koja čovjekom vlada, natjera svakoga, i pojedinoga u razne okolnosti, i puno putah tako težke, da ih se čovjek lišit brez, velika napora, i postojanog truda nemože. Opće namienjeni vrhu svakog udes, nemožeh dakako ni ovu Redovničku općinu, niti općinu Katoličkog naroda, u ovomu mjestu i mieru ostaviti, nego s, nami koleba, i drma tako, da si naj-

34 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 75.

35 *Isto*, str. 79.

36 *Isto*.

37 *Isto*, str. 80.

čvrstje sredstvo pronaći moremo, i to uloživ svu silu, i snagu, da se ove napasti - inače jur po G. Isusu u otče našu prorečene izbavimo.

Pravi je Bog kao bitje najmožniji u kog naše oči uprte moraju biti jerbo koji je naoblačio, možan je tminu raztersti i rztjerati dotle, doklegod sjajne zrake Božje blagodati, i blestajućeg se sunca ne ukažu. - Drugo je posridovanje dobročiniteljah, koje je Bog za izvest svoju nakanu kao restva dao, da njegovu svetu volju vrše. Kad se je pako ovako vrhu nas Božja providnost izlie, nama s, baba gledišta nastaje nova dužnost, Bogu i Dobročiniocem viek zafalniem biti, i nikad iz moleti ih neostaviti.

Da pak što pria na stvar pridjem, i izrečem ono što me na srcu tišti, jest slideće, Vama će prisvietli G. i to biti vrlo dobro znano, kako je ovaj redovnički samostan, ujedno s doličnom Crkvom prie padnutja Bosne pod jaram Otomanski sagrađen, od koga vremena kadje i najgora bura progonstva bjesnila, vrhu naših glavah tja doskora zvonila su zvona unutra. - Kojim bi se označilo službe Božje vrimena za svako doba. Ali poslie, kad jur visoka Porta na interpelecii Katoličkih, vladarah ravnopravnost, i njegu slobodu proglasi Kršćanom u svom Carstvu, i to nazad desetak godinah, imavših - ovaj isti Samostan formalna zvona došnja, čega radi starišine ovog Samostana među zidinam Samostanskim sagrađiše nješto Tornjića drvenog zvonili su istijem zvonima, i glasivali njima u bogu narodu vrieme kad će služba Božia započet. Poslie pak uvidiv napomenute starišine da će viek biti pogibil za drvena i slaba Tornjića zvoniti, žrtvovali su se mah to bilo i s, velikim naporom, te su uzdajuć se u Boga, a pomalo i upomoć puka sjeromašnog, odredili štogod Tornja od kamena sazidat uz crkvu na onom miestu, na kom ste ga sami očima vidili.

Poslie velikog napora i žrtve, Toranj prošle godine bih dovršen, i zvona prozvone na istomu Tornju, i zvonila su do mjeseca Kolovoza prošaste godine. Nut mora se znati; da ovdišni mali broj Turakah, čim su saznali da se Toranj hoće praviti, brez ikakva razloga jesu harsahale pronili; da se gradjevina Tornja priprieči. Uslied toga Valia Bosanski jest deputovao Kajmakama Fojničkog, da izvidi, dali kakva zaprika, što se Toranj načinja. Kajmakan došav ovamo na razvidjenje, slučajno u Kreševu najdje i Gospodina Theodorovića Konsula Austro-Ugarskog koji samo onako s, fra Grgom biaše ovamo došao. Kajmakan u prisutnosti rečenog Konzula sve je razmislio, ovdašnje Turke skupio na medžiz, ter jim odprto kazao, da tu nejima nikakve protivnosti što se Toranj gradi; da je Carska u tomu dozvola, i da u takoj golemoj dolini ništa Turcim nesmeta, na dodav da je u pustinji i u šumi. - Nami napokon reče, vi gradite.

Mismo onda za poso prionuli, i Toranj one godine do mjeseca Srpnja dokončali. - Nut ipak netjeh mirovati mala občina Turakah ovdi od 30. Kućah, nego nanovo pogrišaše tužbu protiva Tornju, da jim je suprot zakonu, i tako dalje, čega radi i harsohal dadoše. Poslie nam nije Kapia ništa in forma spremala, ni zapovidila, no namje fra Grgo pisao list, u kom kaže: da Kapia želi, da se ustave za sad zvona, zbog nepri-vidjenih posledicah koje bise mogle porodit. Mi istina na ovaj privatni list i zahtievanje, mogli smo ista zvona neustavljat; al budući smo u dobroj nadi bili daće što skorie auctoritetično prozvonit, kao što je Kapia i obećala, skroz mjesec danah tvrdo, mismo ustavili da nezvoni. Mi sad očajasma čekajuć, i poslie drugoga a i trećeg, i četvrtoga mjeseca, dalićemo dobit vlast, zvoniti, pak ni danas ništa. Pisalismo skoro na fr. Grgu dali ćenam odkle svanuti? Ali on odgovara: da se u to ime utekao k, Vašem Prisvietlom Gospodstvu dabi Vi svojim mogućim uplivom kod Kapie posredovali, i vlast da možemo zvoniti izposlovali.

Na pokon nam javlja fr. Grgo, daste u tu svrhu jurve kod prošloga Valie blagoizvolili, korak učiniti; al buduć da se Valia promieni, odkle već i stvar se prekide.

Opet kaže fr. Grgo da Vas je molio, da i kod ovog Valije proslidite našu molbu; zaoto i ja Vas najpokornije umoljavam, da se Vaša, dobrotu, vruće zauzme nebil već ovih dnevah Božićnih oglasila se zvona, inače nepravedno obustavljena, da čim svi narodi krstjanski s, uzitjenjenjem nastajuće dneve božićne kane proslaviti, i naša ova drugaćie najveća u Bosni Katolička občina, sa svojim sveštenstvom obraduje se. I dosad smo viek suncem griani bili od Francuzkog slavnog Konzula, i naše su prošnje uslišavane bile. -

Možete milostivo Vas položaj ovog mjesta protomačiti, jer ga dobro poznajete, dokazat da smo u šumi odalečeni od Turakah na četvrt sahata, i naša da je Crkva fermanile sagradjena, iz nova s' Fermanom načinjena, uz Crkvu pako nerazdruženo Toranj ul valja da stoji, najposlin, da se je to i po drugim mjestima oživotvorilo i.t.d.

Ovu milost proseći, s, velikom nadom i ufanjem na službu viek priprav, i vazda pokoran i zafalan ostajem.

U Kreševu 15. prosinca 1873.

Fr. Mato Čondrić Državnik

Novi valija, Arnaud Mehmed Akif-paša,³⁸ postavio je stvari drugačije od svoga prethodnika: poslao je po muslimane, vođe pobune, svoga juzbašu koji ih je odveo³⁹ na saslušanje u Sarajevo. Tamo su ostali 5-6 dana i, izgleda, odustali od dotadašnjih stajališta, jer je 3. veljače 1874. iz Sarajeva stigao u samostan neki Pero Sahadžija,⁴⁰ "poslat od Vezirove Kapie", a sljedećega dana u Kreševu je postavljen novi mudir, Mehmed-aga,⁴¹ koji je donio i vezirovo dopuštenje da se zvono ipak može koristiti.

Fra Anđeo Šunjić navodi da konzul Moreau "odma javi vladi francuzkoj cielu stvar, kako Turska Vlada neobslužuje Atihmajuma,⁴² kako u Bosni Krstjani nemaju slobode vierske, kad je sve ono razumila Vlada Francuzka, odma je brzojavom (Telegrafom) javila u Carigrad Vladi Turskoj, kako je ona prikršila ugovor od god. 1856. sbog slobode vierske, Turska Vlada u Carigradu za tu stvar nie znala, nego

---

38 Arnaut Mehmed Akif-paša vladao je od 28. studenoga 1873. do 6. travnja 1874., nakon čega je premješten u Carigrad, u ondašnju vladu. Ljetopisac ne štedi u pohvalama Akif paši: "Ovaj je bio tako vješt vladalac i svakom brez razlike vjere i zakon pravedan, da se može onjem kazat da je zlata vriedio. Koli-kom je na mlogo mjestah dozvolio pravedna njihovah zahtijevanja, njegovom zapoviedju su u Kreševu zabranita zvona prozvonila, osobito je nastojao da se zloporabe činovništva izkorieine, i da se valjane uprave u sudovim preustroje, a toga smo najviše u Bosni trebali, više nego i ukojoj zemlji svieta." *Isto*, str. 84. Naslijedit će ga Derviš-paša, "poznat iz g. 1863. iz bitke Crnogorske", a tijekom njegova mandata izbit će Hercegovački ustanak (1875.-1878.). I fra Anđeo Šunjić odmah po stupanju Akif-paše na dužnost iznosi mišljenje kako mu se čini "da će dobar biti po Krstjane". *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888., Godina Gospodinova 1873.*

39 Prema fra Anđelovom ljetopisu odvedeno ih je "do 30". *Isto*, Godina Gospodinova 1873.

40 U originalu Pero Sahaćia. *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 82. Prema fra Anđelovu ljetopisu, riječ je o Pavi Sićaji. *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888., Godina Gospodinova 1873.*

41 Mehmed Aga je na službi u Kreševu ostao do ranoga proljeća 1874., a zamijenio ga je neki Bećir-aga iz Travnika. Ljetopisac i njega opisuje pozitivno: "Glede spomenutoga gori Mehmed Age, ima se to kazat, da je on bio vrlo privržen Fratriba ovoga Samostana, indi trebalogaje svakog kakva slučaja i glede ovog samostana zamoliti, a i glede Krstjana, a to bi on na molbu samostanskoga Ravnateljstva bio sklon. Stoga nie bio fratribim nikako povoljan njegov odlazak, prem je bio i glede, Krstjana i Turakah vrlo strog te je više puta biuć na očitovanje prekršaja nateravao." *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 84.

42 Hatihumajun, sultanov ukaz iz 1856. godine kojim se prava nemuslimanskog stanovništva u Osmanskom Carstvu izjednačavaju s pravima muslimana.

Valia Bosanski to je uradio podmićen novcim od Turaka Kreševski, od Vlade Turske iz Carigrada po brzojavu dodje u Sarajevo Valii ma-sna popara porad Zvona, t.j. da se odma naredi fratrim u Kreševu da odsele slobodno zvone.⁴³

Mora da je u svemu bilo i likovanja katolika na takvu odluku, čim fra Anđeo navodi kako je "zvono zvonilo od jutra do posli podne na 1. sath". Dogodilo se to 8. veljače 1874.⁴⁴

Ljetopisac na kraju svega najveće zasluge što je zvono ponovo moglo zvoniti daje konzulu Henriku Moreauu i fra Grgi Martiću koji "jesu se svojski zauzeli kod Gospodina Vali Paše te gori spomenutu stvar izposlovali".⁴⁵

Fra Grgo posreduje i u slučaju⁴⁶ koji se dogodio noću 20. siječnja 1870., kada su lepeničkoga⁴⁷ kapelana fra Marka Vilića, koji je sa slugom pošao u obližnji Ljetovik, podijeliti bolesničko pomazanje, na Brnjacima napali Muhamed Zildžić i Arif Zehorović. Dvojicu su razbojnika uhvatili mještani na čelu s knezom Antunom Buzukom, koje je uzbunio fra Markov sluga, i doveli ih u Omeragića han, gdje je nešto kasnije stigao i fra Marko. Kako ih nisu smjeli vezati ni razoružati, Zildžić iskoristi priliku i ponovo napadne fra Marka, slomivši mu vlastitu pušku o glavu, na što skoči vlasnik hana Omeragić i zajedno s mještanima razoruža Zildžića. Odmah je kadiji predana tužba protiv dvojice razbojnika, koji su iste noći ipak pušteni, a o svemu je upoznat i fra Grgo, kako bi intervenirao kod vezira. Fra Grgo je uspio ishoditi da u Lepenicu dođe liječnik koji je pregledao fra Marka, dok je osam kavaza⁴⁸ prispjelih iz Sarajeva uhitilo Zildžića te organiziralo potragu za Zehorovićem.

Franjevci su ostali u čudu kad ih je fra Grgo 29. siječnja pozvao u Sarajevo: doznali su da je Zildžićev otac podnio tužbu "...da je fratar (tj. fra Marko) sa 100. Vlaha udario na han, te oteo dvie puške srmali,

---

43 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodina 1873.

44 *Isto.*

45 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 82-83.

46 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Siečanj m. 1870.

47 Lepenica je selo i župa u općini Kiseljak (zahvaća i dio općine Kreševo) koji pripada kreševskom samostanu.

48 Policijski službenik višega ranga.

nož veliki, i kesu od novacah mirinski oko 7. Kesah, to čini 3500. Gr. i da drže njegova sina Muhameda u hapstu bigarijak, t.j. nepravedno, da nie kriv ništa ko što su rekli na njega". Na sudu se, dakako, ispostavilo da je sve bilo drugačije te da je Zildžić opljačkao fra Marka, što je i priznao, obećavši da će štetu nadoknaditi, pa je na to obećanje pušten. Šteta, dakako, nikad nije nadoknađena, iako se fra Grgo više puta susretao sa Zildžićevim ocem, koji je svaki put rekao kako će platiti dug, ali je na kraju sve bilo uzalud.

U svjetlu općih političkih, ekonomskih i socijalnih prilika⁴⁹ koje su prethodile Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.), kreševski franjevci obavljaju i brojne druge aktivnosti izvan ustaljenih redovničkih, pa su u ožujku 1874., uz pomoć društva "Immaculatae Conceptionis Beate Mariae Virginis" iz Beča nabavili prve orgulje,⁵⁰ a prije toga su, 3. svibnja 1873., u samostanskom dvorištu postavili temeljni kamen za novu školsku zgradu, koju su završili 2. rujna iste godine.⁵¹

Unatoč sasvim izvjesnoj spremnosti tadašnjih vezira i njihovih najbližih suradnika za rješavanje problema katolika, makar ono možda bilo parcijalno, od slučaja do slučaja, domaći muslimani, uključujući i neke od nižih činovnika, nerijetko se ne žele uklopiti u takva gledanja.

---

49 Ljetopisac te (ne)prilike potanko opisuje u rezimeu 1873. godine: "Premda smo, mloga plačna i gorka počimau od vrimena osvojenja Kraljestva Bosanskog, pak do danas, zbog različitih uzrokah, osobito vjerski pritrpili, nu natoliko je ovih godinah poslidnjih, težina i velikoća nevoljah, naraslo, na ime od nesnosnog jarma Turskog da nas sva težina i velikoća, nemal nije sasvim pritiskla, što bi bilo da nas nije Providnost Božija učuvala; dapače sad je stvar nato došla, da smrt ista bilabi nam sladja, nego život, s tolikim nevoljama obasut, tako da, dignuvši oči k, nebu često smo putah bili usilovani zaviknuti one rieči svetog pisma 'Melius est nos mori quam videre mala sanctorum' (Machab 3.59). Pro-ljetje ove godine bilo je teško za biedni narod glada i patnje je bilo primlogo, jerbo je žito bilo skupo tako, daje cejrek ječma prodavaose po 46, - 41 do 48. Nu jesen je donila prilični ljetni plod žitoje rodilo osridnje kao Kukuruzi, ječam, Proja, a šenica, sasvim slabo, buduć za rana Tljavom ubjena. Što se pako tiče voća, ovdca posliedi Bosne nie baš ni za izjest bilo, akamoli se na drugi način š, njim okoristiti, osim Neretve i Posavine, u kojoj su šljive bile prilično rodile. Po dješto se je i bolesti uz ovu godinu (Kolere) pojavljivalo, kao po Kraini, osobito oko Banje-Luke, oko Turskog Broda, Dervente, nu dalje se spomenuta bolest nije pružala". *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 77. U srpnju i rujnu 1874. godine zavladała je, pak, epidemija crnog prišta koji je "mnoge ne štedeći nit cieneć, ni mladost ni ljepotu u hladni grob strovalio." *Isto*, str. 87.

50 *Isto*, str. 84-85.

51 *Isto*, str. 75.

To dobro ilustrira i slučaj⁵² koji se dogodio u siječnju 1874. Tada je konjički kajmakam Ibrahim-beg Stambolija po nalogu Vali-paše javno oglasio da se prodaje samostanski posjed u konjičkom selu Mrakovi. Samostan je imanje pedesetak godina prije kupio od nekog Adžije Gigovića iz Sarajeva, a osmanska vlast uporište je pronašla u tome što imanje nije prevedeno na samostan nego na pojedine franjevce (fra Andrija Kujundžić, fra Filip Letić, fra Ilija Skoko i fra Andrija Karačić). Kako su oni pomrli, vlast je smatrala da imanje više ne pripada samostanu.

Fra Anđeo Šunjić detaljno opisuje likovanje konjičkih muslimana: "... da ti je bilo vidjeti turke po Konjicu kako su činili veselje po Kavam što se telali po Varoši Čifluk fratarski, oni su govorili medju sobom pade Krst, nejma ništa od Krsta, kamo jim sada Francuz, Niemac, i Mozgov, neka zabrane da jim se neprodade Čifluk u Mrakovu, naš je Car Sultan Abdul Asiz jači od svijju njihovi Kralja, naša je vjera jača od njihova Krsta, i još tomu slično govorilisu medju sobom u Varošim, i po selim..."⁵³

Uzrok svemu bila je ljutnja nekog Avde Ćosića iz Šabančića na samostanskoga kmeta Ivana Božića, a Ćosićev naum da razvlasti franjevce svesrdno su podržali nekadašnji zakupnici imanja Zulfo Alagić ("... zakupnik desetina Carski Zulfo Alagić od stari pasah okrnjak..."), Junus Proha i Husein Komadina, koji su se odmah pojavili kao potencijalni kupci, ali, dakako, ne od samostana nego od države.

Predstavnici samostana odmah su se, jer se radilo o velikom i vrijednom imanju, preko provincijala fra Mate Čondrića, obratili "Caru Frani Jozipu, i na Ungarsko Ministarstvo", naglasivši da će, ako se ništa ne učini, "Turci prodavati našu svu zemlju štogod imamo u Bosni, buduć da se misnici nežene, i nejmadu komu ostaviti po turskom zakonu (pasjaku)". Također je pisano i državnim vlastima u Carigradu.

Najviše muke i truda, nastavlja fra Anđeo, imali su fra Grgo Martić i on osobno. Fra Anđeo je u sve bio izravno uključen, jer je imanje u Mrakovu pripadalo župi Podhum, gdje je on tada bio župnikom. Za fra Grgu piše da je "priko njegove glave sve je prišlo, buduć on meldžizom na Kapii Sarajskoj, zato štogod bi Valia hotio narediti Mutesarifu mostarskom porad toga Čifluka, on bi zovnuo Martića,

52 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Siečanj misec. 1874.

53 *Isto.*

te mu kako je stiglo iz Carigrada kazo, i Martić je jednoč otišo u Mostar porad toga Čifluka...".

Spor je trajao oko dvije godine, samostanski kmetovi (spomenuti Ivan Božić te Marijan Kovačević i Mijo Lozić) otjerani su i u zatvor te tamo prisiljeni da desetinu, umjesto samostanu, dadnu Zulfi Alađiću. Na kraju je sve, uz velike troškove, te ponajviše zahvaljujući fra Grginim aktivnostima, kao i prosvjedima austrijskoga i mađarskoga dvora osmanlijskoj vladi u Carigradu, ipak riješeno povoljno.

Nepovoljno je, pak, završio slučaj⁵⁴ koji se dogodio 8. siječnja 1874., kada je u samostan, dok su fratri ručali, došao Kreševljak Ašim Merdanović, "pjan i oružan", kako navodi ljetopisac, koji dalje nastavlja: "...i premda je tude bio podvoren s' jelom, s' kafom, ništa nemanje, buduć počeo psovati 'sve Fratre', neki su se stog uklonili otišav u svoje sobe. - Nu neki iz medju Častni Otacah ove obštine ostanu u Blagovalištu i dalje za viditi, šta je spomenuti Ašim namislio provest, a on i nadalje psujući, osobito počeo prietit Častnom Otcu fr. Petru Tomiću za tada Koristi, na kog reče, da će njegov Garabin puknuti, zatim baciv findžan s, kojim je kafu pio izajde, i uzjašiv svog konja kog je u Pillu na način bašinskih vrimenta odjašio kad je došao, ode prošav kraj Glavica, tude pokaže svoje barbarstvo ubiv iz puške naše paške koje smo mi mlogo cienili, ode u Dusinu."

Samostan je Merdanovića najprije tužio mjesnom sudu u Kreševu, a potom i onom višem, u susjednoj Fojnici. Fojnički kajmakam pismeno je odgovorio samostanu, "obećavši tvrdo, da će se osgori spomenutim Ašimom strogo postupat...". Doista je na fojnički sud već 15. siječnja pozvan spomenuti fra Petar Tomić, koji je u Fojnici proveo tri dana, ali se parnica završi nepovoljno za samostan, jer se za Merdanovića, zbog tko zna kakvih okolnosti, zauzeo fojnički fratar fra Mijo Gujić, koji je našao "dva jamca (ćefila) da će ubuduće mjerovat i da će fratri bit sigurni toli glede svojih dobara, toli glede sebe svakog na posebice".

Merdanović je tako ubrzo pušten iz pritvora bez ikakve osude, iako je probleme franjevcima (a i mnogim drugim) pravio i prije, i to ne jednom. Tako je 1869. godine u Deževicama "zametnuo kavgu" u kojoj je teško pretučen, kao i njegov radnik Pavo Šerkić. Malo potom (5. travnja) on i njegov brat Emin u zasjedi su dočekali i nanijeli teške povrede Jozi Davidoviću, zbog čega su šest dana kasnije, zajedno

---

54 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 78-79.

s ocem Mehom i trećim bratom Ahmetom, uhićeni i sprovedeni u Sarajevo. Iz pritvora su, preko Kreševljaka Mehe Kambura, tražili od franjevaca da napišu pismo u njihovu obranu, što su ovi odbili. Njihova majka nekoliko dana kasnije poslala im je u posjet četvrtog sina, Avdiju, koji u putu prema Sarajevu opljačka Škembinu kavu (kavanu) te je i on pritvoren. Na kraju je Avdija osuđen na tri mjeseca zatvora, a njegova braća i otac oslobođeni.⁵⁵

Avdija se u ljetopisima ponovo spominje u svibnju 1876., kada je kod Tunješovih mlinova nađen zaklan Ivan Ćusto (Suđerić). Iako je po svemu bilo očito da je Avdija bio izvršitelj ubojstva, u zatvoru u Fojnici ostao je samo mjesec dana, nakon čega je pušten na slobodu.⁵⁶

Dvije godine kasnije Ašim je u Deževicama,⁵⁷ za blagdan Gospe Snježne, opet napravio kavgu u kojoj je teško stradao Stjepan Poljko (Pordušić), kojega su jedva živa "na konju donieli" u Kreševo. Drugoga dana proslave Ašim je zabranio fra Grgi Franićeviću služiti Misu. Zaptije su sljedećega dana pokušali uhititi Ašima, ali je on "nož veliki potego, pak jim reko, tkomu nie žao umrieti neka prifati za me, i tako ostane slobodan". Na kraju su ga uhitili zaptije iz Fojnice, ali je ubrzo pušten, nakon što je, po mišljenju ljetopisca, bogato podmitio kadiju "...te Ašim postane gori pas nego prie. Eto moj P. Štioče pravog suda u Turakah".⁵⁸

Puno gori slučaj, koji ujedno dodatno ilustrira nespremnost kreševskih muslimana da prihvate odluke više vlasti u pogledu korištenja zvona, dogodio se 15. veljače iste godine. Toga jutra je u Sirišnjaku, između Kreševa i Kotarca (danas dijelu Kreševa), nađen ubijen neki musliman iz Fojnice, zbog čega su zaptije poduzeli veliku akciju i u Kreševo priveli gotovo cjelokupno stanovništvo obližnjih sela koji su "...tude izpitivani, u vast⁵⁹ zatvorani i mlogi bieni od Mehmed Age za tada zabita Kreševskog...". Ispostavilo se, navodi ljetopisac, da je ubojica Pero Ćustonjić iz Dusine, na službi u obitelji Gavran, mladić u dobi od 16-17 godina. Ćustonjić se na sudu branio ovako: "Ja sam ubio istina onog Turčina ali zato što mi je kad sam ga u noći sreo op-

55 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodinova 1869.

56 *Isto*, Svibanj misec. 1876.

57 Selo i župa u općini Kreševo (dijelom se proteže i na područje općine Fojnica).

58 *Isto*, Godina Gospodinova. 1871.

59 Misli se na avs = zatvor.

sovao Krst, i rekao mi još ovdje vlašje zvona ne zvone, i što je štapom zamanuo da me udari udario sam ga dva put kolcem po glavi".⁶⁰ Sve se to događa samo osam dana nakon što se zvono prvi put oglasilo.

Slične događaje koju godinu prije bilježi i fra Anđeo Šunjić (ubojstvo nekog židova u Kreševu, za koje su osumnjičeni kršćani, a ispostavilo se da su ga ubili trojica kreševskih muslimana /1864./,⁶¹ ubojstvo Ante Sablića, za koje je, kao i za prethodno, odgovoran bio Ibrahim Merdan /1865./,⁶² nanošenje štete nekom Tunješiu iz Polja od kreševskoga mudira Mehmed-age /1869./,⁶³ ubojstvo Kate Milinušić koje je počinio neki "Sarajlija turčin" /1870./⁶⁴ itd.

Opća nesigurnost dodatno je porasla izbijanjem Hercegovačkoga ustanka (1875.), o čemu ljetopisci sljedeće tri godine, za trajanja ustanka, iako je u Kreševu cijelo vrijeme razmjerno mirno, prilično iscrpno pišu, a navode i slučajeve nasilja vezane za svoju subraću (ubojstvo fra Lovre Karaule kod Livna,⁶⁵ zapaljene crkve u Čukliću i Banjoj Luci,⁶⁶ razbojstvo nad neimenovanim kapelanom iz Busovače,⁶⁷ ranjavanje fra Mije Marijanovića u Čukliću⁶⁸ itd.). To je, dakako, tek manji dio napada usmjerenih na franjevce i katolike te njihove crkve.⁶⁹

Iako su, i tad i prije toga, u većini slučajeva počinitelji muslimani, često je vidljivo nastojanje da se izbjegne generaliziranje, a usto se nastoje istaknuti pozitivni primjeri mogućega suživota (primjerice kada se zapalila samostanska štala pa su u gašenju požara sudjelovali i kreševski muslimani⁷⁰ ili kad su franjevci i katolici išli u radnu akciju u Kostajnicu /1876./, a među ostalim sudjelovao je "...i Numo

---

60 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 83.

61 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, na 1., nenaslovljenoj stranici.

62 *Isto*, Godina Gospodinova 1865.

63 *Isto*, Godina Gospodinova 1869.

64 *Isto*, Ožujak misec. 1870.

65 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 96-97.

66 *Isto*, str. 118.

67 *Isto*, str. 126.

68 *Isto*, str. 127.

69 Opširnije o tome u: J. JELENIĆ, *nav. dj.*, str. 224.

70 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Godina Gospodinova 1868.

Muminov iz mahale turske⁷¹ odnosno, kako u svom ljetopisu precizira Šunjić, Numan, sin hodže Muminovića, za koga kaže da "...vrlo se je dobro podnio u poslu i u ponašanju").⁷² Unatoč činjenici da su se katolici u velikoj mjeri uključili u ustanak, franjevci nastoje održati dobre odnose s predstavnicima osmanske vlasti pa, primjerice, valiji u Sarajevo, uz popratno pismo, šalju divljeg jarca kojega su stanovnici Deževica ubili i darovali fra Stjepi Momčinoviću (ožujak 1877.).⁷³

Kreševski fratri o fra Grgi

Unatoč uvriježenom i sveprisutnom stajalištu o fra Grgi kao pozitivnoj osobi u svemu čega se u svome djelovanju doticao, njegova subraća u Kreševu katkad su iznosila potpuno suprotna mišljenja. To se najbolje vidi u bilješci o njegovoj smrti u službenom samostanskom ljetopisu, gdje se donose⁷⁴ brojni detalji iz pokojnikova životopisa te s pogreba, iz kojih se vidi da je bio iznimno cijenjen. Pogrebu su, uz ostale, prisustvovali izaslanici iz svih bosanskohercegovačkih samostana, iz brojnih kulturnih društava iz BiH i Hrvatske, oba provincijala, kao i okružni predstojnik iz Sarajeva, baron dr. Mollynari, te kotarski predstojnik iz Fojnice dr. Josip Matasović. Ljetopisac na kraju službenoga dijela kaže kako je fra Grgo bio "najnaobraženiji čovjek u ono vrijeme u Bosni i Hercegovini što se tiče svjetovnog znanja", ali nastavlja i da "...nu žalibože, kao redovnik i svećenik franjevac nije se ponašao" te da "svjetovnjaci su ga hvalili i slavili, nu u franjevačkom redu nije bio na dobru glasu, jer je bio svojevuljan i nije pazio na redovničku disciplinu. Uživao je i po volji razpolagao sa penzijom od 500. forintih, koju mu je davala 'bosanska vlada'. Radi toga bio je svojevuljan i puno neprilika pravio starješinam provincije, nastojeć samo da ne izgubi milost kod vlade, a za redovničku disciplinu nije puno mario. Imao u samostanu svoju konobu, vino i drugo; bez pitanja gvardijana išao kud je htjeo i kad je htjeo; svak ga se ustručavao, jer je znao i zlonamjerno opanjkati i kod istih svjetovnjaka. Nitko

71 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 120.

72 *Kronološke bilješke o fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Studeni misec. 1876. Numan Muminović je u rujnu 1878. bio jedan od glavnih u pokušaju dizanja pobune protiv novouspostavljene austrougarske vlasti pa je, zajedno s nekoliko drugih kreševskih muslimana, uhićen. *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 166.

73 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 125.

74 *Isto*, str. 227-231.

mu nije mogao ugoditi, nego tko bi htjeo s njim u jednu tikvu, što no reći, puhati. Ovomu manastiru više je svuda škodio nego koristio, jer je bio osvetljiv, ako mu koji gvardijan nije htjeo sekundirati. Novac je trošio po volji, a opet zahtjevaao, da mu svaki gvardijan ugadja jelom i pilom. Od dvadeset i više godina, kako je iz Sarajeva došao u manastir bio je najnesnosniji. Prijateljevaao sa svjetovnjacima i tražio da ga slave i hvale; darivao druge i rotio ih proti ovomu samostanu, al ipak ga nitko nije htjeo imati, da s njim žive. Hvalilo ga i slavilo na račun sjeromašne ove občine. Isti mu zemljaci - (Hercegovci, kojim je često zalazio i novcem pomagao) rekli bi: 'S fra Grgom je liepo se razgovarati, al s njim živiti dugo skupa nipošto'. Bio lovac, te mu to bila najmilija zabava. Išao po lovu i u planine, te bio i po više dana. Dok je god mogao - do 2. godine pred smrt - išao je u lov gdje bi na svoj trošak častio društvo. Pred jesen - i u ljetu - išao bi prijateljima u Djakovo i Hercegovinu na koji mjesec; hodao po toplicam i galantirao, da je svak govorio: 'fra Grgo kako nisko teferiči (zabavlja se). U to nije žalio trošiti. Kad se ovaj samostan novi gradio, najmanje je doprinio, al ipak odabrao si dvije sobe za sebe. Davao je radije po Hercegovini u gradnje i drugdje nego ovdje gdje je dužan bio."

Kroničar dalje navodi kako je sam sebi za života dao izraditi nadgrobni spomenik te da je novac za postavljenje dao "jednom svjetovnjaku u Kreševu", dodajući da je bio "...dosjetljiv i šaljivdžija, nu nije zazirao od psovke, navlastito kad je koga ružio. Drago mu je bilo izpitivati za sve i privatne mane tudje."

Neki podatci ne uklapaju se u ljetopiščevo mišljenje o fra Grgi. Primjerice, kad je na Badnjak 1868. godine izgorjela samostanska štala, a samostan pretrpio golemu materijalnu štetu, novac za izgradnju nove sakupljan je po svim samostanskim župama i od mnogih pojedinaaca. Na popisu donatora našli su se, među ostalim, i francuski konzul te splitski poduzetnici Franjo Moise i Franjo Linardov (poznati kao graditelji sarajevskoga Konaka), a molbenica je poslana i kaločkom nadbiskupu Lajosu Haynaldu, ali je daleko najviše, izuzev Haynalda, odnosno kaločke nadbiskupije, više nego čitava sela i župe (188 groša), dao fra Grgo Martić.⁷⁵

Javno je fra Grgo slavljn i poštovan od svih pa ga je, primjerice, 1902. godine, u povodu 80. rođendana, grad Kreševo pozdravio baklja-

---

75 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Ožujak misec. 1870.

dom, gvardijan mu priredio banket, a Hrvatska čitaonica u Kreševu upriličila svečanu akademiju na kojoj je govorio dr. fra Danijel Ban.⁷⁶ Tako je bilo i godinama kasnije, što odlično ilustrira opis obilježavanja 25 godina fra Grgine smrti⁷⁷ te obilježavanje 150. godišnjice fra Grgina rođenja (1972.), kada je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu održan i znanstveni skup o njemu i njegovu djelovanju, a pošta je izdala poseban poštanski žig s njegovim likom.⁷⁸

Razloga za negativno gledanje sigurno je bilo više, a u nekim slučajevima fra Grgo je imao stajališta suprotna samostanskim. Tako je, primjerice, bilo kada je netko od franjevaca napravio u Carigradu dug od 6000 dukata, koji su na kraju morala vratiti sva tri samostana, iako kreševski franjevci s tim nisu imali nikakve veze. Slučaj se prvi put spominje sredinom 1874. godine.⁷⁹

Slično se fra Grgo ponio i u "slučaju Franićević",⁸⁰ kada je kiseljački župnik fra Grgo Franićević pozajmio velik novac za izgradnju župne kuće u Kiseljaku. Zemljište je od nekoga muslimana Trebe kupljeno 1873. godine, a Franićević je u redovitom premještaju poslan na drugu župu, ali je odbio provesti odluku, unatoč očitovanjima provincijala i biskupa, da bi na kraju od biskupa bio "stavljen u prokletstvo". Prije toga je Franićević, uz ostalo, stavljen i u kućni pritvor u samostanu, potom i uhićen (po nalogu fojničkoga kajmakama), ali je u Crnićima pobjegao zaptijama i otišao u Kiseljak. Ispostavilo se da je novac najvjerojatnije potrošen nenamjenski, ali je vraćanje duga određeno kreševskom samostanu, i to ponajviše što je za takvo rješenje, iz kroničarima nejasnih razloga, radio upravo fra Grgo Martić. On je na konačno odlučivanje (u Sutjesci, početkom prosinca 1877. godine) doveo i francuskog konzula. Tada su pale teške riječi, čak i uvrjede, između fra Grge Martića s jedne i kreševskih franjevaca s druge strane. Radilo se o sumi od 150 dukata, koje je samostan na kraju morao isplatiti Franićevićevim povjericima, a nakon toga se,

76 FRA STJEPAN BULJAN, *Povijesne crtice Kreševa i Franjevačkog samostana 1897.-1997.*, HKD Napredak, Podružnica Kiseljak, 1997., str. 19.

77 *Isto*, str. 23-24.

78 *Isto*, str. 35.

79 *Ljetopis Franjevačkog samostana Kreševo*, 3, str. 87.

80 *Isto*, str. 128-139, 143-144, 146-149, 151-152. U *Kronološkim bilješkama o fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.* slučaj se spominje od dijela Godina Gospodina. 1875. do dijela Mjesec Veljačah. 1878. O "slučaju Franićević" piše i Baltić (J. BALTIĆ, *nav. dj.*, str. 403).

posredstvom tadašnjega bosanskog biskupa fra Paškala Vujičića, žalio generalu franjevačkoga reda Bernardu a Poru Romatinu u Rimu.

Zanimljivo je da je prije gradnje u samostanu održan sastanak na kojemu je utanačeno da samostan nije dužan davati novac za izgradnju nego "kad župa (Kiseljak) hoće svoj Komod (oli s'godu) neka plati i trošak", ali je sve bilo uzalud. Fra Anđeo Šunjić naziva Martića da je "protector" svog imenjaka Franičevića, a dio duga (30 dukata) odnosio se i na Martića. Martić se i inače, mnogo prije nego je zadobio izdašnu austrougarsku mirovinu, bavio pozajmljivanjem novca pa je u njegovoj ostavštini u kreševskom samostanu sačuvana i njegova knjiga dužnika.⁸¹

Na prvom sljedećem kapitulatu, održanu u Sutjesci, fra Grgo Martić, navodi Šunjić, osvetio se svome kreševskom samostanu, koji je tada, najviše upravo Martićevim i zalaganjem fra Ante Vladića, izgubio dotadašnje pravo na jednoga od definitora Provincije. Oni, tvrdi Šunjić, "...rekli su i pria daće se osvetiti našoj Custodii porad prokletog Franičevića, jerbo su ga oni branili otajno i očito".⁸² Biskup Paškal Vujičić očito je bio na suprotnoj strani, jer je potvrdio novu tabulu (raspored svećenika po župama) izuzev imenovanja fra Grge Martića za sarajevskoga župnika i fra Ante Vladića u Rami, po Šunjiću, s obrazloženjem "...neka vide tko je starii. Poslie promjene odma počeo Martić u Sarajevu činiti complate, i svoju stranku voditi, te su neki Krstjani pisali Biskupu, da opet ostavi na Župi Martića, tada je njima Biskup odgovorio liepo, da se ne stavljaju u tudje poslove, koga jim starešinstvo dadne Župnika, onoga moraju slušati..." Isti su potom pisali i na druge strane, radeći na tome da fra Grgo ostane sarajevski župnik, među ostalim čak i velikom veziru u Carigrad te austrougarskom ministru vanjskih poslova grofu Gyuli Andrassyju i drugim velikodostojnicima.⁸³

Zaključak

Iako su muslimani i nemuslimani u Osmanskom Carstvu, pa i na području današnje Bosne i Hercegovine, od 1856. godine formalno

---

81 *Dužnici od god. 1850.-1875.*, Arhiv Franjevačkoga samostana Kreševo, kutija 171/7, Gr. Mar. 43.

82 *Kronološke bilješke o. fra Angjela Šunjića od g. 1864.-1888.*, Meseč Travanj. 1878.

83 *Isto.*

imali ista prava, u stvarnosti su postojale goleme razlike u tretmanu jednih i drugih. Fra Grgo Martić, i kao službeni agent Franjevačke provincije Bosne Srebrene, ali i kao osoba koja je, unatoč nepovoljnoj općoj situaciji, uspjela izgraditi ugled i imati utjecaja na mnoga događanja, nezaobilazan je u rješavanju sporova između katolika te franjevačkih samostana s jedne i osmanske vlasti u Bosni s druge strane. U svemu, osim prilično uskog prostora koji mu ostavljaju zakonske mogućnosti, koristi i dobre odnose s predstavnicima stranih konzulata, a pomaže mu i to što se bori za prava svih potlačenih, bez obzira na konfesionalnu pripadnost.

Djelokrug mu je, kao čelnoj (i praktički jedinoj) osobi Franjevačke agencije, vrlo širok, u opsegu od slučajeva vezanih za pojedince (ubojstvo neimenovanoga muslimana iz Fojnice u Kreševu, ubojstvo neimenovanoga židova iz Sarajeva u Kreševu, ubojstvo Ante Sabljica, nanošenje materijalne štete nekom Tunješu iz Polja od kreševskoga mudira Mehmed-age, ubojstvo Kate Milinušić koje je počinio neki "Sarajlija turčin", itd.) do onih koje opterećuju samostan kao instituciju (zabrana zvonjenja, pokušaj ubojstva lepeničkoga kapelana fra Marka Vilića, pokušaj nezakonite prodaje samostanskoga imanja u Mrakovima kod Konjica, napad Ašima Merdanovića na samostan). Iako se fra Grgino izravno sudjelovanje ne navodi u svakom od spomenutih slučajeva, iz konteksta ukupnih događanja jasno je da ga je uglavnom bilo, a unatoč njegovu očito veliku trudu i zavidnom rasponu metoda djelovanja (članstvo u Medžlisu, dobri odnosi s nositeljima vlasti, privatna poznanstva i veze, sposobnost da za pomoć pridobije strane diplomate), ne uspijeva sve probleme riješiti pozitivno.

Unatoč svemu navedenom te nekim konkretnim pokazateljima koji govore suprotno, fra Grgo, makar se to više odnosi na njegov redovnički život nego na svjetovno djelovanje, nije pozitivno ocijenjen od neke svoje subraće iz kreševskoga samostana, dijelom i zbog toga što je u određenim sporovima stao na stranu onih koji su vodili sporove protiv toga samostana.

MILO JUKIĆ
Kreševo
E-mail: milo.malum@gmail.com

Original scientific article
Received: 23 October 2019
Accepted: 10 June 2020

Fra Grgo Martić as the intermediary between Catholic Church and Ottoman authorities in the unpublished chronicles of the Franciscan monastery Kresevo

Summary

Almost entire 19th century in Bosnia and Herzegovina, up to the establishment of Austro-Hungarian rule, abounds in turbulence caused by weakening of the Ottoman Empire and aspirations of the European forces of that time to solve the problems caused by such state and events. The Ottoman Government tried to solve problems in different ways, firstly by legal regulations (Edict of Gülhane in 1839, Hatti Humayun of 1856), but the will and strength for their implementation were missing, so the results were almost negligible and position of Catholics and Catholic Church increasingly unenviable.

Fra Grgo Martić, as the agent of Franciscan Province of Bosna Srebrena in Sarajevo, was the intermediary between Ottoman authorities and Franciscan monastery Kresevo.

Working on that plan intensively, as a member of Sarajevo Medzlis (Council), but also privately, within possible and allowed limits, he communicated with representatives of authorities and contacted diplomatic representatives of other countries for help in solving certain disputes and in the situations where they could have certain influence.

Such cases were in details described in the unpublished monastery chronicles written between 1864 and 1878.

Keywords: Fra Grgo Martić; Franciscan monastery Kresevo; chronicles; vizier; Sarajevo.

Ličani u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine

NIKOLA TOMINAC
Zagreb
E-pošta: nikola.tominac@gmail.com

UDK: 94(497.6)"1878"
Pregledni rad
Primljeno: 26. veljače 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

Kao veoma važno povijesno događanje našega šireg okružja pomalo je zaboravljena okupacija Bosne i Hercegovine iz 1878. godine koja je vojnom prisilom potpuno promijenila političko stanje ove osmanske pokrajine, prouzročivši usput brojne žrtve s obje zaraćene strane. Za pojedine građane tadašnje Bosne i Hercegovine to je bila velika tragedija, a za druge sreća zbog postizanja neovisnosti od osmanske vlasti. Iako su se ovi događaji dogodili prije više od 140 godina, njihove posljedice su i dalje vidljive i ne ćemo ih razumjeti ako ne upoznamo to vrijeme, a posebno političke okolnosti u kojima se sve to dogodilo. Nadamo se da će ovaj prilog, koji je posvećen Otočkoj pješačkoj pukovniji br. 79 - *Otočaner Linien-Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79.*, omogućiti čitateljima da bolje razumiju kako se ovaj dio Europe preoblikovao kroz povijest. Posebno je to važno iz razloga što se kod pojedinih naroda ti događaji različito pamte i tumače. Time će taj tragični period postati dio našega povijesnog sjećanja i za bolje shvaćanje današnjice i budućnosti.

Treba napomenuti da je 79. pješačka pukovnija nastala na području nekadašnjih četiriju narodnih graničarskih pješačkih pukovnija (regimenti) - *National-Grenz-Infanterie-Regiments* - iz sastava Karlovačkog generalata: Ličke (Gospić), Otočke, Ogulinske i Slunjske. Iako Slunj i Ogulin ne pripadaju području Like kao zemljopisnoj i povijesnoj hrvatskoj regiji, vojnici ove pukov-

nije nosili su lički regionalni predznak. Naime, kroz njezinu daljnju povijest, osobito Prvi svjetski rat, smatrana je ličkom pukovnijom i kao takva vojno je proslavila ovu regiju.

Ključne riječi: okupacija Bosne i Hercegovine 1878.; Bihać; Otoč-ka linijska pješačka pukovnija grof Jelačić br. 79.

Uvod

Ovaj je prilog posvećen obilježavanju 140. obljetnice okupacije Bosne i Hercegovine i pripadnicima ličke 79. pješačke pukovnije grofa Jelačića iz Otočca (*Ungarisches (croatisches) Otočaner Infanterie-Regiments Graf Jellačić Nr. 79*),¹ poznatije kao "Jelačićevci" koja je imala najveće gubitke u okupaciji, a Bihać je bio poprište borbi s međusobno najvećim gubitcima. "Jelačićevci" su u jednom danu (7. rujna 1878.) imali ukupne gubitke od 317 vojnika.² U njemu je opisano njihovo sudjelovanje u vojnim operacijama na području zapadne i srednje Bosne. Ovime želimo odati počast velikim žrtvama pukovnije u tim operacijama, ali i svim ostalim sudionicima ovih događanja. Da bi se shvatila isprepletenost interesa velikih sila oko same okupacije, navedeni su vojno-politički odnosi Osmanske države, a posebno Habsburške Monarhije, te odnosi na širem okružju.

Na temelju raspoložive literature i izvorne arhivske građe iz fonda Austrijskoga Ratnog arhiva - Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv, prvenstveno iz sačuvane operativne dokumentacije, sačinjena je analiza borbi u kojima je sudjelovala lička pukovnija. Posebno je bilo dragocjeno veoma rijetko sačuvano djelo Carla Schmarde, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79 und seiner Stammregimenter. Im Auftrage des herrn K.und K. Obersten und Regiments-Commandanten Heinrich Hennevoogl von Ebenburg*, koje opisuje sudjelovanje Ličana u ovim operacijama i predstavlja izniman izvor vrlo važnih podataka o povijesti pukovnije, te nezaobilazna vojna analiza bojeva iz *Die*

---

1 Kais. Königliche Militär Schematismus für 1879, Aus der k.k. Hof-und Staatsdruckerei, Wien, 1878., str. 394.

2 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Verlag des k.k. Generalstabes, Wien, 1879., Prilog 12.

Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen, koju je izdao austrougarski Generalštab tijekom 1879. godine u Beču. Također su zanimljiva sjećanja topničkoga natporučnika Aleksandra Milenkovića, glavnostožernoga časnika u 72. pješačkoj brigadi: "Bihać und Kladuš. Meine Errinerungen als Oberleutnant und Brigadegeneralstabsoffizier aus der Okkupation Bosniens im Jahre 1878", objavljena u bečkim novinama *Danzer's Armee-Zeitung*, broj: 51/52, iz prosinca 1911. godine.³

Vojna terminologija prilagođena je sadašnjoj službenoj hrvatskoj terminologiji, a tamo gdje to nije bilo moguće, navedeni su usporedno sadašnji hrvatski i austrijski pojmovi, osobito za vojne činove i formacije.

1. Uspon i pad Osmanskoga Carstva

Raspad velike države donosi dugotrajni kaos. Što je država moćnija i uspješnija, kaos je utoliko veći i dugotrajniji. Propast Rimskoga Carstva Europu je doslovce deciviliziralo i stavio je u dugotrajnu krizu identiteta. Za našu je temu važan raspad Osmanskoga Carstva. Zbog golemo interesa pojedinih velesila na tom području, osobito oko prevlasti nad vrlo važnim energentima i strategijskim komunikacijama, taj je raspad iza sebe ostavio kaos.

A sve je zapravo započelo tijekom 7. stoljeća kada je svoj pobjednički pohod započeo islam. Njegovo širenje je za kršćanski Zapad značilo katastrofu svjetskopovijesnih dosega. Kršćanstvo nestaje u sjevernoj Africi, ali i na drugim do tada iskonskim kršćanskim područjima poput Palestine, Sirije i Egipta. Kao jedina ozbiljna sila na Zapadu preostala je Katolička crkva, nasljednica kasnoantičke državnosti i organizacije koja će dominirati svekolikim kulturnim životom. Međutim, zbog njezina nejedinstva i unutarnjih raskola, posebno vjerskih ratova i inkvizicije, dovest će do dramatičnih posljedica u njezinu djelovanju.⁴

---

3 U obradi izvorne građe i njezinu prevodenju upućujem posebnu zahvalu gospodinu Lovri Galiću, dipl. ing. iz Zagreba, dr. sc. Milanu Vrbanusu i dr. sc. Violeti Herman Kaurić iz Hrvatskoga instituta za povijest, stožernom naredniku Tomislavu Cvjaku na prijevodima, pok. dr. sc. Jozefu Jerku iz Beča na prikupljanju arhivske građe u Ratnom arhivu u Beču, te mag. nov. Anti Livajiću iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice iz Zagreba, pukovniku Jozi Staniću, dr. sc. Petru Bagariću i prof. Želimiru Prši.

4 HANS KÜNG, *Katolička crkva, kratka povijest*, ALFA, Zagreb, 2007., str. 92-93, 96, 191.

Nastankom Islamskoga emirata na području Male Azije, kojeg je utemeljio Gazi Osman godine 1288., doživjet će višestoljetni zadivljujući uspon. Osmanovi nasljednici širit će državu daleko izvan svoje postojbine. Mehmed II. Osvajač godine 1453. osvaja Konstantinopolis, a uskoro vazalne zemlje jugoistočne Europe izravno je uključio u svoju državu. Osvajanjem Beograda 1521. godine otvorili su se strateški pravci prodora prema srednjoj Europi. Poslije bitke na Mohačkom polju 1526. godine zauzeti su dijelovi Ugarske i Hrvatske. Godine 1529. nastupa neuspješna prva opsada Beča, 1541. pao je Budim, 1566. nastupa opsada Sigeta, i nakon toga će se Osmansko Carstvo naći na vrhuncu svoje moći. Tijekom 16. i 17. stoljeća postaje jedna od najmoćnijih država na svijetu. Prostiralo se od Crvenoga mora do Krima i od Kurdistanu do Bosne. Imalo je do 14.000.000 stanovnika. U to su vrijeme Osmansko Carstvo i Kina bili primjeri civiliziranoga življenja koje su Europljani sa zavišću i poštovanjem mogli promatrati.⁵

Jednako neočekivano kao što je izraslo u svjetsku velesilu Osmansko Carstvo počelo se urušavati. Nagrizali su ga brojni unutarnji odnosi i neprilagodba civilizacijskim i tehnološkim tekovinama koje su se počele razvijati na Zapadu. Već nakon smrti sultana Sulejmana I. Veličanstvenog 1566. godine Osmansko je Carstvo počelo padati u ozbiljnu krizu.

Vrijeme od 1500. do 1815. bilo je prijelazno razdoblje svjetske povijesti u kojem se europsko društvo približavalo svojoj industrijskoj budućnosti i veliku preobražaju. Pokrenuta znanstvena revolucija omogućila je dotad nezamisliv stupanj nadzora nad prirodom i njezinim bogatstvima. Nakon druge podjele Poljske iz siječnja 1793. godine nastale su velike i moćne države poput Rusije i Austrije koje su dovele osmansku državu u poluokruženje sa sjevera i zapada. Središnja osmanska vlast, koja je upravljala golemom državom raširenom na tri kontinenta, postajala je sve slabija. Da bi pokušala dosegnuti uspon Zapada, ona se pokušava reformirati i doći do potpuno novoga društvenog, privrednog, obrazovnog, duhovnog i političkog državnog ustrojstva, ali se tome žestoko protive povlaštene strukture što je dovelo do brojnih pobuna širom Carstva.

---

5 *The Times Atlas of World History, revised edition, Times Book Limited, London, 1984., prijevod za Jugoslaviju, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1986., str. 170.*

2. "Istočno pitanje" i njegove posljedice

Navedenim jačanjem Zapada polako dolazi do većih poraza Osmanlija: njihove flote kod Lepanta (1571.), bitke kod Siska (1593.) i Dugim ratom s Austrijom (1593.-1606.). U ratu na dvije fronte, s Perzijom na istoku i Austrijom na zapadu, sultan Ahmed I. morao je formalno odustati od dubljih prodora u Europu, i mirom na rijeci Žitvi iz 1606. prihvatit će teritorijalni *status quo*.⁶ U nastavku će doći do bitke kod St. Gottharda (Monoštra) na Rabi 1664. godine i ponovno pokušaja osvajanja Beča 1683. pod velikim vezirima Kara Mustafom, što je dovelo do tzv. Bečkog (Velikog) rata (1683.-1699.) i to je bila posljednja veća osmanska napadna operacija. Da bi se zaštitili od mogućih novih osmanskih iznenađenja, godine 1684. dolazi do stvaranja kršćanske Svete lige i serije teških osmanskih poraza poput Mohača (1687.), Slankamena (1691.) i Sente (1697.).⁷ Osmanlije su mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. prihvatili gubitak Ugarske do Temišvara, Erdelja, zapadne Ukrajine i Podolja, Moreje, dio Dalmacije, Slavonije i Hrvatske do Une, te područja južno od Velebita. To je bilo prvo veće osmansko povlačenje na ovim prostorima.⁸

-
- 6 Mir na rijeci Žitvi, mirovni ugovor između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva zaključen 11. studenoga 1606. na ušću rijeke Žitve u Dunav. To je bio prvi mirovni sporazum između ta dva carstva u kojem su hrvatsko-ugarski kralj i osmanski sultan bili ravnopravni pregovarači. Od toga trenutka habsburški vladari prestali su plaćati danak Turcima. Po završetku Dugoga rata (Trinaestogodišnji rat), koji je započeo bitkom kod Siska 1593. godine, počeli su pregovori o miru između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva. Tim mirom zapravo je prihvaćen *status quo* jer je svaka strana zadržala one prostore koje je osvojila tijekom rata, te je dogovoreno da se na granici ne smiju podizati nove utvrde. Habsburzima su ovim mirom pripale utvrde Čazma, Petrinja, Moslavina, Gora i Hrastovica.
- 7 Sveta liga iz 1684. bila je drugi savez istoga imena poput ranije Svete lige iz 1571. koja nije dovoljno zaživjela u praksi. Osnovana je od tadašnjih graničnih i najugroženijih europskih zemalja prema Osmanskom Carstvu na poticaj pape Inocenta XI. Ligu su osnovali: Sveto Rimsko Carstvo, Mletačka republika i Poljsko-litavska unija. Rusko Carstvo pridružilo se Ligi dvije godine kasnije 1686. godine, i to je bilo prvi put da se Rusija uključila u neku europsku asocijaciju. Ovaj savez osnovan je prije svega da se vojno suprotstavi Osmanskom Carstvu u Velikom turskom ratu, trajao je do potpisivanja Mira u Srijemskim Karlovcima 1699.
- 8 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45716>, Hrvatska enciklopedija, *Osmansko Carstvo* (7. 11. 2019.).

Ovako velik gubitak osmanskog teritorija otvorio je brojna interesna pitanja velikih sila toga vremena što je dovelo do otvaranja tzv. *Istočnog pitanja*. To će obilježiti međunarodne odnose od kraja 18. pa sve do početka 20. stoljeća izazvanih borbom velikih sila i pojedinih naroda poput Habsburške Monarhije, Rusije, Francuske, Velike Britanije, Njemačke i Italije nakon ujedinjenja, te Grčke za stjecanjem svojih interesa. Tako je interes Habsburške Monarhije bio usmjeren na jugoistočnu Europu, gdje se sukobljava s Rusijom, a ruski prevladavajući interes bilo je Crno more s morskim prolazima u Sredozemno more te područje Kavkaza i dijelova Perzije. Francuskoj je bio važan Bliski istok, posebno sirijska obala i zaleđe (današnji Libanon i Sirija) i sjeverne obale Sredozemnog mora. Sredozemlje, morski tjesnaci, Irak, Palestina i dio Perzije bili su interesno područje Velike Britanije.

Tijekom 18.-20. stoljeća u Europi je nacionalizam zamijenio duhovnost i odanost vjeri što je dovelo do militarizacije pojedinih društava i na kraju uzrokom dvaju katastrofalnih svjetskih ratova.⁹

U prvoj polovici XIX. stoljeća prevladavaju Napoleonovi ratovi, restauracija i revolucionarna kretanja koja završavaju intenzivnom industrijalizacijom koja je stubokom promijenila gospodarske odnose u Europi. To je vrijeme borbi Velike Britanije i Francuske za prevlast u svijetu i početak industrijske revolucije. Težište europskih sukoba prebacuje se dijelom na europski prostor, tako da je intenzitet borbi s Osmanlijama umanjen osim Habsburško-osmanskog rata vođenog 1787. do 1791. koji je doveo do Svištovskog mira¹⁰ kada se austrijska

---

9 KAREN ARMSTRONG, *Islam, kratka povijest*, ALFA, Zagreb, 2008., str. 247.

10 Svištovski mir između Osmanskoga Carstva i Habsburške Monarhije potpisan je 4. kolovoza 1791. Naziv je dobio prema gradu Svištovu, u kojem je zaključen, a koji se nalazi na području današnje Bugarske. Svištovskim mirom završen je Habsburško-osmanski rat, koji je trajao od 1787. do 1791. godine, velikim dijelom usporedo s Rusko-osmanskim ratom koji je protiv Osmanskoga Carstva vodila ruska carica Katarina Velika. Prema odredbama Svištovskog mira Habsburškoj Monarhiji pridodana su neka granična hrvatska područja poput mjesta Cetin, Drežnik, Lapac i Srb, kao i pojas zemljišta pokraj Plitvičkih jezera. Osim navedenoga, Habsburška Monarhija dobila je tim mirom i područje grada Oršave na Dunavu, na prostoru današnje Rumunjske. Ratom osvojena naselja Bosanski Novi, Bosanska Dubica i Bosanska Gradiška, Beograd, te osvojeni dijelovi Srbije bili su vraćeni Osmanskomu Carstvu. Radilo se o malim teritorijalnim dobitcima, tako da Habsburška Monarhija nije u potpunosti iskoristila svoje vojne uspjehe. Na takvo je popuštanje bila prisiljena,

politika težišno prebacuje na prostor jugoistočne Europe pod osman-skom vlašću. Tako intenzivna događanja i promjene stvorile su sa-svim nove političke odnose vezane za sudbinu sve slabijega Osman-skog Carstva.

Napoleon je 1801. godine bio zainteresiran da s Habsburzima podijeli Osmansko Carstvo. Međutim, uskoro dolazi do međusobnoga voj-nog sukoba i pobjede Francuza. Produkt toga rata je Požunski mir¹¹ iz 1805. godine kojim je Austrija morala dati Francuskoj Dalmaciju s Bokom kotorskom. Napoleon je planirao uz pomoć povoljnog saveznika pokrenuti rat protiv Osmanlija, čim mu to omoguće raspolo-živi resursi. Austrijance je zabrinjavala pomisao da taj saveznik bude Rusija iako je ona u to vrijeme bila u ratu s Napoleonom. Naprotiv, Ruse je pak zanimao savez s Austrijom u borbi protiv Napoleona. Oni su bili voljni nakon pobjede nad Francuzima Austrijancima pre-pustiti Dalmaciju, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu.¹²

3. Berlinski kongres

Nakon konačnog poraza Napoleona 1815. godine Rusko Carstvo doživljava intenzivnu ekspanziju i modernizaciju i time postaje naj-jača sila u Europi. Svojim širenjem dolazi u sve veći sukob s britan-skim interesima koji se protive gotovo svakom ruskom širenju. To se posebno odnosi na područje jugoistočne Europe, a posebno na

---

između ostaloga, zbog toga što je u međuvremenu izbila Francuska revolucije pa se austrijska vojna sila morala spremati za ratove na suprotnom dijelu Eu-rope. Izvor: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=59096>, Hrvatska enciklopedija, *Svištovski mir* (7. 11. 2019.).

11 Požunski mir je mirovni ugovor između Austrije i Francuske zaključen 26. prosinca 1805. u Požunu (Bratislava) nakon austrijskog poraza pokraj Ulma (25. rujna - 20. listopada) i Austerlitz (2. prosinca). Austrija se odrekla posjeda stečenih Campoformijskim mirom (Venecija, Istra /bez Trsta/, Dal-macija i Boka kotorska), koji su, osim Boke kotorske, ušli u sastav Kraljevine Italije. Bavarskoj je ustupila Tirol (s Vorarlbergom, Trientom i Brixenom), a Badenu i Württembergu habsburške posjede u Švapskoj. Obvezala se na pla-ćanje ratne odštete u iznosu od 40,000.000 zlatnih franaka, a zauzvrat bila joj je dopuštena aneksija Salzburga s Berchtesgadenom. Francuska je stekla Pije-mont, Parmu i Piacenzu. Požunski mir bio je dokinut na Bečkom kongresu 1814.-1815. Izvor: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49908>, Hrvatska enciklopedija, *Požunski mir* (7. 11. 2019.).

12 FERDO ŠIŠIĆ, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercego-vine (1878. odnosno 1908.)*, Matica hrvatska, Zagreb, 1938., str. 10-12.

Crno more, te na sjevernu i središnju Aziju i Daleki istok. Mijenja se širi politički kontekst odnosa u Europi, osobito nakon Bečkoga kongresa¹³ i Ugovora iz Pariza 1815. godine. Habsburška Monarhija i Osmansko Carstvo više nisu bile države u ratu nego su kao vanjskopolitičku orijentaciju prihvatile načelo *statusa quo*. Ovako velika promjena odnosa leži u činjenici da je Monarhiju pomalo sustizala sudbina Osmanskoga Carstva. Postala je besprijeekorni branitelj novoga poretka i odnosa ravnoteže među velikim silama. Tijekom Krimskog rata između Rusije i Osmanskoga Carstva (1853.-1856.) za prevlast na jugoistoku Europe, Dardanelima i Bliskom istoku u rat su se na strani Osmanskoga Carstva uključile Austrija i Pruska. Takva se politika zadržava sve do sredine 19. stoljeća kada dolazi do nacionalnih revolucija (1848.-1871.), koje su dovele do talijanskog ujedinjenja 1861., te stvaranja Njemačkog Carstva 1871. godine. Novim odnosom snaga bitno je umanjena važnost Habsburške Monarhije kao velike sile u središnjoj Europi.

Nakon gubitka rata s Pruskom u bitci kod Sadove 1866. završen je kratki austro-pruski rat potpunim porazom Austrije. Time je propalo nastojanje Habsburgovaca da preuzmu prevlast u njemačkim zemljama. Bismarck je 1867. stvorio Sjevernonjemački savez i obrambenim sporazumima vezao južne njemačke države uz Prusku. Nakon toga dolazi do povijesnog sporazuma između Austrije i Ugarske utvrđenog Austro-ugarskom nagodbom. Tim su državnopravnim aktom iz 1867. uređeni novi odnosi između zemalja pod vlašću Habsburgovaca i stvaranja Austro-Ugarske Monarhije. Nagodba je bila rezultat kompromisa između austrijskih i mađarskih vladajućih krugova. Nakon gubitka Šlezije, Lombardije i Venecije tijekom 1866. pitanje prostora Bosne i Hercegovine za Austriju počinje biti veoma važno pitanje.

---

13 Bečki kongres bio je skup predstavnika glavnih europskih političkih sila koji se održao u Beču od 1. rujna 1814. do 9. lipnja 1815. Nakana kongresa bilo je uređenje novih granica na političkoj karti Europe nakon vojnog poraza Napoleona Francuske. Rasprava je bila u tijeku i u vrijeme Napoleonova povratka iz izgnanstva i njegova ponovnog preuzimanja vlasti u Francuskoj, u ožujku 1814. Konačni dokument kongresa potpisan je devet dana prije Napoleonova poraza u bitci kod Waterlooa. Kongres se bavio oblikovanjem Europe nakon Napoleonskih ratova. Temeljni cilj velikih sila bio je obnova političkih odnosa, osobito obnova država koje su u Europi postojale prije Napoleonovih ratova i vraćanje na vlast prognanih kraljevskih dinastija. Austrija je ponovo dobila nadzor nad Tirolom i Salzburgom, ilirskim pokrajinama i područjem Lombardije i Venecije. Izvor: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=6546>, Hrvatska enciklopedija, *Bečki kongres* (7. 11. 2019.).

Istovremeno, rastom moći ruski car godine 1744. proglašava se zaštitnikom pravoslavnih kršćana u Osmanskom Carstvu, te baštinikom Bizantskoga Carstva tako da Slaveni pravoslavne vjere ulaze u sferu njegova utjecaja.¹⁴ Zbog toga se u zemljama Osmanskoga Carstva provlače sve snažniji nacionalizmi. Ustanci slavenskih i drugih neturskih naroda, osobito Srba, Grka, Rumunja i Bugara prerasli su u vrlo ozbiljnu "balkansku krizu". Velike sile pomalo uviđaju da je pojedine narode drugih vjera potrebno izdvojiti iz Osmanskoga Carstva kako bi se spriječilo širenje nacionalnih ustanaka na okolna područja. Prvo su se 1804., pobunili Srbi i do 1830. izborili se za veoma široku autonomiju. To će ubrzo dovesti do rasta nacionalizma slavenskih naroda i u Bosni i Hercegovini. Srpski ustanci i narodna svijest na bazi pravoslavlja s jedne, te Ilirski pokret i ideje narodnog jedinstva svih Južnih Slavena pod vodstvom katoličkih Hrvata s druge strane postaju važne odrednice za budućnost ovih prostora. Zbog toga se u Bosni i Hercegovini pravoslavni Bosanci i Hercegovci sve više okreću prema Srbiji i Crnoj Gori, katolici pod vodstvom franjevacu prema Austriji, a muslimani prema Carigradu. U postupku stjecanja samostalnosti Srbije i Crne Gore rastu njihove aspiracije na Bosnu i Hercegovinu. To se posebno pokazalo 1853. godine tijekom crnogorsko-turskog rata kada je na granicama Bosne i Hercegovine koncentrirana jača austrougarska oružana sila od 69.830 vojnika pod zapovjedništvom hrvatskoga bana Josipa baruna Jelačića, ali se zbog sporazuma s Portom i povlačenja turske vojske iz Crne Gore odustalo od vojnih operacija. Time je spašena Crna Gora od turskog poraza.¹⁵

Zbog veoma teškog socijalnog stanja, raširene korupcije vladajućih elita, porasta kriminala i krajnje bijede, Bosnom i Hercegovinom se šire brojne bune. Poznate su Pop-Jovičina buna na širem području Dervente iz 1834. godine, hercegovački ustanci pod vodstvom Luke Vukalovića u nekoliko navrata od 1852. do 1862., Posavske bune 1857.-1858., Pecijina buna u Bosanskoj krajini 1858., a posebno je bio brutalan Bosansko-hercegovački ustanak 1875.-1878. koji je pokazao svu nemoć Osmanlija da završe krize i veoma teško socioekonomsko stanje u državi.¹⁶ Tijekom toga ustanka na područje Hrvatske izbje-

---

14 F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine*, str. 8-9.

15 *Isto*, str. 15-16.

16 *Vojna enciklopedija*, sv. 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, ²1970., str. 770; MIHOVIL MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Matica hrvatska, Zagreb, 1910., str. 10-12.

glo je oko 100.000 ljudi.¹⁷ Istodobno su zabilježene i brojne bune muslimana koji nisu bili zadovoljni pojedinim reformskim odlukama središnjih vlasti. Tako se 1831. buni dio bosanske političke elite pod vodstvom kapetana Gradačca Husein-bega Gradaševića¹⁸ s ciljem stjecanja autonomije za Bosnu i Hercegovinu i zaustavljanje sultanovih reformi. No, ustanak je ubrzo ugušen.

Osmansko Carstvo bilo je suočeno s teškom gospodarskom krizom uzrokovanom naplatom mnogobrojnih inozemnih zajmova. To je prisililo Carstvo da 1875. proglasi bankrot i postane potpuno ovisno o engleskom i francuskom kapitalu. To će dovesti do kaosa na širem prostoru jugoistočne Europe. Godine 1876. Srbija pokušava s vojskom upasti u Bosnu i Hercegovinu što bi još više zakompliciralo političko stanje u toj pokrajini. Zbog toga je Austro-Ugarska ojačala svoje snage uz granicu. Sukob Srba i Osmanlija završio je Carigradskom konferencijom (12. prosinca 1876.) na kojoj su se velike sile pokušale dogovoriti o uvjetima za mir između Osmanskoga Carstva, Srbije i Crne Gore, te o autonomnom statusu Bosne i Hercegovine i Bugarske. Ti pregovori nisu uspjeli zbog velikoga protivljenja Porte, zbog čega nastupa Turško-ruski rat iz 1877.-1878. u koji se uplelo više velikih sila.¹⁹

---

17 ZDRAVKO DIZDAR, "Velikosrpska politika prema Lici u 19. i 20. stoljeću", u: *Identitet Like, korijeni i razvitak*, knjiga I., Institut "Ivo Pilar", područni centar Gospić, Zagreb - Gospić, 2009., str. 633-634; M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 13.

18 Husein-beg Gradašević (Gradačac, 1802. - Carigrad, 30. ili 31. srpnja 1833.), kapetan Gradačacke kapetanije postao je 1821. Nakon neuspjeha Osmanlija u ratu s Rusijom (1828.-1829.) bosanski se begovat počeo odlučnije protiviti reformama sultana Murata II. i na sastanku bosanskih prvaka u Tuzli na početku 1831. za vođu autonomnoga pokreta u Bosni i Hercegovini bio je predložen kapetan Gradašević. Tomu su se usprotivili hercegovački prvaci (Smail-aga Čengiđić i Ali-aga Rizvanbegović). Na početku 1831. Gradašević je osvojio Travnik i zahtijevao da sultan obustavi provođenje reformi. U srpnju te godine pobijedio je osmansku vojsku kraj Lipljana (Kosovo) i proglasio se bosanskim vezirima, što mu Porta nikada nije potvrdila. Budući da se odbio pokoriti sultanu, ovaj ga je potkraj travnja 1832. proglasio odmetnikom i vojno porazio u bitkama kod Pala (29. svibnja) i Zlog Stupa (4. lipnja). Gradašević je s članovima obitelji prešao na austrijsko područje. Na Metternichovu intervenciju bio je pomilovan, prešao u Beograd 13. listopada 1832. i predao se tamošnjemu veziru. Iz Beograda je početkom prosinca 1832. otišao u Carigrad, odakle je trebao poći u internaciju, ali je u međuvremenu umro. Izvor: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22958>, Hrvatska enciklopedija, *Gradašević, Husein beg* (7. 11. 2019.).

19 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 12-13.

Nakon Tursko-ruskog rata i niza inicijativa političko rješenje za Bosnu i Hercegovinu konačno je dobilo završnu formu Sanstefanskim mirom sklopljenim 3. ožujka 1878. između Rusije i Osmanskoga Carstva u Sanstefanu (danas Yeşilköy pokraj Istanbula). Koristeći se prednošću pobjede, Rusija je zaključenjem toga bilateralnog sporazuma pokušala riješiti problem Istočnoga pitanja u svoju korist stavljajući jugoistočnu Europu pod svoje interesno područje. Ugovorom je zaključeno da se Crnoj Gori, Srbiji i Rumunjskoj prizna neovisnost i teritorijalno proširenje na štetu Osmanskoga Carstva. Stvorena je Velika Bugarska, autonomna kneževina, ali u formalnom vazalnom odnosu prema Osmanskomu Carstvu, koju je u stvarnosti kontrolirala Rusija. Za Bosnu i Hercegovinu bila je predviđena autonomija pod nadzorom Austro-Ugarske i Rusije. Sanstefanskome miru žestoko su se usprotivile velike sile, osobito Velika Britanija i Austro-Ugarska, zbog velike prevlasti koju je pružao Rusiji. To se posebno odnosilo na mogućnosti njezina izlaska preko Bugarske na Sredozemno more.²⁰ Stanje između velikih sila dramatično se zaoštrava.

Zbog ozbiljnosti stanja ubrzo je sazvan Berlinski kongres. Na njemu se sastalo sedam velesila: Engleska, Rusija, Turska, Austro-Ugarska, Njemačka, Francuska i Italija. Donesene su odluke koje su označile novi poredak na jugoistoku Europe. Tako su se prijašnje pretenzije Austro-Ugarske za širenjem na jugoistok Europe konačno i ostvarile. Određeno je da Austro-Ugarska može vojno okupirati područje Bosne i Hercegovine, osim sandžaka Novi Pazar, koji je ostao pod osmanskom vlašću. Dogovoreno je da se austrougarska i turska vlada o potankostima okupacije direktno sporazume. Berlinskom kongresu prethodio je tajni sporazum iz 1877., kojim je carska Rusija dala odriježene ruke Austro-Ugarskoj za okupaciju Bosne i Hercegovine što je pak bilo protivno srpskim interesima. Jedan od osnovnih zadataka okupacije bilo je rješavanje teškoga gospodarskog i političkog stanja i povratka brojnih izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu iz ustanaka između 1834.-1878.²¹

---

20 F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine*, str. 55-56.

21 *Vojna enciklopedija*, sv. 6, Vojnoizdavački zavod, Beograd, ²1973., str. 360-361; M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 19-20.

4. Okupacija Bosne i Hercegovine

4.1. Strategijski ciljevi okupacije

Strategijski ciljevi okupacije Bosne i Hercegovine bili su za Austro-Ugarsku veoma važni u sklopu sagledavanja općeg stanja na jugoistoku Europe ali i na širem području. Naime, položaj Monarhije u odnosu na zaleđe jugoistočne Europe bio je prije okupacije veoma nepovoljan, osobito za obranu Dalmacije. Dužina granice prema Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori iznosila je oko 900 kilometara. Trećina granice išla je dolinom rijeke Save i ona je kao prirodna granica bila pogodna za obranu, dok je ostatak bio vrlo teško branjiv zbog nepovoljnog brdsko-planinskog reljefa. Niti jedna važnija geostrateška

Sl. 1. Pravci napada austrougarskih snaga divizijske razine i datumi okupacije pojedinih mjesta u Bosni i Hercegovini. (Izvor: Vojna enciklopedija, sv. 6, str. 361)

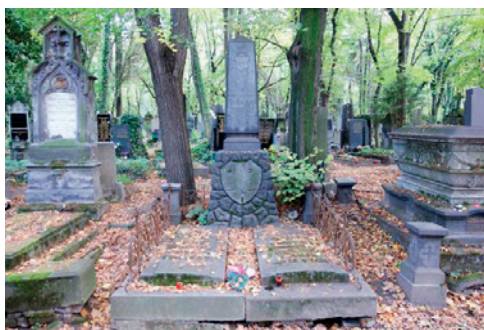
točka Dalmacije ne nalazi se u Hrvatskoj nego u Bosni i Hercegovini. Čak ni najviši vrh Hrvatske na Dinari od 1831 metra nije najviši vrh te planine, nego je to Troglav (1913 m) koji je na bosansko-hercegovačkoj strani. Od rijeke Zrmanje pa do rta Oštro Dalmacija nema taktičku dubinu pa njezina obrana izravno ovisi o obrani njezina zaleđa koje je opet u susjednoj Bosni i Hercegovini. Svaki napad s istoka direktno je ugrožavao dalmatinsku obalu i njezine luke. S druge pak strane, Dalmacija je bila vrlo loše prometno povezana s unutrašnjosti Monarhije što je preko Velebita onemogućavalo kvalitetan promet, a time i brzo prebacivanje vojnih resursa u slučaju krize.

4.2. Vojni ustroj i razmještaj snaga uoči zaposjedanja

Odredbe o okupaciji Bosne i Hercegovine iz Berlinskoga sporazuma trebalo je što prije provesti u djelo. Kada politika nije mogla na miran način osigurati prijenos vlasti, morala je nastupiti vojska da silom provede određene političke odluke, odnosno da za političare obavi nasilni i prljavi dio posla. Intenzivne pripreme za mobilizaciju početnih okupacijskih snaga započele su 9. lipnja 1878., a grupiranje snaga završeno je do 6. srpnja. Za vojnoga zapovjednika operacija imenovan je general artiljerije (*Feldzugmeister*)²² Josip barun Filipović,²³ časnik ličkih korijena, koji je preuzeo zapovjedništvo nad za-

Sl. 2. General Josip barun Filipović (Izvor: https://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Filipovi%C4%87)

Sl. 3. Grob baruna Filipovića u Pragu (snimila dipl. inž. Katarina Kolaković)

22 Ovaj čin odgovara činu današnjeg generala s tri "zvjezdice".

23 General artiljerije (*Feldzeugmeister*) Josip barun Filipović rođen je u selu Novi kod Gospića 28. travnja 1819., a umro 6. kolovoza 1889. u Pragu. Otac mu je bio graničarski časnik podrijetlom od starobosanskog kršćanskog plemstva. Sina Josipa poslao je u redove svoje l. ličke krajiške pukovnije, u kojoj stječe čin kadeta.

grebačkim XIII. korpusom (zborom)²⁴ koji je operativno rukovodio cjelokupnim operacijama.

Dvije godine nakon toga poslan je u pionirsku zbornu školu u Tullnu na Dunavu, gdje je promaknut u čin poručnika. Godine 1848. za vrijeme revolucionarnih događaja u Monarhiji upoznaje ga hrvatski ban Jelačić, koji mu daje priliku da iskaže svoje vojničke sposobnosti u borbi protiv Mađara. Prilikom zauzeća Beča (31. listopada 1848.) Filipović je ranjen, a zatim se istaknuo u bojevima kod Schwechata, Parendorfa, Altenburga i Moora, te je unaprijeđen u čin bojnika (majora), i službuje u 5. graničarskoj varaždinsko-križevačkoj pukovniji.

Godine 1849. sudjeluje u borbama kod Tetenya, te u bitkama kod Kapolne, Isaszega, Hegyesa i dr., zbog čega je odlikovan križem za zasluge i Viteškim križem Leopoldova reda. Godine 1851. promaknut je u čin potpukovnika (njem. *Oberstlieutenants*) te postaje pobočnik bana Jelačića. Početkom 1853. promaknut je u pukovnika (njem. *Oberst*) i stupa na dužnost zapovjednika 5. varaždinsko-križevačke krajiške pješačke pukovnije. Zbog iznimnih vojničkih zasluga godine 1859. unaprijeđen je u general bojnika i zapovjednika jedne brigade VIII. korpusa (zbor), koja se istaknula u borbama kod Torre di Beretti i Solferina. Zbog uspješnih borbi Filipović je odlikovan Redom željezne krune II. reda i barunskim naslovom. Početkom šezdesetih godina XIX. stoljeća uključuje se u politiku kao carski povjerenik srpskog narodnog kongresa u Novom Sadu i postaje predsjednik sinode pravoslavnoga metropolita, zbog čega je odlikovan Viteškim križem reda sv. Stjepana.

U vrijeme prusko-austrijskog rata iz 1866. istaknuo se u bitci kod Koniggratza i u bojevima kod Kukusa i Požuna (današnje Bratislave), te postaje podmaršal. Nakon toga bio je više godina zapovjednik 8. pješačke divizije u Beču i Insbrucku. Godine 1874. postaje general artiljerije (*Feldzugmeister*) sa službom u Brnu, a nakon toga odlazi u Prag na dužnost vojnog zapovjednika za Češku. Tu je dobio zapovijed za preuzimanje zapovjedništva nad zagrebačkim XIII. korpusom (zborom) i zadaću okupacije Bosne i Hercegovine. Nakon završetka vojnih operacija Filipović će kratko ostati na dužnosti civilno-vojnoga poglavara Bosne i Hercegovine. Nasljeđuje ga vojvoda Wilhelm Nikolaus od Württemberga, njemački aristokrat, a Josip će se vratiti u Prag, gdje će mu biti dodijeljen Zapovjedni križ vojnoga reda Marije Terezije. Kraće je vrijeme bio zapovjednik 2. korpusa u Beču, da bi se ubrzo vratio u Prag, gdje će sve do svoje smrti ostati njegovim vojnim zapovjednikom. Dobio je mnoga odličja poput Velekriža pape Grgura, Pruski red crvenoga orla, Vitez ruskoga reda bijeloga orla, osmanski medžidski red 1. razreda, Velekriž belgijskoga Leopoldskog reda, talijanski Red sv. Mavre i Lazara, francusko odličje Legije časti i Red rumunjske zvijezde. Josip je bio oženjen s baronesom Leontinom Joëlson, s kojom je imao dvije kćeri: Gizelu i Paulu. Izvor: *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums*. Wien, 1834-1848, 1855-1856, 1863; *Kais. Königliche Militär Schematismus für 1877-1878*. Wien, 1878-1879; M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 33-34.

24 Armijski korpus (*corps d'armée*), najviša operativna postrojba u kopnenoj vojsci, sastavljena je od 2 do 3 pješačke divizije. Za vrijeme NDH koristio se naziv "zbor".

Uoči napada u Hrvatskoj i Slavoniji zagrebačka 36. pješačka divizija²⁵ ojačala je svoje krajiške snage koje su do tada bile razmještene u obrani Vojne krajine (*Militärgrenze*) i tu je ostala do druge faze napada, odnosno, do mobilizacije i pristizanja ojačanja tijekom kolovoza. Računajući da će raznim obećanjima uspjeti oslabiti otpor naroda u Bosni i Hercegovini, austrougarsko vrhovno zapovjedništvo planiralo je u početku manje snage, uglavnom iz sastava zagrebačkog XIII. korpusa uz manja ojačanja iz okolnih korpusa. U početnom sastavu snaga bile su mobilizirane 6., 7., i 20. pješačka divizija za napad na Bosnu sa sjevera, prvenstveno dolinama rijeka Vrbasa i Bosne, čime bi se stvorila manja područja za kasnije operativno čišćenje prostora. U Dalmaciji je 18. pješačka divizija razmještena za napad na Hercegovinu. Važno je napomenuti da je zapovjednik 18. pješačke divizije bio još jedan Hrvat, podmaršal (*Feldmarschalleutnant*) Stjepan barun Jovanović,²⁶ koji je zapovijedao desnim napadnim krilom iz Dalmacije.

---

25 Pješačka divizija imala je oko 18.000 ljudi, koji su bili razdijeljeni u dvije brigade koje su opet imale 2-3 pukovnije (regimente, puka).

26 Podmaršal Stjepan (Stevan) barun Jovanović rođen je u Pazarištu (kotar Otočac u Lici) 5. siječnja 1828., a umro je u Zadru 8. prosinca 1885. Temeljnu vojnu naobrazbu stekao je u Grazu, te je godine 1845. postao kadet. Sudjeluje 1848. i 1849. u ratu s Italijom. Nakon toga je upućen u vojno-diplomatsku misiju u Kotor, zatim u glavni stan Omer-paše u Spužu i crnogorskog kneza Danila. Nakon toga zauzimao je važan položaj kod generalnog zapovjedništva u Zadru, da bi zatim bio premješten u Galiciju (1856.). U vremenu od 1856. do 1858. boravi povremeno i u Hrvatskoj i Dalmaciji, te je uključen u kartiranje dijelova Ugarske, da bi u ljeto 1858. bio imenovan austrougarskim zastupnikom u internacionalnom povjerenstvu za definiranje tursko-crnogorske granice.

Za vrijeme rata 1859. Jovanović je u sastavu brigade generala Rodića u južnoj Dalmaciji i za zasluge što ih je tamo stekao, poglavito u Boki kotorskoj, dobiva Red željezne krune III. reda. Tijekom 1859. unaprijeđen je u čin bojnika (majora) za vrijeme službe u Generalnom zapovjedništvu u Zadru. Nakon toga imenovan je predsjednikom povjerenstva za uređenje granice.

Jedno vrijeme bio je ađutant hrvatskoga bana podmaršala baruna Šokčevića, a u proljeće 1861. zastupa Austro-Ugarsku u internacionalnom povjerenstvu u Mostaru, kada je unaprijeđen u čin potpukovnika. Pritom mu je povjerena uprava generalnoga konzula u Bosni. Na kraju 1865. godine unaprijeđen je u pukovnika, te se u tome činu istaknuo tijekom talijanskoga rata iz godine 1866. kod Mantove i sela Portinarolo. Zbog ranjavanja i zasluge dobio je vojnički križ.

U vrijeme ustanka u Boki kotorskoj godine 1869. opet je ranjen zbog čega dobiva Viteški križ Leopoldova reda, i nakon toga postaje zapovjednik brigade u

Ukupno je bilo operativno angažirano 56,5 pješačkih bojni, oko 14 eskadrona konjice, 112 topova i 12 satnija inženjerije (sapera i pontonira), sveukupno oko 82.000 pripadnika uključujući i postojeće granične snage.²⁷

4.3. Operacije planiranih snaga

Nasilna promjena granica i vlasti često uzrokuje kaos, osjećaj očaja, gubitak ponosa i časti podređenih naroda. One su stvorile nesigurnost kod većine građana Bosne i Hercegovine, osobito kod muslimana.

Sl. 4. Podmaršal Stjepan Jovanović
(Izvor: wikipedia.org/wiki/Stjepan_Jovanović#/media/File:Orol_1878-11_Štefan_Jovanović.png)

Sl. 5. Grob podmaršala Jovanovića
na vojnom groblju u Dubrovniku
(Snimio dr. sc. Filip Hameršak)

---

južnoj Dalmaciji u svibnju 1870. gdje je prinudni upravitelj nad Kotorom. Sljedeće godine (1871.) promaknut je u generala. Tijekom posjeta kralja Dalmaciji u proljeće 1875., podijelio mu je naslov baruna. U jesen 1876. unaprijeđen je u podmaršala, a u lipnju 1877. preuzeo je zapovjedništvo 18. pješačke divizije u Splitu, s kojom će stupiti na hercegovačko tlo u ljeto 1878. Izvor: M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 34; TADO ORŠOLIĆ, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 42, Zadar, 2000., str. 290.

²⁷ M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 33; *Vojna enciklopedija*, sv. 6, str. 360-361.

manskoga stanovništva. Vijest o pokretu austrougarskih snaga izazvala je masovan ustanak stanovništva, uglavnom muslimanskoga i nešto manje pravoslavnoga, koje je zahtijevalo autonomiju predviđenu poništenim Sanstefanskim ugovorom. U Sarajevu su izbili sukobi između pristaša otporu okupaciji, predvođeni Hafizom hadži Lojom, i centralne turske vlasti, što se uskoro proširilo na većinu ostalog prostora. Oni su 28. srpnja organizirali neformalnu vladu koja je preuzela gotovo svu vlast i pozvala narod na ustanak te proglasila mobilizaciju. Ubrzo su njihove vojne snage dosegle broj od oko 13.800 vojnika iz sastava turskih postrojbi i oko 79.200 dragovoljaca-ustanika (ustaša) koji su raspolagali sa 75 topova, ili ukupno oko 93.000 boraca. Za zapovjednika tih snaga imenovan je Smail-beg Selmanović Taslidžak. Zbog rascjepkanosti snaga nije uspostavljen jedinstven sustav vođenja i zapovijedanja.²⁸ Tijekom gotovo tri mjeseca borbi ove će operacije biti veoma brutalne s obje zaraćene strane. Zabilježeni su brojni nehumani događaji izvan ratnog prava, osobito nad zarobljenicima.

Iako je postignut sporazum o okupaciji između Austro-Ugarske i Osmanskoga Carstva, čini se da je Turska igrala tzv. "dvostruku igru". Naime, činjenica je da su se turske postrojbe, stacionirane u BiH, trebale povući s toga područja, ali se ipak velik broj turskih vojnika ostao boriti zajedno s domaćim snagama. Turska je vojska za sobom ostavila gotovo sav postojeći oružani arsenal te time omogućila da ustaničke snage pruže maksimalan otpor austrougarskim postrojbama i nanesu im velike i nepredvidive gubitke.²⁹

General Filipović odredio je da se granica prijede na šest težišnih mjesta: kod Šamca, Broda, Gradiške, Kostajnice, Vrgorca i Imotskog. U tako reljefno nepovoljnom planinskom području, kao što je Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska u početku nije mogla razviti veće snage zbog loših prometnica.³⁰ Napad je počeo 29. srpnja kada su austrougarske snage bez značajnijeg otpora prešle rijeke Savu i Unu. Prvi jači otpor i veće borbe za 6. pješačku diviziju započele su 6. kolovoza kod Maglaja i Žepča. Velike poteškoće u pokretu snaga stvarale

---

28 *Vojna enciklopedija*, sv. 6, str. 360; M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 100.

29 RADE PETROVIĆ, *Pokret otpora austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini, Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Sarajevo, 1979., str. 48-51.

30 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 37.

su česte oluje i obilne padaline koje su uništavale ionako loše prometnice. Poslije teških borbi austrougarske su snage, nakon pristiglih ojačanja, na te pravce primorale ustanike na povlačenje prema Zenici. Ojačanja su sačinjavale pukovnije 1. i 36. pješačke divizije.

Tijekom 31. srpnja 7. pješačka divizija ulazi u Banju Luku i nakon toga kreće prema Mrkonjić Gradu. Na tom pravcu događaju se jače borbe kod Jajca da bi tijekom 11. kolovoza zauzela Travnik i tu došla u kontakt sa snagama 6. pješačke divizije iz pravca Žepča te zajednički nastavile napad prema Sarajevu. Važno je napomenuti da je u bojevima kod Jajca i Mrkonjić Grada 3. kolovoza sudjelovala zagrebačka 53. pješačka pukovnija pod zapovjedništvom brigadira Hostinika.³¹ Nakon odlaska 7. pješačke divizije prema Mrkonjić Gradu početkom kolovoza u zapadnoj Bosni nastupila je anarhija i bezvlašće. Tijekom 14. kolovoza pod vodstvom Hasan-bega Čekića ustanici su napali Banju Luku. U obrani grada naći će se jedna skupina otočacke 79. pješačke pukovnije i četiri satnije 22. pješačke pukovnije iz Trsta koje su uz krajnje napore uspjele spriječiti gubitak grada. U pomoć su poslani dijelovi 12. topničke bitnice i dvije satnije bjelovarske 16. pješačke pukovnije koje su uspjele prisiliti ustanike na povlačenje u okolna brda. Gubitci austrougarskih snaga bili su veliki: 46 poginulih, 117 ranjenih i osam zarobljenih. "Jelačićevci" će imati jednog poginulog i četiri ranjena pripadnika.³² Učestale su borbe i diverzije u pozadini napadnih kolona zbog čega je bilo potrebno izdvojiti značajne snage za zaštitu osvojenih područja, komunikacija i važnijih objekata.

Ipak, najteže borbe imala je tijekom 9. i 10. kolovoza lijeva kolona sastavljena od snaga 20. pješačke divizije kod Tuzle gdje se branilo oko 6.000 ustanika. Zbog veoma velikih gubitaka divizija se morala povući najprije prema Gračanici a kasnije prema Doboju (11.-15. kolovoza). U ovim borbama sudjeluju tri bojne ličke 79. pješačke pukovnije o čemu će biti više riječi u nastavku teksta, te dijelovi 70. pješačke pukovnije iz Petrovaradina kod Šamca tijekom 15. kolovoza.³³

Snage 18. pješačke divizije, koje su napadale iz Dalmacije prema Hercegovini, imale su također mnogo problema na svojim pravcima na-

---

31 *Isto*, str. 44, 47.

32 *Isto*, str. 55-56; *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 12.

33 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 50-51.

pada. Pri ulasku podmaršala Jovanovića u Mostar izbila je krvava buna tijekom 31. srpnja u kojoj su stradali brojni turski vojni i civilni dužnosnici koji su se protivili otporu okupaciji. Grad je bio veoma devastiran, a ustanici su razgrabili naoružanje i time bitno otežali ulaz austrougarskih snaga u Mostar. Nakon intenzivnih borbi tijekom 5. kolovoza okupacijske snage ušle su u Mostar uz prethodne borbe kod Čitluka, prisilivši ustaničke snage na povlačenje prema području Foče, Gacka, Bileće i Trebinja. Dio tih snaga naknadno je sudjelovao u opsadi Stoca.³⁴ Stolac je pao tijekom 11. kolovoza. Prilikom napada na Ljubinje kod mjesta Ravnice napadnute su austrougarske snage koje su se zbog toga morale povući u Stolac koji se našao u opsadi. Zbog velikih gubitaka podmaršal Jovanović primoran je povući posadu iz Stoca. Nakon krvavih borbi i pobjede kod Crnića i Pašića hana tijekom 19.-21. kolovoza ponovo je zauzet Stolac i time im je omogućen nastavak operacija. U tim se borbama posebno istaknula skupina don Ivana Musića. Nakon teških borbi okupirano je područje Trebinja (7. rujna), Bileća i Gacko do 18. rujna, a Klobuk je pao 28. rujna. Time je podmaršal Jovanović zauzeo sve planirane prostore u Hercegovini.³⁵

Sagledavajući vrlo složeno stanje na ostalim pravcima napada general Filipović zadržao je 20. pješačku diviziju kod Doboja, 7. diviziju na komunikaciji Banja Luka - Travnik, a s ostalim snagama od oko 13.000 vojnika i 52 topa produžio je pokret preko Kaknja prema Sarajevu. Uz prethodne borbe kod hana Ovčiluka i Bilalevca 16. kolovoza, Kaknja 15. i 16. kolovoza, Visokog 17. kolovoza, izbio je do Sarajeva tijekom 19. kolovoza koje je pod zapovjedništvom Muhameda Hadžijamakovića branilo oko pet-šest tisuća ustanika s 20 topova. U oštrim borbama austrougarske snage ubrzo su zauzele grad uz vlastiti gubitak od 373 ljudi.³⁶ U međuvremenu napadne snage ojačane su s 1., 4. i 36. pješačkom divizijom na glavnim pravcima napada i 20. pješačkom brigadom u Hercegovini kako bi što prije provele okupaciju.³⁷

Zbog pojačanih aktivnosti ustanika u Bosanskoj krajini i bojazni od dolaska albanskih dobrovoljaca austrougarsko vrhovno zapovjedniš-

34 O tome detaljnije u: T. ORŠOLIĆ, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.*, str. 300 i dalje.

35 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, str. 66-70.

36 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 12.

37 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, str. 46.

tvo tijekom 21. kolovoza značajnije ojačava napadne snage i mobilizira nove poput zapovjedništava korpusa (zbor):³⁸ III. (Graz), IV. (Budimpešta) i V. (Bratislava) i od tih snaga i postojećih iz zagrebačkoga XIII. korpusa ustrojava 2. armiju (vojsku).³⁹ Armijom je zapovijedao general Filipović a imala je oko 150.000 ljudi i 276 topova.⁴⁰

Novim planom operacije bilo je određeno da IV. korpus i dio snaga iz III. korpusa pokriju sjeveroistočnu, dvije divizije jugoistočnu, a zagrebački XIII. korpus sjeverozapadnu Bosnu. Armijska pričuva, koju je sačinjavao V. korpus, razmještena je u širem prostoru Nove Gradiške. Ovako ojačane snage stvorile su nadmoć nad ustanicima koji većim dijelom odustaju od daljnjih borbi. Jedino je zabilježen ozbiljniji otpor u vremenu od 12. do 17. rujna kod Brčkog i u Bosanskoj krajini, osobito prilikom osvajanja Ključa (24. kolovoza do 8. rujna) kojeg je branilo oko 1500 ustanika. U tim je borbama sudjelovala jedna bojna zagrebačke 53. pješačke pukovnije, a osječka 78. i petrovaradinska 70. pješačka pukovnija sudjeluju u borbama kod Doboja tijekom 23.-26. kolovoza. U ovim aktivnostima izbačeno je iz stroja oko 300 austrougarskih vojnika.⁴¹ U borbama kod hana Pirkovca i Milinog sela tijekom 17.-19. rujna sudjeluje petrovaradinska 70. pješačka pukovnija.⁴²

Treba napomenuti da je Tuzla pala tek 22. rujna što govori o težini borbi na tom području. Istočna Bosna, uključujući i Podrinje, osvojena je krajem rujna i početkom listopada (Višegrad, Čajniče i Goražde). Livno je palo nakon pada Bihaća 28. rujna. Manje borbe nastavljene su do 20. listopada. Time je završila okupacija Bosne i Hercegovine. Nakon okupacije prišlo se sanaciji komunikacija i popravku vitalnih objekata koji su u vojnim djelovanjima oštećeni. Nova vlast osudila je vođe ustanka, većinu njih na smrt.⁴³

---

38 U sastavu ovoga korpusa bile su 1., 4. i 20. pješačka divizija.

39 Armija (njem. *Armee*; tal. *armata*; engl. *army*; franc. *armée*) najviša je operativno-strategijska ustrojstvena cjelina kopnene vojske koja djeluje na posebnom operacijskom pravcu ili na zasebnom bojištu. Jedna armija u pravilu sastojala se od 2-3 korpusa (zbor), a rjeđe od samih divizija.

40 *Vojna enciklopedija*, sv. 6, str. 361; *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 9.

41 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 85.

42 *Isto*, str. 76-77; *Vojna enciklopedija*, sv. 6, str. 361.

43 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 73; JANKO KOHARIĆ - FERDO ŠIŠIĆ, *Zapamćenja fra Grge Martića*, Trpinac, Zagreb, 1906., str. 108.

5. Ličani u okupaciji Bosne i Hercegovine

5.1. Djelovanja 79. pješačke pukovnije u sastavu 6. i 20. pješačke divizije u Sjevernoj Bosni

Godine 1873. ustrojena je 79. ugarska (hrvatska) pješačka pukovnija, mobilizacijski je pokrivala šire područje Like i dio Korduna i s toga se područja popunjavala. U godini 1878. pukovnijom je zapovijedao pukovnik (*Oberst*) Julije Kristijanović, a pričuvnim dijelom (četvrta i peta bojna) potpukovnik (*Oberstlieutenants*) Aleksandar Kokotović. Prve tri bojne i zapovjedništvo pukovnije bile su mirnodopski stacionirane u Grazu (Austrija), a pričuvne IV. i V. bojna su u stanju mobilizacijske pripravnosti na širem području Like. Pričuvno zapovjedništvo bilo je u Otočcu.⁴⁴

U pukovniji su osim navedenih časnika bili još potpukovnik Karlo Halavanja pl. Radojčić, bojnici (*majori*) Sebastijan Prebeg i Karlo Balasko; satnici (*Hauptleute 1. i 2. Classe*): Josip pl. Novaković od Đuraboja, Ivan Fudurić, Petar Petričić, Eduard Piškur, Đuro Halavanja pl. Radoičić, Paul Lukić, Simon Rabatić, Ignac Šumonja, barun Marko pl. Jurković, Karl Čičerić; satnici (*Hauptleute 2. Classe*): Samuel Vitas, Ivan Kasumović, Teofil Halavanja pl. Radoičić, barun Emerih Rukavina pl. Vidovgrad, Emerih Karlić, Ludvig Herceg, Damjan Gruičić, Petar Kovačević, Ivan Vukojević, Nikola Sedlar, Luka Marjanović, Luka Medić, Đuro Trbuhović, Živko Ranisavljević; natporučnici (*Oberlieutenants*): Đuro Đurić, Andrija Demić, Đuro Bekić, Nikola Horvat, Franjo Perčević, Paul Marinović, Danijel Branković, Stjepan Latas, Nikola Pekeč, Petar Krajnović, Đuro Pocrnić, Josip Milković, Marko Velebit, Franjo Bistrić, Raimund Dujić, Mihael Grozdanić, Đuro Turkalj, Danijel Kovačević, Emanuel Radulović, Adam Smolčić, Stjepan Pjevac, Ivan Čanić, Stjepan Španić, Ivan Vuletić, Stanislav Gazdović, Ivan Jerbić; poručnici (*Lieutenants*): Josip Kalaš, Ludvig Holik, Ilija Kukić, Franjo Rukavina, Mihael Žegarac, Franjo Malvić, Karl Matanović, Ivan Borić, Raimund Pešut, Ivan Rončević, Alojz Pribanić, Matija Kulaš, Alojz Prebeg, Pavao Brmbolić, Richard Rubeš, Josip Rivnač, Eduard Blašković, Ivan Sertić, Ludvig Toplak, Milovan Gavrančić, Karl Fröhlich, Konstantin Mandić, Ivan Valentić, Petar Babić, Đuro Miljuš, Emanuel Pribić, Karl Matasić, Ambros

---

44 Kais. Königliche Militär Schematismus für 1878, Aus der k.k. Hof-und Staatsdruckerei, Wien, 1877, str. 342.

Sl. 6. Prostor šireg područja Bihaća, mjesta borbi tijekom okupacije Bihaća.
Izvor: <http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>,
Index sheet of the general map of Central Europe (dio) (1:200 000).

Ćutić, Mihael Uzelac, Julije Bartaković, Danijel Ćutić, kadeti: Ivan Bićanić, Ivan Rajković, Prokopije Dmitrašinović, Gabrijel Šašić, Josip Matijević, Nikola Španičić i Danijel Vladetić.⁴⁵

U okupaciji Bosne i Hercegovine 79. pješačka pukovnija djelovala je u dvije skupine: prve tri bojne (bataljuna) sudjeluju u sastavu 6. pješačke divizije na pravcu Slavonski Brod - Doboj, a pričuvne - četvrta i peta pričuvna bojna - na širem području Bihaća.

Pukovnija je u dva dijela napustila Graz tijekom 13. i 14. srpnja i iskrcala se u Osijeku. Nakon toga upućena je u Slavonski Brod i razmještena u Stupniku, Oriovcu i Radovanju. Tu se spojila s još pet graničnih pukovnija koje su tamo bile stacionirane u obrani granice. Početni moral vojnika bio je dobar. Ove bojne ulaze u sastav 2. brdske brigade/6. pješačke divizije. Divizijom je zapovijedao podmaršal Carl pl. Tegethoff, a brigadom pukovnik (*Oberst*) G. Lemajić. U brigadi su još 9. lovačka bojna iz Klagenfurta i četvrta bitnica (baterija) 1. pukovnije brdskog topništva, da bi ubrzo nakon toga ove snage ušle u sastav 20. pješačke divizije.⁴⁶ Brigada je nakon toga zajedno s 39. pješačkom brigadom⁴⁷ krenula prema Maglaju i Vranduku. Tu je pukovnija dobila tešku zadaću obrane i pokrivanja širokog prostora u neprijateljskom okruženju uza stalna bojna djelovanja ustaničkih grupa.

Istovremeno se u sjeveroistočnoj Bosni ustanak počeo masovno širiti zbog čega je bilo otežano napredovanje 20. pješačke divizije u probouju prema Tuzli i Zvorniku. Naime, 20. pješačka divizija došla je u iznimno tešku krizu kada je kod hana Pirkovca (8. kolovoza) i na prilazima Tuzli (9. i 10. kolovoza) napadnuta premoćnim ustaničkim snagama koje nije mogla neutralizirati. Zbog toga se morala povući prema Gračanici gdje je trebala prihvatiti pojačanja i nakon toga opet krenuti u protunapad. Stigavši u Gračanicu situacija se nije poboljšala: ljudstvo je napadnuto i divizija je bila prisiljena nastaviti povlačenje prema Doboju. Dolaskom u Doboj 16. kolovoza diviziju je opet napala masa ustanika sa snažnom uporabom topništva. Ipak,

---

45 Kais. Königliche Militär Schematismus für 1879, Aus der k.k. Hof-und Staatsdruckerei, Wien, 1878, str. 394-395.

46 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 3.

47 Zapovjednik brigade general E. Kaiffel. U brigadi su zagrebačka 31. lovačka bojna, 38. linijska pješačka pukovnija iz Vinkovaca, 6. pričuvna pješačka pukovnija iz Novog Sada. Izvor: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 5.

uz velike gubitke divizija se uspjela održati na svojim obrambenim položajima. Tu su ustanici planirali okružiti diviziju i uništiti je što bi dovelo do prekida prometa dolinom rijeke Bosne prema Sarajevu i imalo nesagledive posljedice za snage koje su već napredovale prema Sarajevu. Ali probojem 7. pješačke divizije od Banje Luke prema Travniku (11. kolovoza) i dalje prema Zenici, te spajanjem sa snagama 6. pješačke divizije kod Travnika rasterećene su snage 20. pješačke divizije. Borbe kod Doboja potrajat će sve do 5. rujna kada su pristigla ojačanja sposobna uništiti ustanike. Nakon toga nastavljene su teške borbe uz cestu prema Maglaju čime je ova vrlo važna prometnica otvorena za sav promet.

Zbog navedenih problema oko djelovanja 20. pješačke divizije tijekom 13. kolovoza dolazi u Dobj zapovjedništvo druge bojne 79. pješačke pukovnije. Tu dobiva zapovijed od 20. pješačke divizije da osigura prijelaz rijeke Bosne za prihvata snaga koje se povlače iz Tuzle prema Doboju. Nakon prihvata snaga ova bojna pod zapovjedništvom satnika Čićerića upućena je prema Tešnju zajedno sa skupinom Husara. Kod Tešnja upadaju u neprijateljsku vatru i tu vode teške borbe.⁴⁸

5.2. Pripreme za okupaciju Bihaća

Sl. 7. General Paul pl. Zach

(Izvor: https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Ritter_von_Zach#/media/Datei:Paul_Ritter_von_Zach.jpg)

---

48 CARL SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79 und seiner Stammregimenter. Im Auftrage des herrn K. und K. Obersten und Regiments-Commandanten Heinrich Hennevogl von Ebenburg*. Tisak: von C. Albrecht (Jos. Wittasek), Zagreb, 1898., str. 57; M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 78.

Zbog nedostatka operativnih snaga i povećanja aktivnosti na ostalim bojištima, okupacija zapadne Bosne planirana je kao posljednja faza operacija. Napadom na Bihać i Ključ htjelo se osloboditi zapadnu Bosnu i time olakšati stanje postrojbi na širem operativnom području, osobito oko Livna, gdje su se još uvijek nalazili brojni ustanici i turski vojnici. Zasiurno je bilo dilema da li započeti s operacijama prije nego dođu potrebna pojačanja ili s trenutačno raspoloživim snagama. Što je bio povod da u napad krene samo jedna brigada na tako složenom prostoru i po vrlo nepovoljnim vremenskim (maglovitim) uvjetima teško je reći jer se moglo pretpostaviti da je uspjeh operacija vrlo upitan. Bihać i okolicu branilo je između 8000 do 9000 ustanika, a po nekim izvorima i do 15.000, što je bilo daleko više od napadnih snaga. Računa se da je u Krajini i zapadnoj Bosni bilo stacionirano oko 41.000 ustanika i turskih vojnika.⁴⁹ Nositelj napadnih operacija na Bihać bila je 72. pješačka brigada⁵⁰ iz 36. pješačke divizije⁵¹ kojom je zapovijedao general bojnik Paul pl. Zach, a glavnostožerni časnik bio je natporučnik Aleksandar Milenković. Borbe kod Bihaća tijekom 7. rujna 1878. ubrajaju se u najkrvavije u čitavoj okupaciji Bosne i Hercegovine.

Pripreme 79. pješačke pukovnije iz Otočca za ovu operaciju započele su tijekom 12. srpnja kada je mobilizirana peta bojna 79. pukovnije i pričuvno zapovjedništvo kojim je zapovijedao potpukovnik Aleksandar Kokotović. Zapovjednik četvrte bojne bio je satnik Karlo Balaško, a pete satnik Marko pl. Jurković. Nakon priprema i uvježbavanja snaga u vojarni u Otočcu tijekom 13. kolovoza krenulo je prema bojištu oko 500 ljudi, koji su stigli 15. kolovoza na područje Ličkog Petrovog Sela i Željave i tu su bili u pripravnosti za daljnje

---

49 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 86, 100; C. SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79*, str. 58.

50 U sastavu brigade bila je: 23. linijska pješačka pukovnija iz Sombora (Vojvodina), dvije bojne 79. pričuvne pješačke pukovnije, dvije bojne 53. pričuvne pješačke pukovnije iz Zagreba, hrvatske 87. i 88. domobranska bojna iz Zagreba, 76. pričuvna pješačka pukovnija iz Soprona (Ugarska) i 12. lovačka bojna iz Kolina (Češka), Brigadnu pričuvu sačinjavale su 1. lovačka bojna iz Terezina (Češka), jedna satnija Landwehra i teška bitnica 3/12. topničke pukovnije iz Ljubljane. Izvor: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 5.

51 U sastavu divizije bile su 2. i 72. pješačka brigada. Izvor: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 5.

zadaće. Ubrzo tamo stiže i ostatak snaga. Tu će nastaviti s priprema-
ma za bojna djelovanja i opremanjem logističkim potrepštinama.⁵²
Tijekom 13. kolovoza u Zavalje stiže zapovjedništvo 72. pješačke bri-
gade. Idućeg dana general Zach upućuje zapovjedniku Bihaća poziv
na pregovore. Istog dana došlo je izaslanstvo i pregovori su počeli
na sjenovitu trgu pod Raštelom.⁵³ Na čelu izaslanstva bio je Husein
efendija Karabegović, tajnik zadnjega turskog paše koji je protjeran
iz bihaćkog sandžaka. Pregovori nisu uspjeli i Zach nastavlja s plani-
ranjem napada bez obzira što su njegove snage bile inferiornije u od-
nosu na obranu. Dok su se zapovjednici pripremali za bojeve, vojnici
23. pukovnije iz Sombora (Vojvodina) plesali su mađarske čardaše ili
srpska kola, a Ličani iz 79. pukovnije pjevali su sjetne pjesme.⁵⁴

5.3. Borbe tijekom 7. rujna

Tijekom 6. rujna general pl. Zach donosi konačnu zapovijed o napadu
na Bihać. Oko tog utvrđenog mjesta nalazile su se značajnije ustaničke
snage pod vodstvom već spomenutoga Husein-bega Karabegovića koje
su zbog svoje brojnosti i snage direktno ugrožavale granicu monarhije.
Računa se da su na prednjim položajima oko Bihaća bile razmješte-
ne značajne snage ustanika nasuprot Zachove brigade, a ostatak je bio
razmješten po dubini prostora i bio je mobilan za djelovanje prema ra-
zvoju situacije na širem operativnom prostoru. Da bi savladao obranu
Bihaća, Zach je morao prethodno osvojiti brdo Debeljaču (trigonome-
trijska točka - tt 319) koja se nalazi jugozapadno od Bihaća, kao domi-
nantnu i geostrateški važnu kotu s koje se kontrolira okolni prostor,
osobito Bihać. Nakon toga trebalo je osvojiti ostale obrambene položaje
sjeverno od vrha Debeljače i stalno biti u pripravnosti od mogućih
iznenađenja protivničkoga proboja prema granici monarhije.

General Zach sa 72. pješačkom brigadom prelazi granicu 7. rujna i kre-
će prema objektima obrane Bihaća. Napadne snage podijelio je u dvije
kolone: desnu napadnu kolonu činila je 23. pješačka pukovnija, koja je
imala zadaću da pokretom od sela Veliki i Mali Skočaj napadne jake
protivničke položaje koji su bili postavljeni na brdu Debeljači i bočnim
obroncima. Te je položaje branilo oko 1500 ustanika stacioniranih u

---

52 C. SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79*, str. 57.

53 Utvrda sjeveroistočno od Zavalja uz cestu prema Bihaću.

54 *Danzer's Armee-Zeitung*, br. 51/52, Beč, 21. prosinca 1911., str. 16-25.

dvije utvrde i okolnim rovovima. Lijeva kolona, koju su činile dvije pričuvne bojne 79. pješačke pukovnije iz Otočca, imala je zadaću krenuti prema selu Žegar, te osvojiti selo i tursku carinarnicu s uzvisinama istočno iznad sela (dio Somišlja). Procjenjuje se da je na tom pravcu bilo između 600 i 800 ustanika. Ličani su prethodno morali marširati po noći i po krševitu terenu iz područja kod Ličkog Petrova Sela preko Baljevca do polaznih položaja kod sela Vedropolja i odatle krenuti poljem uz Panjački potok u pravcu sela Žegara. Time su morali pokrivati veoma veliko područje kako bi izbjegli protivničke protuudare, osobito iz sela Izačić. Žegar je za obranu imao povoljan teren, posebno uzvisine Križova⁵⁵ i Somišlje i time je imao prednost nad napadnim

Sl. 8. Borbe 79. pješačke pukovnije (crveno), njihov dolazak od Vedropolja, položaji tijekom borbi u odnosu na ustanike (plavo) i povlačenje prema Zavalju i Raštelu (Izvor: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen, Tafel XIIIa*).

55 Današnja uzvisina Križ, tt 272.

snagama. Pričuvu su sačinjavale 1. lovačka bojna, tri satnije 87. domobranske bojne (*Landwehr*) i dijelovi 12. topničke pukovnije.⁵⁶

Tijekom 7. rujna u 5 sati ujutro počinju žestoke borbe na pravcu napada Otočana, često uz uporabu bajuneta u bliskim borbama u rovovima, kućama i okolnim uzvisinama iznad sela. Napadne snage u početku osvajaju prednje rovove, ali zbog jake protivničke vatre s okolnih uzvisina koje dominiraju napadnim prostorom, posebno s lijevih bočnih točaka iz Križove, ne uspijevaju osvojiti tursku carinarnicu, župni stan i groblje. Snage pukovnije našle su se u polukružanju pod snažnom protivničkom vatrom koja je prouzročila velike gubitke.

Treba napomenuti da je istovremeno 23. pješачka pukovnija uspjele osvojiti vrh Debeljače i izbiti na sjeverne obronke prema Bihaću i zapadne obronke iznad Žegara i tu se morala zaustaviti zbog poteškoća oko proboja lijeve kolone. Napadnim snagama toga dana akciju je ometala i gusta magla zbog koje je došlo do velikih problema oko djelovanja ali i upravljanja topničkom vatrom, tako da su zbog toga nastali gubitci od "prijateljske vatre", odnosno od djelovanja vlastitog topništva.⁵⁷ Zbog nemogućnosti daljnjeg napredovanja i velikih gubitaka general Zach u sumrak istoga dana odluči prekinuti djelovanja kod Žegara i povući 79. pješачku pukovnicu na uzvisine kod sela Zavalja, a dio snaga 23. pješачke pukovnije ostao je u blokadi na brdu Debeljača. Čitavo vrijeme povlačenja prema Zavalju 79. pukovnija bila je pod stalnom vatrom ustanika sa sjeverozapada tako da su se morale voditi iscrpljujuće susretne borbe uza značajne gubitke. Veliku pomoć tijekom izvlačenja pružila je 87. domobranska (*Landwehr*) bojna iz Zagreba, topništvo s Raštela i 1. lovačka bojna. Situacija se dodatno zakomplicirala kada je tijekom borbi iz sela Izačić u Zavalje stigla ustanička skupina od oko 250 osoba s nakanom da uđu u područje monarhije i time u zaleđe Zachovoj brigadi, što je moglo imati katastrofalne posljedice. Taj je pokušaj spriječila hrvatska 87. domobranska bojna koja je tu skupinu uspjele neutralizirati.⁵⁸ Treba napomenuti da je 79. pukovnija dolaskom u Zavalje morala biti razmještena u polukružnoj obrani sjeverozapadno od zavaljskoga groblja

---

56 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, str. 576-584.

57 *Danzer's Armee-Zeitung*, br. 51/52, Beč, 21. prosinca 1911., str. 16-25.

58 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 86.

i sa snagama 87. domobranske bojne, razmještene kod Raštela, organizirati veoma aktivnu obranu od brojnih ustanika koji su joj prijetili.

U ovim aktivnostima Zachova brigada imala je iznimno velike gubitke: 554 vojnika, od toga 101 mrtvih (tri časnika), 418 ranjenih (18 časnika) i 35 nestalih. Najveći udio gubitaka imala je lička 79. pješačka pukovnija s 317 vojnika izbačenih iz stroja, od toga 65 poginulih. I 23. pješačka pukovnija imala je teške gubitke od 225 pripadnika.⁵⁹

Stradali su brojni časnici i dočasnici. Poginuli su zapovjednik bojne satnik (kapetan) Steyskal, satnik Napijalo i pričuvni poručnik Holm, natporučnik Munk zadobio je ranu u grudi od koje je ubrzo umro, natporučnik Đuro Trbuhović zadobio je hitac kroz bedrene kosti, satnik Damjan Grujičić zadobio je 14 rana ali je nastavio borbu i pomogao ranjenom dočasniku Tomljenoviću da se izvuče na sigurno.⁶⁰ Zbog toga je dobio srebrnu medalju za hrabrost druge klase.⁶¹ Ranjeni su još zapovjednik pukovnije potpukovnik Kokotović, satnici Balasko, Grujičić, Löhnert te poručnici Munk i Glaser.⁶²

Istovremeno se okupila veća skupina ustanika kod sela Leskovca i Prosičenog Kamena na Korani, koja se nalazi sjeverno od Bihaća, s ciljem napada na granicu Monarhije i stvaranja pomutnje napadnih snaga. Tako 8. rujna, za vrijeme bitke kod Žegara, skupina od oko 600 ljudi napada predstraže 12. lovačke bojne te 88. hrvatske domobranske bojne koje su ih uspjele odbaciti.⁶³ Na uzvisinama kod Zavalja general Zach grupirao je skupinu za novi napad pod zapovjedništvom bojnika Pokornya, koju su sačinjavali preživjeli vojnici iz 1. lovačke bojne i 79. pješačke pukovnije s ciljem da se oslobodi blokirano ljudstvo 23. pješačke pukovnije na brdu Debeljača, koja je tamo trpjela snažne napade i velike gubitke.⁶⁴

---

59 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 12.

60 *Österreichisches Staatsarchiv (ÖeStA) - Kriegsarchiv (KA)*, Wien, ABA (Alte Belohnungsakten), Konsignacija za IR79, 1878/79, kutija 69.

61 C. SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79*, str. 60. ÖeStA - KA, Wien, ABA, Konsignacija za IR79, 1878/79, kutija 69.

62 *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, str. 584.

63 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 87.

64 C. SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79*, str. 60.

5.4. Borbe tijekom 18. rujna

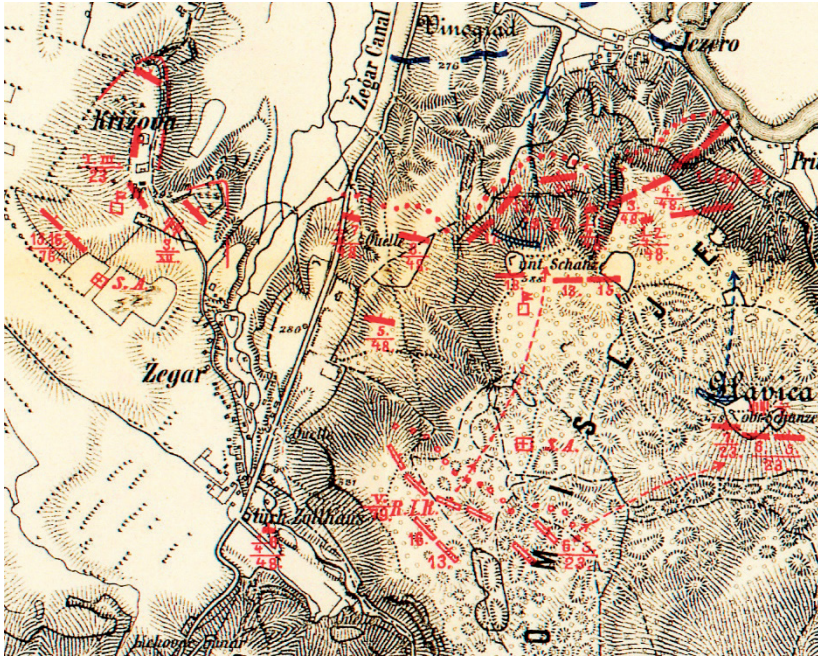
Ubrzo se stanje značajno mijenja. Da bi ojačali napadne snage za osvajanje Bihaća, tijekom 10. rujna na ovo područje dolazi 28. pješaka brigada iz 14. pješačke divizije⁶⁵ pod zapovjedništvom general bojnika Rheinländera koja je prethodno bila razmještena u Slunju, Ljeskovcu, Furjanu i Lađevcu. Od ove dvije brigade ustrojena je divizija, a Rheinländer preuzima divizijsko zapovjedništvo. Sljedećih dana provode se pripreme za napad. U međuvremenu je iz Karlovca pristigla veća količina streljiva, a Otočačka pukovnija popunjena je tijekom 13. rujna novim ljudstvom. Isti dan u 16 sati poslijepodne, general Rheinländer sazvaio je zapovjednike postrojbi i dao im je usmenu zapovijed za napad. Otočačka pukovnija dobila je zadaću da nakon popune ljudstvom sa svojih šest i dvije satnije (čete) iz 23. pukovnije osvoji dvije utvrde na uzvisini Debeljača, dok su dvije satnije bile namijenjene za zaštitu skladišta streljiva. Napadu je trebala prethoditi snažna topnička priprema. Udružene brigade generala Zacha i Rheinländera započele su 15. rujna odlučni boj s ustanicima, u početku bez djelovanja Otočačke pukovnije koja se još uvijek oporavljala od prethodnih borbi. Najteže borbe vode se kod sela Izačić i Križove u kojima sudjeluje 28. pješačka brigada, a 72. pješačka brigada djeluje kod Žegara i Debeljače i na spoju kod Križove. Isti dan ulazi 76. pričuvna pješačka pukovnija u selo Izačić kako bi tim postupkom spriječila novi eventualni proboj ustanika prema granici. Nakon pada Izačića padaju i susjedna sela (Vikić i druga) čime su rastjerane snage od oko 800 ustanika, koje su se preko sela Papara približile selu Baljevcu, te tamo počele paliti kuće i sjenike. Istodobno 23. pješačka pukovnija i 1. lovačka bojna izbijaju do protivničkih položaja kod Žegara, a dijelovi 88. hrvatske domobranske bojne upućeni su prema Ljeskovcu i Prosičenom Kamenu da tamo vežu na sebe dio ustaničkih snaga i time rasterete otpor kod Bihaća. Ukupni gubitci tijekom 15. rujna: 61 poginuli i ranjeni, a "Jelačićevci" imaju dva ranjena kod Križove.⁶⁶

---

65 U brigadi su bile: 48. linijska (Velika Kaniža-Nagykanizsa, Ugarska), 76. pričuvna pješačka pukovnija (Šopron-Ödenburg, Ugarska) i 12. lovačka bojna iz Kolina, Češka (*Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, str. 9).

66 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 87; *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 12.

Tijekom 16. i 17. rujna provode se završne pripreme za napad na Debeljaču, prednje i bočne uzvisine Somišlje i Križova i na sam Bihać. Za napad su raspoložive snage grupirane u dvije kolone: lijevu i desnu. "Jelačićevci" su u sastavu lijeve kolone i kreću od Raštela prema rovovima na uzvisini Somišlje i Križova i turskoj carinarnici. Te je snage činila IV. bojna.⁶⁷

Sl. 9. Borbe 79. pješačke pukovnije (crveno) na zapadnim padinama Somišlja (Debeljače) iznad turske carinarnice i njihovo napredovanje prema sjeveru zajedno s 23. i 48. pješačkom pukovnijom (Izvor: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen, Tafel XIIIc*)

Združene snage, 18. rujna u 8 sati ujutro, uza snažnu topničku potporu, izbile su ispred turske carinarnice koju su ubrzo osvojili. Tu je zapovjednik pukovnije potpukovnik Kokotović rasporedio ljudstvo za napad na protivničke rovove i krenuo prema naprijed. Na položaje kod carinarnice stižu dijelovi 48. pukovnije. Kokotović je oformio borbene skupine Otočana pod zapovjedništvom pričuvnoga poručnika Ludviga Toplaka. Tijekom napredovanja dvije skupine izbile su u

⁶⁷ *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen, str. 605.*

10,15 sati ispred protivničkih prednjih rovova, koji su se nalazili iznad izvora u Žegaru. Toplak je kao prethodnica izgubio kontakt s glavnim snagama koje su se našle pod snažnom vatrom ustanika. Bez obzira na to Toplak je nastavio napad sa svojim snagama prema rovovima u koje je ušao nakon bliske borbe usput zarobivši bogat plijen.

Ubrzo se ustanici organiziraju i napadaju s tri strane radi povrata izgubljenih položaja. Toplaku u pomoć dolazi poručnik Đuro Miljuš sa svojom skupinom te uspijevaju odbiti napad. Da bi spriječio daljnje protivničko napredovanje, u pomoć dolazi i peta bojna pod zapovjedništvom bojnika Brauna koji je u tim borbama smrtno ranjen, a zapovjedništvo bojne preuzima natporučnik Grozdanić. Pod njegovim zapovjedništvom ustanici su odbačeni prema Uni, odnosno, prema Bihaću. Istovremeno četvrta bojna Otočana uz prethodnu snažnu topničku pripremu izbija iznad izvora u Žegaru i time Ličani ispunjavaju svoju zadaću. Ove snage ojačavaju dijelovi 48. pukovnije koji usput posjedaju i položaje iznad izvora i time zatvaraju pristup prema Debeljači (Somišlju). U međuvremenu je 23. pješačka pukovnija s 1. lovačkom bojnomo krenula prema vrhu Debeljače koju uspijeva zauzeti. Ubrzo na vrh pristižu i topnici koji nesmetano djeluju na Bihać, a pješaci kreću prema Bihaću. Osvajanjem dominantnih uzvisina napadne snage stekle su važnu prednost nad obranom Bihaća. Kad je s okolnih uzvisina zaprijetila snažna i destruktivna topnička paljba po Bihaću, tijekom 19. rujna turski časnici Nuri-beg i Hasanaga dolaze u Zavalje i ugovaraju predaju Bihaća.

Ukupni gubitak austrougarskih snaga pri napadu na Bihać od 18. rujna iznosio je: 11 mrtvih, 165 ranjenih i 1 nestali, od toga pet časnika. "Jelačićevci" imaju dva poginula i 97 ranjenih.⁶⁸ Nakon bitke na okolnom području pronađeno je 217 leševa ustanika. Računa se da su s ranjenicima ukupni gubitci ustanika iznosili između 600 i 800 ljudi. Te je gubitke potvrdio i general Zach i pohvalio ličku pukovnicu za uspješne borbe. Prilikom završnoga napada Ličani su ostali bez streljiva jer su imali samo 20-25 nabojna po puški. Ustanici pobješkoše tijekom 19. rujna prema Petrovcu i u sjevernu Krajinu ostavivši iza sebe pet topova, mnogo oružja i streljiva. U Bihać su ušle austrougarske snage na čelu s generalima Zachom i Rheinländerom i 23. pješačkom pukovnijom uz Radetzky marš.

Tijekom 20. rujna 28 turskih časnika i 88 tvrđavnih topnika došlo je u Zavalje, gdje su zadržani do 23. rujna kako bi uredili svoje dugove

---

68 *Isto*, Prilog 12.

prema židovskim trgovcima iz Bihaća. Nakon toga su u pratnji obitelji, uključujući Nuri-begov harem, otpravljeni preko Slunja za Karlovac.⁶⁹

Pacifikacija Krajine između Une i hrvatske granice povjerena je generalu Rheinländeru, koji je planirao snažnim udarom skršiti i zadnji otpor ustanika. Nakon pada Bihaća Rheinländer kreće 25. rujna prema jugoistoku, dakle onim smjerom kojim su pobjegli bihaćki ustanici. Namjera mu je bila da se spoji sa snagama iz pravca Banja Luke, te pacificira ustanička mjesta, naročito Petrovac, kao središta za sakupljanje ustanika. Tijekom 4. listopada krenuo je prema selu Peć. Putem mu je dojavljeno da su se ustanici iz Vrnograča, Bužima i Jezerskoga skupili oko Peći, te tijekom 6. listopada zaposjeli uzvisinu Debelo brdo (tt 341 m). Tijekom 7. listopada pada selo Peć i Pecka gora koja se nalazi sjeverno od Peći. U naknadnim borbama zauzet je Ključ.

Gubitak u ovim bojama bio je velik, osobito 6. listopada: 53 mrtva i 205 ranjenih, od toga 5 časnika. Zatim Rheinländer osvaja i susjedna mjesta Podzvizd, Vrnograč, a Bužim se dragovoljno predao. Tijekom 20. listopada još je otpor pružala tvrđava u Kladaši, koju je 1. lovačka bojna prisilila na predaju.

Padom Bihaća došlo je do šoka među ustanicima na širem području čime je olakšan ulaz austrougarskih snaga u ostala važnija mjesta u Krajini. Tako je hrvatska 83. domobranska pješačka brigada pod vodstvom pukovnika Musulina bez otpora ušla u Kulen-Vakuf i ostala okolna mjesta. U zapadnoj Bosni još se žestoko branilo Livno koje je palo 28. listopada čime su ustanici izgubili najvažnije uporište u zapadnoj Bosni, a padom Bihaća i Kladaše i u Krajini. Time je završila okupacija čitave Bosne i Hercegovine koja je potrajala gotovo tri mjeseca. Austro-Ugarska je izgubila ukupno 5198 vojnika u ovim bojama, od toga je poginulo 946, ranjeno 3975, nestalo 277 vojnika. Gubitci ustanika nisu poznati.⁷⁰

Tijekom 19. listopada car je odao priznanje svim sudionicima okupacije za njihovu veliku požrtvovnost, ustrajnost, vjernost i disciplinu, te sve pretrpljene patnje koje su podnijeli po lošem vremenu i lošim putevima uz velike oskudice koje su pretrpjeli.⁷¹

69 C. SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79*, str. 63; *Danzer's Armee-Zeitung*, br. 51/52, Beč, 21. prosinca 1911., str. 16-25.

70 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 79; *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 12.

71 M. MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, str. 88-90.

U borbama za Bihać i okolicu s austrougarske strane izbačeno je iz stroja 918 vojnika, od toga 136 poginulih. Ostali su "mnogi grobovi, nakićeni spomenici, pod Debeljačom i kod Žegara tužni su svjedoci krvave borbe kod Bihaća", navodi Radoslav Lopašić u svome djelu "Bihać i Bihaćka krajina". Književnik Janko Leskovar navodi da na "brdu Somišlju bijaše ogroman spomenik generalu Leggiju (?) koji je tamo pogođen tanetom iz turskog topa. Kod Žegara stajaše i drugi spomenik 79. pješačke pukovnije. Spomenik na Somišlju je nakon Drugog svjetskog rata nestao, a onaj u Žegaru je zapušten".⁷²

Tijekom 30. listopada dolazi u Zavalje general Josip Filipović iz Zagreba, da bi idućega dana bio svečano primljen i u Bihaću. Tu je održao govor na hrvatskom jeziku. Navečer je u Zavalju organizirao banket za časnike.⁷³

Budući da su osim vojnika prisilno mobilizirane brojne zaprežne životinje, ostalo je mnogo neobrađenih polja zbog čega je stanovništvo teško oskudijevalo na širokom području mobilizacije.⁷⁴

5.5. Odličja pripadnika 79. pričuvne pješačke pukovnije

Nakon borbi zbog iznimnih zasluga odlikovani su pojedini pripadnici IV. i V. bojne "Ličke" pukovnije:

Redom željezne krune (*Österreichisch-kaiserlicher Orden der Eisernen Krone 3 classe*): pukovnik (*Oberst*) Julije Kristijanović, potpukovnik (*Oberstlieutenant*) Aleksandar Kokotović i pričuvni poručnik Toplak. Zaslužni križ (*Verdienstkreuz*): satnik Samuel Vitas, natporučnik Demić, poručnik Miljuš i pričuvni poručnik Polanec.

Značajan broj vojnika predložen je za srebrne medalje za hrabrost. Vrlo su zanimljiva obrazloženja prijedloga iz kojih se vide zasluge pojedinih vojnika, časnika i dočasnika:⁷⁵

---

72 IVAN DUJMOVIĆ, *Povijest zavaljske župe*, Udruga umjetnika "August Šenoa", Zagreb, 1999., str. 82-83.

73 *Danzer's Armee-Zeitung*, br. 51/52, Beč, 21. prosinca 1911., str. 16-25.

74 T. ORŠOLIĆ, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.*, str. 293.

75 ÖeStA - KA, Wien, ABA, Konsignacija za IR79, 1878/79, kutija 69. Konsignaciju o vojnicima sačinio je pukovnik Kokotović u Zavalju 12. rujna 1878.

Satnija	Čin	Ime i prezime	Obrazloženje
13.	narednik	Stjepan Mašić	Pri napredovanju svojim mirom i ohrabrujućim riječima vrlo dobro djelovao, kod juriša odlučnim postupkom povukao ljude za sobom. Pri povlačenju pokrivaio lijevo krilo.
	vodnik	Ivan Batinić	Spretno i odvažno vodeći svoju skupinu, bio je ranjen u obraz, dao si je za nuždu previti ranu i požurio natrag na prvu borbenu crtu, gdje je neprekidno vodio svoju skupinu hrabro i u uzornom redu.
	razvodnik	Nikola pl. Oklobdžija	Iznimnom osobnom hrabrošću bio je dobar primjer momčadi kod davanja bočne zaštite skupini poručnika Toplaka, pri čemu se odlikovao dobrim orijentiranjem na nepreglednu terenu.
14.	desetnici	Ilija Beslač	Iskazao se posebnom hrabrošću pri jurišu na Žegar; nakon pogibije natporučnika Munka vodio je vod odvažno i spretno sve do kraja sukoba.
		Maksim Brkić	Tijekom borbe u selu stalno na prvoj crti; hrabrim držanjem poticao je momčad da izdrži, s poručnikom Toplakom je ranjenog pričuvnog zapovjednika pukovnije izvukao iz borbene crte. To je posvjedočio potpukovnik Kokotović, pričuvni zapovjednik pukovnije.
	pješak	Dane Šulentić	Kod ponovnoga napada na Žegar, jednog je pješaka koji je htio zaostati, bajunetom natjerao u njegovu jedinicu, i uopće se pokazao kao vrlo odvažan i hrabar.
15.	vodnik	Stanislav Selak	Kod juriša na Žegar istaknuo se obazrivim i hrabrim vođenjem svojeg roja; u samom selu okupio je vod i izveo sjajan napad na kuću zauzetu od neprijatelja i - iako odbaćen - nije izgubio hrabrost, ponovo je okupio momčad i ohrabrio ju na ponovni napad; pri povlačenju, iako ranjen u nogu i dalje se držao iznimno hrabro.
	pješak	Stjepan Lončar	Tijekom cijele bitke dobrovoljno se borio na prvoj crti i svojom zadivljujućom hrabrošću iznimno povoljno djelovao je na momčad.
	razvodnici	Dane Škorić	Kako pri jurišu na Žegar, tako i tijekom cijelog sukoba, svojim uzornim hrabrim držanjem izvršili su odlučujući utjecaj na momčad.
		Filip Cvjetičanin	
narednik	Anton Ježić	Odlikovao se spretnim vođenjem svog voda i iznimnom osobnom hrabrošću kod juriša na Žegar; lakše ranjen na prvoj borbenoj crti.	

16.	narednik	Emanuel Živković	Kod juriša na Žegar istaknuo se uzornim vođenjem momčadi i osobnom hrabrošću. Kasnije, kod povlačenja pukovnije, učinio je sve kako bi se satnija brzo sredila.
	vodnik	Emanuel Ličina	Kod juriša na Žegar istaknuo se velikom hladnokrvnošću i hrabrošću.
	desetnik	Toma Jančić	Svojom osobnom primjermom hrabrošću bitno je doprinio brzom sređivanju satnije.
	pješak	Filip Palić	Kod juriša na Žegar iskazao se posebnom hrabrošću.
17.	vodnik	Josip Barković	Tijekom cijelog sukoba, i čak nakon ranjavanja, ponašao se veoma energično i hrabro i poslužio kao lijep primjer za ostalu momčad.
	razvodnik	Obrad Mileusić	Tijekom borbe pokazali su svake pohvale vrijedno držanje i djelovali su kao uzor ostalim vojnicima.
	pješaci	Nikola Majstorović	
		Ivan Malović	
		Ilija Ličina	
18.	vodnici	Pavao Binički	Kod povlačenja, svojom izvanrednom odlučnošću brzo je okupio 4. vod i potaknuti ga na nepopustljivi otpor.
		Josip Beširević	U posljednjoj fazi bitke, ruba šume, ohrabrujućim nagovorom i vlastitim odlučnim primjerom potaknuo je izmučenu momčad na energično napredovanje.
19.	računarski narednik	Ivan Tomljenović	Nakon što je u Zavalju saznao o ranjavanju zapovjednika njegove satnije (čete), natporučnika Trbuhovića, pojurio je na borbenu crtu, kako bi ga pronašao; to mu je kasnije i uspjelo.
	vodnik	Ilija Blanuša	Uzornim vođenjem svoga voda i hrabrom nepopustljivošću lijevoga krila, odbio neprijateljski proboj, a i u zadnjoj fazi bitke, kod ruba šume držao se odvažno.

20.	ka det - vod - nik titularni narednik	Gabrijel Šašić	Kao zastavnik svojim je ohrabrujućim govorima i velikom hladnokrvnošću pobudio momčad i zatražio nužnu obranu zastave, ako bi se ukazala potreba.
	vodnik titularni narednik	Franjo Žaretić	Sa 16 ljudi iz satnije ranjenoga satnijskog zapovjednika natporučnika Đure Trbuhovića i ostalih 25 ranjenih, svojim iznimno odlučnim i hrabrim postupanjem spasio ih je od zarobljavanja i masakra.
	narednici	Mihovil Kardaš	Iznimno neustrašiv i hrabar, pokušao je s velikom požrtvovnošću okupiti četu koja je ranjavanjem natporučnika Trbuhovića ostala bez vodstva, i potaknuti je na tvrdokorni otpor - to mu je i uspjelo. A i u zadnjoj fazi bitke, kod ruba šume, odvažno se držao.
		Petar Ivanović	Unatoč veoma teškoj povredi, znao je svojim neustrašivim i uzornim držanjem svoj vod - podsjećajući ga na čast pukovnije i na povjerenje kojeg su u njoj uživali - tako raspaliti i ohrabriti, da je daleko nadmašio svoju prvobitnu zadaću; još je jednom ranjen.

Zaključak

Francuski povjesničar Pierre Nora, jedan od utemeljitelja ideje kulture sjećanja kroz obnovu zapuštenih spomen obilježja poginulima u Prvom svjetskom ratu, kazao je: "O sjećanju neprestance govorimo, jer ga više nemamo." Mjesta sjećanja ili *lieux de mémoire* su ona mjesta gdje se "pamćenje kristalizira i izlučuje"; mjesta gdje se iscrpljen kapital kolektivnoga pamćenja kondenzira i izražava. Tako je okupacija Bosne i Hercegovine nestala iz našega povijesnog sjećanja, iako je imala dalekosežne političke posljedice na ovo i šire područje. Iznimni gubitci i stradanja obiju strana, te političke posljedice nastale nakon okupacije, zahtijevaju iznimne napore da se ovi događaji temeljito sagledaju i istraže na osnovi novih spoznaja. Okupacija Bosne i Hercegovine nastala je nakon burnih i zamršenih političkih događanja toga vremena i kao takva imala je vrlo dinamične učinke u srazu dviju sasvim različitih vojnih koncepcija: organizirane austrougarske vojske i ustanika koji su u početku imali visok moral, ali i nedostatak vojnog ustroja i resursa potrebnih za konačnu vojnu pobjedu. To se posebno vidi u početnim borbama kod Bihaća kada ustanici uspijevaju zaustaviti proboj prema Bihaću i odbiti napadne snage uz velike žrtve, primoravši ih na dopremu značajnih ojačanja na ovo područje.

NIKOLA TOMINAC

Zagreb

E-mail: nikola.tominac@gmail.com

Review article

Received: 26 February 2020

Accepted: 10 June 2020

People from Lika in the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878

Summary

Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, which completely changed the political state of this Ottoman province by using the military forces and at the same time caused numerous victims for both belligerents, is somehow forgotten although it was a very important historical event of our wider region. That was a big tragedy for some citizens of Bosnia and Herzegovina and for the others happiness because they became independent on Ottoman rule. Although all these events happened more than 140 years ago, their consequences are still felt and we shall not understand them if we do not get acquainted with that period and especially with political circumstances in which all of this happened. We hope that this article, dedicated to a special Croatian Infantry Regiment (K.u.K. 79. Ungarische (croatisches) Otocaner Infaterie-Regiment Graf Jellacic), will enable readers to understand better how this part of Europe was transformed through history. That is especially important because certain nations remember and explain those events in different ways. Thus that tragic period will become a part of our historical memory and better understanding of the presence and future.

Keywords: occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878; Bihac; 79th Infantry Regiment Joint Forces "Grof Josip Jellacic" Otocac.

Paremiološka građa hercegovačke hrvatske periodike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

IRINA BUDIMIR
Sveučilišta u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: irina.budimir@ff.sum.ba

UDK: 070(497.6 Hercegovina)"18"/"19"
81'37
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. veljače 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

U radu će se prikazati paremiološka građa hercegovačke hrvatske periodike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Tiskovine toga doba obiluju stranim i domaćim paremiološkim vrstama. Poseban će se naglasak dati strukturalnoj i semantičkoj raščlambi hrvatske paremije. Pojava paremije u novinarsko-publicističkom funkcionalnome stilu i njegovim različitim rodovima (vijest, osvrt, komentar, podlistak i sl.) toga vremena ogleda se u njezinoj važnosti uporabe i za autore tekstova i za čitalačku publiku jer predstavlja izraz uvjerenja, vrijednosti i norme povezane s kulturom i važećim socijalnim vrijednostima. Brojnost njihova objavljivanja u tadašnjim tiskovinama dokumentiran je dio ne samo usmenoga narodnog blaga jednoga vremenskog odsječka, nego i posebnosti onodobna novinarsko-publicističkoga funkcionalnog stila koji čuva kulturno, jezično i komunikacijsko nasljeđe naroda.

Ključne riječi: paremija; novinarsko-publicistički funkcionalni stil; starija hercegovačka hrvatska periodika; strukturalna i semantička raščlamba.

Uvod

Paremije (poslovice¹) nisu samo dio usmenoga narodnog blaga iz kojega potječu, nego se već stoljećima bilježe u raznim pisanim izvorima, u različitim oblicima i opsezima iz čega se "može promotriti poetika, tematika, estetika, izvedba i receptivnost".² Isto tako paremije predstavljaju "vrlo važan dio raznovrsnih govornih čina, kako zbog njihove sažetosti i kratkoće, tako i zbog njihove dojmljivosti, poučnosti i višenamjenske upotrebljivosti".³ Paremiološka obilježja su: "čestotnost uporabe, specifična sintaktička struktura, metaforičnost, sažetost, dobar izbor riječi i dr."⁴ Škara⁵ uz ta obilježja navodi još nekoliko njih kao što su: "tradicionalni karakter, poučnost, ustaljena forma", a kao obilježja mogu se istaknuti i "anonimnost autora, značenje izvan konteksta, poznate su većem broju govornika i iznose neko životno iskustvo".⁶

Paremije⁷ "imaju ustaljeni, nepromjenjivi leksički inventar i u većini slučajeva imaju 'metaforično, poopćeno značenje', koje nije identično

---

1 Naziv poslovice u hrvatski jezik došao je iz ruskoga jezika preko pisma, a kao složenici ili izvedenici u osnovi joj stoji leksem *slovo* u značenju *riječ*. Kao takav termin ustalio se u 19. stoljeću. Do tada se poslovice nazivala različito: *riječ*, *prirječje* (*prirečje*, *pririč*, *priričak*, *proričje* i sl.) što je doslovan prijevod latinske riječi *proverbium*. U starijoj hrvatskoj književnosti i leksikografiji koristili su se još latinski nazivi *dicteria*, *adagium*, *adagia*, a služilo se i terminima *sentencija*, *gnoma*. Vidi u: JOSIP KEKEZ, *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*, Matica hrvatska, Zagreb, 1996., str. 14-16.

2 *Isto*, str. 23.

3 PAVAO MIKIĆ - VJEKOSLAV SUZANIĆ, *Biblijske poslovice u Hrvata*, Školska knjiga - Hrvatski institut za liturgijski pastoral, Zagreb - Zadar, 1994., str. 5.

4 PAVAO MIKIĆ - DANICA ŠKARA, *Kontrastivni rječnik poslovice*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. VIII.

5 DANICA ŠKARA, *Glas tradicije*, Ziral, Mostar - Zagreb, 1997., str. 11.

6 P. MIKIĆ - V. SUZANIĆ, *Biblijske poslovice u Hrvata*, str. 11.

7 U ovom će se radu koristiti termin *paremija*. Paremije su ekscerptirane iz prvih hrvatskih novina u Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće: *Hercegovački bosiljak* (dalje: HB), *Novi hercegovački bosiljak* (dalje: NHB) i *Glas Hercegovca* (dalje: GH). Primjeri su ekscerptiranih paremija u radu obilježeni malim podebljanim slovima u kurzivu. Uza svaku paremiju dana je kratica izvora, godina, broj i stranica. Primjer hrvatske paremije: ***ni maška kriva, da je gospodarica lina*** (GH, 1885.: II/48/2). Uz paremije stranoga podrijetla ili druge paremiološke vrste stranoga podrijetla u zagradi je navedeno značenje npr. ***ad absurdum*** ('do apsurdna') (GH, 1892.: IX/77/2).

sadržaju koji se neposredno priopćava u rečenici. U njima se skriva 'dublji smisao' koji treba odgonetnuti, a ne može se razaznati iz doslovnoga značenja riječi".⁸ Paremiju treba razlikovati od ostalih sličnih paremioloških vrsta kao što su: "sentencija, krilatica, aforizam, maksima, epigram, slogan, proširena poslovice, poslovična izreka, poslovična usporedba i protuposlovice".⁹

I Kekez navodi podjelu paremioloških vrsta prema tzv. "kompozicijskom načelu"¹⁰ dijeleći ih na:

1. jednostavne poslovice (prave i potpune) koje imaju strukturu rečenice i dijele se na: jednodijelne i dvodijelne (tzv. binarna kompozicija)
2. izreke
3. dijaloške poslovice ili poslovice - pitalice
4. poslovice - anegdote ili poslovice - priče
5. paremiologizme koji se sastoje od: frazeologizma, poredaba, metafora.

U smislu znanstvenoga definiranja i određivanja paremije u okviru istraživanja postoje različita gledišta.

Za neke autore frazeologija u užem smislu proučava isključivo frazeme (idiomatizirane veze leksema), a frazeologija u širem smislu uz frazeme proučava i poslovice, izreke, protuposlovice, velerizme, posuđene poslovice i krilalice.¹¹

Fink Arsovski¹² opisujući frazeološka obilježja kao razliku između dviju vrsta frazeologije, navodi da kod frazeologije u širem smislu "gotovo da i nema desemantizacije, ekspresivnosti i konotativnosti, a slikovitost je znatno rjeđa", što se najviše odnosi na termine i stručno nazivlje.

U novijoj se literaturi paremije definiraju kao "zatvorene rečenice / forme razumljive bez konteksta ili dodatna leksičkog elementa. Ta

---

8 WOLFGANG FLEISCHER, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1997., str. 77.

9 P. MIKIĆ - V. SUZANIĆ, *Biblijske poslovice u Hrvata*, str. 7.

10 J. KEKEZ, *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*, str. 45-47.

11 PALM CHRISTINE, *Phraseologie: Eine Einführung*, Tübingen, 1997., str. 1-6.

12 ŽELJKA FINK ARSOVSKI, *Hrvatsko-romansko-germanski rječnik poredbenih frazema*, Knjigra, ožujak 2016., Zagreb, str. 5.

formalna karakteristika pod čestim nazivom 'zatvorena forma' je izraz semantičkoga i komunikativnoga obilježja. S obzirom na to da su paremije zatvorene, cjelovite forme, na semantičkoj razini mogu se karakterizirati kao samostalni 'mikrotekstovi'. Iz perspektive govornika: koriste se (kao i ostali frazemi s relativnom stabilnosti) poput samostalnih jedinica bez nužne potrebe za kontekstom, a iz perspektive sugovornika: mogu se razumjeti bez konteksta".¹³ Tako frazeologija proučava paremije na najmanje četiri razine kroz: njihovo značenje, modele (različite stupnjeve apstrakcije) prema kojima se razlikuje nekoliko semantičkih skupina paremija, socijalne i kontekstualne elemente.¹⁴

Fleischer¹⁵ paremiju promatra kao povijesno određenu i za razliku od frazema, predstavlja vlastiti mikrotekst koji se ne reproducira kao leksička jedinica, dok Burger,¹⁶ smještajući paremiju u okvir frazeologije, ističe njezine značajke jer ispunjavaju temeljne uvjete frazema kao što su: polileksičnost, idiomatičnost i u određenom opsegu stabilnost (čvrstoću), dok neke sadrže formalno arhaična svojstva, tj. nepravilne su.

Iz navedenoga je razvidno da se paremija prema svojim obilježjima razlikuje od drugih vrsta frazeologije u širem smislu, ali i od samih frazema. Za nju je u manjem ili većem stupnju svojstvena slikovitost i metaforičnost. Zbog svojih obilježja i semantičke, strukturne i uporabne posebnosti interes je za proučavanje paremije u jeziku uvijek aktualan i mnogim istraživačima zanimljiv i motivirajući.

Uza svoju je funkcionalnu posebnost vrlo pristupačna podloga za uporabu paremije novinarsko-publicistički funkcionalni stil. Pojava i tumačenje paremije u tom stilu bila je tema mnogih suvremenih istraživanja.¹⁷

---

13 HERALD BURGER, *Phraseologie, eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Erich Schmidt Verlag, Berlin, ⁵2015., str. 107.

14 *Isto*, str. 126.

15 W. FLEISCHER, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, str. 77.

16 H. BURGER, *Phraseologie, eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, str. 110.

17 Tako poslovice u publicističkom stilu raščlanjuju: VINKO ENDSTRASSER, "Poslovice u novinskom tekstu", u: *Narodna umjetnost*, vol. 27, No. 1, Zagreb, 1990., str. 141-150; ŽELJKA MATULINA, "Paremija u njemačkom i hrvatskom televizijskom programu", u: *Fluminensia*, god. 17, Rijeka, 2005., br. 2, str. 67-84; DRAŽENKA MOLNAR - DUBRAVKA VIDAKOVIĆ ERDELJIĆ, "Paremija u pi-

Paremija je bila vrlo snažno izražajno sredstvo i u starijem novinarsko-publicističkom stilu u svim ondašnjim novinskim rodovima, a današnju javnu komunikaciju svojom slikovitošću, metaforičnošću i dinamičnošću obogaćuju ne samo tradicionalne, nego "sve prisutnije i modificirane paremije".¹⁸

1. Paremija u hercegovačkim hrvatskim novinama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Još prije pojave hrvatskih novina u Hercegovini, sredinom 19. stoljeća, od 1812. godine hrvatski pokret za jezičnu obnovu sve više jača i ima velik utjecaj na javnu riječ u Hrvatskoj. Tako u "okružnici biskupa M. Vrhovca od 1813. između ostaloga stoji i poziv duhovnim pastirima na prikupljanje izreka, poslovice, narodnih pjesama kao i starinskih knjiga".¹⁹ Poslanica Maksimilijana Vrhovca kojom se poziva na skupljanje usmeno-književnoga i jezičnoga blaga, kako bi se unaprijedila hrvatska književnost, njezin jezik i kultura tiska se u Gajevoj *Danci ilirskoj* koja još od prvoga broja redovito objavljuje paremije.²⁰ U to se vrijeme paremije objavljuju u mnogim časopisima, kalendarima. Tako se u *Bosanskom prijatelju* (u godištima 1850., 1851., 1861., 1870.) objavljuje paremiološko blago iz Bosne i Hercegovine Franje Jukića, a Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak zajedno sa suradnicima 1887. u Sarajevu objavljuje prikupljenu paremiološku građu pod naslovom *Narodno blago*.²¹

Na temelju te tradicije u prvim hercegovačkim hrvatskim novinama vlada veliko zanimanje za paremiju. Prve novine na hrvatskome jeziku u Hercegovini počinju se objavljivati u tiskari²² don Franje Mi-

---

sanoj javnoj komunikaciji u hrvatskome i engleskome jeziku", u: *Jezikoslovlje*, 10.1-2, Osijek, 2009., str. 45-58.

18 D. MOLNAR - D. V. ERDELJIĆ, "Paremija u pisanoj javnoj komunikaciji u hrvatskome i engleskome jeziku", str. 47.

19 ISTVÁN NYOMÁRKAY, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Budapest, 1989., str. 35.

20 J. KEKEZ, *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*, str. 21.

21 *Isto*, str. 23.

22 Do sredine 19. stoljeća postojale su samo četiri tiskare u Bosni i Hercegovini: tiskara u crkvi sv. Georgija (Goražde, 1531.), *Vilajetska štamparija* (Sarajevo, 1865.), *Tiskara vilajeta hercegovačkoga* (Mostar, 1876.) i *Tiskara katoličkog poslanstva* (Mostar, 1872.). O radu Tiskare katoličkoga poslanstva pisano je u mnogim izvorima: HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Štamparije u Bosni i Her-

lićevića. Prva namjera njegove tiskarske djelatnosti bila je novinstvo, međutim čekajući dopuštenja državnih vlasti, ona je bila usmjerena na ostalo izdavaštvo.²³ Pod njegovim uredništvom i autorstvom²⁴ izlaze mnoge knjige, priručnici, kalendari, gramatike i udžbenici.²⁵ Svojim predanim radom i angažiranošću u kulturnome, prosvjetiteljskome i novinarskome radu don Franjo Milićević ostavio je neizbrisiv trag u povijesnom, kulturnom nasljeđu Hercegovine.²⁶

U razdoblju od 1883. do 1896. izlaze prve hercegovačke novine na hrvatskome jeziku koje se u različitim razdobljima različito nazivaju: *Hercegovački bosiljak* (HB), *Novi hercegovački bosiljak* (NHB) i *Glas Hercegovca* (GH)²⁷ s obzirom na vrstu sadržaja kojeg objavljuju od povijesno-književnoga i zabavno-poučnoga do političko-informativnoga.

---

cevovini za turskog vremena od 1529. do 1878. godine", u: *Građa za povijest hrvatsku i književnost*, knjiga 9, Sarajevo, 1920.; Fra LEO PETROVIĆ, "Prva hrvatska tiskara u BiH", u: *Hrvatski narodni kalendar za 1938.*, Napredak, god. 28, Sarajevo, 1938., str. 57-70; TEODOR KRUŠEVAC, *BiH listovi u XIX. veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.; Fra ANTE MARIĆ, "Tiskare i kulturno-izdavačka djelatnost hercegovačkih franjevacu", u: *Hercegovina franciscana*, 5, Mostar, 2009., str. 327-352.

23 "Milićević je kanio, da odmah izdaje i list, nu nije dobio za to fermama. Morao se ograničiti na izdavanje školskih knjiga i kalendara te drugih dopuštenih edicija", IVAN A. MILIĆEVIĆ, "Tiskara don Frane M. Milićevića u Mostaru", u: *Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva*, tematski broj: *Mostar i Hercegovina*, Beograd, juli - avgust, 1937., str. 1054.

24 O spisateljskom i prosvjetnom radu autora prvih hrvatskih hercegovačkih listova pisao je Š. Musa dajući popis najvažnijih djela, biografskih i bibliografskih podataka. Vidi u: ŠIMUN MUSA, *Franjo Milićević i hrvatski kulturni preporod u Hercegovini*, Mostar, 1992., str. 45.

25 "Za školstvo i za razvoj pismenosti na spomenutim prostorima od posebne je važnosti pojava početnica, pravopisa i gramatika, a najbrojnije se pripisuju Franji Milićeviću." KATICA KREŠIĆ, *Filološki priručnici i udžbenici za hrvatski jezik u Hercegovini krajem 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb, 2009., str. 9.

26 Tadašnji glavni urednik hrvatskoga hercegovačkog lista *Osvit* (1898.-1907.) Ivan Aziz Milićević, u čast prvome uredniku hercegovačkih novina na hrvatskome jeziku, objavio je veliku autobiografiju don Franje Milićevića u: *Osvit*, Mostar, 1903., br. 13. O don Franjinu životu i radu pisali su IVAN ALILOVIĆ, *Tragom hrvatske kulturne baštine u Hercegovini*, Zagreb, 1980., str. 53-56 i fra LEO PETROVIĆ, "Prva hrvatska tiskara u BiH", u: *Hrvatski narodni kalendar za 1938.*, Napredak, god. 28, Sarajevo, 1938., str. 57-70.

27 Izvori za ovaj rad su: *Hercegovački bosiljak* (HB), 1883./1884., god. I., br. 2, str. 17, 18, 19; br. 3 ili 4, str. 33-40; br. 5, str. 57-60; br. 6, str. 73-80 - povijesno-književni list. *Novi hercegovački bosiljak* (NHB), 1884., god. I., br. 1-18; god. II, br. 19-37 - list za zabavu, pouku i književnost. *Glas Hercegovca* (GH), 1885., god.

Tako se specifičnost novinarskoga stila prvih hercegovačkih novina na hrvatskome jeziku i publicistike ogleda i u uporabi ustaljenih izraza, izreka, metaforičkih izričaja i ustaljenih - frazeologiziranih konstrukcija.

Na uporabu paremije utjecali su folklorni i kulturno-povijesni elementi, a kao poučno-zabavni listovi, kasnije i politički, HB, NHB i GH donose ne samo paremiju u pojedinačnim tekstovima, nego cijele popise "narodnih izreka" kao osobitost narodnoga, moralnoga, iskustvenoga, praktičnoga, poučnoga i povijesnoga izričaja.

Osim što se uvrštavaju u novinske rodove (članke, vijesti, komentare) tiskaju se i posebni podlistci (feljtoni) s brojnim objavljenim paremijama. Tako uredništvo ima posebnu rubriku pod nazivom "Listak" navodeći paremije s oskudnim objašnjenjem i najčešće bez njega. S obzirom na blizinu Dalmacije i činjenicu da je u novinama bilo vijesti s toga područja, zaključuje se da su novine imale svoje dopisnike iz raznih krajeva gdje su rado i čitane. Mnogo je objavljenih paremija iz južne Dalmacije, a razlog je to posuđivanja materijala i upoznavanja čitatelja s narodnim izričajem iz susjednoga područja.

U dva je lista dan poseban popis paremija, a one se redovito objavljuju u svim listovima. Tako dva broja NHB-a (NHB, 1884.: II/3/2) i (NHB, 1885.: II/1/1) daju poveći popis paremija s organskim (pučkim) obilježjima i istaknutim moralno-edukativnim karakterom. GH daje popis poslovice koje je "sabrao Frano Radić kao poslovice bodulanaca na Braču"²⁸ (GH, 1885.: II/48/2). Na istom se mjestu daje

---

II., br. 38-51; 1886., god. III., br. 1-52; 1887., god. IV., br. 1-48; 1888., god. V., br. 1-50; 1889., god. VI., br. 1-50; 1890., god. VII., br. 1-66; 1891., god. VIII., br. 1-87; 1892., god. IX., br. 1-82; 1894., god. XI., br. 1-92; 1895., god. XII., br. 1-87 - političko-informativni list. HB je tjednik, sadržajno je ograničen samo na zabavu i pouku, donosi povijesne članke, prijevode književnoumjetničkih tekstova i romana (npr. Victor Hugo, *Jadnici*), domaće i strane vijesti, narodne pjesme i izreke, prevedene zabavno-poučne tekstove njemačkih, talijanskih i drugih listova. NHB izlazi u većem formatu, latinicom i ćirilicom (bez natpisa na ćirilici), sadržajno proširen hercegovačkim i dalmatinskim narodnim običajima. GH je informativno-politički list u kojem se objavljuju uza sve navedeno i komentari i osvrti.

28 Jedna od napomena uredništva za navedene paremije iz GH-a je i ova: "Sabi-raoc je bio poslao sedamdeset ovih poslovice uredništvu pokojnoga "Vuka" koje nehće (sic!) udostojiti se da jih primi za svoj časopis kao nevalajnu staru ropotariju vanka mode, obazirući se do zadnjega časa sučijava života svoga, da bi mu poslao štogod nova i mudrijega nego li je pučka mudrost sadržana

i fonološko objašnjenje za čitanje poslovice iz Dalmacije (dvoqlasi ou>u; uo>o; ar>r; ili fonem /o/>a).²⁹ Većina paremija dolazi iz narodne predaje, latinskoga jezika i biblijskih tekstova.

Iz svih godišta izdvojeno je za ovu raščlambu oko 180 paremija. Listovi bilježe i latinske, talijanske i francuske paremiološke vrste.³⁰ Što je zanimanje za objavljivanjem raznolika sadržaja, posebno političkoga, iz različitih stranih novinskih izvora bilo veće, to je utjecaj tih stranih jezičnih elemenata bio prisutniji.

Većina tekstova koje potpisuje urednik pod pseudonimom M (misli se na Milićevića) sadrži latinske izreke, ali i latinski prijevod biblijsko-liturgijskih sentencija i uzrečica. Takvi oblici obično nisu pisani u obliku kakva danas poznajemo, ili im je ispušten jedan strukturni dio (prijedlog, množinski oblik ili cijeli rečenični dio), ili su transformirani i prilagođeni organskome izgovoru.

Latinska paremiološka vrsta u tiskovinama	Izvorni oblik
<i>fiat justica pereat mundus</i> (NHB, 1885.: II/30/2) 'neka se vrši pravda pa makar propao svijet'	<i>fiat iustitia et péreat mundus</i>
<i>fortiter ille foci, qui miser esse potest</i> (GH, 1888.: V/9/2) 'to je jaki čovjek koji se ne boji siromaštva'	<i>fortiter ille facit, qui miser esse potest</i>

rečenijem poslovicama. No mi ih neiznašamo kao klasične, već kao narodne, a time još više, da čitatelji upoznaju kako se gdje služi da jednom te istom poslovicom" (GH, 1885.: II/28/3).

29 Primjeri se za hrvatsku paremiju navode izvorno, bez ikakvih grafijskih preinaka. Jezik hercegovačke hrvatske periodike nije opisivani. Moguća tiskarska pogreška ili nedovršena riječ u paremiji označena je oznakom (sic!), tj. "upravo tako piše". Urednici ili sami prikupljači u svrhu boljega razumijevanja u nekim paremijama navode kontekstualne sinonime npr.: ***ča ćaća (otac) boćo (rasiplje) - sve kuća ploćo*** (GH, 1885.: II/48/2) ***ko ti je svuoj, daje (dalje) ga se stuoj*** (GH, 1885.: II/48/2).

30 U ovom se radu taj korpus nije posebno raščlanjivao, ali je nesumnjivo njegova čestotnost bila velika. Uz paremiju, najčešći oblici su: izreke, krilatice i uzrečice.

onores mutant mores (GH, 1888.: V/41/2) 'časti mijenjaju običaje'	honores mutant mores
tempora matantur (GH, 1892.: IX/50/2) 'vremena se mijenjaju i mi se mijenjamo s njima'	témpora mutántur et nos mutámur in illis
modus opredandi (GH, 1887.: IV/29/2) 'način djelovanja'	modus operandi
videant consules (GH, 1892.: IX/54/2) 'neka pripaze konzuli'	vídeanat cónsules, ne quid detriménti res públicá cápiat 'neka se konzuli pobrinu da država ne pretrpi kakvu štetu'
quando Marus pasca dabit, totus mundus vaeclamabit (GH, 1885.: I/44/3) 'kada Maro daje pašu, cijeli svijet će vikati ajme'	quando Marcus pascha dabit, totus mundus vae clamabit.
amor partiae (sic!) (NHB, 1885.: II/34/2) 'domoljublje'	amor patriae
munuds vult decipi ergo decipiatur (sic!) (GH, 1892.: IX/33/1) 'svijet želi biti prevaren, pa neka bude'	mundus vult decipi, ergo decipiátur
patries conseripti (GH, 1887.: IV/29/3) 'senatori'	patres conscripti
stat pro ratione voluntas (GH, 1888.: V/10/3) 'umjesto razloga neka bude volja'	hoc volo, sic iúbeo, sit pro ratióne volúntas

Jedan dio latinskih izreka može se pripisati biblijsko-liturgijskome stilu, npr.: **ab ortu enin solis usque ad occasum** ('od izlaska do zalaska sunca') (GH, 1886.: III/28/2); **devoravi librum** ('progutao sam knjigu') (GH, 1886.: III/12/2); **per pedes apostolorum** ('stopama apostola') (GH, 1887.: IV/11/2); **nunc dimittis** ('sad otpuštaš') (NHB, 1885.: II/31/3).

Ostale izreke, paremije i sl. dio su ustaljena jezičnog izbora pisaca raznih članaka, a posebice političkih članaka, komentara i osvrta u GH-u:

ad absurdum ('do apsurdna') (GH, 1892.: IX/77/2); **ad akta** (sic!) ('baciti u zaborav') (GH, 1886.: III/8/1); **ad multos annos** ('na mnogaja ljeta') (GH, 1886.: III/45/2); **ad quid** ('čemu to') (GH, 1886.: III/1/1); **bona fide** ('u dobroj vjeri') (GH, 1887.: IV/18/2); **Dixi unus** ('rekoh jedan') (GH, 1892.: IX/36/2); **caput et porta Croatiae** ('glava i vrata Hrvatske') (GH, 1892.: IX/50/2); **Christe vicisti** ('Kriste, pobijedio si!') (GH, 1888.: V/18/1); **do ut des** ('milo za drago') (GH, 1892.: IX/32/2); **et mortuus est** ('mrtav je') (GH, 1888.: V/12/1); **et similia** ('i slično') (GH, 1887.: IV/27/3); **et vice versa** ('obrnuto; u drugom smjeru') (GH, 1885.: II/40/2); **ex auctoritate** ('po ovlasti') (GH, 1886.: III/31/2); **extra Hungariam non est vita non est ita** ('izvan Mađarske nema života, i ako je života nije tako') (GH, 1886.: III/9/3); **horibile dictu** ('strašno rečeno') (GH, 1892.: IX/46/1); **ibis redibis non in bello moriebis** ('radit ćeš i ne ćeš umrijeti') (GH, 1886.: III/22/2); **intus et foris** ('iznutra i izvana') (GH, 1887.: IV/29/2); **litteras baptismales** ('krsni listovi') (GH, 1886.: III/5/2); **mapa mundo** ('zemljopis') (GH, 1888.: V/10/2); **noli me tangere** ('ne diraj me') (GH, 1886.: III/34/1); **nomina sunt odiosa** ('ime na se ne spominju') (GH, 1895.: XII/31/1); **non quis sed quid** ('ne tko, nego što') (GH, 1895.: XII/31/1); **pax dico vobis, frater** ('mir kažem vama, brate') (GH, 1888.: V/10/3); **per fas et nefas** ('po dopuštenim i nedopuštenim; ne birati sredstva za cilj') (GH, 1886.: III/1/3); **post tot discrimina rerum** ('poslije toliko teških stvari') (GH, 1892.: IX/50/2); **spirite inferale** ('podzemni duhovi') (GH, 1892.: IX/15/1); **stadium algidum** ('hladni stadij') (GH, 1886.: III/31/3); **qui perserveravit usque in finem salvus erit** ('tko ustraje do kraja, bit će spašen') (GH, 1887.: IV/35/1); **redde rationem** ('položiti račun') (GH, 1886.: III/24/1); **salus reipublicae, lex esto** ('opće dobro neka bude zakon') (NHB, 1885.: II/29/1); **sic est in fatis** ('takva je sudbina, tako je suđeno') (GH, 1888.: V/9/2); **sine quare** ('zašto ne') (GH, 1888.: V/1/1); **status quo ante** ('stanje kao prije') (GH, 1885.: II/41/1); **tabula rasa** ('bez znanja') (GH, 1886.: III/1/1); **urbi et orbi** ('gradu i svijetu') (NHB, 1885.: II/30/2); **volens-nolens** ('htijujući-nehtijujući') (NHB, 1885.: II/30/2).

U svim listovima autori tekstova koriste i talijanske izreke i paremi-je. Utjecaj je to samoga autora, njegove izobrazbe, stila pisanja, ali u najvećoj mjeri prevođenja mnogih vijesti i drugih novinskih ro-dova iz drugih informativnih izvora. Međutim, dosta takvih oblika ostavljaju neprevedenim, npr.: *ala toskanese* ('pod toskansku') (GH, 1892.: IX/4/3); *becco contento* ('imati štetu i ne mariti za nju') (GH, 1886.: III/17/2); *che Dio se lo abbia in gloria* ('da ga Bog uzme u svoju slavu') (GH, 1886.: III/38/3); *il volere è potere* ('volja je moć') (NHB, 1885.: II/33/2); *la dolce favella del si* (sic!) ('slatki govor potvrđiva-nja') (GH, 1885.: II/39/2); *megli* (sic!) *anche tardi, che mai* ('bolje i kasno nego nikad') (GH, 1892.: IX/24/2); *nobile e generoso* ('plemenit i velikodušan') (GH, 1892.: IX/78/2).

U tiskovinama se bilježe francuski izrazi i paremije. Napisani su če-sto bez naglasaka što je zasigurno bio veći tehnički, tiskarski pro-blem, a neki su diftonzi jednostavno fonetizirani što se opet može pripisati subjektivnosti pisaca. Takve su sintagme i izrazi npr.:

Francuska paremiološka vrsta u tisko- vinama	Izvorni oblik
<i>fait accompli</i> (GH, 1885.: II/40/1) 'savršen čin'	
<i>curage chretien</i> (GH, 1886.: III/12/2) 'kršćanska hrabrost'	<i>courage chrétien</i>
<i>en verite</i> (GH, 1888.: V/8/2) 'zbilja, zapravo'	<i>en verité</i>
<i>en visière auverte</i> (GH, 1892.: IX/51/2) 'otvorenog vizira; otvoreno'	<i>on visière ouverte</i>
<i>per ecelenticum</i> (GH, 1885.: I/42/3) 'naročito, osobito, u prvome redu'	<i>par excellence</i>
<i>passable</i> (GH, 1888.: V/8/2) 'prihvatljivo, može proći'	
<i>noblesse oblige</i> (GH, 1888.: V/9/1) 'plemstvo obvezuje'	
<i>tout est perdu sauve l honneur</i> (GH, 1888.: V/8/2) 'sve je izgubljeno osim časti'	<i>tout est perdu sauf l'honneur</i>
<i>une affaire seriuse</i> (GH, 1888.: V/8/2) 'ozbiljna stvar'	<i>une affaire sérieuse</i>
<i>vis-à-vis</i> (GH, 1892.: IX/27/2) 'naspram ili glede'	

1.1. Raščlamba hrvatske paremije u hercegovačkim hrvatskim novinama na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

U nastavku rada prikaz će se strukturna i semantička raščlamba hrvatskih paremija.

1.1.1. Strukturna raščlamba

Jednostavna (prava ili potpuna) paremija, kako je istaknuto na početku rada, ima ustaljenu strukturu. Paremija je strukturno obično rečenica, to je obično "prava" paremija,³¹ i u korpusu se mogu izdvojiti: a) jednostavne rečenice, b) krnje rečenice i c) složene rečenice. Za veći je dio njih karakterističan obilježeni red riječi i struktura upravnoga govora. Svakako su najbrojnije strukture složene rečenice koje kao najčešći vremenski oblik imaju gnomski prezent.

a) Jednostavne rečenice

igraju mišije kolo (NHB, 1884.: II/3/2); *jedan ciganin nepravi vašara* (GH, 1892.: IX/12/1); *ključ i balonca (kontar), spasenje donošije* (GH, 1885.: II/48/2); *kućne riči voda opiro* (GH, 1885.: II/48/2); *lako ti je tujom rukom zmaju lovit* (GH, 1885.: II/48/2); *netiče mu skut g...e* (sic!) (GH, 1885.: II/48/2); *ni potriba svakomu vitru jidra otvarat* (GH, 1885.: II/48/2); *nije bog* (sic!) *dao kozi dug rep* (GH, 1892.: IX/12/1); *sita Puja za buhu nemori* (GH, 1885.: II/48/2); *smarti i gustu vajô se uvijek nodat* (GH, 1885.: II/48/2); *starijo sestro, sve druge udaje* (GH, 1885.: II/48/2); *svaka ptica svojim glasom pjeva* (GH, 1895.: XII/53/3); *svakomu je svoje dite drago* (GH, 1885.: II/48/2); *tuj kruh imo devet kuor* (GH, 1885.: II/48/2); *u zla muža žena ružna* (GH, 1885.: II/48/2); *urkovca glava nebolí* (GH, 1885.: II/48/2); *žena mužu karpa prilipljena* (GH, 1885.: II/48/2).

b) Krnje rečenice

boje divuojka čujena, nego vigjena (GH, 1885.: II/48/2); *ča ni lipo vidit, ni lipo ni jubit* (GH, 1885.: II/48/2); *ko dite za ruku, matijer za srce* (GH, 1885.: II/48/2); *nečini načina neg začina Druge vele: nečini začin neg način* (GH, 1885.: II/48/2); *ni ti doma, do doma*

---

31 P. MIKIĆ - D. ŠKARA, *Kontrastivni rječnik poslovice*, str. X.

(GH, 1885.: II/48/2); *pusti dici na voju, sebi tugu i nevoju* (GH, 1885.: II/48/2); *rič iz just, kom iz ruk* (GH, 1885.: II/48/2); *svaka bi usta izila* (GH, 1885.: II/48/2); *svaka ptica svome jatu - a sestrice svuome bratu* (GH, 1885.: II/48/2); *svaki zojom, vroćom* (GH, 1885.: II/48/2); *u Tuije (sic!) krave, boje vime* (GH, 1885.: II/48/2).

c) Složene rečenice

boja je bab liti, nego divuojka zimi (GH, 1885.: II/48/2); *boje da te kuga pomete - nego da te morčano sunce upeče* (GH, 1885.: II/48/2); *boje jedanput zarumenit, nego stuo prohlidit* (GH, 1885.: II/48/2); *boje no se, nego u se* (GH, 1885.: II/48/2); *boje pošteno umrit, nego sramotno živit* (GH, 1885.: II/48/2); *boje se je gorijem mužu nazvat žena - nego bojijem bratu sestra* (GH, 1885.: II/48/2); *boje svoj lino, nego tuje plašno* (GH, 1885.: II/48/2); *boug sriće dili - a princip (dužd mletački) baškot* (GH, 1885.: II/48/2); *ča gluh nečuje, vuon se domišljo* (GH, 1885.: II/48/2); *da je strog ruke kako oči, nebi se nikad ništa učinilo* (GH, 1885.: II/48/2); *dobro se je i kašnje nodat, kad se imo od čega* (GH, 1885.: II/48/2); *guost i smart nezno se kad će kući prit* (GH, 1885.: II/48/2); *jedna nehtila, druga želila, treća Boga molila* (GH, 1885.: II/48/2); *kad čovika smart dostigne - tad od njega svak pobigne* (GH, 1885.: II/48/2); *kad sliepac sliepca vodi, oba se u jamu sunovrate* (GH, 1892.: IX/43/6); *ko klapje (kuca), otvoreno mu je* (GH, 1885.: II/48/2); *ko na dilu ni, njemu dila ni* (GH, 1885.: II/48/2); *ko ni lin, ni ni glodan* (GH, 1885.: II/48/2); *ko puno dili, brzo prosi* (GH, 1885.: II/48/2); *ko robu šćiedi, nega roba riješi* (GH, 1885.: II/48/2); *ko s djavlom tsadi (sic!) tikve, o glavu mu pucaju* (GH, 1892.: IX/31/3); *ko se tužim, uon se ruži* (GH, 1885.: II/48/2); *ko storo nekarpi, novo nedere* (GH, 1885.: II/48/2); *ko susidu ljudi, ni postoulce dere nit se daleko trudi* (GH, 1885.: II/48/2); *luda lisica hvata se za nogu, a pametna za gubicu* (GH, 1886.: III/28/3); *mudri jidu, a ludi ploćoju* (GH, 1885.: II/48/2); *muž maruje na bolestnu ženu - ko brat na ubogu sestru* (GH, 1885.: II/48/2); *najgora je ptica koja svoje gnjezdo gadi* (GH, 1892.: IX/51/3); *negledo se čovik čela - nego kolač na stolu* (GH, 1885.: II/48/2); *nemože se križ nosit i Boga molit* (GH, 1885.: II/48/2); *neznoš za štijednju, dok nepočmeš svojuom suolju solit* (GH, 1885.: II/48/2); *ni maška kriva, da je gospodarica lina* (GH, 1885.: II/48/2); *ni pšenica bez kukolja, ni selo brez prikova* (GH, 1892.: IX/10/2); *prokljeta svaka g...(sic!) koja nebi izila* (GH, 1885.: II/48/2); *ruka ruku mije, a obroz obedvije* (GH, 1885.: II/48/2); *svak*

zao ča je komu u svojuoj kući (GH, 1885.: II/48/2); *tko je srećean* (sic!) *i sreća mu pjeva* (GH, 1887.: IV/18/3); *tko je nesreća i sreća mu plaće* (sic!) (GH, 1887.: IV/18/3); *uditeta malo* (sic!) *ruka, a velo oko* (GH, 1885.: II/48/2); *u kući plaćni guost - vonka veseli guost* (GH, 1885.: II/48/2); *u svakuoj vali svuoha vitra - u svakuoj kući svuoga dima* (GH, 1885.: II/48/2); *vojô se bojat i pandila divuojke (služkinje), ča za vrotu visi* (GH, 1885.: II/48/2).

Paremiološko stilsko obilježje je rima. Izrazito starije obilježje je obilježen red riječi (glagol na kraju rečenice kao sintaktički kalk iz latinskoga ili njemačkoga jezika) i pojavljuju se strukture upravnoga govora. Iz korpusa hercegovačkih hrvatskih novina na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće izdvajamo strukture kojima je svojstvena:

- Uvjetovanost rimom

bložijeno puno rućic - a prokljeto puno g... (sic!) (GH, 1885.: II/48/2)

bogastvo pokrije rogastvo (GH, 1885.: II/48/2)

ča ćaća (otac) boćo (rasiplje) - sve kuća ploćo (GH, 1885.: II/48/2)

ći udona, susida nazvona (GH, 1885.: II/48/2)

di ni oca, ni ni luonca (GH, 1885.: II/48/2)

djevojka u broju, kao pćela u roju (NHB, 1884.: II/3/2)

dobrota se po svem svitu foli. Lipota se po parsuri vori (GH, 1885.: II/48/2)

izbirać našo otirać (GH, 1895.: XII/56/1)

justa su molo rapica - a duboko jamica (GH, 1885.: II/48/2)

ko nosi neprosi (GH, 1885.: II/48/2)

ko se zlo uparti - teško njemu do smarti (GH, 1885.: II/48/2)

ko ti je svuoj, daje (dalje) ga se stuoj (GH, 1885.: II/48/2)

kokot pivo, kokot progovara: - teško kući, di ni gospodara (GH, 1885.: II/48/2)

mojka bila, mojka mila (GH, 1885.: II/48/2)

plahivom trguovcu - g... (sic!) *u tobuolcu* (GH, 1885.: II/48/2)

sestra bratu kako grod - a brat sestri kako vrog (GH, 1885.: II/48/2)

staro karpi, kuonce trati - staro ljubi, danke gubi (GH, 1885.: II/48/2)

svaka ptica svome jatu - a sestrice svuome bratu (GH, 1885.: II/48/2)

svako g... (sic!) voda opiro - p...m (sic!) ga ko (GH, 1885.: II/48/2)

svako pjanica, po sebi znanica (GH, 1885.: II/48/2)

tko će ukrasti koku, taj će i voku (GH, 1892.: IX/78/2)

teško meni po rodu mojiemu - ako nimom u žepu svojiemu (GH, 1885.: II/48/2)

teško meni i mrkovu mom, kad ja nemam u tobolcu svom (GH, 1892.: IX/41/4)

vince gladi lice (NHB, 1884.: II/3/2)

u zla dužnika - i koza bez mlika (GH, 1885.: II/48/2)

- Obilježen red riječi

čin dicit, ženi i psu tuju - dokle činiš oslužuju - kad do malo sve zaboradu (zaborave) (GH, 1885.: II/48/2)

jezik tuče gdje zub boli (NHB, 1884.: II/3/2)

muž plače ženu dokle kotlijenka vre, a žena muža dokle lopiza (GH, 1885.: II/48/2)

s gorkom suzom i modrice se smoče (NHB, 1884.: II/3/2)

s početka se vidi u kojoj vodi može sir biti (NHB, 1885.: II/1/1)

zdravo meso crv nejede (NHB, 1885.: II/1/1)

- Oblik upravnoga govora

govori drača: "Netič me, nijeću te" (GH, 1885.: II/48/2)

nagovori (sic!) se: hoćeš li? Nego: evo ti! (GH, 1885.: II/48/2)

zmaja (sic!) govori: "Netič me, nijeću te" (GH, 1885.: II/48/2)

ženo, tko te bije? Jezik! (GH, 1885.: II/48/2)

1.1.2. Semantička raščlamba

U ovoj semantičkoj raščlambi promatrat će se poslovice sa sadržaj-noga i semantičkoga plana. Na planu sadržaja izrazit je broj paremija s paralelizmom kao jednim od najomiljenijih načina tvorbe³² paremija, a odnosi se na relaciju između pojedinih dijelova paremije. Oprječnost se odnosi na dvodijelni strukturni tip u kojem drugi dio stoji u oprjeci prema prvome dijelu.³³

- Paremiološki paralelizam

Bolje A nego B, npr.

boje svoj lino, nego tuje plašno (GH, 1885.: II/48/2); *boje pošteno umrit, nego sramotno živit* (GH, 1885.: II/48/2); *boje divuojka čuje-na, nego vigjena* (GH, 1885.: II/48/2).

Nije A zbog B, npr.

ni maška kriva, da je gospodarica lina (GH, 1885.: II/48/2)

Prvo A onda B, npr.

iz peci pa izreci (NHB, 1884.: II/3/2); *izžvači pa proždri* (NHB, 1884.: II/3/2)

Ako A, onda je B, npr.

ako su brzi volovi, zemlja je podieljenja (NHB, 1884.: II/3/2); *ko se tužim, uon se ruži* (GH, 1885.: II/48/2); *pusti dicit na voju, sebi tugu i nevoju* (GH, 1885.: II/48/2)

Kako A, tako B, npr.

kakva izpovid tako i odriešenje (NHB, 1885.: II/1/1)

Tko čini A, čini i B, npr.

ko puno dili brzo prosi (GH, 1885.: II/48/2); *da je zajam dobar i žene bi se zajimale* (NHB, 1884.: II/3/2); *ča ni lipo vidit, ni lipo ni jubit* (GH, 1885.: II/48/2); *di ni oca, ni ni luonca* (GH, 1885.: II/48/2)

---

32 "Njihov nastanak često slijedi logičkoj / matematičkoj liniji ("Tko kaže A, mora reci B'...) (...) Često su poslovice obilježene retoričkim svojstvima poput rime ili usporedbe (...)." H. BURGER, *Phraseologie, eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, str. 107.

33 P. MIKIĆ - V. SUZANIĆ, *Biblijske poslovice u Hrvata*, str. 16-17.

- Sadržajna oprječnost paremije

ako je isti glas, nije daht (NHB, 1884.: II/3/2)

da je strog ruke kako oči, nebi se nikad ništa učinilo (GH, 1885.: II/48/2)

ko ti je svuoj, daje (dalje) ga se stuoju (GH, 1885.: II/48/2)

pokora ako je kasna, nje častna (kajanje po repu) (NHB, 1885.: II/1/1)

sestra bratu kako grad - a brat sestri kako vrog (GH, 1885.: II/48/2)

teško meni po rodu mojiemu - ako nimom u žepu svojiemu (GH, 1885.: II/48/2)

Paremije se prema sadržaju mogu podijeliti na prave ili potpune i nepotpune. Ta je klasifikacija određena prema načinu "na koji se izražavaju i priopćavaju misli, zapažanja i iskustva prema kojem prave ili potpune paremije izražavaju cjelovitu misao u obliku pravila koje se koristi u svakodnevnom životu ('nije ovi svit od jedne pređe otkan, niti on samo jednu boju pokazuje'), a nepotpune paremije samo potvrđuju ili objašnjavaju neka iskustva i pri tom ne postavljaju izravno pravilo za život ('svak ima svoje breme')".³⁴

U kroatističkoj literaturi spominju se dvije podjele paremija s obzirom na semantičku preobliku, a bitno obilježje u određivanju značenja paremije je slikovitost. Što je slikovitost paremije izraženija, to je ona semantički manje prozirna.

Prema značenju mogu se razlikovati "poslovice koje imaju doslovno značenje i poslovice koje imaju preneseno značenje"³⁵ ili prema stupnju slikovitosti razlikuju se: doslovne, prenesene i kombinirane (od doslovne i prenesene) paremije. Stupanj slikovitosti u doslovnim paremijama je najmanji ("tko laže, taj krade"), prenesene paremije su konkretne s izraženom metaforičnošću ("u laži su kratke noge"), a u kombiniranim je slikovitost manje transparentna s izraženom metaforičnošću ("i kazan ima uši").³⁶

---

34 MAJA OPAŠIĆ, "Prilog analizi paremiološkoga blaga fra Petra Bakule", u: *Zbornik o Petru Bakuli*, zbornik radova sa znanstvenog skupa "Opus fra Petra Bakule", Mostar, 17.-19. svibnja 2012. godine, Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013., str. 337.

35 P. MIKIĆ - D. ŠKARA, *Kontrastivni rječnik poslovice*, str. XIII.

36 P. MIKIĆ - V. SUZANIĆ, *Biblijske poslovice u Hrvata*, str. 17-18.

Paremija se može svrstati u različita značenjska polja kojima pripada prema kulturnom, socijalnom i povijesnom ili drugom kontekstu.

- Prava ili potpuna paremija

ruka ruku mije, a obroz obedvije (GH, 1885.: II/48/2); *u laži su obično kratke noge* (GH, 1895.: XII/1/1); *od zraka se živit nedade* (GH, 1895.: XII/33/1); *nije sve zlato što je žuto* (GH, 1892.: IX/24/1)

- Nepotpuna paremija

bez groša, knjez neraboša (NHB, 1885.: II/1/1); *jedna ruka umiva drugu* (GH, 1895.: XII/53/1); *po hladu da ga nepoznadu* (GH, 1892.: IX/76/1); *po tudjem prknu hiljade batina* (NHB, 1884.: II/3/2); *sve za obraz, obraz ni zašto* (GH, 1895.: XII/82/3); *na lanjskoj strnini kupi klas* (NHB, 1885.: II/1/1); *uvaj biele novce za crne dane* (GH, 1892.: IX/78/6); *nekome se smrče nekome svanjiva* (GH, 1892.: IX/24/3); *i ako nije zlato sve što je žuto* (GH, 1892.: IX/24/2); *zrno do trno pogača* (GH, 1892.: IX/32/1); *jedan u ploču, jedan čavao* (GH, 1892.: IX/32/4).

- Paremija doslovna značenja

Značenje im se može shvatiti iz značenja sastavnih dijelova i nema poteškoća u razumijevanju značenja.

od šutnje ne boli glava (GH, 1892.: IX/55/4)

- Paremija prenesena značenja

Značenje im se ne može izravno shvatiti iz značenja sastavnih dijelova, imaju preneseno³⁷ značenje i obično se koristi metafora.

---

37 "Preneseno značenje je izraženo u općim situacijama poput 'stvaratelj - proizvod', tj. 'promjeni raspoloženja'. Pri tome nije riječ o dvama značenjima tih paremija, od kojih bi samo jedno bilo frazeologizirano, nego o dvama stvarnim frazeološkim značenjima, koja pripadaju konvencionalnom značenju paremija." H. BURGER, *Phraseologie, eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, str. 109.

di ni oca, ni ni luonca (GH, 1885.: II/48/2); **i duvarovi imadu svoja uha** (GH, 1886.: III/17/2); **i pauk mrežu plete, za prihranit se** (NHB, 1884.: II/3/2); **iz pred noža i janje bježi** (NHB, 1884.: II/3/2); **jednom šakom siplje, a drugom se češe** (NHB, 1884.: II/3/2); **kad je loga vruća, nije zec daleko** (NHB, 1884.: II/3/2); **kako se s bijalo, slabo puca** (NHB, 1884.: II/3/2); **kenjac pjeva, kad mu se uši zalije** (NHB, 1884.: II/3/2); **što je više jaja, gušća je čorba** (GH, 1892.: IX/55/4); **u mutnoj se vodi kadšto vrlo čudne ribe love** (GH, 1895.: XII/77/2); **zdravo meso crv nejede** (NHB, 1885.: II/1/1)

- Značenjska polja paremije

Paremije su svrstane u pet značenjskih³⁸ polja.

- Društveno značenjsko polje:

a) bogatstvo i siromaštvo

da je zajam dobar i žene bi se zajimale (NHB, 1884.: II/3/2)

gladan vodu nepije (NHB, 1884.: II/3/2)

sviećnjaci očišćeni (nema se šta napiti) (NHB, 1885.: II/1/1)

uzbačvu punu prijatelji su veseli (NHB, 1885.: II/1/1)

b) bezvlašće

igraju mišije kolo (NHB, 1884.: II/3/2); **u mutnoj se vodi kadšto vrlo čudne ribe love** (GH, 1895.: XII/77/2);

c) ograničenost kretanja

damu (sic!) je drača pod nogom, a ploča nad glavom nebi mogao ni doli ni gori (NHB, 1884.: II/3/2)

d) općedruštvenost

djevojka u broju, kao pčela u roju (NHB, 1884.: II/3/2)

e) osuda

voli oru, konji zoblju, gotovo zrelo žito, gotova strnina; zvoni zvono uston se hvaca (NHB, 1885.: II/1/1)

---

³⁸ Tipologija za semantička polja uzeta je prema primjeru: J. KEKEZ, *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*, str. 65-196.

f) opasnost

iz pred noža i janje bježi (NHB, 1884.: II/3/2)

g) prerana smrt

najgore kad svoj svomu svieću užeže (NHB, 1884.: II/3/2)

h) rad / nerad

bez groša, knjez neraboša (NHB, 1885.: II/1/1); ***i pauk mrežu plete, za prihranit se*** (NHB, 1884.: II/3/2); ***sladke rieči začine nedaj*** (NHB, 1885.: II/1/1)

i) sloga / nesloga

domaćeg se vuka u kući nebije (NHB, 1884.: II/3/2); ***gospodarevu kravu vuk nekolje*** (NHB, 1885.: II/1/1)

j) sličnost

mrav š mravom besjedi (NHB, 1884.: II/3/2); ***vrana vrani oči nevadi*** (NHB, 1884.: II/3/2)

k) zdravlje

jezik tuče gdje zub boli (NHB, 1884.: II/3/2); ***zdravo meso crv nejede*** (NHB, 1885.: II/1/1); ***zdravu i voda sladka*** (NHB, 1885.: II/1/1)

- Moralno značenjsko polje:

a) dobro i zlo

daj zlu što možeš, za nedat mu što nemožeš (NHB, 1884.: II/3/2)

b) kockanje

igra sa srećom ko loptom (NHB, 1885.: II/1/1)

c) gubljenje vremena

jedna prazna u drugoj ništa (NHB, 1885.: II/1/1)

d) mudrost

dvaput omjeri, a jednom pristriži (NHB, 1884.: II/3/2); ***iz peći pa izreci*** (NHB, 1884.: II/3/2); ***izžvači pa proždri*** (NHB, 1884.: II/3/2); ***jezik prikuj za perdu*** (NHB, 1884.: II/3/2)

e) nedostatak suosjećanja

po tuđem prknu hiljade batina (NHB, 1884.: II/3/2)

f) neizlaznost

došla su kola do rivine (NHB, 1884.: II/3/2)

g) pohlepa

pohlepan za ribom k'o pas za mesom (NHB, 1884.: II/3/2)

- Psihološko značenjsko polje

i mačka kralja gleda, pak ga se nepreda (NHB, 1884.: II/3/2)

i mačka se brani i od zalogaja odpadne (NHB, 1884.: II/3/2)

iza boja kopljem u bus (NHB, 1884.: II/3/2)

jednom šakom siplje, a drugom se češe (NHB, 1884.: II/3/2)

kad je loga vruća, nije zec daleko (NHB, 1884.: II/3/2)

kako se s bijalo, slabo puca (NHB, 1884.: II/3/2)

kenjac pjeva, kad mu se uši zalije (NHB, 1884.: II/3/2)

poslije boja kopljem u bus potegni komora za noge, crieva su na dvoru (NHB, 1884.: II/3/2)

- Vjersko značenjsko polje

jednu misli pop, a drugu popadija (NHB, 1885.: II/1/1)

kakva izpovid tako i odriešenje (NHB, 1885.: II/1/1)

nečovjeka mahne, griješno prodju (NHB, 1885.: II/1/1)

pokora ako jekasna (sic!) je častna (kajanje po repu) (NHB, 1885.: II/1/1)

svieća se nenosi na sakriveno mjesto (NHB, 1885.: II/1/1)

- Filozofsko značenjsko polje

a) ljudski postupci i djela

ako je isti glas, nije daht (NHB, 1884.: II/3/2)

ako su brzi volovi, zemlja je podieljenja (NHB, 1884.: II/3/2)

bradura se gadna i grušavna gujami povija (NHB, 1885.: II/1/1)

da je medju životinjom mir kao medju biliem hajduka nebi bilo (NHB, 1885.: II/1/1)

ili žrvanj razbij ili kučku ubij (NHB, 1884.: II/3/2)

iz vuka i lisica ruča (NHB, 1884.: II/3/2)

izbio je vranam oči (NHB, 1884.: II/3/2)

izišo je na pasje sunce (NHB, 1884.: II/3/2)

jad ga jadu pridaje (NHB, 1884.: II/3/2)

jad jada pogoni (NHB, 1884.: II/3/2)

meni sada jaje, a tebi sutra kokoš (NHB, 1885.: II/1/1)

na lanjskoj strnini kupi klas (NHB, 1885.: II/1/1)

niema gamzad apami i noktım boj zameće (NHB, 1885.: II/1/1)

nit jede, nit pije, nit mu ostaje, već sve ko u jamu (NHB, 1884.: II/3/2)

pas preda kad mačka krivo nanj gleda (NHB, 1884.: II/3/2)

pet donosi, jedan odnosi (NHB, 1884.: II/3/2)

podkovan bivolnom kožom sjaji kao kotluša (NHB, 1884.: II/3/2)

riga duša guzicu (veli se, kad se mita očitovanju) (NHB, 1884.: II/3/2)

s gorkom suzom i modrice se smoće (NHB, 1884.: II/3/2)

s početka se vidi u kojoj vodi može sir biti (NHB, 1885.: II/1/1)

svaki ima svoje orjaška diela (NHB, 1884.: II/3/2)

tko će na sviet obruč natirat? (NHB, 1884.: II/3/2)

tražeći medvida rege izgubio (NHB, 1884.: II/3/2)

u orijašah na glavi vječne noći sjede (NHB, 1884.: II/3/2)

vince gladi lice (NHB, 1884.: II/3/2)

vlastelina u gradu očekiva (NHB, 1884.: II/3/2)

b) smrt

jedna je smrt, a sto uzrokah (NHB, 1884.: II/3/2)

liekar lieči bolest, a smrt neće (NHB, 1884.: II/3/2)

Zaključak

U starijemu je novinarsko-publicističkom funkcionalnom stilu paremija vrlo popularna i korištena je u svim tada prisutnim novinskim rodovima. Autorski članci obiluju paremiološkom građom stranoga podrijetla, osobito latinskoga. Hrvatska paremija u hercegovačkoj hrvatskoj periodici na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće slijedi ustaljenu tradiciju prikupljanja i kontinuirana objavljivanja starijega hrvatskog paremiološkog nasljeđa u svrhu unaprjeđenja i brige za hrvatski jezik, književnost i kulturu. Strukturno paremija hrvatske javne pisane riječi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće zadovoljava sva paremiološka obilježja. Semantička je raščlamba pokazala da su najčešća semantička polja u koje se paremije mogu svrstati društveno, moralno i filozofsko. Svakako su to i temeljna značenja koja paremija nosi u svojoj slikovitosti i metaforičnosti.

IRINA BUDIMIR

University of Mostar
Faculty of Humanities and
Social Sciences
E-mail: irina.budimir@ff.sum.ba

Original scientific article
Received: 28 February 2020
Accepted: 10 June 2020

Paremiological materials of the Herzegovinian Croatian periodicals at the turn of the 19th and 20th century

Summary

The article will show that proverbs were often applied as inevitable means of expression in the older journalist-publicist functional style and its different classes (news, review, comment, feuilleton, etc.) used at the turn of the 19th and 20th century. A part of not only oral folklore of one time slot, but also particularities of the contemporaneous journalist-publicist functional style which preserves cultural, language and communication heritage of one nation, were documented through their abundance in the publications of that time. Herzegovinian Croatian periodicals at the turn of the 19th and 20th century are abundant with paremiological materials of domestic and foreign origin. Appearance of proverbs in the journalist-publicist functional style of that time is also reflected in the importance of its usage for both the authors of the texts and their readers because it represents the expression of belief, value and norm connected to culture and relevant social values. Croatian proverb in the first Herzegovinian periodical in Croatian language follows the well-established tradition of collecting and continuous publishing of the older Croatian paremiological heritage with the purpose of improvement and care of Croatian language, literature and culture. Structurally, proverb of the Croatian publicly written word at the turn of the 19th and 20th century satisfies all paremiological features, and paremiological forms of the foreign origin are shown by the languages in that time most often used in the public Herzegovinian and wider space.

Keywords: proverb; journalist-publicist functional style; older Herzegovinian Croatian periodical; structural and semantic analysis.

Proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na Mostar

IVICA GLIBUŠIĆ
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: ivica.glibusic@ff.sum.ba

UDK: 061.6:94(497.6)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 6. ožujka 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

Autor u ovom članku na temelju arhivske građe, onodobnog tiska i znanstvene literature donosi dio proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini s posebnim osvrtom na proslavu u Mostaru. Cilj je rada prikazati prilike u kojima je proslavljena tisućgodišnjica Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini, odnosno što je dovelo do novih podjela i politizacije oko proslave tako da su u Sarajevu i Mostaru održane dvije proslave, jedna u srpnju a druga u rujnu. Posebno je bila u Mostaru izražena podjela, što je posljedica utjecaja političkih stranaka, napose Hrvatske seljačke stranke koja je imala apsolutnu podršku Hrvata u BiH.

U organiziranju obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini glavnu riječ vodilo je Hrvatsko kulturno društvo *Napredak* kao nestranačka organizacija iako je u svojim redovima imalo političare, javne djelatnike i istaknute crkvene osobe. Hrvatska seljačka stranka nastojala je obilježava-

nje spomenute obljetnice iskoristiti za svoju promidžbu i jačanje stranačkih redova koji su se poljuljali nakon ulaska u vladu sa srpskim radikalima. Hrvatska pučka stranka u Hercegovini uz pomoć svoga članstva podržala je srpanjsku proslavu koja je održana na poticaj Katoličke Crkve a istovremeno je nastojala prikazati kao štetno za Hrvate približavanje Hrvatske seljačke stranke srpskim radikalima, odnosno formiranje zajedničke vlade. Obilježavanjem ove obljetnice Hrvati u Bosni i Hercegovini dodatno su ojačali nacionalnu svijest i potaknuli izgradnju nacionalnog identiteta, unatoč nepovoljnim prilikama u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, i to kroz niz manifestacija na kojima se isticala važnost obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva. Proslave su organizirane po cijeloj Bosni i Hercegovini gdje su Hrvati činili značajan udio u lokalnom stanovništvu. O tim događajima svjedoče nam podignuti spomenici u čast kralju Tomislavu, izgrađene crkve, imenovani trgovi i ulice od Bosanskog Šamca preko Sarajeva, Tomislavgrada, Livna, Mostara, Čapljine i drugih manjih mjesta.

Ključne riječi: tisućgodišnjica Hrvatskoga Kraljevstva; *Napredak*; Hrvatska seljačka stranka; Katolička Crkva; franjevci; Hrvatska pučka stranka.

Uvod

Proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva održane su u više gradova na prostoru današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Međutim, zasigurno su ostale najpoznatije zagrebačke i sarajevske proslave. Naime, u Zagrebu su održane četiri proslave a u Sarajevu dvije. Proslavama ovoga jubileja u samostalnoj Hrvatskoj posvetilo se mnogo pozornosti, posebno kada je riječ o proslavama u Zagrebu a nešto manje onim na drugim prostorima Hrvatske. Što se tiče Bosne i Hercegovine obrađene su proslave u Tomislavgradu i u Sarajevu. O proslavi u Tomislavgradu objavljen je vrijedan *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija Fra Mijo Čuić - graditelj i uznik. U prigodi 50 obljetnice smrti (1959.-2009.)*.¹ O proslavi u Sarajevu znanstveni članak pod naslovom "Ministar Pavle Radić na 'Napretkovoj' proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu 1925. godine" obja-

---

1 ROBERT JOLIĆ - JURE KRIŠTO (prir.), *Fra Mijo Čuić - graditelj i uznik. U prigodi 50 obljetnice smrti (1959.-2009.)*, Mostar - Tomislavgrad, 2009.

vio je Zlatko Matijević.² U ovom se radu ovim dvjema proslavama ne ćemo opsežnije baviti jer nam je cilj prikazati načine obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u pojedinim mjestima Bosne i Hercegovine s posebnim osvrtom na Mostar. O mostarskoj proslavi na temelju onodobnoga tiska pisao je Zlatko Matijević u knjizi *U sjeni dvaju orlova*.³ Velik doprinos boljem razumijevanju važnosti obilježavanja ove obljetnice, kako na prostorima Hrvatske, tako i Bosne i Hercegovine, dao je Mario Jareb u svom djelu *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*.⁴ Kako bi se dodatno rasvijetlili događaji vezani za proslavu u Mostaru i pojedinim mjestima u Bosni i Hercegovini korištena je arhivska građa Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arhiva Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru, Arhiva Franjevačkog samostana na Gorici, tisak i znanstvena literatura koja se bavi ovom problematikom.

Pripreme za proslave tisućite obljetnice

Iako se u novijoj hrvatskoj historiografiji navodi kako je ideja o proslavi tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. potaknuta od Družbe "Braća Hrvatskoga Zmaja" (DBHZ), Mario Jareb navodi kako se ta ideja pojavila ranije. Ideja za obilježavanje tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva iz 1900. godine veže se uz fra Ljudevita Radoša i njegove suradnike.⁵ Ideja o obilježavanju ove obljetnice pojavila se i kod drugih bosanskohercegovačkih Hrvata. Posebno treba istaknuti Antu Jukića koji je bio učitelj u gradskoj pučkoj školi u Mostaru i radio na promicanju hrvatskoga pokreta. Već se 1901. zalagao za početak priprema oko proslave obljetnice nadajući se napretku narodne hrvatske misli u Bosni i Hercegovini.⁶ Iza inicijative o potrebi

2 ZLATKO MATIJEVIĆ, "Ministar Pavle Radić na 'Napretkovoj' proslavi tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva u Sarajevu 1925. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 3/2004., str. 1127-1149.

3 ZLATKO MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 212-214.

4 MARIO JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina: Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*, Hrvatski institut za povijest - Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja", Zagreb, 2017.

5 *Isto*, str. 77.

6 *Isto*, str. 80.

Nacionalne proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva 1925., stala je DBHZ 1906. godine. Kako se približavala obljetnica, toj se inicijativi 1917. pridružio duvanjski nadžupnik fra Mijo Čuić, koji je predložio izgradnju spomen crkve i spomen doma na Duvanjskom polju. Izgleda kako je u tim razgovorima dogovoreno da se crkva posveti sv. braći Ćirilu i Metodu jer su se tako nastojali pridobiti članovi vladajuće Hrvatsko-srpske koalicije iz Banske Hrvatske.⁷ Proslava spomenute obljetnice trebala je završiti izgradnjom spomen bazilike i doma u Duvnu te podizanjem sokolske mogile⁸ (zemljanog humka) i spomenika kralju Tomislavu u Zagrebu.⁹

Kralj Tomislav prisutan je u svijesti brojnih Hrvata prvenstveno zbog priča i legendi nastalih u 19. i početkom 20. stoljeća. Malobrojni sačuvani izvori pokazuju kako je bio važan i moćan vladar a ne bi trebalo biti sporno da je i prvi hrvatski kralj. No izvori ne govore da je 925. postao kralj i da je krunjen na saboru na Duvanjskom polju. Toma Arhiđakon prenosi podatak o njemu kao knezu 914. a suvremeni ga izvori 925. nazivaju kraljem. Prema tome 925. godina bi se mogla uzeti kao godina kada je on postao kraljem.¹⁰ Za povjesničare i širu hrvatsku javnost neupitno je da je Tomislav 925. počeo kraljevati.¹¹ Iako godina 925. nije dokazana kao godina krunidbe a Duvanjsko polje kao mjesto krunidbe, ipak su ušli u svijest hrvatske javnosti, a u prošlih stotinu godina i u svijest mnogih povjesničara kao neupitne činjenice s kojima je započinjana svaka priča o prvom hrvatskom kralju. Odras te povijesne priče jesu i stotine spomen-obilježja podignutih u slavu kralju Tomislavu diljem Hrvatske i Bosne i Hercegovine na kojima je istaknuta 925. godina kao godina njegove krunidbe.¹² "U jednom od novinskih članaka objavljenih u *Hrvatskom braniku* iz Mitrovice, današnje Srijemske (Sremske) Mitrovice prvi puta je iznesena ideja o tome kako proslavu valja prirediti na

---

7 *Isto*, str. 84.

Gomila (gromila, mogila, tumul), u arheologiji naziv za prapovijesni humak od zemlje ili kamenja, najčešće podignut iznad groba, ali i kao spomen-obilježje ili pak iz obrednih razloga. <https://www.enciklopedija.hr> (27. 4. 2020.).

9 VLADIMIR HUZJAN, "Uloga Krešimira Filića u proslavi tisuću godina postojanja Hrvatskog kraljevstva u Varaždinu 1925. godine", u: *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU*, 23, Varaždin, 2012., str. 75.

10 M. JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 47.

11 *Isto*, str. 48.

12 *Isto*, str. 51.

Duvanjskom polju, ondje, gdje se okrunio prvi naš kralj, na onom polju, od kuda počinje slavna povijest naša. Proslava ne smije biti tek obična proslava, ona mora biti veličanstvena narodna manifestacija, ona mora biti početak nove ere u našem narodu, ona mora biti prvi korak u našem narodnom oslobođenju. (...) ta proslava mora biti proslava cijelog naroda, a ne tek jedne političke stranke."¹³ DBHZ je u svojoj okružnici, između ostaloga, pozvao Hrvate da prilikom obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva podižu spomenploče i spomenike koji će spominjati hrvatsko tisućgodišnje kraljevstvo. Također se poziva Hrvate da prilikom obilježavanja ove obljetnice podižu spomenploče i spomenike zaslužnim hrvatskim muževima, koji su kroz vjekove radili za hrvatski narod. Upućen je poziv narodu za paljenje krijesova i zvonjavu svih zvona na katoličkim crkvama, a na sam blagdan sv. Ćirila i Metoda preporučeno je da narod pod barjacima polazi u crkve i da se drže predavanja i propovijedi o važnosti ove obljetnice. Uza zahvalu Bogu, za zaštitu i obranu hrvatskoga naroda poziva se Hrvate da sade lipu u spomen tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva, te da se ova obljetnica proslavi dostojanstvenim svečanostima.¹⁴ S biskupske konferencije održane u Đakovu 1924. poslana je Okružnica u kojoj se, između ostaloga, navodi: "Neka slavlje naše tisućgodišnjice bude slavlje katoličkoga hrvatskoga naroda! Neka godina 1925., spomen-godina tisućgodišnjice kraljevstva hrvatskoga bude sveta godina hrvatskog naroda! Neka Tomislavovo slavlje bude jedan veliki zavjet i vječna posveta čitavoga hrvatskoga roda Bogu svojih otaca!"¹⁵ Biskupi su istaknuli kako je na pomolu godina 1925., jedna od najznačajnijih godina u životu hrvatskoga naroda. Kao dan obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva biskupi su odredili blagdan Presvetoga Srca Isusova.

Na okružnicu je kritički reagirao Stjepan Radić, optuživši biskupe da su napisali čisto političko pismo s političkim povodom. Naime, po njegovu mišljenju ovdje nije riječ o vjerskom pismu, nego o želji biskupa da hrvatskom narodu postanu i političke vođe.¹⁶ Radić je smatrao da je obilježavanje tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva prvenstveno politički događaj a nikako crkveni. Crkva je bila uključena u proslavu od samoga početka, a osim toga izabran je i poseban

---

13 *Isto*, str. 77.

14 *Isto*, str. 126.

15 Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, str. 190.

16 *Isto*, str. 190-191.

odbor za crkvenu proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva na čijem je čelu bio pomoćni biskup zagrebački Dominik Premuš.¹⁷

Političke prilike u zemlji, uoči proslave obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva, nisu bile nimalo povoljne za Hrvate zbog srpske dominacije koja se provodila u svim sferama javnoga života. Predsjednik Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) Stjepan Radić otputovao je u Moskvu gdje je 1. srpnja 1924. učlanio svoju stranku u Seljačku internacionalu, koja je bila ispostava međunarodnoga komunističkog pokreta, pokušavajući internacionalizirati hrvatsko pitanje, odnosno dobiti podršku u svojim političkim aktivnostima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS). Vlasti u Beogradu iskoristile su taj Radićev potez kao priliku da se na HRSS primjeni protukomunistički Zakon o zaštiti države "Obznana". Na temelju toga 23. prosinca 1924. taj je zakon primijenjen a HRSS je proglašen boljševičkom strankom. Uslijedila su uhićenja vodstva stranke na čelu sa Stjepanom Radićem.¹⁸ Dok je vodstvo HRSS-a bilo u zatvoru, započeli su i kontakti između kralja s jedne i Nikole Pašića s druge strane te Stjepana Radića s ciljem postizanja dogovora oko normalizacije stanja u zemlji. Unatoč tim pregovorima progon HRSS-ovih dužnosnika i pristaša nastavljao se. Radićevci na terenu nisu bili upoznati s detaljima tih pregovora te je većina članova HRSS-a vijest o zaokretu stranačke politike dočekala s nevjericom. Pavle Radić, kao predsjednik Hrvatskoga seljačkoga kluba, a u ime vođe HRSS-a Stjepana Radića, 27. ožujka 1925. u Narodnoj skupštini pročitao je izjavu u kojoj se priznaje sveukupno stanje definirano "Vidovdanskim ustavom", s dinastijom Karađorđevića na čelu.¹⁹ Radićeva je izjava bila posve jasna i značila je velik zaokret u politici HRSS-a, priznaje se jedinstvo države, dinastiju Karađorđevića i Ustav na temelju kojega postoji jedan jedinstveni parlament za cijelu državu, a stranka mijenja ime i postaje Hrvatska seljačka stranka (HSS). Time je završeno jedno poglavlje hrvatske politike. Naglim zaokretom HSS-a počinje novo poglavlje u političkom životu cijele državne zajednice.²⁰ U tom vremenu Hrvati su bili izvrgnuti beogradskoj politici centralizma i srbijanskoj dominaciji u političkom, vojnom i gospodarskom životu u Kraljevini SHS.

---

17 M. JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 116.

18 Z. MATIJEVIĆ, "Ministar Pavle Radić...", str. 1131.

19 HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1999., str. 191.

20 *Isto*, str. 192.

M. Jareb navodi, unatoč takvu stanju, "hrvatske političke snage, hrvatska kulturna i gospodarska elita te brojni predstavnici Katoličke Crkve u Hrvata nastojali su očuvati i promicati hrvatske nacionalne interese, što nije nužno značilo borbu za uspostavu potpuno samostalne hrvatske države".²¹ HSS na čelu sa Stjepanom Radićem bila je vodeća hrvatska politička stranka koja tada nije odbacila opstanak jugoslavenske države uz uvjet da se ona temelji na ravnopravnom položaju Hrvata.²² Iako je Radićevo napuštanje republikanizma i pristajanje na centralistički Vidovdanski ustav bilo iznuđeno silom zbog uhićenja njega i drugih istaknutih članova stranke te zabranom rada stranke, Hrvatska pučka stranka (HPS) ocijenila je to Radićevom kapitulacijom i očekivala kako će na idućim izborima ostvariti bolje rezultate nego na prethodnim. Međutim, do velike promjene nije došlo unatoč slabljenju podrške HSS-u.²³ S obzirom da je Radić u Vladu ušao sa srpskim radikalima trebao je Hrvatima a posebno svojim glasačima pokazati kako on i njegova stranka nisu odstupili od nacionalnoga programa i ideje za hrvatsku samobitnost u Kraljevini SHS. Na proslavi tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u srpnju 1925. u Zagrebu nitko iz HSS-a nije sudjelovao, što se može smatrati politizacijom proslave ove obljetnice s ciljem dobivanja političke koristi. Nakon sporazuma s Narodnom radikalnom strankom, Radić je iskoristio novonastalu situaciju i u kolovozu odlučio sudjelovati u proslavi.²⁴ Radićevo približavanje radikalima HSS-ove pristaše u Hercegovini dočekale su s nevjericom. Postavljalo se pitanje o opravdanosti žrtava zbog potpore Radiću. Svojim aktivnim radom HSS-ovo hercegovačko vodstvo za kratko je vrijeme uspjelo spriječiti potpuno rasulo unutar stranke. Unatoč takvim događanjima, HPS nije iskoristio trenutak HSS-ove slabosti da bi sebi privukao sve razočarane u Radićevu politiku što će se pokazati i na sljedećim izborima.²⁵ Pavle Radić je također prilikom proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Sarajevu opravdavao proces udruživanja s radikalima i isticao kako je to opravdan i mudar čin koji je dobar

21 M. JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 87.

22 *Isto*.

23 IVICA GLIBUŠIĆ, "Utjecaj koaliranja Hrvatske seljačke stranke sa srpskim radikalima na izborne rezultate 1927. u Bosni i Hercegovini", u: *Hercegovina*, 5, Mostar - Zagreb, 2019., str. 223.

24 JURE KRIŠTO, *Riječ je o Bosni*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2008., str. 201-203.

25 I. GLIBUŠIĆ, "Utjecaj koaliranja Hrvatske seljačke stranke...", str. 217.

za budućnost zemlje i za bolji položaj Hrvata i drugih naroda u njoj. Pavle Radić u Hrvatskoj seljačkoj čitaonici na Alipašinu mostu održao je govor u kojemu je istaknuo: "Mi imamo svoju državu svojega kralja svoje zakone. Među nama Hrvatima i Srbima neprijatelji su sagradili veliki zid mržnje. Mi smo za sporazum da se taj zid sruši da se izgrade bolji odnosi među narodima."²⁶ Kako bi se suprotstavili Radićevoj politici sporazuma sa srpskim radikalima, glasilo Hrvatske pučke stranke *Narodna sloboda*²⁷ objavilo je više članaka s ciljem upoznavanja svoga čitateljstva o pogubnoj Radićevoj politici prema Hrvatima a posebno onima u Hercegovini. Također u više članaka problematizira se bojkotiranje Radića i njegovih simpatizera crkvene proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. U *Narodnoj slobodi* 3. travnja 1925. objavljen je tekst pod naslovom "Srbi i Hrvati danas i pred tisuću godina" u kojem se naglašava kako je Hrvatska u vrijeme Tomislava bila velika i moćna. Njezine granice sezale su od Albanije do rijeka Drave i Raše u Istri. A jačina vojske od "100 tisuća pješaka 60 tisuća konjanika i na moru što manjih što većih lađa 120". Govori se da je na istoku bila mala i slaba Srbija koju su napali Bugari, a srpski narod s knezom Zaharijom pobjegao je u hrvatske zemlje pod zaštitu kralja Tomislava. Zahvaljujući gostoprimstvu Hrvata, Srbi se naseliše u pojedinim hrvatskim krajevima uključujući i Crnu Goru. Kada su Turci pritiskali Srbiju, Srbi bježe u hrvatske zemlje u 14. i 15. stoljeću. Međutim Srbi, kada su bili u povoljnijim prilikama od Hrvata, stajali su na stranu hrvatskih neprijatelja Mađara, Austrijanaca i Talijana. Posebno se ističe negativno stajalište Svetozara Pribičevića i Nikole Pašića prema Hrvatima nakon stvaranja Kraljevine SHS.²⁸ *Narodna sloboda* svojim člancima potiče neraspoloženje prema Stjepanu Radiću i njegovoj stranci, posebno nakon približavanja srpskim radikalima, kako bi umanjila njegov utjecaj na Hrvate u Hercegovini unatoč tomu što je HSS na izborima 1925. u Hercegovini dobio apsolutnu podršku Hrvata. Također, kada je riječ o hrvatskom biračkom tijelu, na području Bosne HSS je uvjerljivo pobijedio na izborima.

---

26 "Proslava tisućgodišnjice - slavlje narodnog sporazuma i seljačke politike", u: *Dom*, 20, Zagreb, 16. rujna 1925., str. 1.

27 List *Narodna sloboda* je glasilo Hrvatske pučke stranke za Hercegovinu, tiskan je u Mostaru i izlazio je jednom tjedno. List se bavio politikom, prosvjetom i gospodarstvom.

28 "Srbi i Hrvati danas i pred tisuću godina", u: *Narodna sloboda*, Mostar, 3. travnja 1925., str. 1.

Kod Hrvata se razvijala misao da povijesne činjenice vezane za kralja Tomislava mogu iskoristiti kao dokaz da su Hrvati imali jaku državu koja se zaštitnički postavila prema Srbima u vrijeme bugarske ekspanzije, te da su Hrvati odigrali ulogu u mirenju južnih Slavena.²⁹ Proslavama, posebice onima priređenim prije sklapanja sporazuma između HSS-a i srpskih radikala te izlaska Stjepana Radića iz zatvora, snažno je promican hrvatski nacionalni identitet i narodna posebnost. Proslave 1925. imale su prvenstveno hrvatski *plemenski* predznak, unatoč tomu što su nakon sporazuma i ulaska HSS-a u vladu isticani i narodno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca te veličani kralj Aleksandar i jugoslavenska država. Na svim proslavama isticano je postojanje nekada slobodnoga i samostalnoga Hrvatskoga Kraljevstva dokazujući kako je hrvatski narod sposoban stvoriti vlastitu nacionalnu državu.³⁰

U Hrvatskoj nije bilo jedinstvenoga dogovora oko obilježavanja obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva pa se u pojedinim gradovima održavalo više proslava ovisno o političkim interesima pojedinih političkih stranaka, udruženja i Katoličke Crkve. "U Zagrebu je 21. lipnja 1925. na blagdan Presvetoga Srca Isusova održana crkvena proslava, zatim je od 4. do 6. srpnja uslijedila prva svjetovna proslava, a druga od 15. do 16. kolovoza vezana uz III. Hrvatski svesokolski slet kojem je prisustvovao i kralj Aleksandar (1888.-1934.). Nakon ove tri proslave, uslijedila je i četvrta koju je 7. i 8. rujna organizirao Jugoslavenski sokolski savez."³¹ *Narodna sloboda*, glasilo Hrvatske pučke stranke za Hercegovinu, donosi vijest o drugoj (svjetovnoj, od 4.-6. srpnja) veličanstvenoj proslavi u Zagrebu pred 70.000 ljudi na Jelačićevu trgu. Drugi dan te proslave služena je misa zahvalnica u zagrebačkoj katedrali, a nakon toga održana je pučka svečanost u Maksimiru.³² Proslava u Zagrebu 15. i 16. kolovoza 1925. bila je u organizaciji Stjepana Radića i njegove stranke (HSS-a). U proslavi i organizaciji ovoga slavlja sudjelovale su i državne vlasti. Beogradska vlada odredila je iznos od 500.000 dinara za potrebe proslave. To se vidjelo i po izaslanstvu koje je stiglo u Zagreb iz Beograda a u kojemu su bili ministri HSS-a i radikalni ministri.³³ Proslava zakazana 15. i 16. kolovoza 1925. u Zagrebu povezana je s III. Hrvatskim svesokolskim sletom. Nakon

29 M. JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 88.

30 *Isto*, str. 125.

31 V. HUZJAN, "Uloga Krešimira Filića...", str. 76.

32 "Iz Jugoslavije", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 2.

33 Z. MATIJEVIĆ, "Ministar Pavle Radić...", str. 1133.

ove uslijedila je i četvrta proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva 7. i 8. rujna 1925., a organizirao ju je Jugoslavenski sokolski savez. Znakovito je da se Radićevci nisu pridružili toj proslavi.³⁴

Po uzoru na Hrvatsku, a slijedom napatka biskupske konferencije, u Bosni i Hercegovini se također pripremalo obilježavanje tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Duvanjski nadžupnik fra Mijo Čuić predložio je početkom 1917. da se u svrhu obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Duvnu podigne spomen-crkva (bazilika) i Tomislavov dom. Na čelo Društva koje se brinulo o izgradnji spomen-crkve i Tomislavova doma postavljen je fra Mijo Čuić, koji je zamolio zagrebačkoga nadbiskupa dr. Antuna Bauera za pokroviteljstvo toga velikog pothvata, što je on i prihvatio. Kako se radilo o velikom novčanom iznosu potrebnom za izgradnju, Čuić je skupljao novac u domovini i među hrvatskim iseljenicima u Sjedinjenim Američkim Državama. Također, kako bi se što prije realizirao planirani projekt, tražio je i pomoć od kralja Aleksandra. Pred zagrebačkom prvostolnicom 15. lipnja 1924. nadbiskup Bauer blagoslovio je tri temeljna kamena: DBHZ-a, grada Zagreba i plemenite općine Turopolje - za crkvu u Duvnu. Tim je činom u Zagrebu počelo obilježavanje velike obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva. Kamen temeljac za spomen-crkvu u Duvnu položen je 8. srpnja 1924. a blagoslovio ga je mostarski biskup Alojzije Mišić. Na toj velikoj svečanosti, osim domaćina fra Mije Čuića i mostarskoga biskupa Mišića, nazočili su: banjolučki biskup Jozo Garić, izaslanstvo DBHZ-a i kraljev osobni izaslanik general Jovanović, koji je odboru za izgradnju spomen-crkve uručio vladarov novčani poklon u iznosu od 60.000 dinara.³⁵ Zbog nedostatka sredstava crkva je sporo građena tako da je posvećena tek 29. rujna 1940. Tomislavov dom nije nikada izgrađen nego je uza samu crkvu sagrađen franjevački samostan.³⁶

Središnja uprava *Napretka* u Sarajevu izabrala je Odbor za proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Odbor je u razgovorima s vjerskim, civilnim i vojnim vlastima dogovorio da se u Sarajevu 5., 6. i 7. rujna 1925. održi središnja proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva za Bosnu.³⁷ Budući da *Napredak* nije nikakvo političko

---

34 *Isto*.

35 <http://www.matica.hr> - ZLATKO MATIJEVIĆ, *Kralj Tomislav - prvoborac jugoslavenstva* (1. 5. 2020.).

36 M. JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 107.

37 Z. MATIJEVIĆ, "Ministar Pavle Radić...", str. 1135.

društvo, njegovo je vodstvo inzistiralo na nepolitičkoj dimenziji obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Sudjelovanjem u obilježavanju u Sarajevu, HSS je nastojao iskoristiti ovaj događaj u svoju političku korist. Sarajevska proslava, zahvaljujući priređivačkom odboru, imala je u svom programu misu zahvalnicu u sarajevskoj katedrali. Misi je nazočio i Pavle Radić, ministar HSS-a u Vladi Kraljevine SHS.³⁸ Glasilo hrvatske seljačke stranke *Dom* objavilo je na naslovnici članak s naslovom "Proslava tisućgodišnjice - slavlje narodnog sporazuma i seljačke politike" u kojemu se ističe kako je na najvećoj proslavi u Zagrebu bio Stjepan Radić a druga po važnosti je ona u Sarajevu gdje je nazočio Pavle Radić.³⁹ Vodstvo HSS-a sa svojim najistaknutijim članovima opravdavalo je pred narodom svoj ulazak u Vladu i suradnju sa srpskim radikalima. Cilj je bio jasan - umanjiti štetu koju im je nanio spomenuti sporazum s radikalima.

Međutim, u Sarajevu je 5. srpnja 1925. održana i prva manje poznata *Napretkova* Ćirilo-Methodska proslava. Podružnica Hrvatskoga kulturnog društva *Napredak* priredila je 5. srpnja 1925. Ćirilo-Methodsku proslavu na blagdan slavenskih apostola. Prema najavi u svečanoj povorci bila su sva hrvatska društva iz Sarajeva i okolice. Planirano je da društva iz Novoga Sarajeva i okolice polaze u devet sati od Hrvatske čitaonice u Novom Sarajevu ulicom Vojvode Putnika do Marijina dvora, gdje im se priključuju sva ostala društva i građanstvo. Odatle je povorka ulicama (Aleksandrovom i Prestolonasljednika Petra), stigla na svečanu službu Božju u sarajevsku katedralu za vrijeme koje je pjevao, uz pratnju orkestra, veliki zbor "Cecilijina društva". Iz crkve se povorka vratila do *Napretkove* palače gdje je održan zbor. Poslijepodne je održana velika zabava na igralištu "Saška" (naselje Kovačići) uza sudjelovanje hrvatskoga pjevačkog društva *Trebević*, Hrvatskoga Katoličkog Ženskog Udruženja, Hrvatska Žena i Hrvatski sokol iz Novoga Sarajeva.⁴⁰

---

38 *Isto*, str. 1134.

39 "Proslava tisućgodišnjice-slavlje narodnog sporazuma i seljačke politike", u: *Dom*, 20, Zagreb, 16. rujna 1925., str. 1.

40 ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (dalje: ABiH), *Napretkova* - kulturno historijska zbirka (NKHZ), *Plakat "Napretkove" Ćirilo-Methodske proslave 5. srpnja 1925.*, inventarski broj 912, odsjek I-37/6.

Proslave obljetnice

Po primjeru grada Zagreba i ostalih hrvatskih krajeva i u Hercegovini je 5. srpnja 1925., na poticaj crkvenih vlasti, održana proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Već 4. srpnja bila su sva sela hercegovačkih župa u "plamenu" (paljenje krijesova u večernjim satima). Glavna središta u Hercegovini, gdje su se održale proslave, jesu Široki Brijeg, Posušje, Drinovci, Humac, Čitluk i Čapljina. Uz pjesmu i narodnu nošnju, zvonjavu zvona i pucanje iz mačkula, obilježena je ova obljetnica. Jedinu iznimku činio je glavni grad u Hercegovini, Mostar. *Narodna sloboda* 3. srpnja 1925. najavljuje kako će i u Hercegovini 4. srpnja početi velika proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva uza zvonjavu zvona, paljenjem krijesova te drugim manifestacijama. Međutim, naglašava se kako Hrvati ipak neće proslaviti taj važan jubilej kako bi ga trebali slaviti, jer ne uživaju pune slobode u novoj državi. Ističe se kako su Hrvati u doba kralja Tomislava imali uređenu državu za razliku od okolnih država a da su imali svoga kralja prije nego Mađarska, Češka ili Poljska.⁴¹ U Posušju je 5. srpnja 1925. održana proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Slavlje je započelo okupljanjem stanovništva pred mjesnom crkvom. Povorka se kretala do pučke škole pod hrvatskim zastavama a svečanost je uzveličala Orlovska glazba iz Imotskog. Također, narod predvođen župnikom iz Posušskog Gradca stigao je na proslavu. Glazba je odsvirala *Lijepu našu*, a nakon toga svečanost se nastavila na Martića križu gdje je održana i svečana misa koju je predvodio fra Tade Beljan. Prema pisanju tadašnjega tiska okupilo se pet do šest tisuća ljudi.⁴² Proslave po Hercegovini nastavile su se u organizaciji svećenstva bez podrške političkih struktura, odnosno HSS-a koji je tada bio na vlasti. U Drinovcima je proslavljena tisućgodišnjica Hrvatskoga Kraljevstva. Na isti dan bila je i mlada misa koju je slavio don Ilija Tomas. Cijela se Bekija⁴³ toga dana pridružila velikoj prosla-

---

41 "Slava prvom hrvatskom kralju Tomislavu!", u: *Narodna sloboda*, 26, Mostar, 3. srpnja 1925., str. 1.

42 "Naši dopisi", u: *Narodna sloboda*, 28, Mostar, 17. srpnja 1925., str. 3.

43 "U ratu g. 1716 do 1718, koji svršio Požarevačkim mirom, Mlečani su dobili nove krajeve na račun kliškoga i hercegovačkoga sandžakata tako, da je tada granica udarena razvodnim planinama Velebitom, Dinarom, Kamešnicom te preko Imotskoga polja i Rastočko-ljubuškoga. Tim mirom Mletačkoj je dodijeljen veći dio imotskog kadiluka, jedan dio Rastočko-ljubuškoga polja i neka mjesta u donjoj Neretvi. Onaj dio imotskog kadiluka, koji je ostao u turskim rukama, nazvao se poslije toga Bekija=ostatak". DOMINIK MANDIĆ, *Bosna i*

vi tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva.⁴⁴ Na Širokom Brijegu 4. i 5. srpnja 1925. održana je proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Obilježavanje obljetnice počelo je pucnjavom iz mačkula. U večernjim satima 4. srpnja po okolnim brdima upaljeni su krijesovi a grad i crkva bili su osvijetljeni i okićeni hrvatskim zastavama. U nedjelju, 5. srpnja, iz okolnih župa došao je narod u pratnji svojih župnika na Široki Brijeg na zajedničku proslavu. Svečanu svetu misu slavio je fra Pavao Dragičević.⁴⁵

Na Humcu pokraj Ljubuškog 4. srpnja 1925. počelo je obilježavanje tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva pucnjavom iz mačkula, zvonjavom zvona i paljenjem krijesova. Posebno je bilo svečano u večernjim satima toga dana kada su se iznad Ljubuškog na brdima Butorovica i Jurjevica redala svjetla jedno do drugoga u dužini do pet kilometara. Krunu čitave te rasvjete činila je tvrđava hercega Stjepana koja dominira cijelim prostorom. Međutim, prema novinskom tekstu jasno je da je veći dio Ljubušaka bojkotirao tu proslavu. Jedino se pohvaljuje stanovništvo iz sela Radišići zbog svoga dolaska na proslavu obljetnice. Također drugi dan na svetu misu na Humcu iz Radišića je u koloni došlo 250-300 osoba noseći hrvatske zastave te su na taj način uzveličali proslavu obljetnice. Misno slavlje predvodio je fra Slavko Luburić.⁴⁶ U općini Konjic, župa Solakova Kula, u čast proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva uz crkvu sv. Ilije Proroka sagrađen je zvonik. Između otvora druge i treće razine, a u njihovoj osovinu, postavljena je pravokutna ploča naglašena izvlačenjem iz ravni zida. Na ploči je uklesan sljedeći natpis: "Ovaj zvonik sagrađi župa Solakova Kula za župnikovanja V.G. Don Ive Šubašića prigodom svete crkvene godine 1925. i hiljadu godišnjice krunisanja prvoga hrvatskoga kralja Tomislava 925-1925".⁴⁷ Autor projekta katoličke crkve sv. Ilije Proroka iz 1883.⁴⁸ nije poznat, dok je zvonik,

---

Hercegovina. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine, Ziral, Chicago - Rim, 1978., str. 146.

44 "Naši dopisi", u: *Narodna sloboda*, 28, Mostar, 17. srpnja 1925., str. 3.

45 "Naši dopisi", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 3.

46 "Naši dopisi", u: *Narodna sloboda*, 29, Mostar, 24. srpnja 1925., str. 2.

47 Vidi obrazloženje Odluke Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika od 11. listopada 2017., str. 9. Usp. JUSUF MULIĆ i dr., *Konjic i njegova okolina u vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo, 2007., str. 38-41.

48 *Isto*, str. 38-41.

prema natpisu na njemu, sagrađen 1925.⁴⁹ prema projektu arhitekta Karla Paržika.⁵⁰

U više mjesta u Bosni i Hercegovini održana je proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u organizaciji Središnje uprave *Napretka* te njegovih podružnica uz pripomoć mjesnih hrvatskih i ostalih društava te crkvene i civilne vlasti.⁵¹ Iz Gradačca je upućen dopis Središnjem odboru *Napretka* u Sarajevu, da je podružnica *Napretka* u Gradačcu i Bosanskom Šamcu u zajednici s odborom za gradnju katoličke crkve u Bosanskom Šamcu, odlučila proslaviti tisućgodišnjicu Hrvatskoga Kraljevstva 25. listopada 1925. Tom prilikom posvećena je župna crkva s tornjem visokim 30 metra u kojemu su bila tri zvona.⁵² Programom za obilježavanje obljetnice predviđena je svečana sveta misa uz posvetu katoličke crkve, a nakon mise, svečana povorka krenula bi na gradski trg gdje se tom prigodom treba istaknuti važnost ove proslave. Nakon toga slijedio bi povratak ulicama grada do crkve gdje je predviđen zajednički ručak a tom prigodom prikupljana su sredstva za završetak crkve i za društvo *Napredak*.⁵³ Od središnje uprave *Napretka* tražili su da pošalju preostale plakate s njihove proslave u Sarajevu "makar im morali nešto i platiti". Osim toga, zatražili su da im se pošalje 1000 komada znački po pet dinara koje su se prodavale prilikom proslave u Sarajevu i 1000 komada znački po deset dinara. Podružnica je predložila da se dio promidžbenoga materijala, ukoliko se ne proda, može vratiti u središnjicu

---

49 Vidi obrazloženje Odluke Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika od 11. listopada 2017., str. 9.

50 Karlo Paržik, (Karel Pařík), bosanskohercegovački arhitekt češkoga podrijetla (Jičín, Češka, 4. VII. 1857. - Sarajevo, 16. VI. 1942.). Nakon rada u Beču došao na preporuku Josipa Vancaša u Bosnu i Hercegovinu, gdje je tijekom gotovo 60 godina djelovanja projektirao u historicističkom stilu javne, stambene i crkvene građevine. Značajnija djela u Sarajevu: hotel Evropa (1882.), Muzej grada Sarajeva (1887.), evangelička crkva (danas Akademija likovnih umjetnosti, 1889.), Narodno kazalište (1897.), Zemaljska štamparija (1908.), Zemaljski muzej (1909.), crkva sv. Josipa (1940.). <https://www.enciklopedija.hr> (24. 4. 2020.).

51 "Napredak" hrvatski narodni kalendar za просту godinu 1927., izdao "Napredak" hrvatsko kulturno društvo u Sarajevu 1926., Zapisnik XXII. redovite glavne godišnje skupštine "Napretka" održane od 4. do uključivo 7. srpnja 1926., str. 34.

52 <http://garevac.net> - *Župa Bosanski Šamac* (27. 4. 2020.).

53 ABiH, HKDN, 1925., kutija 33, Arhivski broj (dalje: Arhiv. broj) 848-1186, broj spisa 904/2.

Napretka u Sarajevo. Upućen je i poziv središnjici *Napretka* da se pridruži proslavi u Bosanskom Šamcu.⁵⁴

Hrvatska čitaonica i podružnica *Napretka* u Vitezu uputila je dopis središnjici Hrvatskoga kulturnog društva *Napredak* u Sarajevu u kojemu ih obavještava kako će se povodom blagdana Male Gospe 8. rujna održati proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u zajednici s Hrvatskim Sokolom iz Travnika. Za uspomenu toga svečanog dana posadit će se dvije lipe pred Hrvatskim Domom u Vitezu.⁵⁵

Odbor za proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Livnu odlučio je da se slavlje održi 5. rujna 1926. i to podizanjem obeliska prvom hrvatskom kralju Tomislavu na trgu Zrinskoga u Livnu.⁵⁶ Fra Jako Pašalić uputio je 24. kolovoza 1926. poziv Stjepanu Radiću da nazoči proslavi tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Livnu.⁵⁷ Radić nije mogao doći u vrijeme proslave ali je ipak 1. studenoga 1926. boravio u Livnu gdje je održao narodni zbor na kojemu se, prema zapisima u Kronici Franjevačkoga samostana Gorica, okupilo malo ljudi (oko 3000), a samo 30 konjanika bilo je na ovome dočeku.⁵⁸ U Kronici se nastoji umanjiti važnost Radićeva dolaska kao i samoga broja sudionika zbog nesklonosti lokalnih franjevaca politici HSS-a. Odbor za proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Livnu tom prigodom tiskao je svečanu pozivnicu u kojoj je naglašena važnost obilježavanja obljetnice. "Prije 1000 godina naši pradjedovi koji su nastanjivali Završje ili Zapadne strane kako se tada zvaše Livno i Duvno s ponosom su gledali krunidbu kralja Tomislava na našem polju. Današnje Livno kao centar Zapadnih strana uzbuđivalo je naš ponos i našu svijest, jačalo rodoljublje kroz tisuću godina u najtmurnijim danima od progona naših dušmana raspirivalo je plamen prema našoj domovini i braći Slavenima i podupiralo oduševljenje te i nakon tisuću godina našega državnog života ojačano je ovim slavljem da se, da novom snagom i s ponosom može uskliknuti - Još nas ima još Hrvata."⁵⁹ Poziv je upu-

54 ABiH, HKDN, 1925., kutija 33, Arhiv. broj 848-1186, broj spisa 904/2.

55 ABiH, HKDN, 1925., kutija 32, Arhiv. broj 461-847, broj spisa 743/1.

56 ABiH, Središnja uprava HKD Napredak 1926., kutija 36, Arhiv. broj 401-1007, Plakat i program proslave u Livnu, broj spisa 854.

57 ARHIV FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA GORICA (dalje: AFSG), Fond Jako Pašalić (dalje: Ja. Paš), 7, 1926.

58 AFSG, KRONIKA FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA NA GORICI, Ljet. 1 (kut. 7), str. 269.

59 ABiH, Središnja uprava HKD Napredak 1926., kutija 36, Arhiv. broj 401-1007, Plakat i program proslave u Livnu, broj spisa 854.

ćen 8. kolovoza 1926., a prema programu koji je dostavljen uz pozivni plakat okupljanje gostiju planirano je 4. rujna kod slavluka radi rasporeda konačišta. U večernjim satima održan je sastanak s pristiglim gostima pred zgradom Hrvatskoga glazbeno-pjevačkog društva *Dinara* odakle je krenula bakljada po gradu s povratkom na isto mjesto gdje se nastavilo druženje uz glazbeni program pjevačkih društava. Drugi dan, 5. rujna 1926., oko šest sati kroz grad je prošla skupina glazbenika svirajući budnicu, a nakon toga održan je sastanak svih društava pred zgradom Hrvatskoga glazbeno-pjevačkog društva *Dinara*, zatim doček seljaštva i konjaništva te polazak u povorci na misu u samostanskoj crkvi na Gorici.⁶⁰ Na toj svečanoj svetoj misi pjevao je zbor *Dinara*. U Kronici franjevačkoga samostana na Gorici zabilježeno je kako je na misnom slavlju sudjelovao biskup Jozo Garić uz mnoštvo naroda.⁶¹ Po završetku istim redom povorka se vratila pred spomenik na Zrinski trg. Prema zapisima u Kronici franjevačkoga samostana spomenik je podignut u formi obeliska s reljefom kralja Tomislava. U 12 sati održani su prigodni govori i svečano je otkriven spomenik kralju Tomislavu, visok 9,25 metara, izrađen od bijeloga bračkog kamena. Sprijeda se nalazi reljef kralja Tomislava na konju u krunidbenom ornatu.⁶² Na spomeniku se nalazi natpis: "U spomen hiljadugodišnjice prvog hrvatskog kralja Tomislava 925-1925 podigoše Hrvati sela i grada Livna".⁶³ U programu proslave navodi se da je spomenik postavljen na Trgu Zrinski dok se u Kronici franjevačkoga samostana navodi da je spomenik postavljen "na lijepom mjestu u Splitskoj ulici i to mjesto odasle nosi ime trg Kralja Tomislava".⁶⁴ Postojali su prijepori o lokaciji između odbora za podizanje spomenika na čelu s fra Jakom Pašalićem i gradskih vlasti na čelu s gradskim komesarom Mustafom Mulalićem. Nesuglasice su dovele do toga da je komesar bojkotirao svečanosti, a

---

60 *Isto*.

61 AFSG, KRONIKA FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA NA GORICI, Ljet. 1 (kut. 7), str. 269.

62 M. JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina*, str. 214.

63 Spomenik je oštećen krhotinom avionske bombe prilikom savezničkoga bombardiranja u svibnju 1944. Trg je preuređen 1977. zadržavši svoj oblik do danas sa spomenikom kojemu se posvećuje više pozornosti u održavanju nakon Domovinskoga rata. Usp. <http://www.matica.hr> - STIPO MANĐERALO, *Trg kralja Tomislava u Livnu*, Livno, 2009. (24. 4. 2020.).

64 AFSG, KRONIKA FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA NA GORICI, Ljet. 1 (kut. 7), str. 269. Za vrijeme komunističke vlasti Trg kralja Tomislava preimenovan je u Trg maršala Tita, a 1992. ponovo je vraćen naziv Trg kralja Tomislava. Usp. <http://www.matica.hr> - STIPO MANĐERALO, *Trg kralja Tomislava u Livnu*, Livno, 2009. (24. 4. 2020.).

proslavu su bojkotirali i srpsko pjevačko i tamburaško društvo *Sundečić* te muslimansko kulturno-umjetničko društvo *Sloga*.⁶⁵ U okviru svečanosti organiziran je banket u prostorijama Hrvatskoga glazbeno-pjevačkog društva *Dinara* na kojemu je bio velik broj gostiju, a poslije 15 sati organizirana je velika pučka zabava.⁶⁶

Proslave obljetnice u Mostaru

Po uzoru na Zagreb cijela Hercegovina je 5. srpnja 1925. proslavila tisućgodišnjicu Hrvatskoga Kraljevstva, s većim bojkotiranjem proslave u Mostaru. Kako po ostaloj Hercegovini, tako i u Mostaru proslava je uslijedila na poticaj crkvenih vlasti koje su više puta pozivale sva hrvatska društva i građane na dogovor kako bi ova rijetka proslava prošla što bolje i veličanstvenije, ali stvari nisu išle glatko. Naime, nisu došli lokalni hrvatski predstavnici u vlasti jer su se, prema pisanju *Narodne slobode*, uvrijedili zbog kritike iz crkvenih redova.⁶⁷ Radi se o članovima HSS-a i njihovim simpatizerima koji su bojkotirali crkvenu proslavu. U Hercegovini je većina svećenstva Katoličke Crkve, neki javno a neki tajno, stajala na strani Hrvatske pučke stranke⁶⁸ a protiv Radićeva HSS-a.⁶⁹ Seoski se svijet iz dva ra-

65 <http://www.matica.hr> - STIPO MANĐERALO, *Trg kralja Tomislava u Livnu*, Livno, 2009. (24. 4. 2020.).

66 ABiH, Središnja uprava HKD Napredak 1926., kutija 36, Arhiv. broj 401-1007. Plakat i program proslave u Livnu.

67 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 1.

68 "Hrvatska pučka stranka bila je relativno mala, ali ne i beznačajna politička organizacija koja je djelovala u Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini u parlamentarnom razdoblju nekadašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Od suvremenika, a i kasnije hrvatske (i bivše jugoslavenske) historiografije i publicistike, najčešće je označavana kao 'klerikalna' ili 'popovska' stranka. (Popularni je naziv za članstvo i pristaše HPS-a bio - 'pučkaši' ili kako su se sami voljeli nazivati 'pučani'.) Međutim, ne ulazeći detaljnije u to što je klerikalizam i je li ga uopće bilo u djelovanju hrvatskih političkih stranaka, recimo ovdje da se u slučaju HPS-a radilo o stranci koja je svoj program temeljila na kršćanskim načelima. Svoje je ishodište ova stranka imala u Hrvatskom katoličkom pokretu (HKP), nastalom početkom XX. st. pod neposrednim utjecajem krčkog biskupa Antuna Mahnića, te je zapravo predstavljala njegovu *političku granu*." ZLATKO MATIJEVIĆ, "Politika Hrvatske pučke stranke u vrijeme atentata na hrvatske zastupnike u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS (1927.-1928. godine)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2/1995., str. 233.

69 Z. MATIJEVIĆ, *U sjeni dvaju orlova*, str. 212.

zloga odazvao u malom broju. Prvi je što je seljaštvo u Hercegovini podržavalo HSS i njegovu politiku, što su pokazali rezultati izbora 1923. i 1925. kada je Radićev HSS osvojio većinu hrvatskih glasova a vjerojatno i njegov odnos prema crkvenoj proslavi. Drugi razlog nedolaska seljaštva može se tražiti u tome što su okolna sela oko Mostara i zapadna Hercegovina komunikacijski bila slabo povezana s Mostarom. Na proslavu su, na poziv organizatora, došli predstavnici vojske i dio predstavnika civilne vlasti kao i izaslanstva srpskih društava *Gusle* i *Pobratim* i muslimanskoga društva *Ittihada*. Građanstvo koje je podržavalo HSS bojkotiralo je samu proslavu obljetnice. *Narodna sloboda* za bojkot je optužila dio političkih vođa koji se protive crkvenoj organizaciji proslave.⁷⁰ Ovu proslavu bojkotirala su i hrvatska društva među kojima i *Hrvoje*. Iz nekih sela nitko nije došao na proslavu a posebno se ističe Jasenica koja je u potpunosti bojkotirala proslavu. *Narodna sloboda* navodi da su vođe "čistog hrvatstva" (odgovornim za bojkot proslave u Mostaru i Hercegovini smatralo se vodstvo lokalnog HSS-a u Hercegovini koje je slijedilo politiku Stjepana Radića op.a.) odvratile narod od proslave ističući kako se radi o crkvenoj proslavi a ne hrvatskoj. Posebno se problematiziralo zašto je *Hrvatska glazba*⁷¹ tražila da se plati njezin nastup na spomenutoj svečanosti. *Narodna sloboda* ističe da je prevladalo mišljenje kako na takvoj svečanosti trebaju govoriti biskup i svećenici a nikako predstavnici Hrvata u vlasti. "Sve što se radi i poduzima mora po njihovu nazoru nositi na sebi žig najradikalnijeg njihova 'hrvatstva'. Ne smeta njih da se njihovi 'meštri' grle danas u Beogradu sa najvišim protivnicima od jučer", navodi *Narodna sloboda*.⁷² HPS

---

70 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 1.

71 *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje* osnovano 1888. pod imenom *Narodno pjevačko društvo*, a 1899. mijenja ime u *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje*. U sklopu tog društva 1890. osnovana je Glazbena sekcija (*Hrvatska glazba*), zatim *Ženski zbor*, *Mješoviti zbor*, *Dramska i Recitatorska sekcija*, a 1899. postaje članom Saveza hrvatskih pjevačkih društava u Hrvatskoj. *Hrvoje* osniva *Knjižnicu* i *Javnu čitaonicu*, a organiziranjem dobrotvornih zabava pomaže novoosnovano *Žensko sirotište*. Surađuje i s *Napretkom*, potpomažući školovanje siromašnih đaka. Glazbena se sekcija 1918. izdvaja iz *Hrvoja* kao *Hrvatska glazba*. *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar*, 120. obljetnica, Fram Ziral, Mostar, 2009., str. 54. Usp. <http://www.matica.hr> - DARKO JUKA, *Hod kroz povijest* (28. 4. 2020.).

72 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 2.

preko svoga glasila *Narodna sloboda* nastojao je za sebe steći političku korist zbog Radićeva približavanja srpskim radikalima. Političke vođe (uglavnom članovi HSS-a) i njima odani građani nisu nazočili toj proslavi. Na proslavi nije bilo Hrvatskoga pjevačkog društva *Hrvoje* ni njegove zastave, a nazočilo je malo građana. Hrvatske zastave nisu postavljene na hrvatskim kućama po Mostaru, a također nije bilo ni posebne rasvjete koja je trebala osvijetliti cijeli grad. Prema pisanju *Narodne slobode* "vođe čistog hrvatstva" odvratile su narod od proslave pod izgovorom da je to crkvena proslava a ne hrvatska, da je ćirilo-metodski dan "srpska godovina", da će Hrvati upriličiti jednu veličanstvenu proslavu čim se političke prilike do jeseni srede, da treba čekati odobrenje iz Zagreba. Upućena je kritika hrvatskim političarima u Mostaru kako ne prihvaćaju da od Crkve išta počinje, pogotovo da ne smije vodstvo pri ovakvim proslavama biti u rukama crkvenjaka. "Proslavu oni moraju upriličiti, na njoj glavnu riječ voditi i iz toga kapitala sebi što bolje izvući jer samo i jedino oni imaju pravo na hrvatstvo", navodi *Narodna sloboda*.⁷³ Organizatorima proslave posebno je zasmetalo što je zatraženo da Hrvatska glazba može nastupiti uz uvjet da joj Crkva plati i da nitko od građana ne smije držati govor a da to može učiniti samo biskup ili koji drugi crkvenjak.⁷⁴ Na dan proslave, 4. srpnja uvečer, gradom je prošla *Hrvatska glazba*, osamljena, bez pratnje drugih svečara ili običnoga puka. Unatoč neslaganjima oko proslave u Mostaru, orlovska sekcija "Katarine Zrinjske"⁷⁵ priredila je zabavu u subotu, 4. srpnja 1925., u dvorištu samostana časnih sestara franjevki. Ovdašnja podružnica *Napretka* priredila je koncert u hotelu Neretva, 5. srpnja 1925., na sv. Ćirila i Metoda, koji je i *Napretkov* dan.⁷⁶

Drugi dan u deset sati služena je sveta misa zahvalnica koju je slavio provincijal fra Lujo Bubalo uza svečanu asistenciju više svećenika. Prigodnu propovijed održao je biskup Alojzije Mišić. Mnogima u cr-

---

73 *Isto*.

74 *Isto*.

75 Orlovska sekcija djelovala je u sklopu "Hrvatskog katoličkog djevojačkog društva Katarina Zrinjska". "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 4; Katolički Episkopat u Jugoslaviji o katoličkom orlovstvu "Pastirski list svemu Svećenstvu Vrhbosanskom o katoličkom Orlovstvu", u: *Vrhbosna*, 5-6, Sarajevo, 20. ožujka 1924., str. 33-34.

76 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 4.

kvenim krugovima zasmetalo je što je *Hrvoje* u zadnji čas javilo da ne može pjevati prigodom ove svečanosti. Iako je bila najavljena, procesija nakon mise nije održana zbog kiše što je proslavu učinilo još skromnijom. Narodu je pred crkvom govor održao Žarko Vlaho,⁷⁷ istaknuti član HPS-a za Hercegovinu, a govorio je o značenju obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva za hrvatski narod. Nakon toga *Hrvatska glazba* odsvirala je jednu skladbu i s tim činom proslava se završila.⁷⁸

Druga masovnija proslava iza koje je stajao HSS, odnosno njihovi predstavnici u vlasti, uz organizaciju Hrvatskoga kulturnog društva *Napredak*, uslijedila je početkom listopada. Podružnica *Napretka* iz Mostara 27. rujna 1925. uputila je poziv "Bratskoj središnjoj upravi *Napretka* u Sarajevu" kako će podružnica iz Mostara uza sudjelovanje svih kulturnih društava 3. i 4. listopada 1925. proslaviti milenijsku obljetnicu Hrvatskoga Kraljevstva. Na proslavu u Mostar pozvana je Središnja uprava *Napretka*.⁷⁹ Na prijedlog akademskoga slikara Vilke Šeferova, a kako bi se tisućgodišnjica Hrvatskoga Kraljevstva što svečanije proslavila te u narodu probudila što jaču svijest o slavnoj povijesti hrvatskoga naroda, umjetnik Franjo Cota izradio je plaketu koja predstavlja kralja Tomislava koji sjedi na prijestolju okrunjen sa žezlom u ruci.⁸⁰ Iz Mostara je poslan plakat za proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva po odborници podružnice *Napretka* u Mostaru, Jelki Ostojić. Također od ravnatelja je zatraženo da se u Mostar pošalju obećani lampioni za ukrašavanje grada.⁸¹ Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, podružnica u Mostaru u zajednici sa svim ostalim hrvatskim društvima grada Mostara uputilo je poziv građanstvu za sudjelovanje 3. i 4. listopada 1925. na svečanoj

---

77 Žarko Vlaho, sreski kandidat HPS-a za Mostar a obnašao je i dužnosti tajnika HPS-a te urednika *Narodne slobode*, stranačkoga lista HPS-a u Hercegovini.

78 "Dan proslave 1000 godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 27, Mostar, 10. srpnja 1925., str. 4.

79 ABiH, HKDN, 1925., Arhiv. broj 848-1186., broj spisa 901/1.

80 ABiH, HKD Napredak 1924., kutija 31, Arhiv. broj 1844-1972., 1925., kutija 31, Arhiv. broj 1-460., broj spisa 1938.

81 Od ravnatelja *Napretka* zatraženo je da ishodi dozvolu za prodaju duhana na stadionu Zrinjski za dan 4. listopada 1925., za Luizu Hlavaček koja ima već koncesiju ali za druge dijelove grada; ABiH, HKD Napredak, 1925., kutija 33, Arhiv. broj 848-1186., broj spisa 901/1.

proslavi tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva.⁸² U subotu večer (3. listopada) cijeli je grad bio osvjetljen a kuće su bile okićene vijencima i hrvatskim zastavama. Na Podveleži vidjelo se svjetlom označeno A. T. (Aleksandar i Tomislav) i dva tri svijetnjaka na okolnim brdima.⁸³ Ovim slovima željelo se pokazati kako Hrvati uza svoga prvoga kralja Tomislava, "priznaju kao svog i kralja Aleksandra", što je plod ulaska HSS-a u vlast sa srpskim radikalima a samim time i priznavanje kralja i Vidovdanskoga ustava. U večernjim satima (subota 3. listopada) održana je bakljada svih kulturnih društava u Mostaru, praćena *Hrvatskom* i *Vojnom glazbom*.⁸⁴ Bakljada je pošla s Guvna,⁸⁵ Šetalištem vojvode Mišića,⁸⁶ preko Balinovca, Zahum ulicom, ispred *Hervoja*, Podhum ulicom zatim Lučkim mostom, Lučkom ulicom, Glavnom ulicom, Novom ulicom pred hotel Neretvu, gdje je svečanost otvorio prigodnim govorom predsjednik pripravnoga odbora za proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva fra Leo Petrović.⁸⁷ Nakon toga održan je koncert *Hrvatske glazbe* pred

---

82 U pozivu su stavljene cijene ulaznica za pučku svečanost na igralištu Hrvatskoga športskog kluba Zrinjski: sjedalo 10 dinara a za stajanje 5 dinara po osobi. Također su navedene cijene za svečanu zabavu koja će se održati u palači *Hervoje* u nedjelju u večernjim satima s cijenama: krug 30 dinara, 1 mjesto 25 dinara, drugo mjesto 15 dinara i galerija deset dinara. Prodaja ulaznica za pučku svečanost i večernju zabavu u *Hervoju* organizirana je u knjižari Merkur do uključivo 3. listopada, 4. listopada ulaznice su prodavane u *Hervoju* a u večernjim satima samo na blagajni *Hervoja*. Također prilikom ovih svečanosti organizirana je prodaja prigodne spomen značke po 5, 10 i 50 dinara. ARHIV HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE U MOSTARU (dalje: AHFPM), *Spisi provincije* (Dalje: SP), sv. 70, str. 178.

83 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna slaboda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

84 *Isto*.

85 Danas Trg hrvatskih velikana (Rondo).

86 Dio ulice Šetalište vojvode Mišića danas nosi naziv Ulica kneza Branimira od Trga hrvatskih velikana (Rondo) do križanja s Ulicom nadbiskupa Čule.

87 Fra Leo Petrović rodio se u zaseoku Poljane župe Klobuk 28. veljače 1883., a na krštenju je dobio ime Grgo. U franjevački je red stupio 4. listopada 1900. Za svećenika je zaređen 30. srpnja 1905. u Fribourgu. Profesor je teologije u Mostaru 1. svibnja 1907. - 8. svibnja 1917. Tajnikom je Hercegovske franjevačke provincije 1910.-1915. Od 15. lipnja 1919. do 27. travnja 1925. gvardijan je u Mostaru. Dana 22. lipnja 1926. postaje bilježnikom na biskupskom ordinarijatu i ostaje na toj službi do 22. travnja 1935., da bi 23. travnja 1935. postao zamjenikom biskupa do 3. srpnja 1943. Na provincijskom kapitolu 3. srpnja 1943. izabran je za provincijala Hercegovske franjevačke provincije Uznesen-

hotelom Neretva.⁸⁸ Čitlučki tamburaški zbor, pod vodstvom upravitelja škole na Čitluku Marka Pavičića, koji je poput ostalih pjevača bio odjeven u narodnu seljačku nošnju, odsvirao je i otpjevao nekoliko narodnih pjesama.⁸⁹ Drugi dan, 4. listopada (nedjelja) 1925. u devet sati održana je svečana sveta misa na Guvnu i šetalištu Vojvode Mišića.⁹⁰ Misno slavlje predvodio je biskup Alojzije Mišić dok su iznad grada kružili vojni zrakoplovi.⁹¹ U deset sati formirana je svečana povorka svih kulturnih društava, škola, okolnih župa, vojske i građanstva. Na čelu povorke bila su dva seljaka, konjanika, s barjacima, iza njih sokolska konjica, seljačka konjica, vojna glazba i vojska, zatim izviđači, iza njih slijedile su škole: Prva djevojačka narodna osnovna škola; Druga djevojačka narodna osnovna škola; Prva dječjačka osnovna škola; Druga dječjačka narodna osnovna škola; iza njih Vježbaonica; Škole sestara Milosrdnica (viši razredi); Viša djevojačka škola; Ženska stručna škola; Velika gimnazija (muška), Trgovačka škola; Učiteljska škola; Sokolska župa Alekse Šantića (sa zastavom); Jugoslavensko sokolsko društvo (s članstvom svih kategorija). Nakon njih slijedila su športska društva: Hrvatski športski klub Zrinjski; Športski klub Vardar; Jugoslavenski športski klub i Radnički športski klub *Velež*.⁹² Nakon njih u povorci su sudjelovali odbori raznih društava koja su djelovala na području Mostara. U povorci su sudjelovali predstavnici vjerskih, gradskih i vojnih vlasti, Centralni svečani odbor, *Hrvatski sokol*, *Hrvoje* (sa zastavama), seljaštvo po župama sa zastavama, *Hrvatska glazba* i na kraju povorke kretalo se građanstvo.⁹³ *Narodna sloboda* se vrlo kritički osvrnula na navedenu proslavu ističući kako je u povorci bilo malo ljudi (samo 3500), te je na taj način nastojala umanjiti masovnost ove proslave zbog politič-

---

nja Blažene Djevice Marije i tu službu obnaša do svoje mučeničke smrti 14. veljače 1945. Sedmoricu franjevac, na čelu s fra Leom, partizani su ubili i bacili u Neretvu. <http://www.pobijeni.info> - FRA ANTE MARIĆ, *Dr. fra Leo Petrović, O svemu su poslije potajno svjedočili preživjeli fratri* (27. 4. 2020.).

88 AHFPM, SP, sv. 70, str. 179.

89 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

90 Prostor na kojem je služena misa: danas Trg hrvatskih velikana (Rondo), ulica Nikole Šubića Zrinskog i park Zrinjevac (op. a.).

91 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

92 AHFPM, SP, sv. 70, str. 180.

93 AHFPM, SP, sv. 70, str. 181.

kih interesa HPS-a. Nastojalo se prikazati proslavu manjkavom zbog toga što su se muslimani od nje gotovo potpuno distancirali. Posebno se ističe mala nazočnost seljaštva na proslavi (500-600 osoba). Veći broj seljaka došao je iz Bijelog Polja i Blagaja, dočim od Širokog Brijega, Ljubuškog i Brotnja došli su samo odbornici HSS-a.⁹⁴ Jedan od razloga nedolaska seljaštva iz zapadne Hercegovine u Mostar kao i kod prve proslave jest izrazito slaba komunikacijska povezanost s Mostarom. Povorka je krenula šetalištem Vojvode Mišića, zatim Ulicom kralja Petra do Srednje ulice⁹⁵ gdje je obavljeno proglašenje Srednje ulice Ulicom kralja Tomislava.⁹⁶ Proglašenje ulice obavio je povjerenik grada (komesar) Smail Ćemalović, održavši prigodan govor i otkrivši ploču na kojoj je zlatnim slovima bilo urezano Ulica Kralja Tomislava.⁹⁷ Povorka se dalje kretala Ulicom kralja Tomislava, Lukom ulicom preko Lučkog mosta, te Podhumom do *Hrvoja* gdje je održan govor u spomen tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Govor je održao Bariša Smoljan, predstavnik HSS-a u Mostarskoj oblasti. Nakon toga otkrivena je spomen ploča a tom prigodom fra Leo Petrović je pozdravio predstavnike vlasti te otkrio spomen ploču na zgradi *Hrvoja* s natpisom "Na spomen 1000-godišnjice krunisanja I. hrvatskoga kralja Tomislava. Hercegovački Hrvati 4. oktobra 1925."⁹⁸ Ploča je predstavljala znak zahvalnosti Hrvata iz Hercegovine prvom hrvatskom kralju.⁹⁹

Poslijepodne organizirana je velika pučka svečanost na igralištu Hrvatskoga športskog kluba Zrinjski kod Zapadnoga logora.¹⁰⁰ Na pučkoj zabavi nastupili su tamburaški zborovi iz Bijelog Polja, Trebižata i Čitluka.¹⁰¹ Oko tri sata poslijepodne započele su kup utakmice na igralištu Zrinjskoga, svih mjesnih športskih klubova za milenijski srebrni vrč (pehar). U finalu su igrali Hrvatski športski klub Zrinj-

---

94 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

95 Danas Ulica braće Fejića. Vidi: KARLO DRAGO MILETIĆ, "Prvi brojevi na mostarskim kućama", u: *Motrišta*, 22, Mostar, 2001., str. 138-139.

96 AHFPM, SP, sv. 70, str. 179.

97 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna sloboda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

98 *Isto*.

99 *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar*, 120. obljetnica, str. 31.

100 Staro igralište, danas Ulica kralja Tomislava (op.a.).

101 AHFPM, SP, sv. 70, str. 179.

ski i Jugoslavenski športski klub. Nakon neodlučenog rezultata primijenilo se pravilo izvlačenja imena pobjednika. Utakmicu je dobio Zrinjski.¹⁰² Milenijski pehar pobjedniku uručio je Jakiša Milković,¹⁰³ mostarski odvjetnik i istaknuti član HSS-a u Hercegovini. Jugoslavensko sokolsko društvo u Mostaru izvodilo je na spravama sokolske vježbe. Također održano je štafetno trčanje, trčanje u vrećama i penjanje na stup.¹⁰⁴ U večernjim satima održana je velika svečana zabava s plesom u *Hrvoju* sa sljedećim programom: V. Novak: *Hrvatskoj*, pjeva muški mješoviti zbor *Hrvoje*; P. Kriškovsky: *Utopljena*, pjeva muški zbor *Hrvoje*;¹⁰⁵ Mokranjac, *VII rukovet*, nije izveden jer Srpsko pjevačko društvo *Gusle*, iako je bilo najavljeno, nije nastupilo pod izgovorom tehničkih razloga.¹⁰⁶ Mokranjac: *Kozar*, pjeva mješoviti zbor *Hrvoje*; *Krunisanje kralja Tomislava* izvodi Sokolsko društvo u Mostaru; *Bog i Hrvati*, izvodi Hrvatski katolički Orao; *Dalmatinski šajkaš*, izvode članice orlovske sekcije Katarine Zrinjske; *Duvanjsko polje*, od dr. Zdeneke Smrekar, izvode pitomice čč. ss. sv. Franje.¹⁰⁷

U organiziranju druge proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Mostaru *Napredak* je bio nositelj svih aktivnosti. Kako bi proslava prošla što veličanstvenije, pripomogle su lokalne političke vlasti predvođene dužnosnicima HSS-a. Također proslavu je potpomogla i vojska, odnosno državne vlasti, na temelju ulaska HSS-a u vlast sa srpskim radikalima na državnoj razini. Poseban doprinos samoj proslavi dalo je Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo *Hrvoje* s nastupima više sekcija, koje su uzveličale proslavu tisućgodišnjice Hrvat-

---

102 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna slo-boda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

103 Jakov Milković zvani Jakiša rođen je 1888. godine u Širokom Brijegu. Po završetku gimnazije nastavio je školovanje i stekao zvanje doktora pravnih znanosti a vremenom postaje poznati hercegovački odvjetnik. Kao odvjetnik djeluje na području Mostara i Stoca. Bio je jedan od uglednijih članova HSS-a koja je u to doba bila izrazito utjecajna stanka među Hrvatima i koja je imala vlast u mostarskom i stolačkom kotaru. Obnašao je i funkciju posljednjega predsjednika HŠK Zrinjski. Strijeljali su ga partizani u Mostaru 17. travnja 1945. i praktički njegovim ubojstvom klub prestaje s radom. <http://m.pogled.ba> - *Pogled u prošlost: U spomen na Miroslava Micana Kordića* (27. 4. 2020.).

104 AHFPM, SP, sv. 70, str. 179.

105 *Isto*.

106 "Proslava 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva u Mostaru", u: *Narodna slo-boda*, 40, Mostar, 7. listopada 1925., str. 1.

107 AHFPM, SP, sv. 70, str. 179.

skoga Kraljevstva u Mostaru.¹⁰⁸ Po završetku Drugoga svjetskog rata Ulica kralja Tomislava preimenovana je u Ulicu braće Fejića, tako da je jedini spomen na veliku obljetnicu privremeno nestao iz Mostara. Hrvati grada Mostara, nakon stjecanja slobode u Domovinskom ratu, u spomen na prvoga hrvatskoga kralja, najveću gradsku ulicu nazvali su Ulica kralja Tomislava. Na taj način simbolično je vraćeno sjećanje na veliku obljetnicu Hrvatskoga kraljevstva koja je proslavljena u Mostaru 1925. godine.

Financijska bilanca proslava obljetnice

U zapisniku XXII. redovite glavne godišnje skupštine *Napretka* održane od 4. do 7. srpnja 1926. u Sarajevu analizirana je proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Naglašeno je kako je vrijeme za organizaciju proslave bilo prekratko ali se uspješno organizirala a intencija *Napretka* bila je da se organizira u cijeloj BiH. Proslave su obavljene od rujna do prosinca. Centralna proslava održana je u Sarajevu. Za proslavu u Sarajevu, Ministarski savjet odobrio je pomoć od 50.000 dinara, a gradska općina 100.000 dinara. Glavna proslava za Hercegovinu održana je u Mostaru gdje je gradska općina dala 20.000 dinara, a mali dio hercegovačkih općina dao je svoje skromne priloge. Uz ove uslijedile su proslave i u drugim mjestima: u Visokom, Kaknju, Zgošći, Tesliću, Doboju, Travniku, Brčkom, Varešu, Čapljini i drugim mjestima. Za sve proslave prodavale su se "Tomislavove" značke u korist *Napretka*. Tom prilikom otkrivene su spomen ploče u Sarajevu, Mostaru, Zgošći, Kraljevoj Sutjesci, Čapljini a u nekim mjestima glavna ulica dobila je naziv "Tomislavova". Kako je proslava imala nacionalni karakter, nije se išlo za nekom materijalnom zaradom, ali je cjelokupna proslava imala prihod. Od ukupno uplaćenih 494.393.09 dinara, uz rashod od 384.118.70 dinara ostvarena je čista dobit od 110.275.20 dinara.¹⁰⁹

108 *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar, 120. obljetnica*, str. 31.

109 "Zapisnik XXII. redovite glavne godišnje skupštine 'Napretka' održane od 4. do 7. srpnja 1926.", u: "Napredak" hrvatski narodni kalendar za prostu godinu 1927., "Napredak" hrvatsko kulturno društvo u Sarajevu, Sarajevo, 1926., str. 34.

Zaključak

Proslave tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini održane su po uzoru na proslave u Hrvatskoj. Slijedile su se upute s Biskupske konferencije iz Đakova a također i preporuke iz okružnice Družbe "Braća Hrvatskoga Zmaja" na koji način i što veličanstvenije obilježiti obljetnicu Hrvatskoga Kraljevstva. Proslave su organizirane u mjestima gdje su Hrvati činili značajan ili većinski udio u lokalnom stanovništvu od Bosanske Posavine preko središnje i zapadne Bosne do juga Hercegovine. Najveličanstvenije proslave organizirane su u Duvnu, Sarajevu i Mostaru.

Prilikom obilježavanja proslava tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini došle su do izražaja političke podjele koje su otprije postojale među bosanskohercegovačkim Hrvatima. Posebno je bila izražena podjela u Mostaru koja je posljedica utjecaja političkih stranaka, posebno Hrvatske seljačke stranke koja je imala apsolutnu podršku Hrvata u BiH. Hrvatska pučka stranka, koja je imala podršku većega dijela franjevačkog svećenstva, podržavala je crkvenu proslavu tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Utjecajnija stranka u hrvatskom narodu, Hrvatska seljačka stranka bojkotirala je crkvene proslave dajući podršku proslavama u organizaciji *Napretka* koju su podržavale i državne vlasti. U svim proslavama u kojima je tada sudjelovala Hrvatska seljačka stranka isticana je važnost nacionalnoga okupljanja oko obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva.

U organizaciji obilježavanja obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva u Bosni i Hercegovini glavnu riječ imalo je Hrvatsko kulturno društvo *Napredak*, a doprinos obilježavanju obljetnice dala su i druga hrvatska pjevačko-glazbena društva diljem Bosne i Hercegovine sudjelujući u manifestacijama kroz razne sekcije. Posebno velik doprinos dalo je Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo *Hrvoje* svojim nastupima u Mostaru i drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. Obilježavanja tisućgodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva kroz razne proslave koje su organizirane diljem Bosne i Hercegovine a u kojima je sudjelovao velik broj Hrvata pridonijela su učvršćivanju nacionalne svijesti i izgradnji hrvatskoga nacionalnog identiteta.

Kao trajan znak na tu proslavu i danas nas podsjećaju brojne spomen ploče, nazivi ulica i trgova, te spomenici s imenom kralja Tomislava.

Ivica Glibušić
University of Mostar
Faculty of Humanities and
Social Sciences
E-mail: ivica.glibusic@ff.sum.ba

Short communication
Received: 6 March 2020
Accepted: 10 June 2020

Millenary celebrations of the Croatian Kingdom in Bosnia and Herzegovina with particular reference to Mostar

Summary

On the basis of archive materials, press from that period and scientific literature the article shows a part of the millenary celebrations of the Croatian Kingdom in Bosnia and Herzegovina with particular reference to celebration in Mostar. It presents the circumstances in which the millenary was celebrated, what caused new divisions and politicization around the celebration and holding two celebrations in Sarajevo and Mostar, one in July and the other in September. Especially expressed was a division in Mostar as a consequence of political parties' influence, particularly Croatian Peasant Party, which had absolute support of the Croats in B&H. Croatian People's Party, which had support of the majority of Franciscans, encouraged the Church celebration of the Croatian Kingdom millenary. More influential party for Croatian people, Croatian Peasant Party, boycotted the Church celebrations giving support to the other celebration organized by *Napredak* and supported by state authorities.

Croatian cultural society *Napredak* as the nonpartisan organization but with the members who were politicians, public officials and prominent ecclesiastical figures, had the upper hand in the organization of the Croatian Kingdom in Bosnia and Herzegovina millenary celebration. Participating in the manifestations through different sections other Croatian music-choral societies from all over Bosnia and Herzegovina also gave their contribution to the millenary celebration. Music-choral society *Hrvoje* gave the special contribution with their performances in Mostar and other places in Bosnia and Herzegovina. Significance of national gathering around the millenary celebration of the Croatian

Kingdom was pointed out in all celebrations the Croatian Peasant Party participated in. Large number of Croats were involved in the celebrations organized all over Bosnia and Herzegovina, what contributed to strengthening national consciousness and developing Croatian national identity. Numerous memorial plates, names of streets and squares as well as monuments with the name of King Tomislav remind us of the celebration.

Keywords: millenary of the Croatian Kingdom; *Napredak*; Croatian Peasant Party; Catholic Church; Franciscans; Croatian People's Party.

"Ustaše sa strane - s fesovima na glavi!"

Jedna problematična teza o nasiljima u istočnoj Hercegovini 1941. godine

IVICA ŠARAC
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: ivica.sarac@ff.sum.ba

UDK: 341.485(497.6 Hercegovina)"1941"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. veljače 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

Sažetak

U radu se nastoji provjeriti teza - plasirana još tijekom Drugoga svjetskog rata, a s vremenom postala neupitnom činjenicom u dijelu historiografske literature - da su za zločine nad pripadnicima srpsko-pravoslavne zajednice u istočnoj Hercegovini 1941. godine bili najodgovorniji tzv. "ustaše sa strane", u prvom redu oni iz zapadnih dijelova Hercegovine. Prilog se sastoji od dva dijela: od analitičke razrade u prvom dijelu i od dodatka u kojemu su doneseni izvadci iz dokumenata Okružnoga suda u Mostaru.

Ključne riječi: istočna Hercegovina; nasilja; civilne žrtve; etničko čišćenje; ustaše; oružnici; domobrani; muslimanska milicija.

Polazište

U okviru jednoga francusko-njemačkog projekta o novim pristupima istraživanju Drugoga svjetskog rata izišao je i zbornik radova pod naslovom "Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe (Lokalne dimenzije Drugoga svjetskog rata u jugoistočnoj Europi)", u kojemu jedno od poglavlja glasi: "Local dynamics of violence (Lokalne dinamike nasilja)".¹ U tom se poglavlju jedan prilog bavi "prostornom i vremenskom logikom nasilja" na primjeru stradanja srpskoga stanovništva u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH) na prostoru Gline i Vrginmosta od travnja 1941. do siječnja 1942. godine.²

Ostavimo sada po strani to što je u zborniku naglasak na "novim pristupima", činjenica je da smo ovakvih tema u prošlosti imali u izobilju (i u pravilu s ujednačenim pristupom). Ako bismo o tomu sudili prema količini ispisana papira, tematika lokalnoga nasilja, recimo u istočnim dijelovima Hercegovine 1941. godine, bila bi jedna od najeksploatiranih u publicistici, memoaristici i historiografiji jugoslavensko-socijalističkoga razdoblja. No onaj tko bi, iščitavajući ih, htio nešto više saznati o uzrocima sukoba u tim krajevima ili doista o samoj lokalnoj dinamici nasilja, sigurno bi u mnogočemu ostao uskraćen. U njima su (uz beskrajna ponavljanja akcijskih priprema, podizanja i tijeka ustanka s prenaplašenom ulogom komunista kao predvodnika jugoslavensko-partizanskoga pokreta) dominirali opisi brutalnih scena nasilja, strogo podešena crno-bijela optika i plošno prikazivanje stradanja, i to uglavnom pripadnika samo jedne nacionalne zajednice.³ Ne samo da nisu ozbiljno istražena djelovanja pri-

---

1 XAVIER BOUGAREL - HANNES GRANDITS - MARIJA VULESICA (ur.), *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, London - New York, 2019.

2 DRAGO ROKSANDIĆ, "Spatial nad temporal logics of violence: The Independent State of Croatia in the districts of Glina and Vrginmost (April 1941 - January 1942)", u: *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe*, str. 106-141.

3 Usp. npr. sljedeće tekstove: UGLJEŠA DANILOVIĆ, "Ustanak u Hercegovini jun 1941 - jun 1942", u: *Hercegovina u NOB* (dalje: *HuNOB*), Beograd, 1961., str. 24-38; SLOBODAN ŠAKOTA, "Prve ustaničke borbe", u: *HuNOB*, str. 42-72; SAVO SKOKO, "Ustaničke borbe i zločini ustaša u gatačkom kraju", u: *HuNOB*, str. 96-105; ĐORĐE PILJEVIĆ, "Hercegovina 1941. godine", u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973., str. 218-246; MILE RATKOVIĆ, "Maljem u zatiljak", u: *HuNOB*, br. 2, Beograd, 1986., str. 176-179; BOŽIDAR ČUČKOVIĆ,

padnika svih oružanih postrojbi na tom području (npr. sve su oružane formacije NDH nediferencirano svođene na "ustaštvo"), nego su krajnje selektivno tretirane i civilne žrtve rata u tim krajevima. U to su vrijeme, u ondašnjoj (socijalističkoj federalnoj jedinici) Bosni i Hercegovini, postavljana brojna spomen-obilježja postradalim civilima u Drugom svjetskom ratu, ali gotovo isključivo iz jedne nacionalne zajednice. Naime, sve tamo do sredine 1980-ih komemorirale su se u pravilu srpske žrtve, da bi tadašnji bosanskohercegovački SUBNOR⁴ odlučio 1985. progovoriti i o "žrtvama muslimanske nacionalnosti".⁵ Međutim, komemoriranje civilnih žrtava hrvatske nacionalnosti nije ni prije, pa ni tada dolazilo u obzir, čak ni kada se radilo o stradalim hrvatskim civilima koje su pobile četničke oružane formacije. Zanimljivo je da ni američki povjesničar Max Bergholz, koji je s ozbiljnim istraživačkim zanimanjem pisao o toj "čudnoj šutnji" pitajući se s razlogom "zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?", nije problematizirao to što za hrvatske civilne žrtve uopće nije bilo spomenika u razdoblju jugoslavenskog socijalizma.⁶ Odgovor se jednim dijelom krije u činjenici što je najveći broj hrvatskih civilnih žrtava stradao djelovanjem OZN-e,⁷

"Ubijanje na kućnom pragu", u: *HuNOB*, br. 2, str. 67-69; LUTVO DŽUBUR, "Posljednje školsko zvono", u: *HuNOB*, br. 2, str. 344-402; STEVAN MILOVIĆ STEVO, "Došla je crna ruka", u: *HuNOB*, br. 2, str. 77-83; MILIJA BJELICA, "Zapisi sa Koritske jame", u: *HuNOB*, br. 2, str. 69-77; ANĐELKO POPOVIĆ, "Bjekstvo sa jame u Ržanom dolu", u: *HuNOB*, br. 2, str. 189-193; MILAN NADAŽDIN, "Zločin ustaša u selima opštine Burmazi", u: *HuNOB*, br. 2, str. 122-141; DANILO BUKVIĆ, "Gavranica hraščanska grobnica", u: *HuNOB*, br. 2, str. 157-168; BRANKO IJAČIĆ, "Čapljinski kraj u plamenu", u: *HuNOB*, br. 2, str. 89-109; DANILO KOMNENović, "Poplat 1941", u: *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, knj. 1, Ljubljana, 1984., str. 78-118; RADOVAN PAPIĆ, *Hercegovina u revoluciji (sjećanja, analize, dokumenti)*, Sarajevo, 1985.

- 4 "Savez udruženja boraca narodno-oslobodilačkog rata".
- 5 Na povjerljivi izvještaj SUBNOR-a iz 1985., u kome se priznaje da "više od četrdeset godina nakon rata ...ljudi još uvijek šute o žrtvama muslimanske nacionalnosti" i da "još uvijek nemamo političke hrabrosti da ljudima kažemo istinu", ukazuje MAX BERGHOLZ, "Čudna šutnja - Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?", u: *Historijska traganja*, 8, Sarajevo, 2011., str. 110-111.
- 6 M. BERGHOLZ, "Čudna šutnja - Zašto nema spomenika za muslimanske civilne žrtve ubijene u Bosni u Drugom svjetskom ratu?", str. 109-147.
- 7 "Odjeljenje zaštite naroda" (u nekim dokumentima "Odjeljenje za zaštitu naroda" u nekima "Otsjek zaštite naroda".

KNOJ-a⁸ i partizanskih postrojbi⁹ (a što je u socijalističkoj Jugoslaviji zbog jasnih razloga bio jedan od strože čuvanih tabua), ali svejedno ostaje zagonetnim to što se nije problematiziralo i pitanje šutnje o komemoriranju makar onih civilnih žrtava hrvatske nacionalnosti koje su usmrtili pripadnici četničkih postrojbi.

Danas je neupitno da su u različitim etapama Drugoga svjetskog rata masovna nasilja pogađala civile svih nacionalnih skupina u Hercegovini.¹⁰ To se zbog više razloga, u koje ovdje i sada ne ćemo ulaziti, svjesno i planirano izostavljalo u "kulturi sjećanja" jugoslavensko-socijalističkoga razdoblja. U to vrijeme ni sukobi unutar jedne te iste zajednice nisu ozbiljno istraženi. Kad je, primjerice, riječ o žrtvama i stradalnicima pripadnika srpsko-pravoslavne zajednice u istočnoj Hercegovini, danas je poznato da ih je jedan dio stradao u sukobima "između Srba i Srba - četnika i partizana", o čemu je pisao suvremenik i očevidac traumatičnog "bratoubilačkog rata", Branko Dželetović, koji je na kraju knjige donio i popis postradalih Srba u internim sukobima srpsko-pravoslavne zajednice u bilečkom kraju.¹¹

Ovdje nas, međutim, zanima nešto što se stalno provlačilo, kao neka subtema, kroz jedan dio historiografske i memoarsko-publicističke literature jugoslavensko-socijalističkoga razdoblja. Riječ je o tvrdnji (plasiranoj još za vrijeme rata) da su za zločine nad srpskim stanovništvom u istočnoj Hercegovini 1941. bili odgovorni u prvom redu

---

8 "Korpus narodne odbrane Jugoslavije".

9 Vidi: *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti*, Zagreb, 2009.; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Zagreb i središnja Hrvatska*, Zagreb - Slavonski Brod, 2008.; *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e. Dokumenti*, BLANKA MATKOVIĆ - IVAN PAŽANIN (prir.), Zagreb, ožujak 2011. Za hercegovačke Hrvate vidjeti: IVICA PULJIĆ - STANISLAV VUKOREP - ĐURO BENDER (prir.), *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik, V., Zagreb, 2001.; VLADO BOGUT - LJUBO LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, Grude, 2014.; *Spomenica ljubuškim žrtvama. U povodu 600. obljetnice župe Veljaci-Ljubuški*, FLORIJAN BORAS (prir.), Ljubuški, 1998.; JOSIP JOZO SUTON, *Posuški žrtvoslov*, Zagreb, 1998.; *Otkopana istina Širokog Brijega iz II. svjetskog rata i poraća. U spomen ratnim i poratnim žrtvama Širokog Brijega 1941.-1953.*, PERO KOŽUL (gl. ur.), Široki Brijeg, 2017.

10 IVICA ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine*, Mostar, 2019., str. 44 i dalje.

11 Бранко Дзелетовић, *Билећа 1941. и послуге*, Билећа, 2002.

ustaše i to "ustaše sa strane"! U nekima od tih tekstova vidljivo je da se pod "ustašama sa strane" mislilo na Hrvate-katolike, neki su bili nešto otvoreniji te naveli da je riječ o onima iz zapadne Hercegovine, a neki još konkretniji i izrijeком naveli Ljubušake i Širokobriježane kao krivce.¹² Ovim bi pripadnici hrvatske nacionalne zajednice (koji su odgovorni za stradanja srpskih civila u dolini Neretve 1941., o čemu je ponešto pisano i u novije vrijeme¹³) bili odgovorni i za civilne žrtve srpsko-pravoslavne zajednice na prostoru kojega omeđuju Ljubinje, Nevesinje, Gacko, Bileća i Trebinje. Znanstveni kredibilitet ovoj tezi davala su i ugledna historiografska imena,¹⁴ pa se možda i zbog toga nije propitivala istinitost takvih tvrdnji. Ovako je jedna krajnje pojednostavljena interpretacija ne tako jednostavnih etno-religijskih i socio-političkih odnosa u lokalnim istočnohercegovačkim sredinama, sve složenosti i nejasnoće u zgusnutim vrtlozima nasilja u Drugom svjetskom ratu objasnila pojmom "ustaštva", i to "ustaštva sa strane",¹⁵ pri čemu se pod "ustašom" podrazumijevalo Hrvata-katolika, koji je u istočnu Hercegovinu došao odnekud (iz zapadne Hercegovine), nastojeći pomutiti tamošnje srpsko-muslimanske odnose. Ove "ustaše sa strane" (tako se razvijala teza dalje) služili su se perfidnim smicalicama. Navodno bi se presvlačili u muslimanska odijela, dozivajući se međusobno "muslimanskim" imenima, kako bi srpskom stanovništvu lažno prikazali da ih napadaju Muslimani i time potaknuli njihovu odmazdu nad muslimanskim življem.¹⁶ Izgleda da je ova teza svoje ishodište imala u komunističko-partizanskoj propagandi. Prvi put se pojavljuje u rujnu 1941. u jednom proglasu Pokrajinskoga komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, i to

12 Usp. L. DŽUBUR, "Poslednje školsko zvono", u: *HuNOB*, br. 2, str. 371 i dalje; NEVENKA BAJIĆ, "Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine", u: *Prilozi. Institut za istoriju radničkog pokreta*, br. 2, Sarajevo, 1966., str. 210; BRANKO POPADIĆ, "Između Stoca i Bileće", u: *Sjećanja boraca stolačkog kraja*, str. 204 i dalje; Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1942*, Београд, 2000., str. 136-139.

13 IVICA ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, Mostar, 2012., str. 133-206.

14 Tako je primjerice i Enver Redžić pisao da su "protivrpske ustaške pogrome u istočnoj Hercegovini... predvodile ustaše iz zapadne Hercegovine". ENVER REDŽIĆ, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945 u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo, 1989., str. 36.

15 Tako je npr. pisao UGLJEŠA DANILOVIĆ, *Sjećanja, III., Članci i ratni dnevnik*, Beograd, 1987., str. 68.

16 Tako je npr. tvrdio L. DŽUBUR, "Poslednje školsko zvono", u: *HuNOB*, br. 2, str. 371.

u obliku retoričkoga pitanja kojim se partijsko rukovodstvo obratilo "braći Muslimanima" sljedećim riječima: "Znate li vi da su ustaše stavljale fesove na glavu, pa onda išle po srpskim selima i ubijale i mrcvarile srpske seljake, žene i djecu, da bi protivu vas okrenule opravdanu osvetu srpskih seljaka?"¹⁷ Zanimljivo je da gotovo istovjetnu poruku plasiraju i muslimanski pripadnici četničkoga pokreta, koji u jednom glasilu "muslimana Ravnogorskog pokreta" iz sredine svibnja 1944., na neobičan način uvlače i Široki Brijeg u tu perfidnu akciju: "U teferu jednoga trgovca u Avtovcu ustanovili smo proknjiženu stavku u godini 1941. o prodatih 350 fesova za Široki Brijeg", što je protumačeno kao jasan dokaz da je 350 Širokobriježana išlo vršiti zločine s namjerom da ih pripíše Muslimanima.¹⁸ Potom je komunističko-partizanski aktivist Lutvo Džubur pisao o tim lukavstvima s fesovima na "ustaškim glavama" u gatačkom kraju,¹⁹ a onda je jugoslavensko-socijalistička historiografija izrijeком navodila da su se "ustaše iz Ljubuškog i Širokog Brijega" u istočnoj Hercegovini oslovljavali muslimanskim imenima, kako bi potaknuli sukob između tamošnjih Muslimana i Srba.²⁰

Da je ova interpretativna verzija nadživjela i domete historiografije jugoslavensko-socijalističkog razdoblja svjedoče, primjerice, i slične tvrdnje iz knjige *Bošnjaci i antifašizam*²¹ kao i postumno objavljeno djelo uglednoga b-h povjesničara Rasima Hurema, koji je, u opisima zbivanja 1941., ostao pri uvjerenju da "ustaše Hrvati u toku borbi protiv ustanika imaju na glavi fesove, da glasno koriste 'svoja' muslimanska imena i tako se javno predstavljaju kao Muslimani koji se

---

17 Зборник докумената и података о народнослободилачком рату југословенских народа, том IV., књига 1, Београд, 1951., стр. 264.

18 U istom glasilu autori priče navode i ovo: "A iz faksimila Ministarstva domobranstva, koji nam je došao pod ruku, utvrdili smo da je Sarajevska fabrika fesova prodala u godini 1941. Bjelovarskoj pukovniji (iz Hrvatske) 5000 komada fesova. Noseći te fesove za vrijeme dok vrše zločinstva, ustaški dželati vikali su 'udri Haso, udri Huso.'" Navodni citat iz glasila *Istok (Mašrik)*. *Organ muslimana Ravnogorskog pokreta*, broj 8, od 15. maja 1944. godine. Ovdje citirano prema: МЕХМЕДАЛИЈА БОЈИЋ, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo, 2001., str. 189, bilj. 36.

19 L. DŽUBUR, "Posljednje školsko zvono", u: *HuNOB*, br. 2, str. 381.

20 N. BAJIĆ, "Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine", str. 210.

21 SAFET BANDŽOVIĆ, *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*, Sarajevo, 2010., str. 189-191.

bore protiv Srba", a što je, nastavlja Hurem dalje, "jačalo motivaciju ustanika četnika da vrše zločin nad Muslimanima".²² Teza je, dakle, preživjela raspad jugoslavenske socijalističke zajednice i sve društveno-političke lomove s kraja 20. i početka 21. stoljeća, pa je vrijedi, makar zbog toga, pobliže promotriti.

Balasti (doživljaja) prošlosti

Pod istočnom Hercegovinom ovdje mislimo na prostor koji se proteže od istočnih dijelova stolačkoga područja pa do hercegovačko-crnogorske granice (omeđuju ga Ljubinje, Nevesinje, Gacko, Bileća i Trebinje). Kako pokazuje zadnji popis stanovništva prije Drugoga svjetskog rata (iz 1931.), rađen prema vjerskom sastavu stanovništva, ovaj je dio Hercegovine bio pretežno naseljen pravoslavnim (oko 70%) i muslimanskim življem (oko 23%), dok je katolika bilo samo 7%.²³

Tabela: vjerski sastav stanovništva u šest kotara istočne Hercegovine

KOTAR	Pravoslavni	Muslimani	Katolici	Ostali
Bileća	17.090	3702	436	45
Gacko	9426	5724	83	2
Ljubinje	8689	2015	4268	8
Nevesinje	18.018	5917	1348	2
Trebinje	17.011	5539	996	17
UKUPNO	70.234	22.897	7131	74

Izvor: *Definitivni rezultati popisa stanovništva*, str. 116-121.

Radi se o krajevima u kojima su etno-religijske zajednice u prošlosti imale različite statuse, ovisno o državno-pravnim okvirima koji su se izmijenjali kroz 19. i prvu polovicu 20. stoljeća. Ovi svojevrsni epohalni prijelazi (iz osmanskoga u austro-ugarski, iz austro-ugarskoga u jugoslavensko-monarhistički kontekst) u lokalnim bi sredinama znali (re)aktivirati stare epske narative, te preko noći stvoriti ozračje nape-

22 RASIM HUREM, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, DINO MUJADŽEVIĆ (prir.), Zagreb - Sarajevo, 2016., str. 323.

23 Bilo je tek nekoliko hrvatsko-katoličkih sela u nevesinjskom kraju i u Popovu polju, koja su u vrijeme popisa 1931. pripadala rubnom zapadnom dijelu Zetske banovine, a nalazila su se u kotaru Nevesinje, odnosno kotaru Ljubinje.

tosti i isprovocirati akcije odmazde pripadnika jedne nad pripadnicima druge zajednice, nerijetko zbog namirivanja nekih (zamišljenih ili stvarnih) "dugova" iz prošlosti.²⁴ Ako donekle i zanemarimo duboko uvriježene tradicije i različite narative o osmanskome razdoblju, koje se s propagandnom lakoćom uvijek moglo zloupotrijebiti u proizvodnji suvremenih međunacionalnih/vjerskih antagonizama, činjenica je da su za pogoršanje srpsko-muslimanskih odnosa u istočnoj Hercegovini 1941. daleko veću opasnost predstavljala u to vrijeme još vrlo svježa sjećanja na obračune i odmazde s početka i kraja Prvoga svjetskog rata i poraća, kada su 1914., nakon atentata u Sarajevu, nasilju bili izloženi pripadnici srpsko-pravoslavne zajednice, i to u izvedbi austro-ugarskih *Schutzkorpsa* (u kojima su najbrojniji bili Muslimani), odnosno 1918., kada su nasilju izloženi pripadnici muslimanske zajednice u izvedbi različitih srpskih (vojnih i paravojnih) odreda.²⁵ Kada tomu pridodamo i činjenicu da se raspadom Austro-Ugarske Monarhije i formiranjem monarhističke Jugoslavije "potpuno mijenja ekonomski i politički položaj svake zajednice (agrarna reforma na štetu Muslimana i preuzimanje kontrole nad državnim aparatom od strane Srba)",²⁶ onda je jasno kakva je zapaljiva smjesa obostranih predrasuda, straha i mržnje u takvu društvu stvorena i da je bilo samo pitanje povoda, odnosno nekoga jasnijeg nagovještaja jedne nove prekretnice, kada će se ta buktinja upaliti i raspirati nasilje.

Travanjska prekretnica 1941. - kovitlac straha, mržnje i osvete

Krupni i vrlo zgusnuti vojno-politički travanjski događaji 1941., koji su rezultirali raspadom Kraljevine Jugoslavije i uspostavom NDH, najavljivali su jednu takvu prekretnicu koja je sa sobom (do)nosila i promjenu statusa i tretmana dviju najvećih zajednica u istočnoj Hercegovini: za razliku od jugoslavensko-monarhističkoga okvira, u kojemu je srpsko-pravoslavna zajednica imala status i tretman povlašte-

---

24 Usp. KARL KASER, *Freundschaft und Feindschaft auf dem Balkan*, Klagenfurt - Wien - Ljubljana - Sarajevo, 2001., str. 273-303.

25 Usp. ZIJAH ŠEHIĆ, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške Monarhije 1878-1918*, Sarajevo, 2007., str. 86-89. Usp. IVO BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1995., str. 119-120. Moć epskih narativa i oralne historije u stvaranju međunacionalnih/vjerskih napetosti je u postmodernim historiografskim analizama nedopustivo podcijenjena. Za primjer takva razmišljanja: TOMISLAV DULIĆ, *Utopias of Nation - Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941-42*, Uppsala, 2005.

26 XAVIER BOUGAREL, *Bosna, anatomija rata*, Sarajevo, 2018., str. 25.

ne, a muslimanska (i hrvatska-katolička) status i tretman podređene zajednice, nove su okolnosti najavljivale u tom smislu posvemašnji obrat, što su pripadnici sve tri zajednice već intuitivno osjećali.²⁷ A kako se ta prekretnica doživljavala na licu mjesta, o tomu svjedoči i gore spomenuti Dželetović, koji je to opisao iz srpsko-pravoslavne perspektive, i to na primjeru jednoga pazarnog dana na "Spasovdan" 1941. u Bileći (transliteracija iz ćir. u lat.):

"Taj Spasovdan 1941., taj četvrtak - pijačni dan u Bileći, dugo će pamtiti svak ko se tada našao u gradu. Brojni narod iz okolnih sela iz Hercegovine i Crne Gore, što zbog praznika, što radi trgovine, slegao se u Bileću (...). Srbi naivni kao i uvijek, ne slute nikakvo zlo, zdrave se i razgovaraju sa komšijama i poznanicima muslimanima, kojih je vrlo malo na ulici. Negdje oko 11 sati, kao po komandi, brojni muslimanski svijet pritisnu bilečke ulice. Izadoše iz muslimanskih kuća u gradu i domaći i oni iz Fatnice, sa Plane, iz Đeča, Baljaka, Prijevo-ra, Mrežice. Ulice se zacrvenješe od fesova, zašarenješe od dimija i zarova. Na reverima im i na fesovima hrvatske trobojnice, kod nekih ustaško slovo 'U', a na prozorima okićenim ćilimima zavioriše se hrvatske zastave. 'Šta je ovo?' pitaju se u čudu Srbi. Valjda je to bio dan početka njihovog otrežnjavanja. Da, da, ovo nisu dojučerašnje komšije i prijatelji, ovo su ustaše. Nastade bezglava trka. Brzo se napuštaju dućani, trči se po konje svezane tamo u dvorištima rođaka; na pultovima ostaje plaćena roba; drugi zaboravljaju platiti kupljenu robu pa se vraćaju u dućane, na brzinu plaćaju, ne traže kusur; trgovci zatvaraju radnje, povlače se u kuće pa iza zavjesa promatraju ulicu. Luka Stijačić Brada, mučenik iz austrijskih kazamata iz prošlog rata, reže sebi vene, ne želi da živi pod vlašću sinova onih koji su ga onda kao šuckori mučili i ponižavali pune četiri godine. Tako, do podne, bilečke ulice ostadoše bez Srba, a muslimansko veselje se nastavi kasno u noć. Takvog veselja - pjesme, klicanja, urlikanja - Bileća nije zapamtila, pričali bi kasnije očevici."²⁸

Sličan opis učinka prijelomne situacije, opet iz srpsko-pravoslavne perspektive, imamo i za gatački kraj.²⁹ Međutim, i među musliman-

27 Usp. ZDRAVKO DIZDAR, "Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918.-1941.)", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, II., IVICA LUČIĆ (ur.), Zagreb, 2011., str. 195-241.

28 Бранко Џелетовић, *Билећа 1941. и послуже*, str. 29-30.

29 S kakvom je zabrinutošću i strahovima tamošnje srpsko-pravoslavno stanovništvo doživljavalo reakciju muslimanskog stanovništva na travanjske

skim stanovništvom pojavio se strah od pripadnika srpsko-pravoslavne zajednice, osobito u sredinama gdje su bili u manjini, u danima kada su kratkotrajno bili ostali bez vojne zaštite.³⁰ Strah je vjerojatno bio potaknut i pristiglim vijestima o desetcima stradalih Hrvata i Muslimana, koje su pripadnici jugoslavenske kraljevske vojske i srpski dobrovoljački odredi sredinom travnja 1941. usmrtili i popalili njihove kuće u dolini Neretve (u zapadnim dijelovima Mostara i u čapljinskom kraju).³¹ O obostranu strahu, odnosno o tomu kako se "muslimanska i pravoslavna sela jedna drugih boje, pa je dovoljan i najmanji povod da dođe do pucnjave u jednom selu", čitamo u jednom izvješću iz Bileće.³²

U nekim krajevima istočne Hercegovine, gdje je napetost u travnju i svibnju 1941. sve više rasla, utjecajni predstavnici jedne i druge stra-

---

promjene, govori sljedeći prikaz (translit. iz ćir. u lat.): "Nakon kapitulacije Jugoslavije, saznavalo se u srpskim selima da se u muslimanskim sredinama euforično, pucnjavom iz oružja, proslavlja propast zajedničke države. To je kod srpskog stanovništva izazivalo zabrinutost, pa i strah da se nešto strašno sprema po ugledu na davno minula vremena kada su Turci bili apsolutni gospodari nad srpskom rajom, i kada su njihovi životi bili svakodnevno pod znakom pitanja. (...) U Gacku i okolnim selima oružničke postaje preduzimaju mere za sakupljanje oružja i prikupljanje podataka o uglednijim i uticajnijim ljudima; prave spiskove i planove za likvidaciju ljudi po selima. To je bio početak pravog lova na Srbe i na njihovu imovinu. Sve je to radalo zle slutnje - da za Srbe dolaze crni dani. Takve slutnje su dolazile i usled toga što se znalo da postoje neke rane iz prošlosti između Srba i muslimana, koje su otvorili hajduci ili ekstremni pojedinci, svojim šovinističkim akcijama. Znalo se da bi se njihovo zacelivanje sada moglo potražiti u osvetama prema Srbima kada je došlo muslimanskih 'pet minuta.'" Петар Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941.*, Гацко, 2003., str. 74-77.

30 Na vijest o povlačenju talijanske vojske (a prije dolaska predstavnika vojnih i civilnih vlasti NDH) muslimansko stanovništvo kotara Ljubinje strahovalo je od napada Srba. O tome je Paveliću upućena obavijest iz Banje Luke 22. svibnja 1941., koju je potpisao Munib Šahinović Ekrem, ravnatelj ureda Potpredsjednika vlade, a po nalogu Potpredsjednika vlade dr. Osmana Kulenovića. Vidi: "Predsjedništvo vlade Nezavisne Države Hrvatske, str. pov. 34/41.", u: Arhiv hercegovačko-neretvanske županije/kantona, Mostar, Zbirka ustaških dokumenata, kut. 11a.

31 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 28-37.

32 "Nezavisna Država Hrvatska. Krilno zapovjedništvo, taj. broj 31 od 16. lipnja 41 g., Udaljavanje stanovnika iz raznih sela, Zapovjedniku 4 hrvatske oružničke pukovnije", u: *Zločini na jugoslavenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata. Zločini Nezavisne Države Hrvatske (dalje: Zločini)*, sv. I., knj. 1, Beograd, 1993., dok. 62, str. 108-109.

ne nastojali su smiriti duhove i smanjiti tenzije. Tako je u gatačkom kraju organiziran sastanak uglednijih predstavnika Srba i Muslimana. Jedan od njih je na tom skupu u ime srpske zajednice priznao nepravde koje su činjene Muslimanima u bližoj prošlosti i pozvao muslimanske prvake "da ne dozvole razračunavanje u narodu, da se ne dozvoli da osamnaestu plaća četrdesetprva, pa da bi i nju plaćala neka druga godina".³³ No takvim rijetkim inicijativama nije više bilo moguće zaustaviti nakane pojedinaca i skupina, koji su okuraženi naglim preokretom već počeli planirati napade na pripadnike druge zajednice.³⁴ O dimenziji širenja osvetničke zaraze svjedoči i bizarna odluka jednoga muslimanskog seljaka da osveti pljusku jednoga rođaka, kojega je ovaj dobio od jednoga srpskog nacionaliste u doba Kraljevine Jugoslavije.³⁵ Prve promjene koje su uslijedile travanjским preokretom proizvele su sljedeće: ne samo da se dotadašnja povlaštena zajednica preko noći našla u podređenom položaju (dok je druga zajednica već zadobivala osjećaj uzleta u povlašten položaj), nego je za neko vrijeme nepostojanja nikakve vlasti stvoreno ozračje kaosa i bezvlašća, a što su oni ambiciozniji i agresivniji pojedinci u lokalnim muslimanskim sredinama istočne Hercegovine lako iskoristili, uzeli oružje u ruke i naglo stekli nekontroliranu moć.³⁶ Da je u tim danima u ime novoproklamirane države (NDH) za imalo ambicioznijeg mladića bilo relativno lako zadobiti vlast u svome kraju, pokazuje slučaj Halida Čomića, koji je (kao sekretar komunističke partijske ćelije u

33 L. DŽUBUR, "Poslednje školsko zvono", u: *HuNOB*, br. 2, str. 352-353. Usp. П. Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941.*, стр. 77-78.

34 Da je kod nekih članova muslimanske zajednice odmazda bila već pripremljena, potvrđuje i dijalog (s gore spomenutoga sastanka) predsjednika srpskoga *Udruženja dobrovoljaca prvoga svjetskoga rata*, Filipa Starovića i predstavnika muslimanske zajednice, Džeme Ibanovića Tanovića. Na Starovićev poziv na slogu ("braćo, muslimani, glavno je sloga!"), Tanović mu odgovora: "Zakasnio si Filipe!", podsjetivši ga zatim na detalje ubijanja muslimana u selu Lipniku od prije nekoliko godina. L. DŽUBUR, "Poslednje školsko zvono", str. 353.

35 *Isto*, str. 360.

36 Za primjere vidi: B. ČUČKOVIĆ, "Ubijanja na kućnom pragu", u: *HuNOB*, br. 2, str. 66; DANILO KOMNENović, "Selo Poplat 1941. godine", u: *HuNOB*, br. 2, str. 46, 49-50; STEVAN MILOVIĆ, "Došla je Crna ruka", u: *HuNOB*, br. 2, str. 78-79; MITAR MRDIĆ, "Značajno ustaničko središte", *HuNOB*, br. 2, str. 464-465; SLAVKO STIJAČIĆ-SLAVO, "Doviđenja školo počinje rat", u: *HuNOB*, br. 2, str. 513; Мићо Џелетовић, "Рат ће бити и проћи", u: *ХуНОБ*, br. 3, Београд, 1986., str. 444; VLADO IVKOVIĆ, *Nevesinje 1941.*, Mostar, 1980., str. 72-74; Митар Лојовић, "Од Сарајева до Зеленогоре", u: *ХуНОБ*, br. 3, str. 565-566.

Fatnici) na nagovor komunista preuzeo ulogu ustaškoga tabornika.³⁷ Istina je da su za organizaciju vlasti u tim krajevima odgovorni i ljudi koji su pristigli sa strane. Tako je za ustaškog povjerenika za Gacko bio postavljen Herman Krešo Togonal, dok je njegov brat Leon Togonal na istoj funkciji bio zadužen za Ljubinje. Togonale i njihove suradnike ne može se ekskulpirati od sudjelovanja u nasiljima nad srpsko-pravoslavnim stanovništvom u gatačkom i ljubinjском kraju, no njihovo prezime poslužilo je kao kontejner u kojega je ubačeno sve zlo koje se dogodilo u istočnoj Hercegovini tijekom 1941., tako da su oni pripadnici lokalne muslimanske zajednice koji su počinili zločin nad svojim susjedima ušli u službenu jugoslavensku historio-grafsku verziju samo kao izmanipulirane i zavedene "žrtve" sa strane pristiglih ustaških manipulatora. U jednom izvješću ondašnjega predstojnika kotarske oblasti u Bileći naglašava se da je odgovornost tih pristiglih ljudi sa strane u tomu što "apsolutno nijesu poznavali teren, niti mentalitet ovdašnjeg življa", što nisu poznavali "vjekovni antagonizam Srba i muslimana u ovim krajevima", što "nisu stupili u vezu sa starijim i iskrenim dalekovidnijim muslimanima, nego su prikupljali one na koje su prvo naišli, a to su u skoro svim mjestima bili uličari", što su takve ljude "naoružali i dali im punu vlast života i smrti svih stanovnika".³⁸

Kako se počela vrtjeti spirala nasilja?

Nasilja u istočnoj Hercegovini nisu započela odmah nakon uspostave NDH, nego početkom lipnja 1941. i produkt su složenih i međusobno isprepletenih uzročnih faktora. Najintenzivnija antisrpska kampanja nove vlasti započela je u danima nakon Pavelićeva potpisivanja Rimskih ugovora u svibnju 1941., što se objašnjava na sljedeći način: da bi nekako amortizirali teritorijalni gubitak u Dalmaciji, Pavelić i njegov režim podgrijavali su atmosferu oko srpskoga pitanja u NDH i pozornost javnosti planski usmjeravali prema teritorijalnom dobitku u Bosni i Hercegovini, a taj "dobitak" još ni blizu nije bio na dohvat. Tamo ih je, naime, čekala neporeciva činjenica višenacionalnog i viševjerskog društva, u kojem je srpsko-pravoslavna zajednica bila relativno najbrojnija i općenito nesklona zamisli življenja

---

37 R. PAPIĆ, *Hercegovina u revoluciji*, str. 77.

38 "Nezavisna Država Hrvatska, Kotarska oblast Bileća, Izvještaj o situaciji, br. 14/41, prez., 4. srpnja 1941. godine, Ravnateljstvu za javni red i sigurnost", u: *Zločini*, dok. 98, str. 201-202.

u nekoj državi s hrvatskim predznakom.³⁹ Dakle, pojačana antisrpska kampanja s kraja svibnja izravno je bila povezana s predstojećim procesom uspostave vlasti NDH na području Bosne i Hercegovine, što je formalno moglo započeti kada je Kraljevina Italija, teritorijalno namirena Rimskim ugovorima, dopustila režimu NDH da iziđe i na (jugo)istočne granice prema Srbiji i Crnoj Gori. Posebne poteškoće za organizaciju vlasti novoproklamirane države pojavit će se u istočnim dijelovima Hercegovine. Vojni i upravni aparat NDH, u toj fazi kadrovski i organizacijski iznimno slab, formalno je od Talijana dobio nadležnost nad istočno-hercegovačkim krajevima, ali je to područje tek trebalo staviti pod nadzor. A riječ je, kako se vidi iz tabelarnog prikaza, o području naseljenu gotovo isključivo srpsko-pravoslavnim i muslimanskim življem. U isto vrijeme, što je također važno imati u vidu, bila je u tijeku srpsko-crnogorska akcija pripajanja Hercegovine (do Neretve) Crnoj Gori.⁴⁰ Takvoj su se opciji nadali Srbi u istočnoj Hercegovini, za razliku od većine Muslimana koji su odbijali bilo kakvu mogućnost obnove Zetske banovine (iz vremena Kraljevine Jugoslavije), tj. pripajanja Crnoj Gori.⁴¹ Ovih nekoliko detalja daje naslutiti da se tu radilo o puno zamršenijoj situaciji, nego je to prikazivala literatura jugoslavensko-socijalističkoga razdoblja. Ako bi se moralo na najjednostavniji način predočiti svu zamršenost prilika u istočnoj Hercegovini početkom lipnja 1941., onda bi se ona u najkraćem mogla prikazati kao nastojanje radikalno protusrpski nastrojena Ustaškoga pokreta, kao nositelja režima NDH, da uspostavi upravni i vojno-policijski aparat u većinski srpsko-pravoslavnim krajevima, u kojima se istodobno događala vojno-politička akcija pripajanja toga prostora Crnoj Gori i u kojemu su srpsko-muslimanski odnosi opterećeni sukobima iz prošlosti. K tomu treba uzimati u obzir i to da se radilo o području na koje se s oružjem svojim kućama vratio dobar dio nekadašnjih vojnika jugoslavenske kraljevske vojske⁴² i na kojem je od ranije postojala organizirana ve-

---

39 I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 77-81.

40 Političke akcije pripajanja Hercegovine Crnoj Gori vuku korijen još iz 19. stoljeća, a reaktivirale su se nakon raspada Kraljevine Jugoslavije i uspostave NDH i trebale su se, prema planu, realizirati u nekoliko etapa. O tomu vidjeti: RADOJE PAJOVIĆ, "O saradnji kontrarevolucionarnih snaga u Crnoj Gori i Hercegovini 1941. i u prvoj polovini 1942. godine", u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973., str. 517-525.

41 T. DULIĆ, *Utopias of Nation*, str. 124.

42 Đ. PILJEVIĆ, "Hercegovina 1941. godine", str. 222.

likosrpski nastrojena vojno-politička formacija poznata pod imenom četnici.⁴³ A kako je nakon travanjskoga preokreta i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije jedan od prvih poteza novoga režima u Zagrebu bilo razoružanje stanovništva, to će se pitanje, uz procese uspostave vojnoga, redarstvenoga i upravnoga aparata NDH, pokazati kao najveća prepreka uspostavi mira u Hercegovini. Ta je tema ocijenjena u domobranskom zapovjedništvu, ne bez razloga, kao "najvažniji dio našeg rada"⁴⁴ u novonastaloj državi. Naoružani pojedinci i skupine tih su dana predstavljali posebnu opasnost, jer su vršili prepade i pljačke, pa je s vojnoga vrha NDH odasлана zapovijed (19. travnja) da se sve pljačkaše, i četnike i ustaše (riječi u izvorniku, istaknuo aut.), strijelja na licu mjesta.⁴⁵ Na početku je, dakle, prioritet bio razoružati sve koji su zadržali oružje, bez obzira na nacionalnu pripadnost. S vremenom će, međutim, zaduženi za razoružanje dobiti naputke da različito nastupaju prema srpskom i hrvatskom stanovništvu.⁴⁶ Odziv za predaju oružja nije išao po planu, jer su tih dana neredi

---

43 NUSRET ŠEHIĆ, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941). Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Sarajevo, 1971., str. 55-72. Usp. ZDRAVKO DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb, 2002., str. 23-65.

44 DAVOR MARIJAN, "Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 35, Zagreb, 2003., str. 546.

45 Tekst zapovijedi glasi: "Dobio sam ponovno potvrđene vijesti, da četnici i razna ostala razbojnička banda pod imenom ustaša zalaze u razne kuće i stanove te pljačkaju. Određujem sigurnosnim organima, da takove osobe i pljačkaše na licu mjesta strijeljaju. Upozoravam građane, da nitko nema prava zalaziti u mirne građanske domove bez propisane legitimacije zakonitih vlasti. Ovlašćujem građane, koji bi na taj način bili smetani od nepozvanih osoba, da na licu mjesta dadu otpor. (...)" *Ustaša. Dokumenti o ustaškom pokretu*, PETAR POŽAR (prir.), Zagreb, 1995., str. 150.

46 To se može vidjeti iz jedne naredbe zapovjedništva Hrvatske oružničke pukovnije: "Pristupiti najsavjesnijem oduzimanju oružja i municije, kao i sve ostale državne spremne od pravoslavaca bezuslovno, a od Hrvata oduzimati samo spremu i to na zgodan način, a za oružje i municiju tražiti da ga sami predaju, ili bar prijave, - a pretrese i nasilno oduzimanje izbjegavati. Najbolje je stupiti po ovome u vezu sa uticajnim ličnostima, ustaškim stanovima i svećenicima i moliti ih da oni narodu /Hrvatima/ savjetuju predaju oružja, jer da ovo treba hrvatska vojska i oružništvo. One koji oružje prijave zapovjednici postaja zavešće u spisak i izdaće im dozvole za držanje oružja kako im ga drugi organi ne bi oduzeli." Vidi: "Zapovjedništvo Hrvatske oružničke pukovnije, Taj. broj 61/J.S., 8. lipnja 1941. godine. Svim jedinicama ove pukovnije", u: Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), *Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik*, kut. 1.

i pljačke uzimali maha i u većinski hrvatskim sredinama, kako to primjerice pokazuju izvori za zapadno-hercegovački kraj.⁴⁷ Ako su se novoj vlasti javljali problemi s razoružanjem u sredinama naseljenim hrvatskim stanovništvom, što je tek trebalo očekivati u istočno-hercegovačkim krajevima!? Tamo su (prije dolaska predstavnika vlasti NDH potkraj svibnja 1941.) najprije Talijani pokušali pokupiti oružje, s izvjesnim uspjehom samo kod pripadnika jedne zajednice. Na to se osvrnuo u jednom svom izvješću kotarski predstojnik iz Bileće, koji je, istaknuvši da u "narodu ima mnogo oružja", konstatirao kako su Talijani pokupili oružje "u glavnom od muslimana, koji su oduvijek svakoj vlasti bili lojalni element, dočim Srbi nijesu predali skoro ništa".⁴⁸ S obzirom na loše nasljeđe prošlosti i na otvoreno protusrpsko raspoloženje kako središnjih vlasti u Zagrebu, tako i sve većega broja pojedinaca u lokalnim sredinama, akcije razoružanja srpskoga stanovništva, koje se pak nije lako mirilo s formiranjem ikakve države s hrvatskim predznakom, unaprijed su najavljivale katastrofalne rezultate. Toga su bili svjesni i pojedini zapovjednici koji su upozoravali na osjetljivost problema i zahtijevali taktičan pristup.⁴⁹ Proglasi o predaji naoružanja i vojne opreme bit će izdavani nekoliko puta, a rok pomican u više navrata tijekom ljeta, jer prethodni pozivi nisu polučili nikakve rezultate. Ti će proglašiti izlaziti u sve radikalnijem obliku i uz prijetnju smrtnom kaznom za pronađeno naoružanje nakon isteka roka.⁵⁰ Neki autori ističu da je u pogledu razoružanja

47 Arhiv župe i samostana Humac, sv. A-21, f. 315.

48 "Izvješće predstojnika Kotarske oblasti Bileća od 4. VII. 1941. Ravnateljstvu za javni red i sigurnost", u: *Zločini*, dok. 98, str. 197-204.

49 Svim krilnim zapovjednicima Hrvatske oružničke pukovnije dostavljena je 19. travnja zapovijed u kojoj je, između ostaloga, naređeno kakvo stajalište zauzimati prema vojnim i redarstvenim osobama srpske nacionalnosti: "Da svi časnici, vojni činovnici, podčasnici i momčad Srbi stave na raspoloženje sve dok se ne utvrdi ispravnost njihova rada i postupka u prošlosti. Njima se ima odmah oduzeti oružje i municija. Oni ostaju i dalje na mjestu dosadašnjeg službovanja ali ne vrše nikakovu službu i beriva im se imaju zaračunavati i isplaćivati redovno. Da se srbijanski časnici i momčad odmah razoružavaju i da se zadrže kao taoci do daljnje naredbe. (...) Da se pod svaku cijenu spriječi zlostavljanje oružnika Srba, a oni koji su počinili zvjerstva da se uhapsi i stave pod optužbu." Vidi: "Zapovjedništvo Hrvatske oružničke pukovnije, Pov. J.S. broj 1, 19. travnja 1941. godine, Krilnom oružničkom zapovjedništvu Dubrovnik", u: HDA, *Oružničko krilno zapovjedništvo Dubrovnik*, kut. 1.

50 D. MARIJAN, "Lipanski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", str. 546-547. Usp. SAVO SKOKO - MILAN GRAHOVAC, "Junjski ustanak", u: *HuNOB*, br. 2, str. 413.

situacija u istočno-hercegovačkim područjima bila jedna od najtežih u NDH, što objašnjavaju specifičnošću položaja (uz crnogorsku granicu) i "pljačkaške ekonomije kao načina privređivanja u prošlosti" stanovnika ovih krajeva.⁵¹ Uza sve navedene poteškoće pojavit će se i problem s različitim pristupima u akcijama razoružanja, koje će na umjereniji način nastojati provoditi oružnici i domobranske postrojbe, dok će bitno drukčije nastupati različite lokalne oružane skupine, osobito one koje su samoinicijativno nastajale u kaotičnim prilikama i koje su lokalni moćnici koristili za osvetničke pohode i "izravnjanja" računa iz razdoblja Kraljevine ili za pljačku i razbojništva. Tu pripadaju različite seoske milicije i tzv. "divlje ustaše", od čijih će se zlodjela ograđivati i novoimenovana civilna vlast nad tim područjima.⁵²

Potkraj svibnja 1941. stižu oružništvo⁵³ i domobranstvo NDH⁵⁴ u istočno-hercegovačke krajeve. U isto vrijeme u nekoliko mjesta pristiže i nekolicina zagrebačkih studenata ("sveučilištaraca"), inače članova Ustaškoga pokreta, koji se odmah pozicioniraju kao svima nadređeni i čije ovlasti premašuju zadaće uvođenja lokalne civilne uprave, tako da od početka imamo dvojak pristup u procesu implementiranja vlasti. S jedne strane uspostavljanje reda i razoružanje stanovništva povjereno je oružničkim i domobranskim formacija-

---

51 D. MARIJAN, "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", str. 547.

52 O tomu vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 106-109.

53 Oružništvo NDH svojevrsni je nastavak žandarmerije iz vremena Kraljevine Jugoslavije. Veći dio Hercegovine dospio je u nadležnost 4. oružničke pukovnije koja je 27. svibnja 1941. uputila malobrojnu skupinu od "6 časnika i 300 oružnika za zaposjednuće Nevesinja, Trebinja, Gackog i Bileće". Dok je taj prostorni "četverokut" potpao pod nadležnost oružničkoga krila Bileća, područje Čapljine i Stoca bilo je u nadležnosti oružničkoga krila Dubrovnik. Usp. D. MARIJAN, "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", str. 548-549.

54 Novonastala država bila je podijeljena na pet divizijskih područja: Savsko, Osječko, Vrbasko, Bosansko i Jadransko. Jadransko divizijsko područje obuhvaćalo je teritorij južne Hrvatske od Ravnih kotara do Boke kotorske, te Hercegovinu. U okvir Jadranskoga divizijskog područja bilo je Mostarsko, Trebinjsko, Sinjsko i Kninsko domobransko popunidbeno zapovjedništvo. Za područje Hercegovine zadužene su bile postrojbe Mostarske i Trebinjske pješake pukovnije. O ustroju domobranskih postrojbi na ovom prostoru vidi: D. MARIJAN, "Lipanjski ustanak u istočnoj Hercegovini 1941. godine", str. 549. Iscrpnije o tome: NIKICA BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941.-1945.*, Zagreb, 2003., str. 43-96.

ma, a s druge strane nastupaju samoprovzane ustaše koji pod vodstvom nekolicine "sveučilištaraca" odmah i na radikalan način žele provesti zakonske odredbe i mjere režima NDH, naročito prema srpsko-pravoslavnom stanovništvu.⁵⁵ U ozračju napetosti i straha od srpskih napada odmah su se u procesu raspada Kraljevine Jugoslavije i uspostave NDH počele okupljati po istočno-hercegovačkim muslimanskim selima lokalne naoružane skupine - tzv. muslimanska milicija.⁵⁶ Ove su samoorganizirane skupine produkt novih okolnosti, odnosno nove "epohalne" prekretnice. Drago Karlo Miletić (dalje: D. K. Miletić) spominje izvješće jednoga od zapovjednika muslimanske seoske milicije, u kojemu ovaj tvrdi da je to "nastavak milicije koja je djelovala za vrijeme austrougarske okupacije".⁵⁷ Prema tomu, u ime nove vlasti djeluje više oružanih formacija u istočnoj Hercegovini, među kojima je i seoska (muslimanska) milicija. Složenost ondašnjih prilika dugo je vremena dodatno bila zamagljena činjenicom što se u poslijeratnoj literaturi i općenito u komunikaciji iz vremena jugoslavenškoga socijalizma gotovo da i nije pravila razlika između svih tih oružanih formacija (domobranstva, oružništva, milicije),⁵⁸ nego se sve njih pokrivalo jednim te istim pojmom - ustaštvom. Kako poka-

---

55 O djelovanju "sveučilištaraca" u Trebinju i akcijama razoružanja u trebinjskom i nevesinjskom kraju vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 89-95.

56 Da su se Muslimani u gatačkom kraju samoorganizirali piše i Š. Tucaković (s tim da on suvremeni naziv "Bošnjaci" učitava i u nazive tadašnjih milicija, premda se one tada nisu zvale "bošnjačke" nego "muslimanske milicije"): "Bošnjaci nekih gatačkih sela rješenje vide u samoorganizovanju. Njihova sela Kula i Gračanica organizuju snažne jedinice bošnjačke milicije". ŠEMSO TUCAKOVIĆ, *Srpski zločini nad Bošnjacima - muslimanima*, Sarajevo, 1995., str. 23. Ove seoske ili muslimanske milicije bile su samoorganizirane lokalne skupine i njih se ne smije brkati s tzv. *dobrovoljačkim antikomunističkim milicijama* (*Milizia volontaria anticommunista* - MVAC), koje su nešto kasnije formirane na talijanski poticaj, nakon tzv. Zagrebačkoga sporazuma od 19. lipnja 1942. I. ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije*, str. 51-52.

57 "Izvodi iz sudskih presuda Okružnog suda Mostar", u: *Ostavština Drage Karla Miletića* (dalje: ODKM), str. 147.

58 U memoarskim tekstovima tek je u rijetkim iznimkama koliko-toliko naznačena različitost oružanih formacija prilikom uspostave vlasti NDH, kako to primjerice za bilečki kraj opisuje Tripo Vučinić: "U Bileći je organizovana vlast NDH. Tu je došla i 'vojska NDH' - bataljon domobrana. Postavljen je i sreski predstojnik, organizovani žandarmi (oružnici), a u muslimanskim selima 'muslimanska milicija.'" TRIPO VUČINIĆ, "Godina ustaničkih pobjeda i uzmah", u: *HuNOB*, br. 4, Beograd, 1986., str. 93.

zuju i dokumenti (vidjeti u dodatku ovoga priloga), niti poslijeratno jugoslavensko-komunističko pravosuđe nije vodilo računa o preciznijem diferenciranju postrojbi, premda je bilo slučajeva da su neki pripadnici muslimanske milicije tijekom suđenja na Okružnom sudu u Mostaru nijekali da su bili ustaše, ističući samo pripadnost muslimanskoj miliciji.⁵⁹

Istodobno s nastojanjima razoružanja stanovništva u ime nove države i pokušajima naoružanih srpskih skupina da zadrže istočno-hercegovački prostor izvan utjecaja NDH, početkom lipnja 1941. počinju izbijati i lokalni muslimansko-srpski sukobi. Nasilje koje se tih dana razbuktava po istočno-hercegovačkim selima izravna je posljedica tri vrste oružanih akcija koje su nerijetko bile uzročno-posljedično povezane: s jedne strane tu su represivne mjere oružanih postrojbi NDH s ciljem razoružanja stanovništva, s druge strane pokušaji nekih srpskih naoružanih skupina da spriječe implementaciju vlasti NDH i pripoje istočnu Hercegovinu Crnoj Gori, te s treće strane aktiviranje tradicionalnih antagonizama između dvije zajednice, kada muslimanski pripadnici oružanih postrojbi NDH kreću u odmazdu s namjerom da "naplate 1941. za 1918.", kako se to primjerice odmah prvih dana lipnja počelo događati u gatačkom kraju. Iz vida ne smijemo izostaviti i različite skupine i pojedince koji su u danima meteža i kaosa počeli s razbojništvima, pljačkanjima i silovanjima.⁶⁰ A da su glavnu potku u mreži nasilnih akcija činili upravo muslimansko-srpski sukobi, to se pažljivijim čitanjem može vidjeti i u memoaristici i publicistici jugoslavensko-socijalističkoga razdoblja, unatoč činjenici da su se sva nasilja i svi počinjeni zločini zamagljivali pojmom ustaštva.⁶¹ Ako pod tim razumijevamo ustašku vojniciu, ustaša u tim krajevima u to vrijeme još nije bilo, kako ističe u jednom dopisu tadašnji domobran-

---

59 "Izvodi sjećanja o Koritskoj jami", u: ODKM, str. 187.

60 Vidjeti u dodatku ovoga priloga neke od presuda zbog takvih zločina!

61 U opisima zločina koji se dogodio u Vlahovićima 3. lipnja 1941. čitamo ovo (translit. iz ćir. u lat.): "Osvanuo je 3. juni. Uoči toga dana pronese se glas da su u Vali, jednom zaseoku sela Vlahovići, ubili četiri mladića. I za to se odmah našao razlog: da 1918. nijesu komiti pobili Česiće iz Vilogoraca - ne bi ni sada ove, njihove sinove i unuke, ustaše pobili. Čuli su se komentari: 'Eto vidiš, glava za glavu. Za glave četiri Česića iz 1918. četiri srpske glave iz 1941. Mi nismo navodili komite ni na koga, već krili i štitili Zečiće. Ako bude trebalo i oni će nas.' Baš tako su prokomentarisane te četiri mrtve glave - prve žrtve ustaškog terora u našem kraju." Бранко Павић, "Влаховићке плиме и осеке", u: *ХуНОБ*, 3, str. 45.

ski pukovnik Franjo Šimić,⁶² koji je u kontekstu srpsko-muslimanskih sukoba u istočnoj Hercegovini pisao o "naoružanim mještanima".⁶³ To se u ponekom tekstu čak priznavalo kao točna informacija. Tako je Savo Škoko svojevremeno objašnjavao da je Šimićeva tvrdnja (bila) točna, "samo ukoliko se misli na ustašku vojnici i isključe 'divlje' ustaše, koje on naziva naoružanim meštanima".⁶⁴

"Ustaše sa strane" ili "naoružani mještani"?

U sklopu akcije razoružanja stanovništva izbili su 5. lipnja oružani sukobi u selima između Gacka i Bileće (Zagradci, Stepen, Korita), u kojima je uhićeno više desetaka odraslih muškaraca srpske nacionalnosti, koji su najprije bili zatočeni u Sokolskom domu u selu Korita, a potom usmrćeni završili u obližnjoj Koritskoj jami. Prema onodobnom pisanju autora poput Lutve Džubura, to su počinili "ustaše sa strane" (i to prethodno stavivši "fesove na glavu"), kojima je navodno "bilo posebno stalo do toga da sve svoje zločine učine tako kao da to niko drugi ne radi već gatački Muslimani", čime su, nastavlja Džubur, "uspjele u svojim zamislima da povedu krvno kolo bratoubilačkog obračunavanja i istrebljavanja", pa su ti zločini "u srpskom narodu dobrim dijelom odjeknuli kao djelo Muslimana ('Turaka') i uzrokovali veliko antimuslimansko raspoloženje".⁶⁵ Ova verzija o

---

62 Franjo Šimić (1900.-1944.), rođen u Gospiću. Polazio je Vojnu akademiju u Wiener Neustadtu, potom u Karlovcu, a nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije završava Vojnu akademiju u Beogradu. Pred početak Drugoga svjetskog rata promaknut je u čin pukovnika vojske Kraljevine Jugoslavije. Poslije proglašenja NDH pristupio hrvatskom domobranstvu. Od početka srpnja do početka listopada 1941. zapovjednik je Nevesinjske gromade u borbama protiv ustanika u istočnim dijelovima Hercegovine. Od sredine listopada 1941. postaje zapovjednik 9. pješačke pukovnije, a 2. svibnja 1942. imenovan je zapovjednikom II. Gorskog zdruga, no tek do 2. lipnja, kada je imenovan Izvanrednim opunomoćenikom Poglavnika Pavelića na području velikih župa Plive i Rame, Lašve i Glaža. Postavljen je 23. studenoga 1942. za zapovjednika 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, i tom postrojbom, koja je poslije preustrojena u 6. ustaški stajaći djelatni zdrug, zapovijeda gotovo 18 mjeseci. U veljači 1944. promaknut je u čin generala. Od lipnja 1944. na čelu je Zapovjedne skupine oružanih snaga Hum-Dubrava. Ubijen je u atentatu u Mostaru 9. kolovoza 1944.

63 "Izvodi iz objavljenih sjećanja i zapisnika Komisije za dokazivanje ratnih zločina", u: ODKM, str. 177-178.

64 SAVO ŠKOKO, "Na tragičnoj stranputici", *HuNOB*, br. 4, str. 331.

65 L. DŽUBUR, "Poslednje školsko zvono", str. 371, 381.

navodnom kamufliranju "s fesovima na glavi" doista zvuči neozbiljno, uostalom kao i onaj podatak s početka ovoga priloga o navodnoj nabavci 350 fesova za Širokobriježane. Kako, primjerice, s tom tezom (o navodnoj kamuflaži Hrvata-katolika s fesovima) korespondira podatak da je "odmah poslije proglašenja NDH" jedna skupina Muslimana iz kotara Ljubinje na čelu s Mustafom Salmanom otišla u posjet Paveliću u Zagrebu i da su na povratku "donijeli nekoliko stotina fesova, koje su dijelili svojim pristalicama, pošto se fes smatrao sastavnim dijelom ustaške uniforme"?⁶⁶ Problematično je kod Džubura i njemu sličnih autora, koji nastoje zločine u istočno-hercegovačkim krajevima pripisati "ustašama sa strane", to što termin "ustaša" koriste tako da pod tim podrazumijevaju samo i isključivo tadašnjega Hrvata-katolika. Situacija u kojoj bi ondašnji pripadnik muslimanske zajednice svojevolumeno postao ustaša (ili oružnik ili domobran), po njima je nezamisliva, odnosno moguća samo pod uvjetom ukoliko se razumije kao rezultat zavedenosti od "pravih" ustaša (tj. Hrvata-katolika).

Uvuklo se prilično nepreciznosti i nejasnoća oko zločina u Koritima, naročito oko broja žrtava i rekonstrukcije svih okolnosti u kojima su uhićeni odrasli muškarci srpske nacionalnosti poubijani u lipnju 1941.⁶⁷ Kad je riječ o počiniteljima, tu su stvari ipak malo jasnije, zahvaljujući iskazima preživjelih svjedoka. Stevo Milović, očevidac i autor jednoga priloga na tu temu zločina u Koritima i okolici tvrdi: "Sva ova nedjela počinile su domaće ustaše iz Ključa, Cernice, Međuljica i Fazlagić Kule, koji su dobro poznavali svaku stazu i pute-ljak ovog nepristupačnog kraja."⁶⁸ I Milija Bjelica, jedan od svjedoka

---

66 Данило Кијац, "Љубомирска раскршћа", u: *ХуНОБ*, br. 3, str. 129. U kakav bi se tek kontekst mogao smjestiti sljedeći zabilježeni dijalog: kada je jedan pripadnik muslimanske zajednice u gatačkom kraju zatražio od Muma Hasanbegovića "da mu da fes na veresiju, za oca, a platiće mu ga od prve ustaške plate", ovaj mu je navodno odgovorio: "Ne dam i na veresiju, nego ako hoćeš fes eno ti Lipnika. Otiđi i ubij Vlaha, a ja ću ti fes džabe dati." Podatak prema: Митар Лојовић, "Од Сарајева до Зеленгоре", u: *ХуНОБ*, br. 3, str. 566.

67 O tomu je u zadnje vrijeme iscrpno pisao Stjepan Lozo. Opravdano je kritizirao brojne nelogičnosti i proturječja u dosadašnjoj literaturi o događanjima u Koritima u lipnju 1941., ali je i u njegovu pristupu uočljivo da je s nevjerovatnom lakoćom (odbacivanja i onih neporecivih činjenica) izveo zaključak da se zločin u Koritima zapravo nije ni dogodio i da je sve to bila konstrukcija srpske propagande. STJEPAN LOZO, *Ideologija i propaganda velikosrpskoga genocida nad Hrvatima - projekt "Homogena Srbija" 1941.*, Split, 2017., str. 218-267.

68 STEVAN MILOVIĆ STEVO, "Došla je crna ruka", u: *HuNOB*, br. 2, str. 81.

kojemu je nekako uspjelo spasiti se,⁶⁹ naglašava da su se među ubojicama "najviše isticali naši poznanici i prve komšije" i navodi konkretna imena počinitelja: "Ubice su bili: Halid Voloder, sluga Muma Hasanbegovića iz Avtovca; Dervo Ćustović, čobanin iz sela Ključa; hodža Muharem Glavinić, iz Begović Kule kod Trebinja; Velija Hebib iz Ključa; Šučrija Fazlagić iz Kule Fazlagića; Atif Hidović i Velija Džanković iz Hodinića i sin Šukrije Tanovića, koji je iz Tuzle došao u Gacko da bi, klanjem nedužnih ljudi osvetio svog oca, koga je poslije prvog svjetskog rata ubila komitska banda Maja Vujovića."⁷⁰ Na popisivanju najodgovornijih za ubijanja zarobljenih ljudi u Koritima, radio je svojevremeno i D. K. Miletić, i to na temelju sudskih presuda, sjećanja suvremenika i podataka ondašnje Komisije za dokazivanje ratnih zločina. On donosi imena 24 počinitelja, s napomenom da ih je bilo najmanje tridesetak. Na njegovu popisu su: Huso Biberović, Dervo Ćustović, Hajro Ćustović, Sulejman Dizdarević, Velija Džanković, Zaim Džubur, Šučrija Fazlagić, Muharem Glavinić, Velija Hebib, Atif Hidović, Šerif Kapetanović, Halid Krvavac, Hamid Krvavac, Bećir Musić, Rašid Pašić, Hajro Poško, Nasuf Redžić, Sulejman Redžić, Šukrija Tanović, Mujo Tosun, Halid Voloder, Avdo Zvizdić, Šerif Zvizdić, Osmo Šaković. Miletić dodaje da je s ovoga popisa suđeno jedanaestorici.⁷¹ Spominje i jednu fotografiju, priloženu jednom sudskom predmetu, na kojoj su počinitelji, fotografirani pred gostionicama "uoči pokolja u Koritima", i dodaje svoje tumačenje te slike: "na fotografiji je, za potrebe suda, izvršen falsifikat: svi su u fesovima izuzev nekolicine u šubarama, a na tim šubarama je slovo U, prilično nezgrapno izrađeno. Kada se fotografija stavi pod lupu, vidi se, da je na negativu slovo 'U' izradirano, da bi se dobila fotografija potrebnog političkog profila. Izvršio sam provjeru kod poznanika iz Gacka i Trebinja: od prisutnih 30-ak osoba, identificirani su svi izuzev njih nekoliko, svi su bili domaći muslimani, a jedan od njih je u vrijeme identifikacije (mislim koncem 1980-ih godina), poslije odležanog zatvora poslije II. svj. rata, bio profesor na

---

69 Iz jame su se uspjeli izvući, s težim ili lakšim ozljedama: Dušan Jakšić, Aćim Jakšić, Radovan Šakota, Rade Svorcan, Vidak Glušac, Vlado Glušac, Obren Nosović i Milija Bjelica. Vidi: C. СКОКО, *Крваво коло херцеговачко 1941-1942*, str. 55. Za najvažnije svjedočanstvo vidi: M. BJELICA, "Zapisi sa Koritske jame", u: *HuNOB*, br. 2, str. 69-77.

70 M. BJELICA, "Zapisi sa Koritske jame", u: *HuNOB*, br. 2, str. 69-77.

71 "Izvodi sjećanja o Koritskoj jami", u: ODKM, str. 191.

Sarajevskom fakultetu".⁷² I Bjelica se u svom opisu referira na odjevna obilježja počinitelja i na njihovu pripadnost oružanim formacijama: "Odmah se vidjelo da to nije regularna vojska novostvorene 'Nezavisne Države Hrvatske', o kojoj su se pronosili zastrašujući glasovi. Bili su obučeni u poluvojnička, vrlo šarolika odijela; svi su, doduše, imali fesove kao simbol islamske pripadnosti. Ubrzo smo se uvjerali da su to, uglavnom, bile naše komšije - Muslimani iz Kule Fazlagića, Gračanice i Gacka, koji su sebe nazivali oružnicima."⁷³ Miletić navodi iskaz na sudu jedne svjedokinje koja je svjedočila "kako je skrivena, posmatrala polaganje zakletve, i da ona nije davana pred ustaškim rukovodiocem Hermanom-Krešom Togonalom, nego pred hodžom, a svi su pri tome držali ruke pred licem, na muslimanski način".⁷⁴ Ovaj detalj oko zapovjedništva potvrđuje i tvrdnja M. Bjelice da su "ti ljudi" zapovjednikom oslovljavali Muharema Glavinića, hodžu iz susjednog sela Ključa.⁷⁵ Vrlo sličan scenarij dogodio se i u Berkovićima (24. lipnja), gdje je ubijeno više od stotinu pripadnika srpsko-pravoslavne zajednice. I o ovom slučaju u jugoslavensko-socijalističkoj literaturi u prvom redu okrivljeni su "ustaše sa strane", pri čemu su izrijeком prozvani Ljubušaci. Jedan autor je u svom prilogu naveo kako je sutradan nakon počinjena pokolja u Berkovićima, trčao čovjek "duž ceste prema Bijelanjima" i vikao: "Bježite Srbi, od ceste! Došla je ustaška rulja od Ljubuškog i sve što je srpsko pobiše i poklaše!"⁷⁶ Međutim, u nešto detaljnijim opisima ovoga zločina, isti autor otkriva da je osim navodnih "ustaša sa strane" sudjelovalo i "preko 20 mještana".⁷⁷ Štoviše, navodeći imena i mjesto podrijetla onih egzekutora "koji su se najviše istakli", sam autor otkriva da se radilo o pripadnicima lokalne muslimanske zajednice: Osman Đulepa iz Berkovića, Muhamed Brezić hodža iz Berkovića (tabornik u Berkovićima), Hasan Jašarević iz Klečka (zamjenik tabornika), Osman Jašarević iz Klečka, Meša Jašarević iz Klečka, Bajro Jaganjac iz Klečka, Ragib Jašarević iz Klečka, Salko Beća iz Klečka, Hamdija Pejaković iz Klečka, Omer Čamo iz Suzine, Nurko Rizvan iz Sunića, Ahmed Buzaljko iz Strupića, Mujo Priganica iz Sunića, Omer Novaković iz Kljenaka,

---

72 *Isto*, str. 187.

73 M. BJELICA, "Zapisi sa Koritske jame", u: *HuNOB*, br. 2, str. 69.

74 "Izvodi sjećanja o Koritskoj jami", u: ODKM, str. 187.

75 M. BJELICA, "Zapisi sa Koritske jame", u: *HuNOB*, br. 2, str. 69.

76 BRANKO POPADIĆ, "Na prostoru Stoca i Bileće", u: *HuNOB*, br. 2, str. 634.

77 *Isto*.

Huska Sadžak iz Žegulje i Jašar Ovčina iz Kalca.⁷⁸ U jednom drugom izvoru donesena je izjava svjedokinje koja je tvrdila da je ovaj zločin počinjen "pod vodstvom Osmana Đulepe, Hasana Jašarevića i nekog Brezića" (Muhameda, op. aut.).⁷⁹ Nijedan Ljubušak nije poimenično naveden. Čak ni prema Muhamedu Konjhodžiću, koji je u razdoblju jugoslavenskoga socijalizma veoma tendenciozno pisao o ljubuškom kraju u vrijeme Drugoga svjetskog rata, nije istinita tvrdnja da su Ljubušaci sudjelovali u zločinima u istočnoj Hercegovini. Štoviše, on piše da je bio posve neuspješan pokušaj ustaške vlasti da u ljubuškom kraju organiziraju dobrovoljce za borbe u istočnoj Hercegovini. Dodaje, međutim, da ih je desetak napustilo ljubuško područje i otišlo u čapljinski i stolački kraj, a da je iz samoga Ljubuškog bilo "svega četiri-pet njih, koji su okrvavili ruke".⁸⁰

Epilog: vrtlozi nasilja i etnička čišćenja

Sukobi koji su u istočnoj Hercegovini uslijedili, naročito nakon događanja u Koritima, sve su manje nalikovali oružanim incidentima zbog otpora srpsko-pravoslavnoga stanovništva akciji prikupljanja oružja, a sve su više prelazili u faze međusobnih etničkih čišćenja prostora, što je jačalo obostrane strahove, ali i pojačavalo mržnju između dvije nacionalne zajednice. Naravno da je u oružanim formacijama NDH u istočnoj Hercegovini, uz Muslimane, bilo i Hrvata-katolika (na početku u oružništvu i domobranima, a onda i u ustaškim postrojbama, koje su pristizale na taj teren, kako se rasplamsao srpski ustanak u lipnju),⁸¹ no tamošnji su Srbi svoje oružane aktivnosti i ključne razloge za podizanje ustanka u lipnju 1941. razumijevali i

78 Isto, str. 634-635. Isti popis donosi i Miletić. Usp. "Izvodi iz objavljenih sjećanja i zapisnika Komisije za dokazivanje ratnih zločina", u: ODKM, str. 166.

79 STANISLAV VUKOREP, "Prilog proučavanju stradanja Hrvata stolačkog kraja", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, IVICA PULJIĆ - PERO RAGUŽ (prir.), Humski zbornik, IV., Zagreb - Stolac, 1999., str. 333. Usp. *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, tom IV., књига 1, str. 473-476.

80 MAHMUD KONJHODŽIĆ, *Kronika o ljubuškom kraju*, knj. I., Ljubuški, 1974., str. 285.

81 Ustaške postrojbe su u gatački kraj stigle 23. lipnja pod zapovjedništvom poručnika Franje Sudara. Vidi: "Kotarski predstojnik Josip Rom, Prez. br. 37/41, Poglavnikovom povjereništvu", u: *Zločini*, dok. 72, str. 129. Različite su procjene o broju ustanika i o broju ustaša. Prema podacima iz izvješća kotarskoga predstojnika kao i onih iz izvješća zapovjednika oružništva, ustaša je

tumačili u prvom redu kao otpor muslimanskim napadima. Čak se i u krugovima KPJ, koja je s vremenom nastojala preuzeti vodeću ulogu među pobunjenim srpskim seljacima, smatralo posebno problematičnim to što su srpski seljaci u istočnoj Hercegovini glavnim svojim neprijateljima smatrali Muslimane,⁸² koje su kolokvijalno zvali "Turcima"⁸³ ili krajnje pejorativno "balijama".⁸⁴ Nasilje je kulminiralo nakon početka njemačko-sovjetskog rata (22. lipnja), što je, kako ističe D. Marijan, "dio srpskog stanovništva doživio kao napad 'Rusije na Njemačku',⁸⁵ odnosno kao jasan znak za "obranu pravoslavlja" i početak sveopćeg oružanog ustanka.⁸⁶ "Junjski ustanak" u istočnoj Hercegovini, kako je nazvan u literaturi,⁸⁷ u prvoj će fazi potrajati do početka srpnja,⁸⁸ a u drugoj fazi od kraja srpnja do talijanskoga preuzimanja nadzora u Hercegovini, početkom rujna 1941.⁸⁹ U početcima su srpski ustanici ciljeve svoje oružane borbe usmjeravali isključivo prema Muslimanima. Ukoliko prema njihovu mišljenju nisu sudjelo-

---

sveukupno bilo 200, a ustanika prema procjenama od 600 do 1000. Vidi: "Nezavisna Država Hrvatska, Krilno zapovjedništvo Bileća, broj 384 od 25. lipnja 1941. Podaci o situaciji na području Krila Bileća, Zapovjedništvo 4. hrvatske oružničke pukovnije", u: *Zločini*, dok. 79, str. 147. Usp. "Kotarski predstojnik Josip Rom, Prez. br. 37/41, Poglavnikovom povjereništvu", u: *Zločini*, dok. 72, str. 129. S druge strane S. Skoko piše da su 600 ustaša ("Sudarovih 200 i 400 muslimana") dočekale "slabe ustaničke snage", kojima se u trenucima povlačenja pred ustaškim napadom pridružilo "desetak boraca iz sela Vratkovića, sa Milanom Teravčevićem na čelu". C. Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1942*, str. 123.

82 Саво Медан, "У источној Херцеговини био је добро организован устанак", u: *ХуНОБ*, br. 3, str. 310.

83 Лепа Перовић, "Пет мјесеци у Херцеговини", u: *ХуНОБ*, br. 3, str. 28.

84 "Извјештај бр. 1 Народног покрета за ослобођење Nevesinja, 2. јула 1941.", u: HDA, *Заровједништво Јадранског дивизијског подручја, Војни одјел, разнo*.

85 D. МАРИЈАН, "Липански устанак у источној Херцеговини 1941. године", str. 554.

86 Потцај устаницима зацијело није могао доћи по линији одушевљења српскога сељака руским комунизмом, него по увјеренју у традиционално добре руско-српске односе по линији православлја или још конкретније вјеровањем у Русију као заштитницу православлја. Нису се, дакле, заносили СССР-ом него Русијом, као што на својој разини говори и пјесма коју су устаници у невинском крају пјевали: "S Bjelašnice vila kliče, Hercegovce redom viče, dižite se braćo mila, Rusija je zaratila." C. Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941-1942*, str. 127.

87 Петар Мандић, *Јунски устанак Срба у Херцеговини 1941.*, Гацко, 2003.

88 Vidi: D. МАРИЈАН, "Липански устанак у источној Херцеговини 1941. године", str. 545-576. Usp. I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 109-133.

89 Vidi: I. ŠARAC, *Kultura selektivnoga sjećanja*, str. 217-245.

vali u zločinima, zarobljene oružnike i domobrane, Hrvate-katolike, znali bi pustiti na slobodu,⁹⁰ dočim su sa zarobljenim Muslimanima, pripadnicima istih tih postrojbi, brutalno postupali i likvidirali ih.⁹¹ Dvojica vođa ustanka u gatačkom kraju, Dušan Mandić i Blagoje Bojanić, uvjerali su domobranskoga zapovjednika u pregovorima "da se srpski narod nije digao na ustanak protiv redovne hrvatske vojske već protiv muslimanskog bašibozuka koji kolje i baca u jame nedužne ljude".⁹² Ustanci su potkraj lipnja poslali i pukovniku Franji Šimiću jedan dopis u kojemu ga uvjeravaju da "mi nemamo ništa protiv hrvatske vlasti" i, opisujući stradanja srpskoga stanovništva, traže pomoć riječima: "spasite nas od Muslimana", na što Šimić nadređenima u Zagrebu, osuđujući zlodjela nad srpskim stanovništvom u istočnoj Hercegovini, doslovce piše i ovo: "Ne dozvoljavam da mene i moje vojnike neko koristi kao tampon između Srba i muslimana."⁹³ Istodobno su, tamo gdje su bile u mogućnosti, srpske naoružane postrojbe napadale muslimanski živalj. Kad je ustanički pokret erupirao, uslijedili su masovni pokolji. Negdje su bili nošeni osvetničkim gnjevom (kao npr. u slučaju ubijanja civilnih pripadnika muslimanske zajednice u Berkovićima), ali su u osnovi bili posljedica početka sustavne realizacije velikosrpskoga plana o stvaranju jednog etnički i vjerski "čistog" prostora,⁹⁴ pa je, prema izvorima, do kraja 1941. u

90 O zarobljavanju i puštanju na slobodu većega broja domobrana na Plani u kolo-vozu 1941. vidjeti: Данило Кијац, "Љубомирска раскршћа", u: *ХУНОБ*, br. 3, str. 138-139. O zarobljavanju i puštanju oružničkog kaplara Franje Franjkovića vidjeti: SAVO SKOKO - MILAN GRAHOVAČ, "Junski ustanak", u: *HuNOB*, br. 2, str. 417. Usp. L. DŽUBUR, "Krvavo kolo hercegovačko", u: *HuNOB*, br. 2, str. 373.

91 Branko Popadić piše o jednom slučaju od 26. kolovoza 1941., kada je zarobljeno 15 oružnika NDH: "Oružnici su razoružani i pušteni na slobodu, sem četvorice, čije je dotadašnje ponašanje ocijenjeno negativno, pa su ih ustanci strijeljali." BRANKO POPADIĆ, "Na prostoru Stoca i Bileće", u: *HuNOB*, br. 2, str. 640. O ovom slučaju D. K. Miletić pronašao je izvješće oružništva NDH, u Arhivu Hercegovine u Mostaru, u kojemu se vidi "da su ova četvorica strijeljanih oružnika bili muslimani, a svi ostali pušteni katolici-Hrvati". Za podatak vidi: "Izvodi iz objavljenih sjećanja i zapisnika Komisije za dokazivanje ratnih zločina", u: ODKM, str. 179.

92 C. Skoko, *Krvavo kolo hercegovačko 1941-1942*, str. 115.

93 "Izvodi iz objavljenih sjećanja i zapisnika Komisije za dokazivanje ratnih zločina", u: ODKM, str. 177-178.

94 Za ključne naglaske vidi: ZDRAVKO DIZDAR, "Četnički pokret na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1941.-1945.)", u: SABRINA P. RAMET (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 2009., str. 43-67. O stradanju Muslimana u

istočnoj Hercegovini ubijeno 1056 Muslimana i oko 100 Hrvata.⁹⁵ Kada je potkraj ljeta bilo odlučeno da se ustaške postrojbe povuku i da talijanska vojska preuzme nadzor i u suradnji s domobranskim jedinicama spriječi daljnja nasilja,⁹⁶ onda je pukovnik Šimić poslao nadležnima u Gacku zapovijed da "preduzmu mjere kako bi spriječili da mjesni muslimanski živalj, prije dolaska savezničkih talijanskih trupa, izvrši pokolj preostalog pravoslavnog življa".⁹⁷

Na kraju, umjesto zaključka, navedimo što je o "protivrpskim pogromima" u istočnoj Hercegovini napisao, ali nakon promjena 1990-ih, bosanskohercegovački povjesničar Enver Redžić: "Na ovom prostoru (istočnoj Hercegovini, nap. aut.) gdje ustaški pokret i organizacije nisu nikad postojali, gdje je srpski element činio 75% ukupnog njegovog stanovništva, formirane ustaške organizacije i ustanove vlasti bile su *po sastavu muslimanske i u rukama Muslimana* (kurziv nije u izvorniku, nap. aut.). Rekrutovane iz domaćeg muslimanskog elementa, ustaše su počinile mnoga nasilja i zlodjela genocidnog oblika nad srpskim stanovništvom nevesinjskog, gatačkog, bilečkog i ljubinskog sreza kao i u drugim krajevima istočne Hercegovine."⁹⁸

Ako iz citiranog pasusa i zanemarimo pogrješku nediferenciranog svodenja regrutiranih Muslimana samo na ustaštvo, činjenica je da je već sastav stanovništva u istočnoj Hercegovini sugerirao kako je nemoguće da bi za teške oružane sukobe između dvije antagonizi-

---

tom kontekstu vidi: R. HUREM, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, str. 264-276. Usp. VLADIMIR DEDIJER - ANTUN MILETIĆ, *Genocid nad muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990., passim.

95 Z. DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini*, str. 176. O pobrojanim srpskim zločinima nad Muslimanima u istočnoj Hercegovini do kraja 1941. vidi: R. HUREM, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, str. 248-249. Za zločine nad Hrvatima u istočnim dijelovima Hercegovine do kraja 1941. vidi: I. PULJIĆ - S. VUKOREP - Đ. BENDER (prir.), *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, str. 28-33.

96 Vidi: "Zapisnik s konferencije predstavnika talijanske vlade i vlade NDH održane 26. avgusta 1941. u Zagrebu povodom okupacije demilitarizovane zone od strane italijanskih trupa", u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIII., knj. 1, Beograd, 1969., dok. 130, str. 345-353.

97 HDA, *Jadransko divizijsko područje*, br. 1203, vrlo tajni spisi, 2684/1941.

98 ENVER REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998., str. 126.

rane zajednice, za obostrana masovna zlodjela i etnička čišćenja, bili najodgovorniji "ustaše sa strane". To je na svoj način potvrdio i Okružni sud u Mostaru koji je, prema dostupnim predmetima, za zločine osudio 218 pripadnika muslimanske zajednice. D. K. Miletić ističe da je, zapravo, identificirano "628 osoba, sa područja Hercegovine, muslimana, koji su učestvovali u ratnim zločinima".⁹⁹ U dodatku donosimo neke od pronađenih presuda Okružnoga suda u Mostaru.

---

⁹⁹ "Rekapitulacija broja identifikovanih muslimana zločinaca u II. svjetskom ratu", u: ODKM, str. 213.

IVICA ŠARAC

University of Mostar
Faculty of Humanities and
Social Sciences
E-mail: ivica.sarac@ff.sum.ba

Original scientific article
Received: 27 February 2020
Accepted: 10 June 2020

"Foreign Ustashe - with fezzes on the heads"

A problematic thesis on violence in the East Herzegovina during 1941

Summary

The article seeks to test a thesis - that was set during the Second World War and gradually grew into an unquestionable fact in a part of historiographical literature - "foreign Ustashe", primarily those from the western parts of Herzegovina, were the most responsible for crimes committed over Serbian-Orthodox community in the East Herzegovina during 1941. The article is composed of two parts: analytical elaboration in the first part and appendices containing extracts from documents of the District Court in Mostar.

Keywords: East Herzegovina; violence; civil victims; ethnic cleansing; Ustashe; gendarmes; Domobrani; Muslim militia.

Dodatak

A) Izvadci iz izvornih dokumenata Okružnoga suda u Mostaru (sve preslike dokumenata u posjedu autora): Presuđeni pripadnici muslimanske zajednice za zločine u istočnoj Hercegovini

Napomena: obrazloženja presuda, doslovno preuzetih iz izvornika, ovdje su u kurzivu!

Presudom "Divizijskog vojnog suda u Mostaru" (br. 201/47, od 25. srpnja 1947.) osuđen je na kaznu zatvora od 15 godina **Bešir Ačkar** (sin Salke, r. 1912. u selu Rabina, kotar Nevesinje Osuđen je, navodno, zbog toga što je:

1. *Odmah nakon kapitulacije bivše Jugoslavije dobrovoljno stupio u ustaše i bio na službi u žandarmerijskoj stanici Bišini do 1942 godine i kao takav sa ostalim ustašama, sa te stanice mjeseca 1941 godine učestvovao je u palenju kuće Brstine sa Husović Salkom, Čelebić Ragibom i drugim u selo Humčane, kojom prilikom su povelili sa sobom Jaminu Rada i Todora, Mrković Novicu, i odatle ih prikrili nakon što su im ovi dali svaki po 600 dinara a putem od Humčana optuženi je lično tukao puškom i nogama Jamina Radu. Iza toga je otišao u takozvani 'Poglavnikom tjelesni združ' u Zagreb i Sveti Ivan, gdje je ostao do godine 1943.*

2. *Mjeseca juna 1943 g. stupio u njemačku SS Diviziju 'Nama' u kojoj je u Madjarskoj služio do kapitulacije Njemačke u mjesecu maju 1945 godine kada je bio zarobljen.*

3. *Što se je nakon puštanja iz zarobljeničkog logora po amnestiji od mjeseca avgusta 1945 nije javio Narodnim vlastima nego došavši u svoje selo odmetnuo u šumu, pa oružnije i kao odmetnik ostao do 3. III. 1946. godine kada se predao.¹*

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 8. ožujka 1951., osuđen je na kaznu zatvora od 5 godina **Sulejman Bakšić** (sin Mehmeda, r. 1922. godine u Ljubinjju, kotar Stolac, živio u Trebinju, obučar) i to, navodno, zato što je:

---

1 "Okružni sud u Mostaru, Broj Kr: 525/56, Mostar, dne 23. XI. 1956 god."

1. Neutvrđenog dana mjeseca maja 1941 god. u Trebinju stupio u ustaše i naoružao se sa puškom.

2. Kao pripadnik ustaške policije u Trebinju izvršio slijedeće: a/ Neutvrđenog dana mjeseca juna 1941 godine u Trebinju skupa sa još trojicom nepoznatih ustaša uhapsio Popović Vladu tadanjeg opštinskog bilježnika u Trebinju kojeg su zatim sproveli u sudski zatvor u Trebinju, gdje je oko 2 sata poslije toga istog dana uz prisustvo optuženog strijelan po ustaši Karadji Halidu i nekim domobranima. b/ Nekoliko dana nakon djela pod a/ takodjer sa trojicom nepoznatih ustaša pred mesarskom radnjom Radić Stevana u Trebinju uhapsio Djurić Šćepu zv. 'Žuti' mesara iz Trebinja kojeg su zatim povelu u pravcu Arslanagić Mosta te dolaskom na raskršću Hrupljela isti je od jednog od ovih ustaša nožem ubijen. c/ U nekoliko navrata učestvovao u pretresu i pljački srpskih kuća u selima Hum, Zasada, Pridvorci, Djivak i Hlaplje te je prilikom te pljačke u Humu od tadašnjeg svećenika, čije mu je ime nepoznato oduzeo motorbiciklo dok je u Zasadu od Jarećim Luke, prisiljavajući ga prijatnom ubistva oduzeo njegov točak, a prilikom pljačke u Pridvorcima pokupili i sobom odnijeli raznu vojničku robu i izvjesan broj konja.²

Tahir Berberović osuđen je na zatvorsku kaznu u trajanju od 20 godina zato što je:

1. Neutvrđenog dana odmah nakon uspostave ustaške vlast 1941. g. u Ljubinju pristupio tkz. divljem ustašama i prihvatio se oružja. 2/ Neustanovljenog dana u junu 1941. g. sa drugim ustašama u Ljubinje dotjerao jednu grupu od oko 20 nepoznatih vezanih Srba koji su kasnije pobijeni. 3/ 23 juna 1941. g. sa drugim ustašama čuvao stražu u školi u Veličanima u kojoj je bila zatvorena jedna grupa od oko 160 pohapšenih Srba, a istu večer učestvovao lično u njihovu vezanju te je lično vezao Andjelka Popovića, a zatim je sa drugim ustašama učestvovao u sprovođenju jedne grupe od oko 100 vezanih Srba do blizine jame Ržani Do i u odvođenju grupe po grupe istih same jame gdje su ih druge ustaše ubijali i bacali u jamu.

Za Tahira Berberovića jedan je svjedok naveo da ga je vidio naoružana i sa "fesom na glavi" u odvođenju ljudi i pljačkanju kuća žitelja

---

2 "Okružni sud u Mostaru, Broj K. 41/51, Mostar, dne 8 marta 1951 g."

srpske nacionalnosti u Ljubinju u okolici, a drugi je dodao kako se "govorilo da je dobrovoljno stupio u ustaše".³

Pravosnažnim presudama Okružnog suda u Mostaru i Vrhovnog suda BiH od 25. srpnja i 17. kolovoza 1946. osuđen je **Salko** (Ahmeta) **Burek** na kaznu smrti strijeljanjem, a kazna je nakon odbijene molbe za pomilovanje, potvrđena 8. studenoga 1946. i izdan nalog za strijeljanje.⁴

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 25. siječnja 1947. bio je osuđen **Hajro Čivgin**⁵ na jedanaestogodišnju "kaznu lišenja slobode s prinudnim radom", no na uloženu molbu njegove supruge (Fatime Čivgin), tadašnje je Predsjedništvo prezidijuma Narodne skupštine Narodne Republike BiH, pod predsjedanjem Vlade Šegrta, uvažilo zahtjev za pomilovanje, pa je kazna smanjena s 11 na 9 godina.⁶

Džubur (Mahmuta) **Zaim** (r. 1920., iz Džubura, srez Gacko) osuđen je "na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u doživotnom trajanju" presudom Okružnog suda u Mostaru od 13. travnja 1948. i to zato što je:

1/ *Odmah nakon kapitulacije biv. Jugoslavije tj. u aprilu 1941 god. stupio dobrovoljno u ustašku miliciju u Gacku,*

2/ *Neutvrđenog dana u drugoj polovini maja 1941 god. sa drugim ustašama u selu Koritima, srez Gacko učestvovao u ubijanju i bacanju u jamu 160 Srba iz sreza Gacko,*

3/ *Neutvrđenog dana u drugoj polovini maja 1941 god. sa drugim ustašama učestvovao u odvođenju 15 članova porodice Boljanovića i to sve žena i djece, na jamu zv. "Hadžina jama" kod mjesta Mlini, zatim u ubijanju istih i bacanju u jamu.*

---

3 "Sreski-Okružni sud u Mostaru, broj Ko: 469/46, Zapisnik o raspravi od 20 novembra 1946."

4 "Okružni sud u Mostaru, Ko: 329/46, Predmet: Burek Salko - nalog za izvršenje smrtne kazne, Mostar, 8. novembra 1946 g."

5 Nema podataka o godini niti mjestu rođenja.

6 "Предсјеништво президијума Народне скупштине Народне Републике Босне и Херцеговине, 1931/50, Сарајево, 27 маја 1950."

4/ Neutvrđenog dana u proljeće 1943 god. sa Njemcima išao u akciju protiv partizana u pravcu Rijoci-Bileća i tom prilikom u društvu sa još dva ustaška milicionera uhvatio jednog nepoznatog seljaka, koji je imao pušku, te su ga ubili, a on je od ubijenog oduzeo pušku i predao je Njemcima.

5/ Dana 7-V-1943. g. u selu Grgureva Bara preuzeo dobrovoljno od Njemaca dvojicu zarobljenih partizana od kojih je jedan bio Vlado Aškračić odveo ih oko 300 met. preko brda zv. Grobnica i tamo ih ubio iz puške.⁷

Protiv **Džubur** (Hame) **Alije** (iz općine Nadinići, kotar Gacko) podnio je krivičnu prijavu 5. rujna 1945. izvjesni Božo Tabaković (iz sela Ravni, općina Nadinići, srez Gacko) u kojem ga optužuje da je predvodio "devetoricu ustaša", od kojih je podnositelj prijave prepoznao Habida Džeku, Bećira Musića, Hakiju Redžovića i Hebib Hasana (svi iz gatačkog kraja), koji su 7. siječnja 1942. napali na njegovu kuću, ubili mu ženu i dvoje djece, a kuću opljačkali i zapalili (dok je on uspio pobjeći s troje djece i spasiti se).⁸

U arhivu je pronađen i OZN-in prijedlog za pokretanje postupka od 28. studenoga 1945. protiv **Ahmeta** (Saliha) **Fetahagića** (r. 1897. u selu Mostaći kod Trebinja), kojemu se na teret stavljalo sljedeće:

1/ Pošto je imenovani i za vrijeme bivše Jugoslavije bio zagrijani fašista, formiranje NDH sa oduševljenjem je dočekao i stavio se je ustaškim vlastima na raspolaganje u izvršavanju njihovih zadataka. Za sve vrijeme dok je bio u Trebinju bio je ustaški raspoložen i sa radošću je odobravao ubijanje i proganjanje srpskog stanovništva 41 god. 2/ 25. jula 1941. god. došao je u svoje selo Mostaće sa tadašnjim predstojnikom u Trebinju-ustaškim banditom Tafrom, te ustašama Hilmijom Habulom, Fehimom Volićem, Hakijom Šaranom i ostalim. Oni su već unaprijed pripremili da pokupe Srbe iz tog sela, ali je to trebalo izvesti na vješt način. Oni su poslali kod njihovih kuća gore imenovanog Fetahagića, da im kaže da ih zove predstojnik Tafro, koji čeka kod sela

---

7 "Okružni sud u Mostaru, broj K: 184/47."

8 "Званична пријава: Табаковић Божа, из села Грачаница, општина и срез Гацко против Џубур Алије (Хамова) родом из села Равни, општина Надинићи, срез Гацко, Јавном тужиоцу мостарске области, Мостар."

samo da im nešto saopći, te da ih na taj način dovede do ustaša. Fetahagić je kao njihov komšija otišao u selo i saopštio da ih zove predstojnik Tafro. Međutim tamošnji Srbi ustezali su se da idu, jer su se bojali da to nije varka. Ali Ahmet im je garantovao sa 'njegovom časnom riječi' da im se neće ništa dogoditi i oni su sa njime pošli do predstojnika Tafre i ustaša koji su ih čekali kod sela. Međutim ustaše su ih jedne povezale a jedne nisu i odmah ih odveli u ustaški zatvor u Trebinje / Ahmet je išao sa njima/ a odatle nakon nekoliko vremena sproveli su ih u Čaplinu gdje su ubijeni na vojnom kolosjelu u sred dana i zakopani su u lešu kod signjala na izlazu iz Čapljine prema Mostaru. Tom prilikom Ahmet je odveo slijedeće: Dušana i Jefta Rajkovića, Savu Miskina, Bosiljku Kovačević, Rajka Palikuću, Anđelku Kruševac i druge čija se imena nalaze u priloženim izjavama svjedoka.⁹

Okružni sud u Mostaru osudio je 12. srpnja 1946. **Mustafu** (Hamze) **Habula** (r. 1918. u Rupjelima, srez Trebinje) na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 7 /sedam/ godina" zato što je: 1/ Polovinom jula 1941 stupio u ustaške oružane odrede u Trebinju, a u oktobru iste godine u ustaško oružništvo u Bileći. 2/ Koncem jula 1941 izvršio je hapšenje Save Parijeza i Milana Ninkovića iz Trebinja u društvu sa ustašom Husom Šekinićem i Mijom Divkovićem. 3/ Koncem jula 1941 pod komandom ustaše Huse Salihamdžića učestvovao kao sprovodnik u sprovođenju 13 Srba među kojima su bili Mišo Jeremić, Djika Uroš i Ubavko Komad iz zatvora u Trebinje u Mostar u školu Kraljice Marije, gdje su ustaše sakupljali Srbe iz Hercegovine, odakle su provedeni po drugim ustašama odvedeni u nepoznatom pravcu i ubijeni. 4/ Dana 2/VIII-1941 pod komandom ustaše Jakova Dorina učestvovao kao sprovodnik u sprovođenju 27 pohapšenih Srba iz zatvora u Trebinju vozom do Čapljine, gdje su predani ustaškom logorniku, koji ih je dao pobiti.¹⁰

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 11. prosinca 1945. osuđen je **Nazif** (Mustafe) **Huntić** (r. 1907. u Ljubinj) "na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 /deset/ godina", zato što je:

9 "Одред заштите народа - ОЗНА, за област Херцеговину, бр. 3466, 28. XI. 1945, Предлог за pokretanje postupka protiv Ahmeta Fetahagića, Javnom tužiocu za Hercegovinu, Mostar."

10 "Okružni sud u Mostaru, broj Ko: 330/46."

1/ U junu 1941. u Ljubinju uhapsio i odveo u zatvor u Ljubinju Likić Branka, Srbina iz Ljubinja. 2/ Nakon izvršenog pokolja Srba u srezu ljubinskom u godini 1941. sudjelovao u prisilnom iseljavanju preostalih Srba time što je u društvu ustaša u selu Vodjenu srez Ljubinje tražio po kućama Srbe, uhapsio Veljku Turanjanina i druge, predvodio ih na zbornu mjesto i kad su ovi ukrcavani u kamione čuvao stražu oboružan puškom. 3/ Što je u istom vremenu učestvovao u pljački imovine, naime stoke pobijenih i odvedenih Srba.¹¹

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 29. listopada 1946. osuđen je **Omer (Emina) Kapetanović** (r. 1899. u selu Nadanićima, srez Gacko) "na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 7/ sedam/ godina" i to zato što je: *Odmah po kapitulaciji biv. Jugoslavije u aprilu 1941 godine pristupio ustaškom pokretu i primio se položaja ustaškog političkog povjerenika u Nadanićima i kao takav držao sastanke sa ustaškim rukovodstvom u Gacku i Mostaru i odlučivao o sudbini Srba u Nadanićima.*¹²

Okružni sud u Trebinju donio je 16. listopada 1951. presudu, kojom je **Šaban (Huse) Selimhodžić** (r. u selu Luka, srez Gacko) osuđen "na kaznu strogog zatvora u trajanju od 3/tri/godine i 6/šest/ mjeseci" i to zato što je (tekst translit. iz ćir. u lat.): *a) septembra mj. 1941. g. u Borču stupio u naoružanu ustašku miliciju u kojoj je ostao do aprila mj. 1942. g., te pod komandom ustaše Banovac Marijana i ustaškog tabornika Salčin Mehe, naoružan puškom, učestvovao u borbama protiv NOV-e. b) mjeseca januara 1947 g. prilikom vađenja nove legitimacije, pred organom Upravnog odeljenja KNO-a Orahovica svjesno zatajio da je rođen u selu Luke srez Gacko, što je imalo za posledicu da mu je u legitimaciju (...) unijet i ovjeren podatak da je rođen u selu Šerići srez Zenica. Prilikom ovjeravanja ove legitimacije pred istim organom 1948. g. ponovio je isto, a ovako ovjerenu legitimaciju nekoliko puta upotrebljavao prilikom legitimisanja i traženja zaposlenja.*¹³

---

11 "Presuda U ime naroda!, Ko: 21/45."

12 "Okružni sud u Mostaru, broj Ko: 73/46, Presuda U ime naroda!"

13 "Окружни суд у Требињу, К: 1/51, Требиње, дне 16. X. 1951. г."

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 7. ožujka 1947. osuđen je **Džemal** (Ahmeta) **Ljubović** (r. 1914. u Nevesinju) na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 8 /osam/ godina" i to što je: 1/ *Odmah nakon kapitulacije biv. Jugoslavije i uspostave NDH 1941 godine u Nevesinju stupio u tzv. divlje ustaše i prihvatio se oružja; 2/ Tačno neustanovljenog dana u drugoj polovici mjeseca juna 1941 godine pred Vidov dan u Nevesinju u društvu sa ustašama Mehom i Muratom Šabovićem izvršio hapšenje Milovana Vojčića, Drage i Nikole Golijanina i Toše Japana (sic!) koji su odmah nakon toga na zvjerski način ubijeni.*¹⁴

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 10. juna 1946. optuženi **Džemal** (Ibre) **Mešović** osuđen je "na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 6 /šest/ godina" i to zato što je: 1/ *U junu 1941 god. pristupio ustaškom pokretu i prihvatio se oružja, 2/ u junu 1941 god. sa puškom u ruci vodio jednu grupu od 6 ustaša kući Vasa Babića u Trebinju, kojom prilikom su mu podmetli pod krevet u stanu pet puščanih metaka, zlostavljali ga i zatim ga neposredno pred kućom ubili, 3/ 1 juna 1941. god. u društvu dvojice ustaša i 4 domobrana ušao u kuću Radovana Lečića u Zasad kod Trebinja, kojom prilikom su pretražili stan Radovana Lečića, pronašli ga, izveli ga u dvorište a zatim ga pred samim vratima dvorišta ubili, a po tom se vratili u kuću i odnijeli izvjesne stvari, 4/ 1 juna 1941 god., oko 5 sati izjutra doveo jednu grupu ustaša u stan Rista Oslića u Zasad, da uhapsu sina mu Tošicu, ali kad njega kod kuće nisu zatekli odveli su sa sobom Rista Oslića i sina mu Rada u zatvor u Trebinje, kojom prilikom su mnoge stvari u kući Oslića opljačkane.*¹⁵

Okružni sud u Mostaru donio je 27. studenoga 1951. presudu kojom je **Džemal** (Avde) **Morić** (r. 1918. u Ljubinju) osuđen na "kaznu strogo zatvora u trajanju od 17 /sedamnaest/ godina" i to zato što je: 1. *Neutvrđenog dana mjeseca juna 1941 g. stupio u ustaše i naoružao se. 2. Što je kao ustaša u toku mjeseca juna pa do avgusta 1941 g. vršio brojna hapšenja Srba iz Stoca, pljačkao njihovu imovinu, pa je tako: a) Dana 23 juna 1941 g. uhapsio Gigu Lazara iz njegove kuće, sproveo ga u ustaški logor odakle se Giga Lazar više nije vratio, a u*

14 "Okružni sud u Mostaru, Broj Ko: 583/46."

15 "Okružni sud u Mostaru, br. Ko: 237/46."

avgustu 1941g. uhapsio i sproveo u ustaški logor njegovu ženu i kćerku i oduzeo im prilikom tog hapšenja ključke od kuće. Prilikom hapšenja Gige Lazara oduzeo je od njega biciklo. b) Dana 25 juna 1941 god. u društvu sa još nekim nepoznatim ustašom uhapsio Zelenović Stevu u njegovom stanu i sproveo ga u ustaški logor a koji se nije više vratio svojoj kući. c) Neutvrđenog dana u junu 1941g. uhapsio i sproveo u ustaški logor Kurilić-Sesu Milana koji je nakon četiri dana pušten. d) U junu 1941 sa još nekim istaknutim ustašama iz Stoca učestvovao u hapšenju i sprovođenju u ustaški logor 12 Srba od porodice Milutinovića i Vujićovića iz sela Ošanjića koji su kasnije pobijeni. e) U mjesecu junu 1941g. u noći oko 10 sati došao u kuću Radojević Pere kojega je uhapsio i sproveo u logor, a nešto kasnije uhapsio i Jovičević Peru iz njegove kuće od kojih se niti jedan više nije vratio. f) Istom mjesecu neutvrđenog dana 1941g. u noći zajedno sa Bećević Abidom došao u kuću Koje Branka i uhapsio njegovu ženu Dragicu i još dvije ženske koje je sproveo u ustaški logor te prilikom ovog hapšenja uzeo od njih ključke od kuće. g) Kao stražar pred zatvorom prisustvovao zlostavljanju i ubistvu nekog Koje invalida bez noge kojega je dotukao ustaša Bećević Abid u zatvorskoj ćeliji. h) Prvog avgusta 1941 g. oko 11 sati noći u društvu sa još četvoricom ustaša došao u kuću Drapić Darinke te uhapsio i u logor sproveo njene sinove Peru i Branka koji se više nisu vratili kući. i) U mjesecu avgustu 1941 g. uhapsio Biberdžić Olgu i njenu kćer Nedu koju je prilikom sprovođenja u logor dva puta udario kundakom od puške, a istog dana uhapsio Radojević Maru, njenu svekrvu i kćerku te Kunić Milevu i sve ih sproveo u ustaški logor, oduzevši im prethodno ključke od njihovih stanova. j) U mjesecu avgustu tačno neutvrđenog dana 1941g. zajedno sa ustašama Perić Nikom, Demirović Mehom, Čerko Husom uhapsio Knežević Bosu, njenog sina Tihomira, kćer Biljanu, svekrvu Gospavu i Tamindžić Andju, sve ih sproveo u ustaški logor od kojih lica je danas samo na životu Knežević Bosa. k) Tačno neutvrđenog dana mjeseca jula 1941 uhapsio i u ustaški logor sproveo Zelenović Ljubicu. 3. Tačno neutvrđenog dana i mjeseca početkom 1950g. tražeći duplikat vojne knjižice od Vojnog ostsjeka u Višegradu lažno izjavio da je stupio u NOVU 7. VI. 1943 g., koji podatak je uveden u izdanu knjižicu iako je stvarno stupio u JA maja mjeseca 1945. god.¹⁶

---

16 "Okružni sud u Mostaru, broj K: 125/51, Mostar, dne 27. XI. 1951.g., Presuda u Ime naroda!"

U upravi Državne bezbjednosti nalazio se i jedan zapisnik, u kojemu se prema izjavama jednoga svjedoka, opisuje zločin u kojemu je sudjelovao i **Salčin Abid** (rodom iz Borča, srez Gacko). Svjedok tereti Salčin Abida i jednu skupinu naoružanih ljudi koja je "oko pravoslavnog Božića 1942." napala na kuće Stevana i Gligora Lere u Pridvorcima: *Abid mi je rekao da su u toj patroli bili: on, njegov brat Džafer, bratić Suljo, koji sada živi u Švrakinom selu, Salčin Asim, sada kod kuće, Salčin Hamid-poginuo, Salčin Mustafa-poginuo, Salčin Adem-poginuo, Imamović Mujo iz Čureva na Drini i još neki čijih se imena ne sjećam. Salčin Abidu postavio sam pitanje, kakva je to patrola u kojoj se nalazi 12 do 15 ljudi, kada je meni poznato da u patrolu idu tri do četiri vojnika. Na ovo je meni Abid Salčin rekao da je on još prije tri dana znao za likvidaciju Lera i Srba iz sela Pridvorice, jer da su Marijan Banovac, Salčin Meho i Husković Murat u zaseoku Huskovića Tale, održali konferenciju na kojoj su donijeli odluku o likvidaciji Lera i Srba iz Pridvorice da bi se u njihove kuće uselili izbjeglice sa terena fočanskog sreza, koje su do tada bile privremeno smještene u njihovim kolibama. Pored toga mi je rekao da je on kao i svi oni koji su pošli u patrolu znao da idu na ubijanje Lera, pa nije čudo što ih je u tu patrolu pošlo više od tri ili četiri. Ovom prilikom mi je Abid rekao da on nije bio na toj konferenciji, gdje je donešena odluka o likvidaciji porodice Lera i Srba iz Pridvorice već da je on to doznao od nekog drugog. Osim toga, Abid mi je ispričao da mu je i neka žena sa terena Foče u njegovoj kući, na dva dana prije likvidacije Lera, rekla da je saznala od njihovih i vojnika, da će se protjerati porodice Lera, gdje će se oni smjestiti.*¹⁷

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 8. srpnja 1946. osuđen je na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 /deset/ godina" i **Huso** (Omerov) **Salihamidžić** (r. 1917. u selu Police, srez Trebinje) i to zato što je: 1) *Odmah po osnivanju NDH pristupio ustaškim odredima u Trebinju i prihvatio se oružja.* 2) *Koncem jula i početkom augusta 1941 g. sa jednom grupom ustaša kojoj je on bio rukovodioc odveo jednu grupu Srba od oko 12-13 na željezničku stanicu Trebinje, predhodno obezbjeđivši vagon za smještaj ovih Srba pa*

---

17 "Narodna Republika Bosna i Hercegovina. Državni sekretarijat unutrašnjih poslova FNRJ. Uprava državne bezbjednosti, Broj: (nečitko)/53, Sarajevo. Zapisnik o saslušanju Zlomislić Ilije, kao svjedoka, sastavljen dana 19. decembra 1953. godine u kancelariji Istražnog zatvora UDB-e za NR BiH u Sarajevu."

*ih zatim kao sprovodnik sa istom grupom ustaša odvezao za Mostar i predao ih drugim ustašama u školu Kraljice Marije, odakle su svi kasnije odvedeni u neki ustaški logor u unutrašnjost i poubijeni.*¹⁸

Okružni sud u Mostaru donio je 20. rujna 1949. presudu, kojom je **Salman** (Huse) **Nazif** (r. 1905. u selu Žabici, srez Stolac) osuđen na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 4/četiri/ godine" i to zato što je: 1) *U mjesecu maju 1941. g. dobrovoljno stupio u oružnike t.zv. NDH i odmah postavljen za komandira oružničke stanice u Ljubinju.* 2) *U istom svojstvu kao pod 1/ u junu 1941. g. izdavao naloge za hapšenje Srba u Ljubinju i okolnim selima svojim podređenim oružnicima.* 3) *U mjesecu junu 1941. g. zajedno sa grupom ustaša i oružnika učestvovao u hapšenju Srba u selu Rankovci i Kapavici, a sam lično vezao neke od uhapšenih Srba, koje su iduće noći poubijali ustaše sa ostalim uhapšenim Srbima na jami Kapavici.*¹⁹

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 13. prosinca 1946. osuđen je na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 15 / petnaest/ godina" **Osman** (Hasana) **Sidran** (r. 1917. u Todorovićima), zato što je: 1/ *Odmah po kapitulaciji Jugoslavije u aprilu 1941 godine dobrovoljno stupio u ustaške odrede i naoružao se;* 2/ *Neustanovljenog dana u junu 1941 godine s drugim ustašama sudjelovao u borbi protiv ustanika na Trusini planini, koji su se digli na obranu protiv ustaškog terora;* 3/ *Neustanovljenog dana u junu 1941 godine s drugim ustašama u namjeri da budu pobijeni kupio Srbe mještane među kojima Mraušić Savu i Perišić Milana i dovodio ih u zatvor odakle su ih drugi dalje odvodili i ubijali;* 4/ *U mjestu i vremenu kao pod 3/ s drugim ustašama držao stražu nad zatvorenim Srbima, koje su drugi ustaše odvodili i ubijali;* 5/ *Neustanovljenog dana u avgustu 1943 g. u Zemu-nu stupio u njemačku vojsku, uniformisao se i primio oružje i kao takav putovao po Njemačkoj i Francuskoj, pa se vratio opet u Njemačku i u Kelnu bio na vojnoj obuci iza toga se povratio u Jugoslaviju gdje je kao njemački vojnik dočekao kapitulaciju.*²⁰

---

18 "Okružni sud u Mostaru, broj Ko: 341/46."

19 "Okružni sud u Mostaru, br. K131/49."

20 "Okružni sud u Mostaru, Broj Ko: 484/46."

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 26. lipnja 1946. osuđen je **Edhem** (Hamdije) **Smailhodžić** (r. 1915. u Dabrici) na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10/deset/ godina" i to zato što je: 1/ *Odmah po osnivanju NDH u aprilu 1941. dobrovoljno stupio u ustaške odrede i prihvatio se oružja; 2/27 juna 1941. u Dabrici, sa ustašom Bajgorić Avdom, izveo iz kuće Ružić Spasoja, pa ga vodili sa sobom, a onda ga sam ubio ispalivši 6 puščanih metaka na njega i zatim ga bacio u Vir potok; 3/Neustanovljenog dana u junu 1941. u Dabrici sa drugim ustašama držao stražu oko sela, dok su ostali ustaše hvatali Srbe po selu, odvodili ih i ubijali.*²¹

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 18. kolovoza 1951. osuđen je na (translit. iz ćir. u lat.) "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 12 /dvanaest/ godina" **Safet** (Hasana) **Šarić** (r. 1914. u Ljubinj) i to zato što je (translit. iz ćir. u lat.): 1.- *Odmah nakon kapitulacije bivše Jugoslavije u aprilu 1941 godine pristupio ustaškom pokretu i stupio u ustaške naoružane odrede. 2.- U maju, junu i julu 1941 godine lično učestvovao u hapšenju Srba iz okoline Livna (sic!) i Popova Polja, u avgustu 1941 godine u kupljenju i odvođenju oko 140 žena, djece i odraslih muškaraca Srba iz Ljubinja i okolnih sela u logor u Jablanicu, odakle su kasnije odvedeni dalje, te se velika većina od njih nije nikada više povratila.*²²

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 7. srpnja 1951. osuđen je **Jusuf** (Osmana) **Vuk** (r. 1912. u selu Orašje, srez Stolac) na "kaznu strogog zatvora u trajanju od 7 /sedam/ mjeseci", zato što je: *Tačno neutvrđenog dana u mjesecu maju 1941 u selu Orašju stupio u ustaše, te tačno neutvrđenog dana u prvoj polovici mjeseca juna 1941 godine čuvao stražu nad pohapšenim Srbima u selu Rankovcima, te po povratku u Ljubinje čuvao stražu kod ustaša u crkvenom dvorištu.*²³

---

21 "Javni tužilac okruga hercegovačkog, Broj: I:727/46, Optužnica. Okružni sud u Mostaru, Broj Ko: 297/46, Mostar, 13 jula 1946 g., Ministarstvu unutrašnjih djela Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo."

22 "Окружни суд у Мостару, Број Ко: 396/46."

23 "Okružni sud u Mostaru, Broj Ko: 112/51, Zapisnik o pretresu od 7 jula 1951 god. u krivičnom predmetu protiv Vuk Jusufa."

U Opunomoćstvu OZN-e data je 8. travnja 1946. jedna izjava kojom se za počinjene zločine tereti **Himzo Vukotić**. Izjavu je dala njegova supruga Vukotić (nečitko ime, rođena u Gacku, kći Osmana i Zade). Ovdje donosimo translit. verziju (iz ćir. u lat.): *Sa svojim mužom Himzom Vukotićem živim već od 1940 god., gdje smo tada oboje bili u našem rodnom mjestu Gacku. 1941. god. moj muž Himzo stupio je u ustaše Đeme Tanovića. Te godine vršeni su pokolji od strane istih ustaša nad srpskim stanovništvom u Gacku, među kojim su pobijene porodice Zlatarići: Andrija, Trifko, Novak, Dušan, Milan i Zekilo. U tome pokolju je učestvovao i moj muž Himzo, sa Smajlom Tanovićem i sa nekim Bašićem. Iste su u noći bili i ukopavali. To znam po tome što mi je moj muž pričao za ovo klanje Srba, opisivajući kako su ih mučili pri ubijanju, zatim je 3 noći izastopce dolazio sav krvav i mene nagonio da mu perem po noći haljine.(...) Napominjem da su prvu noć pobili porodicu Zlatariće i to na gradini Haftovac, negdje kod logora, a druge dvije noći, kako mi je tada pričao moj muž ubijali su Srbe iz okoline Gacka noževima i sabljama, natovarili ih na kamione i bacali u jamu Golubnjača na planini Korita. Za ovo što ja navodim može posvjedočiti Remo Kovačević iz Srđevića, sada član Mjesnog odbora Kule Fazlagića, koji je vidio kad su ustaše u kojima je bio i moj muž na čelu sa Mušanom Džekom ubijali Srbe Kovačeviće iz istog sela. Osim toga ovo može posvjedočiti i moja mati Zada Džubur sada u Gacku (Kula Fazlagić selo Branilovići), koja je također vidjela kada je moj muž dolazio krvav noću kući, kao i moj brat Osman Džubur, sada u Gacku koji je također vidio. Za tačnost mojih navedenih iskaza odgovaram moralno i materijalno.*²⁴

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 10. svibnja 1946. osuđen je na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 1/jedne/godine i 6/mjeseci/" **Suljo** (Ahmeta) **Zvizdić** (r. 1893. u Gacku) i to zato što je: 1. Po osnivanju NDH u aprilu 1941 dobrovoljno pristupio ustaškim odredima i naoružao se; 2. u junu 1941 pred Vidovdan u Gacku čuvao stražu nad zatvorenim Srbima koji su kasnije pobijeni, u zatvor sreskog suda; 3. Neustanovljenog dana u junu 1941 u Gacku iza pokolja Srba svojim kolima kupio i vozio raznu robu iz radnji pobijenih Srba i među ostalim iz radnje Košutić Stake otjerao 5 vreća brašna; 4. Neustanovljenog dana početkom septembra 1941 u Gacku

---

24 "Изјава, Рађена у Опуномоћству ОЗН-е у Тузли, дана 8-IV-1946 год."

u namjeri da ga zatvori potjerao Govedaricu Anku koju je zatekao na ulici prema sreskom zatvoru iz koga je sutradan bila puštena.²⁵

Presudom Okružnog suda u Mostaru od 5. kolovoza 1946. osuđen je **Nazif** (Hasana) **Žuna** (r. 1893. u Stocu) "na kaznu smrti strijeljanjem", zato što je: 1. Odmah poslije osnivanja NDH u Stocu u aprilu mjesecu 1941 godine dobrovoljno je pristupio ustaškom pokretu, prihvatio se oružja i postao ustaški rojnik; 2. U toku juna mjeseca 1941 godine u namjeri da budu pobijeni naredjivao podređenim ustašama da vrše hapšenja Srba u Stocu i okolici što su isti i činili, a i sam u društvu dvojice ustaša vršio hapšenje Srba po Stocu i okolici i dovodio ih u stolački ustaški zatvor pa je tako poimenično uhapsio učitelja Voju Avdalovića, a ove su Srbe onda ustaše odvodili iz zatvora, ubijali i bacali u jame; 3. Neutvrđenog dana u junu mjesecu 1941 godine u društvu ustaša Demirovića, Tepalovića i Nike Trolića oko 11 sati u noći iz ustaškog zatvora u Stocu izveo Dušana Čavaljuga iz Bileće, Dragu Miloševića, studenta iz Uboska i nekog filanca, te su ih povelu cestom prema Ljubinjnu, sa ceste svrnuli i poubijali ih; 4. Neutvrđenog dana u junu mjesecu 1941 godine pred Vidovdan u Stocu u društvu ustaša Ale Karačića, Peje Smaje, Bašića Džafera i drugih, došao u ustaški zatvor u Stocu, te su povezali u žicu zatvorene Srbe Jovu i Vaska Djulbegovića, Dragu Marića, Čedu Miličevića, Jeftu Kurilića, Žarka Drekalovića, Marka Mijića i druge povelu ih kamionom za Ljubinje u svrhu ubijanja gdje su isti od ustaša i pobijeni; 5. Neutvrđenog dana u junu mjesecu 1941 godine pred Vidovdan kroz Aladiniće sa još jednim ustašom protjerao u pravcu Stoca trojicu Srba držeći protiv njih uperen revolver. Pa kad su oni u Aladinićima tražili u jednoj gostionici da se napiju vode on im to nije dozvolio nego ih je potjerao u pravcu Stoca.²⁶

B) Prijepisi iz "Izvoda iz suda" (iz Ostavštine Drage Karla Miletića)

Kažinić (Adema) **Bećir** (r. 1889. u Gacku): optužen da je: 1941. bio jedan od glavnih podstrekača u hvatanju i ubijanju srpskog življa. U 1943.g. bio je jedan od glavnih organizatora u pljački i ubijanju, pa-

25 "Okružni sud Mostar, broj Ko: 127/46."

26 "Okružni sud u Mostaru, Broj Ko: 281/46."

*ljenju i silovanju u s. Dabar. Vojni sud Vojne oblasti XXIX. Udarne divizije Komanda I područja, Nevesinje, 25. II. 1945. g. osudilo ga je na smrt strijeljanjem.*²⁷

Malohodžić (Omera) **Tahir** (r. 1923. u Trebinju): presudom Okružnog suda u Mostaru od 28. prosinca 1946. osuđen na kaznu "lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 1 (jedne godine", zbog dobrovoljnog stupanja u službu GESTAPO-a. Malohodžić na sudu izjavio da ga je za suradnju s GESTAPO-m nagovorio Mustafa Volić.²⁸

Ljeljak (Alije) **Ibro** (r. 1890. u Postoljanima, u nevesinjskom kraju): Vojni sud ga osudio 26. svibnja 1945. na "6 (šest) godina teškog prisilnog rada", zato što je: *iz idejnih pobuda u toku ovog rata sarađivao sa ustašama i kod muslimanskog življa sela Postoljani i okoline propagirao ustaški pokret...stupivši čak i u seosku ustašku miliciju...neustanovljenog dana 1942.g. u selu Postoljani iz puške ubio Pehilj Omera, znajući da je ovaj neprijateljski raspoložen prema ustaškom pokretu.*²⁹

Šikalo (Salke) **Nuhan** (r. 1896. u Plužinama, nevesinjski kraj): Okružni sud u Mostaru osudio ga je na kaznu "lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 1 (jedne) godine", zato što je: *1./ da je juna 1941. g. dobrovoljno stupio u ustaške redove i naoružao se. 2./ krajem juna 1941. g. u Rilju sa svojim sinom OMEROM iz srpskih kuća uzimao razne stvari. 3./ krajem juna 1941. u Rilju sa drugim ustašama sudjelovao u hapšenju i ubijanju Srba toga sela među kojima Glogovca Milsa, Žerajić Mirka, Grahovca Đorđa, Vasiljević Sime i sina mu Bore. 4./ u junu 1942. u Mostaru dobrovoljno stupio u hrvatsku žandarmeriju.*³⁰

Dugalić (Alije) **Nurija** (r. u Nevesinju, nepoznata godina rođenja). Osuđen 26. svibnja 1945. na "5 (pet) godina robije", zbog toga: *1./Što je ljeta 1941.g. prilikom masovnih ubijanja Srba u Nevesinju sarađivao sa ustašama u donošenju tih odluka, prijavio Aćimović Đoka 2./ god.*

---

27 "Izvod iz suda", u: ODKM, Mostar, kolovoz 1999., str. 3.

28 *Isto.*

29 *Isto*, str. 6.

30 *Isto.*

1943. većim kocem udario po leđima malodobnog Blažević Sima od čega se ovaj onesvijestio, a kada je majka udarenog protestovala odgovorio: 'Gubi mi se sa očiju forkuljo vlaška'.³¹

Čizmić (Omera) **Mujo** (r. 1887. u Nevesinju), osuđen 26. lipnja 1945. na "6 (šest) godina robije", zbog toga: 1./ Što je 1941. g. odmah po dolasku ustaša u Nevesinje sa njima sarađivao u donošenju odluka po pitanju o uništavanju Srba iz Nevesinja i okoline. 2/ Što je polovinom juna 1941.g. pred prvi ustaški pokolj Srba u Nevesinju, vršio pripreme za izvođenje ovih zločina.³²

Glavinić (Mustafe) **Muharem**, hodža (r. iz sela Glavinića, Begovića Kula, nepoznata godina rođenja), osuđen je presudom Okružnog suda u Mostaru na kaznu smrti strijeljanjem. Navodi se da je Glavinić: bio organizator i lični učesnik ključa za bacanje srpskog življa u jamu koričku i isti je učestvovao u tome zločinu. Moralnoga vladanja naj pokvarenijega.³³

Dizdarević (Mehmeda) **Velija** (r. 1900. u Gacku), osuđen je presudom Vojnog suda u Mostaru od 13. lipnja 1945. na "kaznu smrti strijeljanjem", zato što je: -1941. g. zatvarao Srbe, a 7. VI. 1941. uhapsio Miletić Ristu i Kutlešić Janka, zlostavljao ih u zatvoru. - augusta 1941. sa ustašama učestvovao u paljenju sela Lazarića i Miholjača, a ispred ustaša nosio ustaško-hrvatsku zastavu, - do oslobođenja Mostara 14. II. 1945. bio aktivni učesnik u borbama i akcijama protiv NOV. Dizdarevića molba za pomilovanje je urodila plodom i smrtna kazna je zamijenjena kaznom "lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 20 /dvadeset/ godina".³⁴

Kosović (Osmana) **Halil** (r. 1887. u Nevesinju), bivši općinski bilježnik. Vojni sud u Mostaru najprije ga je bio osudio na kaznu smrti strijeljanjem, a onda preinačio kaznu u zatvorsku u trajanju od 20

31 Isto, str. 8.

32 Isto.

33 Isto, str. 9.

34 Isto, str. 12.

godina. Kosović je optužen da je: *Od kapitulacije Jugoslavije pa sve do avgusta 1944.g. kao bilježnik općine Nevesinje radio za okupatora i ustaše...u mjesecu junu 1941.g. iz lične mržnje prema Risti Todoroviću dotadanjem blagajniku općine Nevesinje prijavio ovoga ustašama i potstrekao ih da ubiju Ristu što su ovi i učinili prilikom prvog ubijanja Srba u Nevesinju.*³⁵

Sarajlić Bećir, gruntovničar iz Gacka (ostali podaci nisu navedeni). Najprije je bio osuđen na kaznu smrti strijeljanjem (29. lipnja 1945.) zbog "učesća u hapšenju Srba 1941.g.", a onda je kazna preinačena u zatvorsku, u trajanju od 15 godina.³⁶

Čampara (Murata) Džemal (r. 1926. u Fazlagića Kuli, Gacko). Nedo- staje presuda, a u optužnici je navedeno da je Čampara: *formiranjem ustaške milicije u Fazlagića Kuli bio njen pripadnik, a koja je bila po svojim zvjerstvima poznata u čitavoj NDH i koja je u više navrata bila od Pavelića odlikovana... u februaru 44. god. ubio svjesno Đola Andrijaševića....u proljeće 44. ubio Nazu Brković.*³⁷

Čampara (Arifa) Mahmut (r. 1902. u Gacku). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 12. srpnja 1946. osuđen "na kaznu smrti strijeljanjem". Njegova molba za pomilovanje nije uvažena. U Ministarstvu pravosuđa NRBiH od 7. srpnja 1946., prilikom odbijanja njegove molbe za pomilovanje, zapisano je: "Smrtna kazna-hitno!"

Buzaljko (Omera) Ahmet (r. 1904. u selu Stupići, Dabar). Presudom Vojnog suda u Mostaru od 25. kolovoza 1945. osuđen na "10/deset/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", jer je: *1./ 1941. pristupio ustašama i kao tzv. divlji ustaša učestvovao u hapšenju Srba u općini Berković, srez Stolac; 2./ 25. juna 1941. u grupi ustaša koja je pohvatila i poubijala 50 muškaraca, žena i djece, na Poratku u Berkovićima, učestvovao; 3./ na Vidovdan 1941. nalazio se u grupi ustaša koja je ubila Stevana Čabrila i Nikolu Čabrila iz Klečka.*³⁸

---

35 Isto, str. 13.

36 Isto, str. 14.

37 Isto.

38 Isto, str. 17.

Đulepa (Ahmeta) Osman (nema osobnih podataka), optužen "za hapšenje i ubijanja Srba 1941.g." i osuđen na "kaznu smrti strijeljanjem". Kuriozitet u svezi njegova slučaja jest svjedočenje njegova sina Alije, inače kurira punomoćstva OZN-e, protiv vlastitog oca: *Na suđenju u Okružnom sudu, Ko:79/45, 12. II. 1946.g. Alija je upozoren od suda da po zakonu ne mora svjedočiti protiv oca, ali je on zatražio da svjedoči optužio oca kao i kod javnog tužioca. Optuženi Đulepa Osman je bio tabornik u Berkovićima, u dogovoru sa hodžom Brezovićem i žandarmerijskim narednikom Krešom organizovao je obranu Berkovića. Pozvao je Srbe pred opštinu, navodno radi nekog saopćenja, ali su svi pohapšeni i poubijani.*³⁹

Tunović (Zejnila) Osman, (r. 1896. u selu Mrđenovićima kod Gacka). Okružni sud u Mostaru presudom od 5. lipnja 1946. osudio ga je na "kaznu smrti strijeljanjem", zato što je: *Neustanovljenog dana početkom aprila 1941. dobrovoljno pristupio ustaškim odredima kao ustaša-milicioner, kao takav vršio razne zločine.*⁴⁰

Berberović (Huse) Zulfo, (r. 1905. u Ljubinju). Osuđen 19. lipnja 1946. na "4 /četiri/ godine lišenja slobode s prinudnim radom", zato što je: *u aprilu 41. g. dobrovoljno pristupio ustašama s oružjem; u junu 1941. g. u Ljubinju i okolini hvatao Srbe i odvodio ih na jamu; u junu 41. g. u Popovom Polju hvatao Srbe i ubijao ih na 'Ržanom Dolu'; u 1941. g. u ljeto kamionom dovodio Srbe iz Čapljine u Ljubinje i poslje bacani u jamu.*⁴¹

Bećo (Mehe) Mahmut, (r. 1910. u Berkovićima). Presudom od 8. kolovoza 1946. osuđen na "kaznu smrti strijeljanjem". U optužnici je stajalo da je: *postao 41. g. divlji ustaša; 26/VI. 41.g. opljačkao a potom pobio Todora Čuka i još 9 Srba; 27/VI. 41. Dobranić Draginji htio osjeći prst zbog prstena; 27/VI. 41. pobio još 13 Srba od kojih su se slučajno spasile Draginja Dobrić i Savica Bjelica; istog dana ubio Dobrić Viđoja; 28. VI. 1941. ubio Anćuković Mitra i Janka; 28. VI. 41. uhapsio Samarđžić Mirka ali je ovaj ...pobjegao; 29. VI. 41. u Berkovićima pohvaćao 20 srpskih žena i djece od kojih je više njih ubio.*⁴²

---

39 Isto, str. 27.

40 Isto, str. 34.

41 Isto, str. 43.

42 Isto, str. 47.

Bračković (Mustafe) **Zaim**, (r. 1919. u Trebinju). Osuđen 19. kolovoza 1946. na "15 godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog optužbe da je: *1941.g. odmah pristupio s oružjem ustašama; da je 1. juna 1941. g. učestvovao u hapšenju Srba; da je poslije toga na 15 dana učestvovao u pljačkama radnja srpskih u Pridvorcima; kasnije dobrovoljno stupio u NDH redarstvo.*⁴³

Jašarević (Osmana) **Meho**, (r. 1921. u Berkovićima). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 26. kolovoza 1946. osuđen na "20 godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog optužbi da je: *aprila 1941. g. pristupio ustaškom pokretu s oružjem; pred Vidovdan 1941. g. u društvu sa ustašama Jaganjac Ragibom, Sadjak Husom i drugima došao u kuću Vuković Slavka u Berkovićima i ubili ga; učestvovao i u drugim hapšenjima i likvidacijama Srba pred Vidovdan 1941.g.*⁴⁴

Trtak (Smaje) **Alija**, (r. 1916. u Ljubinju). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 17. srpnja 1946. osuđen na "5 godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog optužbi da je: *po osnivanju NDH 1941. g. stupio u ustaške redove sa oružjem; juna 1941. u Ljubinju sa drugim ustašama sudjelovao u hvatanju Srba Ljubinja, odvođenjem prema Čapljini, gdje su poubijani; juna 1941. sa ostalim ustašama išao u Dabar gdje je učestvovao u borbama protiv srpskog stanovništva; krajem juna 1941. sa ostalim ustašama vodio na (T)rusini planini 4 dana borbu protiv ustanika.*⁴⁵

Habul (Arifa) **Ahmet**, (r. 1900. u Poglavlju, srez Trebinje). Osuđen 16. srpnja 1946. na "20 /dvadeset/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog optužbi da je: *po osnivanju NDH pristupio ustaškim redovima u Trebinju sa oružjem; početkom avgusta 1941.g. u društvu grupe ustaša, iz zatvora u Trebinju odveli vagonom 27 Srba željeznicom do Čapljine, gdje su isti pobijeni; noću između 1. i 2. avgusta došao u kuću Aleksić Milosave kćeri Vasine, pa kada Milosavu u kući nije našao onda je tom prilikom iz te kuće odveo 3 lica od kojih se ni jedno nije više vratilo; mjeseca juna 1942. g. sa Talijanima kao žan-*

---

43 Isto, str. 48, 78.

44 Isto, str. 49, 75.

45 Isto, str. 51.

*darm učestvovao u hvatanju Šukrije Hadžovića, kojega su Talijani otpremili u koncentracijski logor na Mamulu, gdje je život izgubio.*⁴⁶

Penava (Osmana) **Omer**, (r. 1906. u Njivicama, srez Stolac). Osuđen je 24. kolovoza 1946. na kaznu "20 godina lišenja slobode sa prinudnim radom" zbog optužbe da je: *noću između 30/31. avgusta 1941. u Poplatima u zajednici sa Nikolićem Zulfom i dr. protjerao iz jedne kuće gdje se zbjeglo 15 žena i djece i 1 stara pa su ih posle sve na Jami zv. Bodiropi pobili, a od tih 3 djece žive bacili u jamu i Mihić Milicu prethodno silovali.*⁴⁷

Lukovac Hasan (iz sela Pridvorice, Borač, drugih podataka nema). U prijepisu stoji izriječkom da nedostaje "predmet Lukovac Hasana", te se navodi samo ovo: *Sreski Narodni Odbor Gacko, pod Pov. br. 7/46., dana 12. I. 1946. g. pismeno izvještava Okružni narodni sud u Mostaru: 'Lukovac Hasan...sudjelovao u pokolju meštana sela Pridvorice - Borač, i pored pomenutog zločina, isti je odvodio pravoslavne djevojke iz pomenutog sela i nad istima nasilje pravio.*⁴⁸

Jakupović (Salke) **Adem**, (r. 1914. u Bileći), bio je optužen na temelju iskaza više svjedoka (da je: *u junu 1941. g. stupio u ustaše s oružjem u ruci; u junu 1941. g. u Davidovićima ubio Rajčević Savu i Milošević Luku; iščupao, po ubistvu, Savine zlatne zube*), no u prijepisu je navedeno da je presuda donešena 30. listopada 1946. i da je oslobađajuća.⁴⁹

Vukotić (Halila) **Himzo**, (r. 1908. u Cernici, srez Gacko). Bio je optužen (na temelju iskaza i vlastite supruge, vidi gore!) zbog toga što je navodno: *ustaša u 1941.g. s oružjem u ruci; koncem juna 1941. u društvu sa Smailom i Džemom Tanovićem lično učestvovao u ubijanju porodice Zlatanić; lično učestvovao u ubijanju Srba u Avtovcu*. Ipak, 11. prosinca 1946. u njegovu slučaju donesena je oslobađajuća presuda.⁵⁰

---

46 *Isto*, str. 51.

47 *Isto*, str. 59.

48 *Isto*, str. 59.

49 *Isto*, str. 60, 157.

50 *Isto*, str. 60.

Tančica (Mustafe) **Sulejman**, (r. 1896. u Ljubuškom). Presudom od 11. studenoga 1946. osuđen na "5 godina lišenja slobode sa prinudnim radom" (potom smanjeno na 4 godine) zbog optužbi da je: 1941. postao Kotarski predstojnik u Ljubinju i saradnik ustaša; nagovarao muslimane da stupe u ustaše; otvarao srpske radnje u Ljubinju i nosio odatle robu; 41. g. u junu naredio hapšenje i ubijanje Srba - Ljubinaca Ratković Slavka i dr.; 41.g. učestvovao na sjednicama sa Togonomom i dr., *đe se odlučilo za pokolj Srba; podstrekavao na prelaz u katol. vjeru; sastavio spisak interniraca za Gospić; opljačkao i zatvorio manastir Zavalu.*⁵¹

Bise (Sulje) **Sabit**, (r. 1908. u Gacku). Optužen je da je: *aprila 1941. dobrovoljno stupio u ustaški odred u Gacku; juna 1941. skupa sa ostalim ustašama učestvovao u hapšenju Srba iz Gacka i odvođenju istih u zatvor, Gacko, odakle su vođeni u okolinu Gackog i ubijani.* U dokumentima Okružnog suda u Mostaru nedostaje presuda!⁵²

Trtak (Muje) **Hasan**, (r. 1919. u Ljubinju). Bio je najprije osuđen na 10-godišnju zatvorsku kaznu, koja je preinačena "na 3 (tri) godine lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog optužbe da je: *24. maja 1941. g. u Ljubinju dobrovoljno pristupio ustaškom pokretu i naoružao se.* (Odbijena je optužba za sudjelovanje u odvođenju srpskog življa i pljačkanju njihove imovine).⁵³

Ćatić (Mehe) **Salko**, (r. 1884. u Sopilju, Nevesinje). Presudom od 13. rujna 1946. osuđen je na "1 god. i 6 mjeseci lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog optužbi da je: *u sept. 1941. postao dobrovoljno ustaša - milicioner, zatim komandir milicije u Kruševljanima, te komandant milicije u Nevesinju; u 1942. rukovodio borbom protiv partizana i odredio da se popale sela Seljani i Luka; pošto su potisnuti partizani odredio ubijanje pravosl. seljaka.*⁵⁴

---

51 *Isto*, str. 61.

52 *Isto*, str. 62.

53 *Isto*, str. 63.

54 *Isto*, str. 66.

Pajić (Avde) **Mustafa**, (r. 1902. u Skadru). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 15. ožujka 1947. bio osuđen na "5 /pet/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom" (kasnije na uloženu žalbu pomilovan) zbog optužbi da je: *odmah po kapitulaciji Jugoslavije u aprilu 1941. dobrovoljno stupio u ustaške odrede i prihvatio se oružja; neustanovljenog dana krajem juna 1941. sa drugim ustašama hapsio Srbe sela Kapavica i po Ljubinju...koje su pobili kod jame Kapavica; neustanovljenog dana i mjeseca ljeti 1941. u Ljubinju, zajedno sa ustašama Čivgin Hajrom i Teparić Ibrom, uhapsio Bogdanović Živka, koji se bio sakrio u kući Hajnoš Stane i odveo ga i predao drugim ustašama koji su ga negdje dalje odveli Ljubinju, a sutradan sa ustašama odveo mu ženu sa troje djece i roditelje, te ih negdje na jami poubijali; u maju 1943. u Sarajevu stupio u njemačku vojsku - SS trupe i kao takav išao na vojnu obuku u Francusku, zatim Njemačku pa se iza toga povratio u domovinu i ostao s tim odredima do aprila 1944.g.*⁵⁵

Redžović (Saliha) **Hakija**, (r. 1903. u selu Vratlu, srez Gacko) i Hebib (Ahmeta) Hasan, (r. u selu Ravni, srez Gacko, godina rođenja nepoznata) bili su optuženi da su: *u maju 1941. g. dobrovoljno stupili u ustašku miliciju sreza Gacko; da su 7. 1. 1942.g. u društvu sa Džubur Alijom, Habibom Džekom, Bećirom Musićem i još četvoricom ustaških milicionera napali kuću Boža Tabakovića iz sela Gračanica, ubili Božovu ženu i dvoje djece, zatim kuću opljačkali i zapalili.* Okružni sud u Mostaru najprije je početkom 1946. optužnicu odbio, a ponovno suđenje zakazano za 15. siječnja 1947. Epilog ponovnog suđenja nije poznat.⁵⁶

Muslibegović (Smaje) **Islam**, (r. 1900. u Nevesinju). U izvodu iz suda nema dokumenata o presudi, nego samo podatak da je bio optužen za sljedeća djela: *Što je od 1941. do 1945. g. bio neprekidno u ustaškim vojnim formacijama, neko vrijeme bio u tzv. 'divljim ustašama' i kao takav 1941. god. učestvovao u hapšenju i ubijanju srpskog življa u Nevesinju, a od 1942. g. kao pripadnik Francetićeve Crne legije počinio nebrojene zločine.*⁵⁷

---

55 Isto, str. 67.

56 Isto, str. 68, 156.

57 Isto, str. 75.

Volić (Ibrahima) **Fehim**, (r. 1906. u Trebinju), u trenutku uhićenja (20. svibnja 1945.) bio šofer Ministarstva šuma BiH u Sarajevu. Na jednoj sarajevskoj ulici "prepoznao ga Krsto Kočević kao ubicu iz 1941. godine". Okružni sud u Mostaru najprije ga je bio osudio 22. rujna 1946. na "smrt strijeljanjem", a potom je "Odlukom Prezidijuma NS FNRJ...kazna zamijenjena na 20 g. lišenja slobode sa prinudnim radom". Volić je izjavio na tužilaštvu da nikada nije pripadao ustaškim odredima i nije počinio nikakvo krivično djelo protiv Srba, za što su ga teretili svjedoci (Petar Ljubenko, Vaso Šišković, Blagoje Tasovac i drugi). Volić je dodao i sljedeće: *Nisam ni u julu iz Trebijova (pokraj Trebinja, nap. aut.) odveo i strpao u zatvor Tasovčev Anđu i dvije Stane, ni opljačkao ih, već su to učinili muslimani iz Nikontovića (selo u trebinjskom kraju, nap. aut.).* Krajem 1958. Okružni sud u Mostaru donio je odluku o pomilovanju Volić Fehima.⁵⁸

Lončarić (Smaje) **Meho**, (r. 1894. u selu Manjaci, kotar Gacko). U izvodu iz suda nema presude, nego sljedeći podatak: *Mjesni Narodni Odbor Borač, br. 576, 28. VIII. 1951.g. uputio je dopis Sreskom javnom tužilaštvu u Gacku: ...Da je Lončarić S. Meho i Selimhodžić H. Šaban od 1941. do 17. IV. 1942. g. se nalazili kod svojih kuća u Borču, a isti su bili pod oružjem kao seoska straža, a pod nazivom Seoske milicije.* Uz to je navedeno i ovo: *naredbom UDB-e za grad Osijek od 18. XII. 1950. br. 1403/50. produžuje se zatvor, radi djela izvršenih za vrijeme okupacije.*⁵⁹

Avdić (Alije) **Salko**, zvani Čaka (r. u Gacku, nepoznata godina rođenja). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 15. siječnja 1946. "osuđen je za zločine u vrijeme rata na 15 godina lišenja slobode sa prinudnim radom". Avdić je dao izjavu 30. studenoga 1945. pred Javnim tužiteljem u Mostaru: *Kada sam se nakon kapitulacije bivše Jugoslavije povratio iz vojske svojoj kući u Gacko, stupio sam sa ostalim u gatačku Miliciju, koja je bila pod neposrednom komandom Avde Zvizdića. Ni Avdo Zvizdić, a ni mi milicioneri nismo dobivali uniforme, nego samo oružje, a bila nam je dužnost da noćno dajemo stražu... Jedno več, mislim u mjesecu maju ili junu 1941. g. naredio mi je Avdo Zvizdić, komandant, da sa još desetoricom milicionera, medju kojima*

---

58 Isto, str. 76-77.

59 Isto, str. 79, 86.

*su bili Huso Biberović, Mujo Tosu?, Hajro Poško, Sulejman Redžić, Halid Dizdarević, Osmo Šaković, te još neki drugi idemo u Korita na stražu. Tada su nas ukrcali na jedan kamion na kome smo otišli u Korita. Tu smo raspoređeni da čuvamo stražu kod Sokolovog doma, u kojem su bili zatvoreni neki Srbi...natovarili na isti kamion na kom smo mi došli do Korita, a kojim kamionom je upravljao neki Trebinjac po imenu Hivzija. Ti ljudi su odvedeni na 'koritsku jamu' i ubijeni. Mi smo se ujutru vratili svojim kućama.*⁶⁰

Glavović (Salke) Ejub, (r. 1911. u Trebinju). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 9. listopada 1947. osuđen je na "7 /sedam/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom". Optužnica je glasila da je: *u aprilu 1941. stupio dobrovoljno u ustašku policiju; u julu 1941. učestvovao u masovnom hapšenju Srba u Trebinju; u julu 1941. sa policajcima Muhom Kapićem, Karamehmedovićem, Mladenovićem i Đorđom Strinčićem uhapsio Vasu Govedaricu, Jeremić Miću, Simu Kandića, te Avdu i Husniju Dizdarevića, od kojih su svi ubijeni osim Avde i Husnije Dizdarevića; u avgustu 1941. učestvovao u masovnom hapšenju žena Srpkinja u Trebinju. D. K. Miletić kao kuriozitet navodi da je isljednik Javnog tužiteljstva Trebinja u ovom slučaju bio Koluder Abaz, koji je saslušavao svjedoke, a da je "Koluder Abaz 1941. iz Mostara išao u kamionu, kao ustaša, i hapsio i odvodio Srbe. O tome postoje - ili su postojali - dokumenti u Arhivu Hercegovine."*⁶¹

Šabović (Ibre) Meho, (r. 1914. u Plevlju). Presudom od 23. lipnja 1947. osuđen na "smrt strijeljanjem". Optužen je da je: *stupio 1941. u ustaše; učestvovao u pohodu na selo Drežanj, selo popaljeno; učestvovao u pohodu na selo Udrežanj, gdje je pobijeno 28 Srba; tukao Joku Supić; učestvovao u hapšenju Srba iz Nevesinja; ubio Stevana Skorupa; ubio Dragović Vasa.*⁶²

Fejić (Mahmuta) Hasan, (r. 1909. u Mostaru). Presudom od 7. lipnja 1947. osuđen na "15 godina lišenja slobode sa prinudnim radom",

---

60 *Isto*, str. 79, 98.

61 *Isto*, str. 80.

62 *Isto*, str. 84.

zbog toga što je: *U 1941. stupio u ustaše, učestvovao u hapšenju Srba iz Udrežnja, u odvodjenju i pljački.*⁶³

Demirović (Halila) **Meho**, zvani Meko, (r. 1920. u Gacku). Presudom od 1. srpnja 1947. osuđen na kaznu "smrti strijeljanjem", zato što je: *U 1941. stupio u ustaše, te izvršio 7 djela hapšenja i ubijanja Srba iz Stoca i okolnih sela.*⁶⁴

Agović (Murata) **Šućrija**, (r. 1908. u Gacku). Presudom od 10. siječnja 1948. osuđen na "7/sedam/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zato što je: *U Gacku aprila 1941. god. stupio u ustaške odrede i kao takav vršio hapšenja, zlostavljanja, mučenja i ubijanja Srba u srezu Gatačkom, te vršio pljačku njihove imovine itd.*⁶⁵

Redžić Nasuf (nema podataka niti dokumenata o presudi). U prijepisu izvoda iz suda stoji: *Odvodio Srbe zajedno sa Voloder Halidom, Pašiš Fehimom, Čatović Azizom, Hasanbegović Jusom - iz Avtovca. Svjedoče: Lojović Janja p. Trifka, iz Avtovca, Čuković Dara p. Bore, Nenadić Milica p. Spasoja. Navodi se i dostavljen podatak iz OZN-e Gacko od 27. listopada 1945. godine: Kao ustaša 1941. godine sa puškom u ruci hvatao Srbe po gradu i okolini, a onda ih sa drugim ustašama odvodio na jamu u Koritima.*⁶⁶

Fazlagić (Paše) **Alija**, (r. 1915. u Kuli, Gacko). Presudom od 22. studenoga 1947. osuđen na "15 /petnaest/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog toga što je: *1941. stupio u Gacku u ustaše; pohvatao sa drugim ustašama 11 Srba iz Kobilje Glave, odveli ih na jamu i 8 ih ubili. Istog dana sa Abitom Zekićem uhapsio Nikolu Šurovića, odveo na jamu, tukao ga i ubio.*⁶⁷

---

63 Isto, str. 88.

64 Isto.

65 Isto, str. 89.

66 Isto, str. 89.

67 Isto, str. 90.

Kapetanović (Alije) **Šerif**, (r. 1915. u Nadinićima, kotar Gacko). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 29. siječnja 1947. osuđen na "kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 1 /jedne/ godine", zbog toga što je: *U aprilu 1941. pristupio ustaškom pokretu i stupio u naoružane odrede u Aladinićima; kao takav u drugoj polovini juna 1941. sa Muratom Prgudom uhapsio Ljubu Miloševića p. Mirka iz Šume, koji je proveo 26 dana u zatvoru u Gacku, nakon toga pušten na slobodu.*⁶⁸

Bašić (Bećira) **Hasan**, (r. 1899. u selu Bašići, kotar Gacko). Presudom od 5. studenoga 1945. osuđen na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 /deset/ godina", zbog toga što je: *5. IX. 1941. zajedno sa zloglasnim ustaškim banditom Musanom Džekom i grupom ustaša učestvovao u napadu na selo Srđenoviće, kojom prilikom je pobijeno oko 20 Srba ljudi, žena i djece, popaljeno selo, opljačkana narodna imovina i kojom prilikom je i sam osuđeni u spomenutom selu za svoju ličnu korist opljačkao dva vola, 1 kola, 1 konja i razne stvari.*⁶⁹

Bašagić (Hajdara) **Sulejman**, (r. 1892. u Nevesinju). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 2. veljače 1948. osuđen na "10 /deset/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog toga što je: *Odmah po osnivanju NDH početkom maja 1941. postao načelnik Gradske opštine u Nevesinju i kao takav zajedno sa Prekom Đorđom i Pekušić Šućrijom organizovao ustašku vlast u srezu Nevesinjskom, sakupljajući oružje i vrbujući Muslimane istog sreza da stupe u ustaške oružane formacije; neustanovljenog dana 1941. kao povjerenik izdao nalog pojedinim povjerenicima u srpskim trgovačkim radnjama da izdaju robu iz tih radnja za potrebe ustaša.*⁷⁰

Smailhodžić (Hamdije) **Ahmet**, (r. 1920. u selu Dabrica, kotar Stolac). Presudom Okružnog suda u Mostaru od 13. travnja 1949. osuđen na "smrtnu kaznu vješanjem", jer je: *učestvovao u ubijanju nevinnog srpskog naroda, paljevini i pljački njihove imovine. Ovako glasi njegova izjava UDB-i od 2. ožujka 1949. godine: Na dan 28. avgusta*

---

68 *Isto*, str. 91.

69 *Isto*, str. 100.

70 *Isto*, str. 101.

1941. godine, nalazio sam se u Dabrici u zaseoku Odžaku i samnom je bio Omanović Zulfo, Omanović Juso i Klarić Alija, te smo se dogovorili da uzmemo oružje i da poubijamo pravoslavne porodice koje su se nalazile u zaseoku Odžaku i njihovu imovinu popalimo.⁷¹ Čedomir (Anđelka) Vuković (r. 1934. u Dabrici) dao je sljedeću izjavu: Omanović Zulfo, Omanović Jusuf, Klarić Alija, svi iz Dabrice - 28. 8. 41. (pravoslavna Gospojina) - poubijali su šest članova porodice Vuković, a Smailhodžić Ahmet nožem isjekao 7-godišnjeg Čedomira i tukao ga dok je pomislio da je mrtav.⁷²

Zilić (Omera) **Zulfo** (r. 1909. na Poplatu, kotar Stolac). Osuđen 25. travnja 1949. na "kaznu smrti strijeljanjem", zato što je: U 1941.g. stupio u ustaške oružane formacije i učestvovao u hapšenju, mučenju, silovanju i u ubijanju srpskog življa.⁷³

Zvizdić (Bećira) **Ismet**, (r. 1918. u Gacku). Osuđen 4. listopada 1949. na "5 /pet/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom" (a potom je kazna, na zahtjev tužiteljstva, preinačena na 7 godina) zato što je: 1941. stupio u ustaške odrede i kao takav zlostavljao i mučio hapšena lica; 1943. učestvovao sa Nijemcima u paljenju kuća porodica pripadnika N.O.P. i prokazivao iste Nijemcima, a u 1947 i 1948 radio na organizovanju fašističke organizacije 'Mladi Muslimani'.⁷⁴

Babović (Smaje) **Fehim**, (r. 1921. u Prijedoru, kotar Bileća), osuđen 24. siječnja 1951. na "šest godina lišenja slobode sa prinudnim radom"; **Babović** (Hašima) **Zulfo** (r. 1919. u Prijedoru, kotar Bileća), osuđen 24. siječnja 1951. "na 5 godina lišenja slobode"; **Kreso** (Sejde) **Hašim**, (r. 1889. u Bileći), osuđen 23. siječnja 1951. "na kaznu 1 /jedne/ godine i 6 /šest/ mjeseci lišenja slobode sa prinudnim radom". Sva trojica su bili optuženi što su: *odmah po uspostavi NDH dobrovoljno stupili u ustaše i naoružali se; mjeseca juna 1941. g. prilikom hvatanja i ubijanja i bacanja pohapšenih Srba u zloglasnu Koritsku jamu lično učestvovali u cjelokupnom zločinu lično pomažući ubacivanja u*

---

71 Isto, str. 101, 111.

72 Isto, str. 102.

73 Isto, str. 101, 111.

74 Isto, str. 104.

kamion pohapšenih Srba, koji su prije toga držati u sokolskom domu na Koritima, gdje su bili zatvoreni a odatle kamionom, od kojih je sa jednim upravljao drugooptuženi Priganica Smajo (oslobođen zbog nedostatka dokaza, nap. I.Š.) išli do pomenute jame gdje su sa drugim ustašama pobili i pobacali druge Srbe, te je tom prilikom optuženi Babović Fehim pored ostalih na jami tukao Svorcan Bogdana, koji je takodjer u jamu bačen.⁷⁵

Čustović (Alije) Hajro, (r. 1919. u Ključu, kotar Gacko). Osuđen 28. lipnja 1949. na "6 /šest/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zato što je: *U 1941. g. stupio u ustašku miliciju i kao takav 17. VI. 1941. u Koritima držao stražu pred sokolskim domom u kome se nalazilo 160 pohapšenih Srba koji su kasnije poubijani i bačeni u jamu.⁷⁶*

Ovčina (Šaćira) Meho, (r. 1905. u Fatnici). Osuđen 26. kolovoza 1949. na kaznu od "10 /deset/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zato što je: *U 1942. god. stupio u ustaške oružnike i kao takav učestvo-
vao u hapšenju i zlostavljanju pristalica N.O.P.⁷⁷*

Kadić (Osmana) Alija, (r. 1907. u Mišljenu, srez Trebinje). Osuđen 23. rujna 1949. na "2 /dvije/ godine lišenja slobode sa prinudnim radom", jer je: *Neutvrđenog dana u junu mjesecu 1941. god. u sastavu seoske milicije sela Mišljena čuvao stražu oko sela Rankovaca kojom prilikom je uhapšeno 160 Srba iz toga i okolnih sela, a koje su kasnije ustaše pobile i bacile u jamu Kapavicu.⁷⁸*

Pašić (Muharema) Šućrija, (r. 1909. u Međulićima, kotar Gacko). Osuđen 12. srpnja 1950. na "5 /pet/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zbog toga što je: *Jula 1943. g. sa nekim potporučnikom SS Princ Eugen divizije otišao u Bileću do njemačke komande, upoznat sa nekim njemačkim pukovnikom, i pristao da radi za njemačku obavještajnu službu.⁷⁹*

---

75 *Isto*, str. 109, 119-120, 130.

76 *Isto*, str. 114, 117.

77 *Isto*, str. 115.

78 *Isto*, str. 118.

79 *Isto*, str. 126.

Brezić (Mehmeda) **Muhamed**, kazališni glumac (r. 1920. u Cersko, srez Vlasenica). Osuđen 15. ožujka 1951. na "20 /dvadeset/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zato što je: *Odmah po uspostavi ustaške vlasti u 1941. god. primio se dužnosti Ustaškog tabornika u Berkovićima i kao takav sa drugim ustašama učestvovao u hvatanju, hapšenju, vezivanju i ubijanju Srba u Berkovićima.*⁸⁰

Čustović (Hasana) **Murat**, (r. 1907. u Trebinju). Osuđen 20. veljače 1951. na "kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 1 /jedne 7 godine i 3 /tri/ mjeseca", zbog pristanka da radi za njemačku obavještajnu službu.⁸¹

Bašić (Murata) **Mušan**, (r. u Fazlagića Kuli, godina rođenja nepoznata). Nema podataka o razlozima podizanja optužnice. Presudom Okružnog suda u Mostaru od 25. studenoga 1946. osuđen "na 3 /tri/ godine lišenja slobode sa prinudnim radom" (molba za pomilovanje djelomično uvažena i potom kazna smanjena).⁸²

Sakoč (Halila) **Alija**, (r. 1902. u Dabrci), osuđen 28. lipnja 1951. na "5 /pet/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom"; **Bajgorić** (Salke) **Ahmet**, (r. 1904. u Dabrci), osuđen 28. lipnja 1951. na "2 /dvije/ godine lišenja slobode sa prinudnim radom". Sakoč i Bajgorić optuženi su za sljedeća krivična djela: *Dana 26. VI. 1941. god. u zajednici sa drugim ustašama učestvovao u hapšenju Srba u selu Šćepan Krst srez Stolac, njihovom sprovođenju, te čuvanju straže prilikom ubijanja po drugim ustašama pohapšenih Srba i bacanja u jamu.*⁸³

Čevanović (Muje) **Mehmed**, (r. 1924. u Ljubinju). Osuđen 16. listopada 1951. na "4 /četiri/ godine strogog zatvora", zbog dobrovoljnog pristupanja u "SS Handžar diviziju" i zbog rada za njemačku obavještajnu službu.⁸⁴

---

80 *Isto*, str. 127.

81 *Isto*, str. 129.

82 *Isto*, str. 133.

83 *Isto*, str. 134.

84 *Isto*, str. 135.

Kapetanović-Korjenić (Ibre) Mustafa, (r. 1903. u Nevesinju). Osuđen 6. studenoga 1951. na "13 /trinaest/ godina strogog zatvora", zato što je: *nakon uspostave NDH u Nevesinju stupio u ustaše, a po odlasku iz Nevesinja stupio u SS trupe; u periodu maja do avgusta 1941.g. zajedno sa drugim ustašama ulazio u ustaški zatvor i maltretirao uhapšene Srbe; Neutvrđenog dana mjeseca juna 1941 godine kao ustaški žandar i naoružan puškom sa grupom od oko 90 ustaša otišao u selo Udrežnje gdje je vršio obezbjeđenje sela kojom prilikom su druge ustaše i žandari vršili masovni pokolj tamošnjeg srpskog stanovništva ubivši preko 20 lica, dok su nekoliko kuća zapalili.*⁸⁵

Vilogorac (Mahmuta) Nezir, (r. 1911. u Medanići). Osuđen 9. rujna 1952. (ne piše o kakvoj je kazni riječ) i to zato što je: *Neutvrđenog dana mjeseca maja 1941.g. u selu Nadinići, srez Gacko, stupio u ustaše i naoružano se i kao takav učestvovao u borbi protiv NOV-e. Kao ustaša sa drugim ustašama učestvovao u hvatanju i hapšenju Srba u selu Nadinići, srez Gacko te u pljački imovine mještana sela Šume, srez Gacko itd.*⁸⁶

Vilogorac (Omera) Adem, zvani Šljoka, (r. 1915. u Vlahovićima). Osuđen 5. ožujka 1953. na "20 /dvadeset/ godina strogog zatvora", zato što je: *U junu 1941. u Stocu stupio u ustaše, naoružao se i kao takav 26. VI. 1941. sa grupom ustaša u selu Meča srez Stolac učestvovao u hapšenju 15 Srba, njihovom sprovođenju i ubijanju na mjestu 'Ploče'.*⁸⁷

Šabanović (Ibre) Murat (nema podataka o mjestu i godini rođenja). Presudom Okružnog suda u Mostaru osuđen 5. studenoga 1948. na "doživotni zatvor", zbog toga što je: *1941. godine učestvovao u ubistvima, paljenjima i odvođenjima ljudi sa terena Nevesinjskog.*⁸⁸

Malihodžić (Muje) Šukrija, (r. 1919. u Grablje-Stolac). Osuđen 15. rujna 1953. na "20 /dvadeset/ godina strogog zatvora", zato što je:

---

85 *Isto*, str. 137.

86 *Isto*, str. 143.

87 *Isto*, str. 145-146.

88 *Isto*, str. 146.

Juna mjeseca 1941. g. kao ustaša u zajednici sa drugim ustašama učestvovao u sakupljanju Srba iz sela Kapavice i Vlahovića srez Stolac, te je nakon zatvorenih Srba u Rankovcu iste a i sa još nekoliko ustaša sprovodio ih do jame zv. Guvno, što su poubijali Brkljača Mitra i Banđur Branka koji su pokušali da bjegstvom iz kolone se spase.⁸⁹

Pivodić (Omera) **Mustafa**, (r. 1914. u Trebinju). Osuđen 4. kolovoza 1953. na "14 /četрнаest/ godina strogog zatvora", zato što je: *Mjeseca jula 1941. u selu Begova Kula učestvovao u hapšenju 27 Srba. Sprovodio tih 27 Srba od Trebinja do Čapljine i na signalu su ti Srbi pobijeni, bio prisutan i optuženi; u selu Zasad uhapsio Orlić Rajka.⁹⁰*

Avdić (Ibre) **Hasan**, (r. 1923. u Starom Slanom). Osuđen na 9 godina strogog zatvora (opis krivičnog djela kao kod Pivodić Mustafe).⁹¹

Zećo (Omera) **Hilmija**, (r. 1913. u Hrupjele). Osuđen na "18 /osamnaest/ godina strogog zatvora", zato što je: *Okolo pola noći na 1 i 2/ VIII-1941. kao ustaša učestvovao u sprovođenju vozom od Trebinja do Mostara 12 do 13 Srba koji su internirani u Gospić i od njih je ostalo na životu samo 5.⁹²*

Baraković (Ahmeta) **Avdo**, (r. 1916. u Lastvi-Skočigrm, kod Trebinja). Osuđen 1955. "na kaznu strogog zatvora u trajanju od 15. god.", zato što je: *a) Tačno neutvrđenog dana u avgustu mjesecu 1941. g. kao pripadnik ustaške satnije u Trebinju zajedno sa drugim ustašama otišao u Begovića Kulu, a zatim u sela Trnovac, Jabuka i Grbašići, gdje je učestvovao u hapšenju 27 odraslih Srba, koje je prilikom sprovođenja u Trebinje tukao sa kundakom od puškomitraljeza; b) Nekoliko dana poslije izvršenja djela pod a) sa grupom drugih ustaša povezao u žicu 25 uhapšenih Srba, a koje je zatim sproveo vozom od Trebinja do Čapljine, gdje su predani i likvidirani od čapljinskih ustaša; c) Dva dana nakon izvršenja djela pod b) ove optužnice zajedno sa ustašama*

---

89 *Isto*, str. 149.

90 *Isto*, str. 150.

91 *Isto*.

92 *Isto*, str. 150.

*Habul Ahmetom, Avdić Bajrom i još nekima, povezao u žicu i sprovodio vozom 25 uhapšenih Srba od Trebinja do Čapljine. Dolaskom u Čapljinsku željezničku stanicu, optuženi je zajedno sa još nekolicinom ustaša iz puškomitraljeza pobio sprovođene uhapšenike.*⁹³

Pošković (Nazifa) **Zilfa**, (r. 1924. u Gacku). Vojni sud je osudio 15. lipnja 1945. na "8 /osam/ godina teškog prisilnog rada", zbog toga što je: *kroz sve četiri godine okupacije držala sa okupatorom, obavještavala ga o rodoljubima u Gacku, prijavljivala i denuncirala simpatizere NOV-a; što je jula mjeseca 1943. god. odmah poslije odvođenja Mileve Vuković po Nijemcima, upala u njenu kuću i istu temeljito opljačkala.*⁹⁴

Pošković (Derviša) **Biserka**, (r. 1920. u Gacku). Osuđena 23. listopada 1946. na "2 /dvije/ godine lišenja slobode sa prinudnim radom", za pljačku kuće uhapšene obitelji Vuković (kao i u slučaju Pošković Zilfe).⁹⁵

Škaljić Ajdin (nema drugih osobnih podataka). Osuđen je 29. studenoga 1945. na "10 /deset/ godina lišenja slobode sa prinudnim radom", zato što je: *1942. neutvrđenog dana, učestvovao u napadu na selo Brestice (općina Bileća, nap. aut.), kojom prilikom je ubijeno 40 ljudi, žena i djece, te da je u drugoj polovini 1942. g. učestvovao u pljački i podjeli stoke od Srba u Koritima i Stepenu, oduzevši od Jole Jakšića 40 janjaca, a od Milice Milović svu stoku.*⁹⁶

Zečić (Huse) **Mustafa**, (r. 1915. u Prisoju kod Bileće). Presudom od 26. studenoga 1946. osuđen je na "6 mjeseci lišenja slobode uslovno na 2 godine", jer je: *u aprilu 1941. stupio u ustaše; u februaru 1942. u Sarajevu stupio u ustaš. policiju; u junu 1941. u Hadžićima u društvu ustaša došao u kuću Andje Trklja i opljačkao je.*⁹⁷

---

93 *Isto*, str. 154.

94 *Isto*, str. 162.

95 *Isto*, str. 162.

96 *Isto*, str. 164.

97 *Isto*, str. 165.

Grebo (Ibre) Hamdija, (r. u Ljubinju 1894. ili 1895.). Presuda nije sačuvana. Opunomoćstvo OZN-e Ljubinje uputilo je 14. VIII. 1945. dopis u Mostar da se protiv imenovanog pokrene postupak, jer je: *odmah 1941. g. stupio u ustaški pokret i postao zlikovac; jedan od prvih Ljubinjaca bio naoružan i razvodio straže oko Ljubinja da nebi koji Srbin izbjegao; učestvovao u bacanju Srba u jame; poslije pokolja u Ljubinju, otišli u Dabar.*⁹⁸

---

98 *Isto*, str. 165a.

Komemoriranje srednjovjekovnih hrvatskih vladara u hodonimima Hercegovine

DIJANA KORAC
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: dijana.korac@ff.sum.ba

UDK: 766(497.6 Hercegovina)
911.375(497.6 Hercegovina)
Prethodno priopćenje
Primljeno: 3. svibnja 2020.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2020.

MARINA BEUS
Sveučilište u Mostaru
Filozofski fakultet
E-pošta: marina.beus@ff.sum.ba

Sažetak

U radu se analizira prisutnost srednjovjekovnih hrvatskih vladara u nazivlju trgova i ulica na području dvije hercegovačke županije (Hercegovačko-neretvanska i Zapadno-hercegovačka). Analiza uličnoga nazivlja na području Hercegovine pokazala je kako su srednjovjekovni hrvatski vladari zastupljeni u gradovima i općinama s većinski hrvatskim stanovništvom. Usporedbom dobivenih podataka s rezultatima do kojih se došlo sličnim istraživanjem u Republici Hrvatskoj uočavaju se velike sličnosti.

Ključne riječi: srednjovjekovni hrvatski vladari; Hercegovina; hodonimi; ulice; trgovi.

Uvod

Tematika (pre)imenovanja ulica i trgova posljednjih je desetljeća predmet interesa interdisciplinarnih i multidisciplinarnih istraživanja, što je evidentno i na primjeru hrvatske znanstvene zajednice u čijem je krugu nastao prilično velik broj radova vezanih uz ovu tematiku. Taj je interes posebno vezan uz razdoblje nakon 90-ih godina prošloga stoljeća, odnosno nakon sloma komunizma i dolaska demokratski izabrane vlasti.¹ Nazivlje ulica i trgova u uskoj je svezi s društveno-političkim okolnostima, pa se svaka velika društveno-povijesna promjena manifestira i na izmjeni ulične nomenklature što je evidentno i na primjeru Hercegovine, koja je tijekom 20. stoljeća bila u sastavu različitih država, a ulična se onomastika mijenjala svaki put prilikom nekoliko promjena različitih vlasti. Predmet ovoga rada jest razdoblje nakon raspada socijalističke Jugoslavije, odnosno nastanka samostalne republike Bosne i Hercegovine kada dolazi do posljednje značajne promjene naziva različitih institucija te ulica i trgova. Tada na prijedlog novoformiranih Povjerenstava za imenovanje ulica i trgova u uličnoj nomenklaturi dolazi do odbacivanja simbola i osoba koji podsjećaju na ranije razdoblje - socijalizma, odnosno na ondašnje zadane postavke "bratstva i jedinstva", pa su imena ranijih "revolucionara" te različitih političara i osoba zaslužnih u društvenoj

---

1 Ovdje navodimo neke od tih radova: BORISLAV GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", u: *Povijesni prilozi*, 32, Zagreb, 2007., str. 283-295; ZLATKO BEGONJA, "Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 2006., str. 703-720; ZDRAVKA JELASKA MARIJAN, "Službena imenovanja i preimenovanja ulica u Splitu 1912.-1928. godine", u: *Studia ethnologica Croatica*, 26, Zagreb, 2014., str. 229-252; IVANA CRLJENKO, "Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova", u: *Hrvatski geografski glasnik*, Zagreb, 1/2008., str. 67-89; JELENA STANIĆ - LAURA ŠAKAJA - LANA SLAVUJ, "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova", u: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 1-2/2009., str. 89-124; LENA MIROŠEVIĆ, "Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa", u: *Kartografija i geoinformacije*, 16, Zagreb, 2011., str. 57-71; BOJAN MARJANOVIĆ, "Promjena vlasti, promjena ulica", u: *Diskrepancija*, 12, Zagreb, 2007., str. 105-127; LENA MIROŠEVIĆ - MARIN BORZIĆ, "Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz političkih i kulturnih promjena", u: *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 37, Zagreb, 2014., str. 187-201; IVICA MATAIJA, "Gospićka hodonimija", u: *Folia onomastica Croatica*, 23, Zagreb, 2014., str. 143-158. U navedenim radovima može se vidjeti pregled stranih autora i njihovih djela koji donose rezultate istraživanja ove tematike u različitim zemljama.

i političkoj zbilji onodobne države zamijenjena novim imenima iz hrvatske povijesti kojima se nastojalo utjecati na jačanje nacionalne svijesti, a među kojima su i srednjovjekovni hrvatski vladari. Iako je, uglavnom, prva asocijacija na imena ulica i trgova lakša orijentacija ljudi u određenu prostor, jasno je da hodonimi imaju puno dublje simboličko značenje i da su, ovisno o određenim okolnostima, odraz političkih opcija te ideoloških koncepcija. Nazivi ulica nose određenu poruku, te "pričaju povijest" kakvu službena vlast "pamti", pa se stoga i na ovaj način zaslužnim ljudima odaje priznanje te zajednici daje primjer "idealnoga ponašanja", koje je u skladu s odgovarajućom političkom orijentacijom. Ako imamo na umu značenje kulturno-povijesnoga nasljeđa u jačanju kolektivnoga identiteta, kao i važnost povijesti i kolektivnoga sjećanja, pri čemu treba imati na umu da se gotovo uvijek radi o selektivnom sjećanju, onda se pri tome može prepoznati i određena uloga ulične nomenklature u oblikovanju kolektivnoga identiteta.² S obzirom na navedeno, analiza prisutnosti nacionalnih hodonima vezanih uz srednjovjekovne hrvatske vladare u najnovijoj uličnoj nomenklaturi na području Hercegovine, svakako ukazuje na jedan segment kolektivnoga, odnosno selektivnoga sjećanja Hrvata koji žive na ovome području. Naime, ulična onomastika u drugim hercegovačkim gradovima i općinama znatno je drugačija zbog manje zastupljenosti Hrvata, pa su stoga bile i manje izmjene u uličnom nazivlju u odnosu na raniji društveno-politički sustav. Valja

---

2 DUŠKO PETROVIĆ, "Anatomija identiteta. Teorijsko problematiziranje identiteta", u: *Etnološka istraživanja*, 11, Zagreb, 2006., str. 226-227; I. CRLJENKO, "Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova", str. 69; L. MIROŠEVIĆ, "Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnoga naslijeđa", str. 69; LENA MIROŠEVIĆ, "Gradska toponimija kao nositelj kolektivnih identiteta", u: VLADIMIR SKRAČIĆ - JOSIP FARIČIĆ (ur.), *Geografska imena. Zbornik radova s Prvog nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima*, Zadar, 2011., str. 83-93; J. STANIĆ - L. ŠAKAJA - L. SLAVUJ, "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova", str. 90; B. MARJANOVIĆ, "Promjena vlasti, promjena ulica", str. 109; B. GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", str. 283-295; Z. BEGONJA, "Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću", str. 719; ERIC HOBSBAWM, "Izmišljanje tradicije", u: MAJA BRKLJAČIĆ - SANDRA PRLENDA (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 139. Više relevantnih radova vezanih uz tematiku kolektivnoga sjećanja i pamćenja vidjeti u zbornicima radova: M. BRKLJAČIĆ - S. PRLENDA (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006.; MICHAL SLADEČEK - JELENA VASILJEVIĆ - TAMARA PETROVIĆ, *Kolektivno sjećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015.

konstatirati da je na ovakve izmjene hodonima zasigurno utjecala i nacionalna svijest koja se prema različitim istraživanjima posebno ističe nakon ratova kada dolazi do jačanja zajedničkoga identiteta.³

Analiza obuhvaća dvije "hercegovačke" županije (Hercegovačko-ne-retvanska i Zapadno-hercegovačka), koje čini 13 hercegovačkih gradova i općina (Mostar, Čapljina, Široki Brijeg, Ljubuški, Čitluk, Stolac, Ravno, Neum, Grude, Posušje, Prozor-Rama, Jablanica i Konjic). No, odmah treba naglasiti da ovi hodonimi nisu prisutni u Jablanici i Konjicu (u kojima Hrvati nisu zastupljeni u većem broju) te u najmanjoj hercegovačkoj općini Ravno,⁴ pa će analiza biti donesena na temelju podataka vezanih uz ostalih 10 hercegovačkih gradova i općina. Analiza se temelji na podacima iz službenih glasila te web stranica gradova i općina.⁵ Dobiveni podatci o učestalosti pojave srednjovjekovnih hrvatskih vladara u imenima ulica i trgova navedenih gradova i općina uspoređuju se s rezultatima do kojih se došlo sličnim istraživanjem u Republici Hrvatskoj.⁶

---

3 O tome: BORIS BANOVAČ, "Etničnost i regionalizam u Istri: povijesni rakurs i suvremeni kontekst", u: *Migracijske teme*, Zagreb, 4/1996., str. 279; BORIS BANOVAČ, "Modernitet, prostor i konstrukcija identiteta", *Revija za sociologiju*, Zagreb, 3-4/2000., str. 114; DUŠKO SEKULIĆ, "Prostor i identitet", u: *Erasmus - časopis za kulturu demokracije*, 19, Zagreb, 1997., str. 46-57.

4 Valja kazati kako je riječ o vrlo maloj općini i naselju u kojemu postoji samo Trg Ruđera Boškovića (na toj su adresi sve općinske institucije).

5 Rezultati ovoga istraživanja (izneseni u tekstu, tabelama i grafikonima) temelje se na analizi podataka objavljenima u: *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 8/2013., str. 140-141; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 5/2015., str. 85-87; *Narodni list općine Čapljina. Službeno glasilo*, Čapljina, 2/2016.; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 1/2005., str. 1-8; *Službeni glasnik općine Široki Brijeg*, Široki Brijeg, 1/2004.; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 1/2016.; *Narodni list općine Stolac*, Stolac, 3/1994., str. 2-3; *Narodni list općine Neum*, Neum, 1/1993., str. 3-4; *Rješenje o utvrđivanju novih imena ulica u Neumu*, br. Rješenja R-01-I-13/02, Neum, 27. 3. 2002.; *Odluka o adresnom sustavu općine Neum i označavanju naseljenih mjesta, ulica i trgova nazivima te zgrada brojevima*, broj Odluke 01-02-870/17, Neum, 19. 6. 2017.; *Odluka o obilježavanju ulica, parka i trga imenima i zgrada brojevima na području općine Grude*, br. Odluke 01-23-250/04, Grude, 22. lipnja 2004.; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 1-2/1995., str. 10; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 5/1995., str. 16; *Službeno glasilo općina Zapad, Jugozapad i Jug Mostar*, Mostar, 3/1998., str. 11; <https://prozor-rama.org/o-opcini> (27. 4. 2020.); <https://mapeulica.com/mapa-prozor-bih-3192279> (27. 4. 2020.).

6 B. GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", str. 283-295.

Rezultati istraživanja

Kako je spomenuto, u nazivlju ulica i trgova deset hercegovačkih gradova i općina (Mostar, Čapljina, Široki Brijeg, Ljubuški, Čitluk, Stolac, Neum, Grude, Posušje i Prozor-Rama) evidentna je zastupljenost srednjovjekovnih hrvatskih vladara. Naime, u ovim hercegovačkim gradovima i općinama nalazimo ukupno 46 ulica i jedan trg koji komemoriraju srednjovjekovne hrvatske vladare (ukupno 14 vladara).

Što se tiče geografske distribucije uličnoga nazivlja, zanimljivo je da se na prvome mjestu ne nalazi najveći hercegovački grad - Mostar, nego najveći broj ovih ulica u Hercegovini ima Posušje u kojemu 12 ulica (25,5%) nosi ime po nekom srednjovjekovnom hrvatskom vladaru. Slijedi Široki Brijeg u kojemu nalazimo 11 ovakvih hodonima, odnosno 23,4% od ukupna broja u Hercegovini. Na trećem mjestu po učestalosti pojavljivanja imena srednjovjekovnih hrvatskih vladara u nazivlju ulica i trgova nalazi se Mostar s 9 ulica (19,1%). Sljedeće mjesto zauzima grad Čapljina u kojemu tri ulice nose ime nekoga hrvatskog srednjovjekovnog vladara, te jedan od tri gradska trga, što čini 8,5% od ukupna broja imenovanih ulica i trgova. U ostalim je gradovima i općinama učestalost pojavljivanja srednjovjekovnih hrvatskih vladara manja, ali je riječ i o mnogo manjim mjestima. U općini Čitluk komemorirano je samo ime jednoga srednjovjekovnoga hrvatskog vladara (kralja Tomislava) ali u tri naseljena mjesta ove općine,⁷ što je 6,4% ukupna broja imenovanih ulica. U Stocu i Neumu nalazimo po dvije ulice (po 4,3%), a u Grudama i općini Prozor-Rama po jednu ulicu nazvanu po srednjovjekovnome hrvatskom vladaru (po 2,1%). Napominjemo da smo u analizi o zastupljenosti broja ulica po pojedinim gradovima i općinama uračunali i dvije ulice u Ljubuškom - Ulica hrvatskih knezova i Ulica hrvatskih kraljeva (4,3% od ukupna broja).⁸ Smatramo važnim napomenuti da je Ljubuški prije 2016. godine, kada je donesena posljednja Odluka o određivanju naziva trgova i ulica, imao tri ulice nazvane po srednjovjekovnim hrvatskim vladarima

---

7 Ulice kralja Tomislava nalaze se u Čitluku, Potpolju i Bijakovićima.

8 Riječ je o ulicama iz najnovije Odluke o imenovanju ulica i trgova koja je donesena početkom 2016. godine. *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 1/2016., str. 3-4.

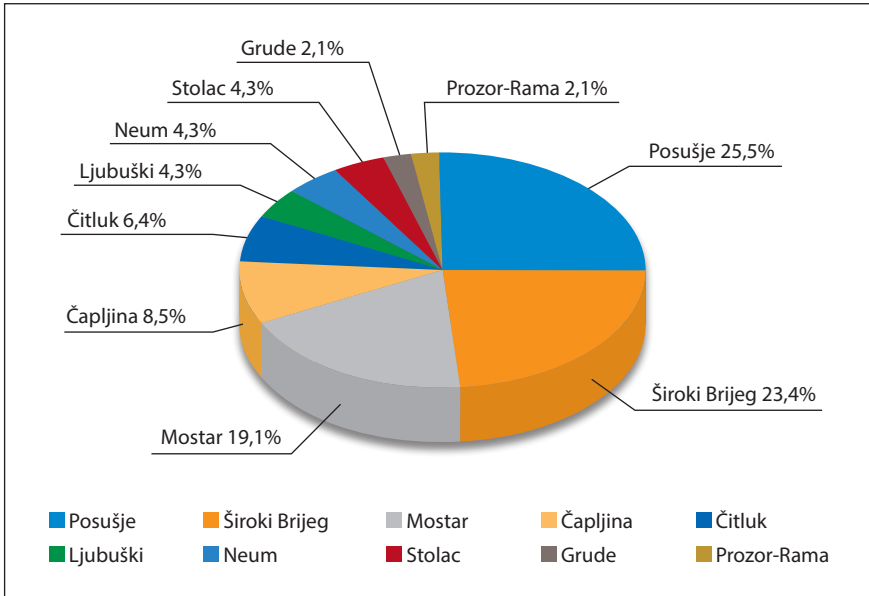

(Trpimir, Petar Krešimir IV. i Zvonimir) te jedan trg (kralja Tomislava),⁹ a ovom posljednjom Odlukom imenovane su dvije nove ulice koje komemoriraju zajedno sve hrvatske knezove i kraljeve.

Grad/općina	Ukupan broj	Ime vladara
Posušje	12	Ljudevit Posavski, Višeslav, Mislav, Trpimir, Domagoj, Branimir, Tomislav, Petar Krešimir IV., Zvonimir, Petar Svačić, Matija Korvin, kraljica Jelena
Široki Brijeg	11	Mislav, Trpimir, Domagoj, Zdeslav, Branimir, Tomislav, Stjepan Držislav, Petar Krešimir IV., Zvonimir, Petar Svačić, kraljica Jelena
Mostar	9	Višeslav, Mislav, Trpimir, Domagoj, Branimir, Tomislav, Petar Krešimir IV., Zvonimir, kraljica Jelena
Čapljina	4	Domagoj, Tomislav (trg), Petar Krešimir IV., Zvonimir
Čitluk	3	Tomislav
Ljubuški	2	hrvatski kraljevi i hrvatski knezovi
Neum	2	Domagoj, Tomislav
Stolac	2	Domagoj, Tomislav
Grude	1	Tomislav
Prozor-Rama	1	Tomislav

Tabela 1. Zastupljenost ulica i trgova s imenima srednjovjekovnih hrvatskih vladara po gradovima i općinama

⁹ Nazivi prijašnjih ulica mogu se i danas naći na nekim web stranicama, npr. <http://www.kartabih.com/karta-ljubuski/> (27. 4. 2020.).

Grafikon 1. Zastupljenost ulica i trgova s nazivima srednjovjekovnih hrvatskih vladara po gradovima i općinama

Analiza zastupljenosti imena¹⁰ srednjovjekovnih hrvatskih vladara u nazivima hercegovačkih ulica i trgova dala je sljedeće rezultate. Najprije valja kazati da su hrvatski kraljevi zastupljeniji od knezova. S druge pak strane uočava se da 55,6% ovih hodonima (25 od 45 ulica i trgova) nosi ime po ranosrednjovjekovnom kralju (Tomislav, Petar Krešimir IV., Dmitar Zvonimir, Petar Snačić, Stjepan Držislav i kraljica Jelena), dok je samo jedan ugarsko-hrvatski kralj komemoriran u hercegovačkim ulicama a riječ je o Matiji Korvinu (1 ulica, odnosno 2,2%). Knezovima iz hrvatske narodne dinastije posvećeno je ukupno 16 ulica (35,6%), među kojima prednjači Domagoj sa šest ulica, a zatim slijede Mislav, Trpimir i Branimir s po tri ulice, dok je Zdeslavu posvećena samo jedna ulica. Na kraju, u hercegovačkim ulicama komemorirana su i imena kneza Višeslava (2 ulice) te Ljudevita Posavskog s jednom ulicom.

Analiza distribucije pojedinoga hrvatskog vladara u uličnoj nomenklaturi dala je sljedeće rezultate. Očekivano, najzastupljeniji je kralj

¹⁰ U analizi zastupljenosti imena srednjovjekovnih hrvatskih vladara u nazivlju hercegovačkih ulica ne uzimamo u obzir dvije navedene ulice u Ljubuškom koje su posvećene svim hrvatskim knezovima i kraljevima.

Tomislav (910.-928.) kojega u nazivlju ulica i trgova komemorira ukupno devet hercegovačkih gradova i općina (u kojima njegovo ime nosi jedan trg i 10 ulica), što čini 24,5% od ukupno zabilježenih ulica i trgova koji nose imena po srednjovjekovnim hrvatskim vladarima.¹¹ Činjenice da trgovi kao najreprezentativniji dijelovi grada nose imena po "najznačajnijim" ličnostima iz nacionalne povijesti, da je u Hercegovini samo jedan trg posvećen hrvatskom narodnom vladaru a riječ je o Tomislavu (trg kralja Tomislava u Čapljini) te da od deset analiziranih hercegovačkih gradova i općina ulicu ili trg kralja Tomislava nema samo Ljubuški, gdje u uličnome nazivlju nema pojedinačno imenovanih hrvatskih kraljeva i knezova nego su dvije ulice posvećene svima njima zajedno (Ulica hrvatskih knezova i Ulica hrvatskih kraljeva),¹² najbolje govore o mjestu kralja Tomislava u kolektivnom sjećanju Hrvata u Hercegovini. Činjenice da je Tomislav prvi hrvatski kralj kojega je papa oslovio titulom *rex*, pobjednik u borbama protiv Mađara i Bugara, te jaki hrvatski vladar koji je prema pisanju poznatoga bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta (*De administrando Imperio*) imao 100.000 pješaka, 60.000 konjanika te 80 velikih i 100 manjih brodova, svakako su utjecale na prvo mjesto kralja Tomislava na ovoj ljestvici.¹³ Vrijedi napomenuti da je od svih hrvatskih narodnih vladara kralj Tomislav zauzimao najistaknutije mjesto i u socijalističkoj Jugoslaviji (osim ranije navedenih činjenica, posebno se isticala njegova pomoć Srbima nakon što su Bugari pokorili Rašku, što je posebno evidentno u ondašnjim jugoslavenskim udžbenicima kada su se ciljano apostrofirali pojedini događaji i povijesne ličnosti s

---

11 Valja napomenuti da ime kralja Tomislava u općini Čitluk nose ulice u tri naseljena mjesta (Čitluk, Potpolje i Bijakovići), dok se jedini trg u Hercegovini posvećen ovome hrvatskom vladaru nalazi u Čapljini.

12 Što se tiče Ljubuškoga, kako je već spomenuto, u ovu su analizu uključeni podatci iz najnovije Odluke o imenovanju ulica i trgova u Ljubuškom (2016.). Naime, nakon dolaska demokratski izabrane vlasti 90-ih godina 20. stoljeća, Ljubuški je u svojim ulicama komemorirao i pojedine srednjovjekovne hrvatske vladare. Među tim vladarima bio je i kralj Tomislav čije je ime nosio jedan trg u Ljubuškom do 2016. godine, te knez Trpimir i kraljevi Petar Krešimir IV. i Dmitar Zvonimir čija su imena nosile ulice do navedene godine.

13 O kralju Tomislavu više: IVO GOLDSTEIN, "O Tomislavu i njegovom dobu", u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 18, Zagreb, 1985., str. 23-55; NEVEN BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994., str. 30-33; TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, Zagreb, 1998., str. 36-39; FRANJO ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, Zagreb, 2003., str. 90-92, 145-148.

ciljem jačanja "bratstva i jedinstva").¹⁴ No, unatoč ovoj činjenici nismo pronašli nijednu ulicu u Hercegovini koja je u vrijeme druge Jugoslavije nosila njegovo ime. S druge pak strane, u vrijeme Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije u Mostaru je postojala ulica kralja Tomislava,¹⁵ a njegovo značenje u toj državi ilustrira organizirano obilježavanje 1000. godišnjice Hrvatskoga kraljevstva.¹⁶

Drugi po učestalosti pojavljivanja u hercegovačkim hodonimima jest knez Domagoj (864.-876.) sa šest ulica, i to u Mostaru, Posušju, Čapljini, Širokom Brijegu, Stocu i Neumu (13,3% od ukupna broja). Uspješne borbe s Mlečanima "najgorega kneza Slavena", kako je Domagoja nazvao mletački kroničar Ivan Đakon, kao i njegova obrana hrvatskoga prostora, zasigurno su razlozi zbog kojih je našao svoje mjesto u uličnoj nomenklaturi.¹⁷ Sljedeće mjesto dijele kraljevi Petar Krešimir IV. (1058.-1074.) i Dmitar Zvonimir (1075.-1089.) čija imena komemoriraju ulice u Mostaru, Širokom Brijegu, Posušju i Čapljini (po 8,9% od ukupna broja). Činjenice da je Petar Krešimir IV. kralj

---

14 Usp. B. GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", str. 286. O recepciji kralja Tomislava u ondašnjim udžbenicima vidi primjerice: IVO MAKEK, *Prošlost i sadašnjost 1. Udžbenik historije za VI razred osnovne škole*, Zagreb, 1963., str. 115-117; EMINA OMANOVIĆ, *Istorija-Povijest za VI razred osnovne škole*, Sarajevo, 1981., str. 35-38 (ćir.); IVAN BOŽIĆ, *Istorija za VI razred osnovne škole*, Sarajevo, 1965., str. 144-145 (ćir.); MARIJA VRBETIĆ, *Historija za I razred gimnazije*, Zagreb, 1961., str. 328.

15 Ulica kralja Tomislava postojala je u Mostaru do 1945. godine kada je preimenovana u Braće Fejića, a pod tim imenom postoji i danas. O tome: KARLO DRAGO MILETIĆ, "Prvi brojevi na mostarskim kućama", u: *Motrišta*, 22, Mostar, 2001., str. 135, bilješka 1.

16 O obilježavanju tisućgodišnjice Hrvatskoga kraljevstva do danas je napisano više vrijednih radova, ali ćemo ovdje spomenuti samo neke iz novijega vremena. ZLATKO MATIJEVIĆ, "Kralj Tomislav - prvoborac jugoslavenstva. U povodu osamdesete obljetnice obilježavanja tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva", u: *Hrvatska revija*, Zagreb, 3/2005., str. 105-111; HRVOJE GRAČANIN, "Povijesni identiteti i politički realiteti: proslava tisućgodišnjice Hrvatskog Kraljevstva 1925. godine", u: MARIJANA MARINOVIĆ (ur.), *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti. Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti*, Zagreb, 2014., str. 119-138; MARIO JAREB, *Kralj Tomislav kroz tisuć godina. Kralj Tomislav između stvarnosti i mita te proslava tisućite obljetnice Hrvatskoga Kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci do danas*, Zagreb, 2017.

17 O knezu Domagoju: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 23-24; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 40, 42, 140; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 84-85, 124.

koji je ujedinio hrvatski etnički prostor i vladao snažnom hrvatskom ranosrednjovjekovnom državom s najvećim državnim teritorijem, zasigurno su utjecale na komemoriranje njegova imena u hercegovačkim ulicama.¹⁸ Što se tiče kralja Zvonimira, valja reći da je za razliku od ranijega vremena, od 90-ih godina 20. stoljeća njegova vladavina dobila pozitivnu ocjenu. Teza o njegovu ubojstvu i proklinjanju Hrvata na samrti odbačena je kao mit koji je nastao s ciljem pojašnjavanja zašto Hrvati u kasnijem razdoblju nisu imali domaće, nego strane vladare. Također, njegova vjernost papi kao i isticanje kako je njegovo savezništvo s papom bilo na dobrobit hrvatske države, doprinijelo je slici Zvonimira kao uspješna i dobra hrvatskoga kralja, koji prema tome ima veliku vrijednost u nacionalnom identitetu.¹⁹

Po tri ulice (po 6,7%) u Hercegovini imaju knezovi Mislav, Trpimir i Branimir te kraljica Jelena (Mostar, Široki Brijeg i Posušje). Ova tri hrvatska kneza također nisu veliko iznenađenje u uličnoj nomenklaturi Hercegovine. Mislav (835.-845.) se spominje kao jedan od najstarijih hrvatskih vladara, prethodnik kneza Trpimira, koji se uspješno odupro Mlečanima.²⁰ Jedan od najistaknutijih hrvatskih vladara čiji je velik ugled zasvjedočen u povijesnim vrelima, te osnivač hrvatske narodne dinastije jest knez Trpimir (845.-864.) za čije je vrijeme hrvatska kneževina doživjela svoj prvi vrhunac, i u čijoj se darovnici iz 852. godine prvi put javlja ime Hrvata.²¹ Njegovo je ime svakako u korelaciji s hrvatskim identitetom, što je također slučaj i s knezom Branimirom. Iz vladavine kneza Branimira (879.-892.) sačuvano je više kamenih natpisa od kojih se posebno ističe onaj iz Šopota kod Benkovca na kojemu je, osim imena kneza Branimira, zabilježen i prvi spomen hrvatskoga imena. Osim toga, u hrvatskoj se historiografiji možda najviše apostrofira njegov odnos s papom Ivanom

---

18 O Petru Krešimiru IV.: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 41-45; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 44-49; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 100-105, 158-160.

19 O kralju Dmitru Zvonimiru: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 46-48, 111-115; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 44-47, 49-55; IVO GOLDSTEIN (ur.), *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova*, Zagreb, 1997.; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 103-110.

20 O Mislavu: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 19-20; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 71.

21 O knezu Trpimiru: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 20-22, 71-78; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 28-31, 299-300; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 72-79.

VIII. koji 879. godine blagoslivlja Branimira i hrvatski narod što je tumačeno kao "međunarodno priznanje hrvatske države".²² U ulicama Mostara, Širokoga Brijega i Posušja komemorirana je uspomena i na kraljicu Jelenu, ženu kralja Mihajla Krešimira II. i majku kralja Stjepana Držislava. Očuvanost njezina grobnoga natpisa (iz 976. godine) na kojemu piše: "U ovome grobu počiva Jelena slavna [...] koja je za života bila majkom Kraljevstva i zaštitnicom siročadi i udovica ...", te činjenica da je na Otoku u Solinu dala izgraditi crkvu sv. Marije i crkvu sv. Stjepana, u kojoj su pokapani hrvatski kraljevi,²³ zasigurno je utjecalo na njezino zauzimanje važna mjesta u hrvatskoj nacionalnoj povijesti, pa slijedom toga i u uličnoj onomastici.

Po dvije ulice (po 4,4%) u Hercegovini imaju Petar Svačić (Snačić) i knez Višeslav. Naime, ulica kralja Petra Svačića (1093.-1097.) nalazi se u Širokom Brijegu i Posušju, a komemoriranje njegova imena u ovim ulicama zasigurno je uvjetovano činjenicama koje govore o njegovoj borbi protiv Mađara u kojoj je izgubio svoj život, kao posljednji hrvatski kralj.²⁴ Dvije ulice u Hercegovini (Mostar i Posušje) nose ime

22 O knezu Branimiru: JOSIP LUČIĆ, "Crkvene prilike u Hrvatskoj za kneza Branimira", u: *Croatica Christiana periodica*, 17, Zagreb, 1986., str. 1-16; ŠIME BATOVIĆ (ur.), *Hrvatska u doba kneza Branimira*, Zadar, 2002.; MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL - VLADIMIR SOKOL, *Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira*, Zagreb, 2005.; N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 26-28; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 32-35, 295-296, 299-300; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 87-88, 113.

23 O kraljici Jeleni: FRANE BULIĆ, "Nadgrobnni napis hrvatske kraljice Helene u Solinu", u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 3, br. 1, Zagreb, 1898., str. 19-24; FRANE BULIĆ, "Izvještaj o crkvi sv. Marije i nadgrobnom napisu kraljice Jelene", u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 5, br. 1, Zagreb, 1901., str. 201-227; FRANKO OREB, "Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj javnosti po izvješćima onodobnog tiska", u: *Tusculum: časopis za solinske teme*, vol. 2, br. 1, Solin, 2009., str. 205-212; ANTE ŠKOBALJ, "Povijesno značenje jubileja hrvatske kraljice Jelene", u: *Crkva u svijetu*, Split, 3/1976., str. 210-216; BENEDIKTA ZELIĆ-BUČAN, "Najstarije Gospine crkve u Hrvata", u: *Crkva u svijetu*, Split, 3/1976., str. 247-256; N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 34; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 241-243; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 94, 155-156. Da s vremenom interes za kraljicu Jelenu ne jenjava pokazuje i *Znanstveni kolokvij Helena mater u povodu 120 godina od otkrića crkve i nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene 1898.-2018.*, održan u Solinu 2018. godine.

24 O Petru Snačiću: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 48; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 58-59; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 185.

kneza Višeslava (prva polovica 9. st.), u čije je vrijeme došlo do pokršćavanja Hrvata, odnosno posebno značenje u nacionalnoj povijesti zauzima Višeslavova krstionica kao simbol pokršćavanja Hrvata.²⁵

Grad Široki Brijeg po jednu ulicu posvetio je knezu Zdeslavu (2,2%) te kralju Stjepanu Držislavu (2,2%). Valja kazati kako je knez Zdeslav (878.-879.) dobio jednu ulicu u Hercegovini, dok u Hrvatskoj nije. Na jačanje nacionalne svijesti zasigurno nisu utjecale činjenice da je Zdeslav bio bizantski kandidat na hrvatsko prijestolje nakon čijega ubojstva na vlast dolazi knez Branimir i nastavlja tradicionalno vezivanje uza Zapad, ali jesu one koje potvrđuju da je riječ o sinu slavnoga kneza Trpimira kojega papa Ivan VIII. u jednome pismu naziva "ljubljenim sinom", što ipak ukazuje na njegove dobre odnose s papinstvom.²⁶ S druge strane, dok je kralj Stjepan Držislav (969.- o. 997.) komemoriran u šest velikih hrvatskih gradova, u Hercegovini mu je posvećena samo jedna ulica. Dovoljan razlog komemoriranja Stjepana Držislava za jačanje nacionalne svijesti, pa tako i njegova spomena u uličnoj nomenklaturi, jesu činjenice da je bio hrvatski kralj čije je ime sačuvano na dvije kamene ploče s Kapitula kod Knina te vladar koji je prvi nosio naslov "kralja Hrvatske i Dalmacije". Valja reći da je prema pisanju Tome Arhiđakona znakove hrvatske vlasti Držislav dobio od Bizanta što se u hrvatskoj historiografiji osporavalo.²⁷

U Posušju, gdje je evidentiran najveći broj hodonima koji nose ime po srednjovjekovnim hrvatskim vladarima, nalazimo i po jednu ulicu posvećenu Ljudevitu Posavskom (2,2%) te ugarsko-hrvatskom

---

25 O knezu Višeslavu i tumačenju njegove krstionice u historiografiji: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 29-30; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 24-26. Posve drugačije mišljenje o Višeslavovoj krstionici u novije vrijeme donosi: NIKOLA JAKŠIĆ, "Manipulacija povijesnim spomenicima - primjer Višeslavove krstionice", u: MARIJANA MARINOVIĆ (ur.), *Povijesno naslijeđe i nacionalni identiteti. Zbornik*, Zagreb, 2006., str. 40-45.

26 Usp. B. GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", str. 289. O knezu Zdeslavu: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 25-26; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 31-32, 261; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 85-86; NEVEN BUDAČ, "Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću", u: *Tabula*, 12, Pula, 2004., str. 53.

27 O kralju Stjepanu Držislavu: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 35-36; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 39-41; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 94-95. O razlozima zašto je Stjepan Držislav dobio krunu od Bizanta više u: N. BUDAČ, "Hrvatska i Bizant u 10. stoljeću", str. 51-63.

kralju Matiji Korvinu (2,2%). Ljudevit Posavski (810.-823.) je u historiografiji predstavljen kao inicijator pobune i hrabar borac protiv franačke vlasti, što je dovoljan razlog za njegovo komemoriranje.²⁸ Na kraju, kako je već spomenuto, u Hercegovini nalazimo i jednu ulicu koja nosi ime kralja Matije Korvina (1458.-1490.) što je jedini slučaj komemoriranja ugarsko-hrvatskoga kralja na ovim prostorima.²⁹ Njegov spomen u uličnoj nomenklaturi zasigurno je uvjetovan činjenicom o organiziranju protuturskoga obrambenog sustava te pokretanju vojne krajem 1463. godine nakon čega je organizirao Jajačku i Srebreničku banovinu, kao i njegove pomoći Počitelju u obrani od Turaka.³⁰

Usporedbom ovih rezultata sa sličnim istraživanjima provedenim u Republici Hrvatskoj evidentna je velika sličnost. Naime, u Hercegovini su kao i u najvećim hrvatskim gradovima u puno većoj mjeri zastupljeni hrvatski ranosrednjovjekovni vladari - knezovi i kraljevi, među kojima prevladavaju hrvatski kraljevi. Očekivano, na prvome mjestu i u Hercegovini nalazi se kralj Tomislav. Razlika se uočava jedino u slučaju imenovanja ulice kneza Zdeslava, koji nije komemoriran ni u jednom od deset najvećih hrvatskih gradova, a u Hercegovini jedna ulica (u Posušju) nosi njegovo ime. Razlika je također uočena i u slučaju komemoracije ugarsko-hrvatskih vladara, jer u Hercegovini nalazimo ulicu kralja Matije Korvina.

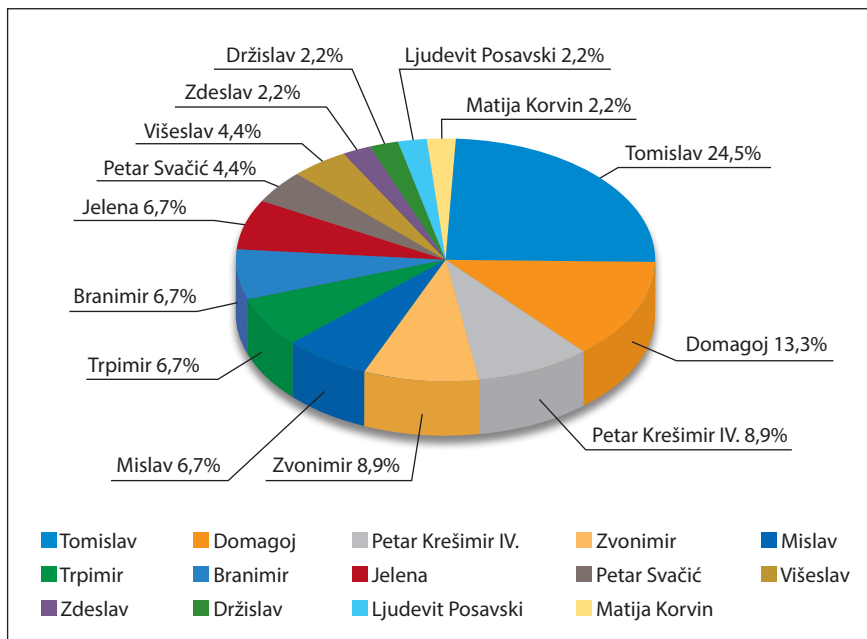
28 O Ljudevitu Posavskom: N. BUDAČ, *Prva stoljeća Hrvatske*, str. 17-18; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 65-67.

29 Pri tome treba ukazati na činjenicu da su rezultati sličnoga istraživanja u Republici Hrvatskoj pokazali da u najvećim hrvatskim gradovima ne postoji komemoracija nijednoga ugarsko-hrvatskoga kralja u nazivlju ulica i trgova. Iznimke čini kralj Salomon i kraljica Elizabeta, žena Ludovika Velikoga, kći bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića koju komemorira Zadar u nazivu jedne ulice. Grgin ispravno zaključuje da je zasigurno jedan od vrlo važnih razloga i poznata škrinja svetoga Šimuna koja se nalazi u ovome gradu a čiju je izradu naručila ova kraljica. B. GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", str. 284-285.

30 O Matiji Korvinu više: T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje*, str. 91-95; F. ŠANJEK (ur.), *Povijest Hrvata, knj. 1, Srednji vijek*, str. 348-357, 383-385; BORISLAV GRGIN, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb, 2002.; MLADEN TOMORAD, "Europska politika Matijaša Korvina. Matijaševa vanjska politika prvih godina vladavine (1458-1464)", u: *Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu*, Zagreb, 2/2011., str. 176-203. U navedenim djelima može se vidjeti pregled literature o Matiji Korvinu.

Ime vladara	Broj ulica i trgova	Grad/općina
Tomislav	11	Mostar, Posušje, Čitluk (tri ulice), Čapljina (trg), Široki Brijeg, Stolac, Neum, Prozor-Rama, Grude
Domagoj	6	Mostar, Posušje, Čapljina, Široki Brijeg, Stolac, Neum
Petar Krešimir IV.	4	Mostar, Posušje, Čapljina, Široki Brijeg
Zvonimir	4	Mostar, Posušje, Čapljina, Široki Brijeg
Mislav	3	Mostar, Posušje, Široki Brijeg
Trpimir	3	Mostar, Posušje, Široki Brijeg
Branimir	3	Mostar, Posušje, Široki Brijeg
Jelena	3	Mostar, Posušje, Široki Brijeg
Petar Svačić	2	Posušje, Široki Brijeg
Višeslav	2	Mostar, Posušje
Zdeslav	1	Široki Brijeg
Držislav	1	Široki Brijeg
Ljudevit Posavski	1	Posušje
Matija Korvin	1	Posušje

Tabela 2. Učestalost pojavljivanja pojedinih vladara po gradovima i općinama

Grafikon 2. Učestalost pojavljivanja pojedinih vladara u hodonimima Hercegovine

Zaključak

Analiza uličnoga nazivlja u hercegovačkim županijama pokazala je kako su srednjovjekovni hrvatski vladari zastupljeni u gradovima i općinama s većinski hrvatskim stanovništvom, a ovdje prikazana analiza jednoga segmenta uličnoga nazivlja svakako upućuje na jačanje kolektivnoga identiteta hrvatskoga naroda na ovome prostoru ali i na njegovo selektivno sjećanje. Hrvatski vladari, komemorirani u uličnoj onomastici, upućuju na hrvatsku samostalnost i neovisnost, a bitan indikator njihove važnosti, prema mišljenju službene vlasti, jest i činjenica da je većina ulica koje nose njihova imena smještene u centru ili oko gradskoga centra. Prema nama dostupnoj građi u ranijem socijalističkom sustavu nije bilo ulica koje su nosile imena hrvatskih srednjovjekovnih vladara, čak ni onih koji su i u tadašnjem državnom sustavu bili popularni kao primjerice kralj Tomislav. Budući da se radi o dva posve oprječna državna i politička okvira, recepcija hrvatskih narodnih vladara u socijalističkoj Jugoslaviji bila je posve drugačija od one kakva je predočena od 90-ih godina 20. stoljeća, prije svega u službenoj udžbeničkoj literaturi. Stoga su promjene vlasti 90-ih godina prošloga stoljeća i na ovome prostoru donijele,

između ostaloga, izmjene i u uličnoj nomenklaturi. Kako je riječ o prostoru s većinski hrvatskim stanovništvom te činjenici da lokalnu vlast obnašaju pripadnici hrvatskih nacionalnih stranaka, isticana su nacionalna obilježja pa slijedom toga jedanaest ranosrednjovjekovnih hrvatskih knezova i kraljeva, kao i jedan ugarsko-hrvatski kralj, dobili su svoje mjesto u uličnoj nomenklaturi Hercegovine. Usporedbom ovih rezultata sa sličnim istraživanjima provedenim u Republici Hrvatskoj evidentna je velika sličnost. Naime, u hercegovačkim su hodonimima kao i u najvećim hrvatskim gradovima u puno većoj mjeri zastupljeni hrvatski ranosrednjovjekovni vladari - knezovi i kraljevi, među kojima pak prevladavaju hrvatski kraljevi. Očekivano, na prvome mjestu i u Hercegovini nalazi se kralj Tomislav. Razlika se uočava u slučaju imenovanja ulice kneza Zdeslava, koji nije komemoriran ni u jednom od deset najvećih hrvatskih gradova, a u Hercegovini jedna ulica (u Posušju) nosi njegovo ime. Razlika je također evidentna i u slučaju komemoracije ugarsko-hrvatskih vladara. Dok u deset najvećih hrvatskih gradova nije komemoriran nijedan vladar Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, u hercegovačkim hodonimima nalazimo jednoga od njih - Matiju Korvina. Kako se vladari stranoga podrijetla ne uklapaju u ovakvu koncepciju razmišljanja i imenovanja hodonima, što je pokazala slična analiza ulične nomenklature u najvećim hrvatskim gradovima, pojašnjenje "izoliranom" slučaju komemoracije Matije Korvina na prostoru Hercegovine zasigurno leži u povijesnim činjenicama koje se odnose na njegov protuturski obrambeni sustav i njegovu ulogu u obrani ovih prostora od Osmanlija.

DIJANA KORAC
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: dijana.korac@ff.sum.ba

Short communication
Received: 3 May 2020
Accepted: 10 June 2020

MARINA BEUS
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: marina.beus@ff.sum.ba

Commemoration of medieval Croatian rulers in the toponyms of Herzegovina

Summary

The article analyzes presence of medieval Croatian rulers in the names of streets and squares in two Herzegovinian cantons (Herzegovina-Neretva and West Herzegovina). The analysis of the street names showed that Croatian medieval rulers were represented in the cities and municipalities with Croatian majority population. Comparing the obtained data to results of similar research in the Republic of Croatia great similarities can be noticed. Namely, Croatian early medieval rulers - dukes and kings (11 of them were commemorated in total), among whom Croatian kings dominated, were represented to a much greater extent in both Herzegovinian toponyms and largest Croatian cities. As it is expected, King Tomislav is on the first place in Herzegovina. Difference can be noticed in the case of naming the street after Duke Zdeslav, who has not been commemorated in any of the ten largest Croatian cities and one street in Herzegovina (in Posusje) was named after him. The difference is also evident in commemoration of the Hungarian-Croatian rulers. None of the rulers of the Kingdom of Hungary and Croatia has been commemorated in the ten largest Croatian cities, while there is one in the Herzegovinian toponyms - Matija Korvin.

Keywords: medieval Croatian rulers; Herzegovina; toponyms; streets; squares.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

PETAR SELEM - INGA VILOGORAC BRČIĆ, *ROMIC II. - Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II.*, VI. svezak zbornika *Znakovi i riječi. Signa et Litterae*, FF press, Zagreb, 2018., 204 str.

Djelo *ROMIC II. - Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones ex Croatia II.* autora Inge Vilogorac Brčić i, na žalost, preminuloga Petra Selega izašlo je krajem 2018. godine u izdanju *FF press*. Radi se o trećem, posljednjem, korpusu spomenika istočnjačkih kultura na hrvatskom povijesnom prostoru i šestom svesku niza *Signa et Litterae*, publikacije projekta "Mythos - cultus - imagines deorum". U ovome svesku obrađeni su spomenici pronađeni u srednjoj i južnoj Dalmaciji (od Krke do Cavtata) te sjevernoj Hrvatskoj. U ovu analizu spomenika nisu uvršteni oni pronađeni u Saloni jer su obrađeni u jednom od ranijih svezaka. Spomenici obrađeni u ovoj publikaciji datirani su od kasnoga egipatskog razdoblja do 4. stoljeća poslije Krista. Tekst je pisan dvojezično, u dva stupca gdje engleski tekst prati hrvatski izvornik.

Poglavlja koja obrađuju egipatske kultove - *Aegyptiaca* (str. 11-72) i kult perzijskog boga Mitre - *Mithriaca* (str. 73-121) napisao je P. Selem, a djelo Inge Vilogorac Brčić jesu poglavlja *Metroaca* (str. 123-158) i *Religiones aliae* (str. 161-199). U poglavlju *Metroaca* obrađeni su spomenici frigijskih božanstava Kibebe i Atisa, a u poglavlju *Religiones aliae* obrađeni su manje zastupljeni istočnjački kultovi: Jupiter Dolihenski, Dunavski konjanici, Jupiter Sabazije, Jupiter Heliopolitanski, Sirijska Božica i Židovstvo. Iznimku čine dvije kataloške jedinice dosada neobjavljenih spomenika: Nenad Cambi predstavio je ulomak reljefa tauroktonije ugrađen u omišku kulu Torjan, a Hrvoje Vulić i Inga Vilogorac Brčić predstavili su figuricu Izide Fortune iz Vinkovaca.

Svako poglavlje počinje s kratkim uvodom koji sadrži osnovne podatke o kultu i njihovoj zastupljenosti na hrvatskom povijesnom prostoru. Poglavlja su podijeljena u dvije geografske cjeline prema mjestu nalaza (Dalmacija od Krke do Cavtata i Sjeverna Hrvatska). Svaka sadrži kataloške jedinice poredane prema geografskom načelu (prema mjestu nalaza od zapada prema istoku). U svakoj kataloš-

koj jedinici navedeni su podatci o materijalu, dimenzijama, mjestu i vremenu nalaza, smještaju, bibliografiji i na poslijetku dat je opis spomenika. Uz čitanje epigrafskih spomenika donesen je i prijevod na hrvatski jezik te zabilježbe s razlikama u drugim interpretacijama. Unutar poglavlja nalazi se dodatni tekst (*Addenda*) u kojemu su obrađeni spomenici koji se u različitoj literaturi povezuju s kultom o komu je riječ, ali nema pouzdanih dokaza zbog kojih bi bili sa sigurnošću uključeni kao takvi. Zatim, svako poglavlje sadrži kratice i literaturu kao i fotografije dostupnih spomenika.

U prvom poglavlju, *Aegyptiaca*, obrađeno je 39 spomenika s prikazom egipatskih božanstava: Izide, Serapisa, Izide Fortune, Ozirisa, Horusa-Sokola, Besa-Silena, božice Sekhmet, Hermesa-Thota, Harpokrata, Jupitera-Amona. Od velike važnosti jest natpis naronitanskoga kvatuorvira na nadgrobnoj ari ukrašna sistrumom iz 1. st. i bista Izide načinjena od alabastera iz 2.-3. st. što nam svjedoči o dugom kontinuitetu izidinskog kulta u koloniji Naroni. U sjevernoj Hrvatskoj po broju i kvaliteti spomenika posebno se ističu dva lokaliteta Jaške Toplice i Siscija. Dva sačuvana žrtvenika, prvi posvećen Izidi i Serapisu, a drugi samo Serapisu iz Jaške Toplice, svjedoče o tome da su se ova božanstva štovali kao iscjelitelji. Ostali predmeti (amulete, posude, geme, šaubati, kipići) s likovnim prikazima koji su detaljno opisani u ovome poglavlju, govore nam o velikoj zastupljenosti egipatskih kultura na hrvatskom prostoru.

Sljedeće poglavlje pod naslovom *Mithriaca* bavi se spomenicima posvećenim perzijskom božanstvu Mitri, koji je na prostoru srednje i južne Dalmacije bio najrasprostranjeniji među kultovima koji se obrađuju u ovome djelu. Ukupno je analizirano 35 spomenika (19 iz srednje i južne Dalmaciji i 16 iz sjeverne Hrvatske) i još su analizirana dva pod naslovom *Addenda*. Najljepši spomenik Mithrina kulta jest ploča pronađen u Prološcu kod Imotskog s reljefnim prikazom s obje strane. Većina spomenika ima natpise i vrlo važan su izvor iz kojih saznajemo vrijedne informacije o sljedbenicima ovoga kulta.

Metroaca je naslov koji obrađuje predmetne i natpisne spomenike koji se odnose na kult Velike Majke Kibele i Atisa. Ovaj kult bio je popularan u prometnim dalmatinskim lukama, a posebno u Saloni i njezinu ageru. Ali, na prostoru od Krke do Cavtata broj pronađenih spomenika je veoma mali - u naslovu su analizirana četiri spomenika, dok južno od salonitanskoga agera do sada nije pronađen niti jedan spomenik posvećen kultu Velike Majke i Atisa. Ovaj kult bio je popularniji u Dalmaciji nego li u provinciji Panoniji. Pet spomenika,

od kojih je samo jedan s natpisom, pronađeni su u Sisciji i Mursi. Svojom važnošću ističe se mali kipić veselog Atisa pronađen u Sisciji i kip Velike majke u prirodnoj veličini pronađen u Mursi. U dodatku, *Addenda*, pridodano je 16 predmetnih i natpisnih spomenika za koje nemamo potvrdu da su kulturnoga karaktera.

Posljednja cjelina u ovome djelu, *Religiones aliae*, posvećena je različitim istočnjačkim kultovima koji su zastupljeni na promatranom području sa znatno manje spomenika. Ova cjelina podijeljena je na više naslova. Kult Jupitera Dolihenskog (str. 163-171) u Dalmaciji od Krke do Cavtata pronađen je na dva lokaliteta, natpis iz Vrlike i iz kolonije Narone, koji je od posebne važnosti jer bilježi posvetu dvojice svećenika za dobrobit rimskoga cara i naronitanskoga naroda. U provinciji Panoniji ovaj kult je bio vrlo popularan, ali unatoč toj činjenici posvete ovomu kultu pronađene su samo u Daruvaru (tri natpisa) i Osijeku (samo jedan natpis). Kult Dunavskoga konjanika (str. 172-184) potvrđen je zavjetnim pločicama s reljefnim prikazom bez natpisa i to je razlog zbog čega o ovome kultu imamo veoma malo informacija. Izuzmemo li Salonu, u ostatku provincije Dalmacije pronađene su još samo dvije zavjetne pločice: u Čitluku kod Sinja i Ljubuškom u vojnom logoru Bigeste. U sjevernoj Hrvatskoj pronađeno je više potvrda, ukupno jedanaest, a najviše u Sisciji. Kult Jupitera Sabazijskog (str. 185-187) u Dalmaciji, izuzev Liburniju i Histrije, nije za sad nigdje potvrđen. U sjevernoj Hrvatskoj ovaj kult posvjedočen je s dva vrijedna spomenika, brončane zavjetne ruke s omotanim zmijama visoke umjetničke kvalitete. Na žalost, nisu poznata mjesta pronalaska. Kult Jupitera Heliopolitanskoga (str. 188-189) zasvjedočen je samo u Sisciji gdje je pronađen žrtvenik s natpisom iz 2. stoljeća. U Dalmaciji od Krke do Cavtata za sada nema potvrde prisutnosti ovoga kulta. Na Isi je pronađen žrtvenik s natpisom Sirijskoj Božici (str. 190-192) iz 1. st. pr. Kr. i podigao ga je Grk Ktezija. U sjevernoj Hrvatskoj nemamo prisutnosti ovoga kulta. Židovstvo (str. 193-199) nam je za sada, osim u Saloni, potvrđeno i u Mursi gdje je pronađen oštećeni ulomak ploče koji nam svjedoči o postojanju trošne bogomolje. Na kraju ovoga djela donesen je popis legendi i fotografija te kazalo imena, božanstava i kulturnih pojmova.

Ovo je djelo veoma važno za proučavanje istočnjačkih kultova u provinciji Dalmaciji i Panoniji. Dana je nova interpretacija niza od ranije poznatih predmetnih i natpisnih spomenika, a vrlo važan doprinos dali su novopredstavljani spomenici kulta Mithre iz Omiša i Izide Fortune iz Vinkovaca.

Ana Zadro

ADEM HANDŽIĆ, *Nahija Tešanj u 16. stoljeću*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2019., 115 str., priredio Aladin Husić

Dr. Adem Handžić, poznati bosanskohercegovački osmanist, rođen je u Tešnju 1916., a umro u Sarajevu 1998. godine. Poviješću rodnoga grada bavio se onoliko koliko su mu to dopuštale obveze i projekti Orijentalnoga instituta u Sarajevu, gdje je proveo najveći dio radnoga vijeka, a četiri od nekoliko desetaka njegovih radova u periodici odnose se upravo na Tešanj i okolinu: *O nekim kulturno-historijskim osobnostima Tešanjске nahije u XVI stoljeću* (Prilozi za orijentalnu filologiju, 30(180), Sarajevo, 1980.), *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka rijeke Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovice XV do kraja XVI stoljeća* (Zbornik *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1990.), *Gazi Husrev-begovi vakufi u Tešanjскоj nahiji u XVI stoljeću* (Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, II-III, Sarajevo, 1974.) i *Dokumenat o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine* (Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, XV-XVI, Sarajevo, 1974. godine).

O Handžićevoj vezanosti za zavičaj mnogo govori njegova želja da bude pokopan ispred tešanjске Harman (Guvnjanske) džamije, u kojoj je službovao njegov otac Rešid-efendija, a poznato je i to da je nerijetko naglašavao kako se poviješću svoga kraja nije uspio pozabaviti onoliko koliko je želio.

U njegovoj pisanoj ostavštini našao se veći broj u različitoj mjeri dovršenih priloga o raznim temama, među kojima je bilo i nekoliko vezanih za Tešanj. Priređivanja se, na nagovor Amira Brke, književnika i direktora izdavača knjige, Centra za kulturu Tešanj, prihvatio dr. Aladin Husić. On se u uvodnom tekstu ukratko osvrnuo na nekoliko slučajeva objavljivanja tekstova nađenih u ostavštinama vrsnih b-h povjesničara te obrazložio metodologiju prema kojoj je priredio Handžićeve tekstove o Tešnju.

Riječ je o tri rada: "Nahija Tešanj" (str. 13-68), "Urbani razvitak Tešnja" (str. 69-98) i "Tešanjски vakif Ferhad-beg" (str. 99-113), koje je priređivač poredao logičnim slijedom, ostavivši autorove radne naslove.

U prvom radu detaljno je opisan osnutak nahije Tešanj i njezin prvotni teritorijalni opseg te, ukratko, njezino kasnije širenje i razvoj. Ambijent je nešto drugačiji nego u drugim dijelovima današnje BiH dotad zauzetim od osmanlijske vojske, i to ponajprije zbog planskoga naseljavanja Vlaha s područja istočne Hercegovine i Crne Gore. Katoličko stanovništvo bježi pred osvajačima, a da je dotad bilo dominantno, ilustrira podatak da su im pripadale sve dotad spominjane kulturne ustanove na prostoru nahije Tešanj: župa Kuzmadanje, sa sjedištem na području današnje Banje Vrućice sa srednjovjekovnom crkvom s lijeve strane rijeke Usore, župa Glaž s franjevačkim samostanom svetoga Nikole kod današnjih Kulaša, te crkva svetoga Jurja koju u Tešnju 1461. godine podiže Radivoj Kotromanić.

U opisu naseljavanja Vlaha prikazan je i nastanak vlaških nahija Trebotin, Ozren i Usora, kao i razmjerno jaka i brza ekspanzija vlaških domaćinstava na široko područje, sve do nahije Vrbanja (Kotor Varoš), što već sredinom 16. stoljeća dovodi do podizanja pravoslavnih crkava i manastira. Budući da Vlasi sa sobom često donose i nazive nekadašnjih naselja, dolazi i do značajnih toponomastičkih promjena pa se, dok se u Husrev-begovoj vakufnami navode samo stari, u popisima iz 1568. i 1604. godine dodaju i novi nazivi naselja. Autor, dakako, ne propušta podsjetiti na organizaciju vlaških naselja i porezni sustav koji je, kako znamo, bio specifičan, drugačiji nego u ostalim zaposjednutim područjima današnje BiH.

Ratarstvo i stočarstvo navode se kao glavne značajke kada je riječ o privredi na području koje se obrađuje, a detaljno su naznačene i glavne ratarske kulture, ponajprije žitarice. Iz toga slijedi da se osjećala potreba za mlinovima. Njihov se broj ne navodi, ali se zna da su oni na rijeci Usori bili u pogonu tijekom cijele godine. U većini naselja postoje vinogradi, i to kako u nemuslimana, tako i u muslimana, a površine pod lozom stalno se povećavaju. Vinogradarstvo je neusporedivo zastupljenije od voćarstva pa je postojanje voća zabilježeno u samo 2-3 sela. Uzgajanje lana, tada glavne sirovine za proizvodnju platna, uzgoj povrća te sakupljanje sijena karakteristični su za svako selo i gotovo svako domaćinstvo nahije, a značajan udio zauzima i pčelarstvo, jer je med u to doba jedino sladilo koje je korišteno. I pčelarstvo se opsegom širi pa se vosak u Dubrovnik vjerojatno izvozi i s ovoga, kao i s nekih drugih područja u Bosni i Hercegovini.

Slijedi i detaljan opis naselja nahije Tešanj s mnoštvom korisnih podataka. Naselja su podijeljena na: a) vlaška, u hasu bosanskoga sandžaka, b) sela Husrev-begova vakufa, tzv. Čifluk Kuzmadanje,

od kojih su prihodi namijenjeni za njegove zadužbine u Sarajevu, c) zeamete i d) timare. Prva skupina obuhvaća pet sela odnosno zajednica manjih i teritorijalno bliskih sela, u Husrev-begovu vakufu ih je 20, u zeamete pripada jedino Tešanj, a prihodi predstavljaju dio zeameta Ferhad-bega, sina Iskenderova, glavnoga tešanskog legatora, dok najveći dio područja, zemljoradničkih naselja, uključujući sela, mahale, mezre, čifluke, kao i urbano podgrađe tvrđave u Doboju, čine timari.

Podatci su optimalno sistematizirani i, na kraju članka, tabelarno prikazani. Uključuju broj stanovnika u svakom od naselja, posebno muslimana, posebno nemuslimana, broj kuća, baština i samaca. U muslimanskom stanovništvu navodi i broj onih koji su nemuslimanskog podrijetla, a kod nemuslimana i koja od sela imaju kneza i primicure. Na kraju se navode i porezi, odvojeno kad su u pitanju zemljoradnici i vlaške filurije. Za sva naselja donose se podatci iz oba popisa obavljena u to doba, ona iz 1568. i 1604. godine.

U drugom članku "Urbani razvitak Tešnja" Handžić se najprije bavi razvitkom podgrađa tešanskoga grada. Ovdje za razumijevanje ukupne situacije treba naglasiti podatak da je Tešanj neko vrijeme bio dijelom tzv. Bosanske države, odnosno feudalne oblasti Radivoja Kotromanića, da bi grad i okolno područje kasnije opet došli pod vlast Mađara. Pod mađarskom vlašću će, kako tvrdi Handžić, ostati od nešto prije 1501. do 1520. godine.

Kako je već rečeno u prvom članku, katoličko stanovništvo bježi pred Osmanlijama, koji grad zatječu pust, bez stanovnika. Stanovništvo je, pa prema tome i prihodi, malobrojno i u popisu obavljenu 1528., kada je naseljeno samo 36 kuća, od čega 15 muslimanskih i 21 nemuslimanska. Uglavnom se radi o doseljenicima za koje je navedeno odakle su došli, a gotovo svi muslimani su "novi", jer samo trojica imaju očeve muslimane. Muslimani su uglavnom doseljeni iz nahije Brod, dok nemuslimani dolaze s raznih strana.

Iz načina popisivanja izgledalo je da je Ferhad-begova džamija najstarija muslimanska bogomolja u podgrađu i da se urbana jezgra razvija oko nje, ali je iz jedne bilješke o Ferhad-begovu čifluku vidljivo da je derviška tekija Sufi Oruča, odnosno njezin mesdžid, današnja Hamza-begova džamija, podignuta prije, oko 1530. godine (Ferhad-dija je sagrađena oko 1559. godine), a vjerske potrebe zadovoljavaju se i u džamiji Selima I. u samoj utvrđi, vjerojatno zatečenu objektu, prenamijenjenom i prilagođenom za vjersku službu.

I u vrijeme izgradnje Ferhadije razvitak Tešnja je, ponajprije zbog i dalje prisutne nesigurnosti uslijed propasti Jajačke banovine, još uvijek spor. Uskoro, međutim, od nemuslimanske varoši ipak prerasta u kasabu i službeno dobivši taj status. Kao gradsko muslimansko naselje, odnosno kasaba, naveden je 1570., što znači da tada već ima dovoljno stanovnika, glavnu džamiju i tjedni pazarni dan. Islamizacija je vidljiva po činjenici da se za čak četvrtinu domaćina kao očevo ime navodi Abdullah, što označava nove muslimane, a udio kršćana postaje gotovo neznan; ukupno je u Tešnju tada, uz 152 muslimanske, samo sedam nemuslimanskih kuća. Stanje će i kasnije ići u tom smjeru, pa je 1604. u Tešnju, uz 273 muslimanske kuće, zabilježena samo jedna kršćanska.

Posebno zanimljiv je Handžićev detaljan osvrt na rodbinske, političke i ekonomske veze sandžak-bega Husrev-bega i Ferhad-bega, dvije najznačajnije osobe u vrijeme nastanka i urbanizacije Tešnja i dva najveća tešanjaska vakifa, što ne čudi mnogo kada se zna da su obojica bili i članovi carske porodice. Također se detaljno donosi i sadržaj Ferhad-begove vakufname iz koje je razvidno administrativno-upravno i vjersko uređenje i funkcioniranje kasabe i okolnoga područja.

U posebnom poglavlju donosi se opis tešanjaska utvrde te navode godišta gradnje pojedinih objekata, kao i pojedinosti o njezinu funkcioniranju, uz podatke o brojnom stanju vojnika koji je čuvaju u određenim razdobljima, promjenjivo već prema tome kakva je vojna situacija u širem okruženju.

I razvoj podgrađa stavljen je u posebno poglavlje. Podgrađe se, prema Handžiću, prvi put spominje nekoliko godina nakon konačnog osmanlijskog osvojenja, 1528. godine, a tada pripada kadiluku Brod. U nastavku članka donose se i podatci o svim tešanjaskim džamijama, od one improvizirane, u utvrdi, preko izgrađenih u prvim desetljećima, pa do svih sagrađenih tijekom sljedećih stoljeća.

U trećem članku detaljno je predstavljena osobnost tešanjaskoga vakifa i utemeljitelja Ferhad-bega. Sin je Iskender subaše, kasnije Iskender čehaje, nastanjena u Sarajevu, gdje se nalaze i sela njegova zeameta, oženjena sultanovom sestrom, člana svite bosanskoga sandžak-bega Mustafe-paše Juriševića. Ferhad postaje nositelj timara, sastavljena od sela u sarajevskoj, visočkoj i lašvanskoj nahiji, a na tešanjaskom području prisutan je od 1528. godine. Uz stjecanje novih čifluka, na kojim sâm pospješuje naseljavanje, katkad i sa svoga starog timara, napreduje i u službi, što mu, sve zajedno, stalno povećava imetak.

Zahvaljujući tome uspijeva izgraditi džamiju i, zajedno s drugim poduzetim mjerama (djelovanje na planu islamizacije i povećanja broja stanovnika, dovođenje vode pred džamiju, izgradnja javne banje i kanalizacije itd.) donijeti Tešnju status kasabe.

Tri dosad neobjavljena članka znatan su doprinos povijesti i prošlosti Tešnja i okolnoga kraja (Usora, Maglaj i Doboj s pripadajućim područjem), a time i osmanskoga doba u Bosni i Hercegovini. Donose brojne nove podatke i spoznaje, a činjenica da se, jer članci vjerojatno nisu pisani kako bi bili objavljeni na jednom mjestu, neki podatci ponavljaju nimalo ne umanjuje vrijednost članaka i u tom smislu je, po najprije radi konteksta koji čitatelj ovako saznaje, priređivač ispravno odlučio ne zadirati u njihovu cjelinu.

Također treba naglasiti kako je odluka Izdavača da za priređivača angažira dr. Aladina Husića logična, jer se spomenuti znanstvenik i prije bavio poviješću Tešnja, a Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj izdao je 2017. njegovu knjigu *Prilozi za historiju grada Tešnja*.

Milo Jukić

MARINA BEUS, *Kolar između srpa i čekića. Položaj Katoličke Crkve i odnos komunističke vlasti prema dijecezanskom svećenstvu u Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1966. godine*, Crkva na kamenu, Mostar, 2019., 367 str.

Krajem 2019. godine, u nakladi Crkve na kamenu, objavljena je knjiga Marine Beus *Kolar između srpa i čekića. Položaj Katoličke Crkve i odnos komunističke vlasti prema dijecezanskom svećenstvu u Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1966. godine*. Urednik knjige je prof. dr. sc. Božo Goluža, koji je uz prof. dr. sc. Ivicu Lučića i recenzent ovoga djela. Knjiga se sastoji od 367 stranica. Na početku je kraći uvod (str. 7-10), nakon čega slijedi glavni sadržaj podijeljen u devet cjelina. U knjizi se nalaze zaključak (str. 325-328), sažetak na hrvatskom (str. 329-330) i engleskom jeziku (str. 331-332) i popisi kratica (str. 333-334), izvora i literature (str. 335-355) te kazalo imena (str. 357-367).

Prva cjelina knjige naslovljena je *Crkva i komunistička ideologija* (str. 11-17), a u njoj je ukratko prikazan odnos Katoličke Crkve predvođene Rimskom kurijom sa sljedbenicima komunističke ideologije. Taj su odnos karakterizirale brojne međusobne osude. Autorica kronološki navodi papinske enciklike *Qui pluribus*, *Quod apostolici muneris*, *Rerum novarum*, *Divini Redemptoris* te konačno *Centesimus annus* koje su u razmaku od gotovo stoljeće i pol na različite načine osuđivale komunističku ideologiju. Pape su u osudama pratili i biskupi s područja Jugoslavije, dok je komunistička vlast preko Odjeljenja za agitaciju i propagandu (Agitprop) uzvrćala udarce brojnim protucrkvanim člancima u različitim publikacijama.

Drugu cjelinu autorica je nasloвила *Nova Jugoslavija pod komunističkom vlašću* (str. 19-52). u kojoj je, prema podacima iz nekoliko popisa stanovništva, prikazana nacionalna i vjerska struktura stanovništva kao i prilike u socijalističkoj Jugoslaviji. Komunistička vlast vjerskim se pitanjima bavila već u vrijeme rata preko Vjerskoga odsjeka pri AVNOJ-u, koji je evoluirao u Vjersku komisiju, a takve komisije su krajem rata formirane i na razinama republika. Iako su ustavi jugoslavenske države, a onda i njezinih sastavnica, pa tako i Bosne i Her-

cegovine propagirali slobodu vjeroispovijesti i ravnopravnost vjerskih zajednica, komunističke vlasti različitim su metodama, koje su usmjeravali poglavito na Katoličku Crkvu, ograničavali tu slobodu. Državno vodstvo predvođeno Titom zalagalo se za osnivanje nacionalne Katoličke Crkve, kako bi time odvojili svećenstvo od vanjskog utjecaja te ga lakše podredili državi. Međutim, biskupi predvođeni zagrebačkim nadbiskupom Stepincem opirali su se tim prijedlozima i naglašavali odanost Svetoj Stolici, a njihov otpor manifestiran je prilikom zasjedanja Biskupske konferencije u Zagrebu od 17. do 22. rujna 1945. Rezultat je bila zajednička javna osuda novouspostavljene vlasti u Pastirskom pismu, koje je 30. rujna 1945. pročitano u gotovo svim crkvama u državi. Ova okružnica vjernicima, između ostaloga, navodi i agresivan odnos komunističke vlasti prema svećenstvu, a taj odnos je brojkama izražen u više od 243 mrtva, 169 zatočenih u logorima ili zatvorima te 89 nestalih svećenika, uz 19 ubijenih klerika, 3 laika redovnika i 4 časne sestre lišene života. Ukupno 501 žrtva, ali na njima nije stalo, pa je tako nadbiskup Stepinac, kao najznačajniji predstavnik Katoličke Crkve u Jugoslaviji, 18. rujna 1946. uhićen, a potom i osuđen na 16 godina zatvora.

Državni teror nad Katoličkom Crkvom u Hercegovini (str. 53-103) naslov je cjeline u kojoj autorica analizira načine kojima je državna uprava pokušavala ograničavati crkvenu moć i utjecaj u Hercegovini. Iznoseći više brojčanih podataka, Beus navodi kako je prije rata u čitavoj BiH djelovalo 595 svećenika i 886 časnih sestara, dok je 1955. godine bilo samo 365 svećenika i 381 časna sestra. Broj samostana je pak smanjen s 84 na 28. Tijekom rata i u neposrednom poraću komunisti i partizani ubili su 130 katoličkih svećenika, 48 klerika, bogoslova i sjemeništara te šest časnih sestara, odnosno 184 crkvene osobe. Brojnost hercegovačkog svećenstva smanjena je sa 174 prije rata, na samo 82 svećenika nakon rata. Komunisti su ubili 76 hercegovačkih svećenika, dok ih je 32 spas našlo u emigraciji. Po preuzimanju vlasti do 1956. godine komunisti su sudski teretili 319 vjerskih službenika, od kojih je čak 154 bilo iz Katoličke Crkve, što bi značilo 49 % procesuiranih iz vjerske zajednice kojoj je pripadalo tek oko 20 % stanovnika, što nedvojbeno pokazuje koliko se žestoko državna vlast obračunavala s Katoličkom Crkvom. Osim likvidacija i zatvaranja svećenika, komunistička vlast nastojala je ugušiti utjecaj preostalog hercegovačkog svećenstva, pa su u tu svrhu donijeli više protucrkvениh zakona. Kroz agrarnu reformu, država je eksproprijacijom i konfiskacijom oduzela Crkvi većinu posjeda te tako ugrozila njezinu egzistenciju oduzimanjem velikoga dijela prihoda, a kon-

kretan primjer bilo je oduzimanje građevnoga materijala i zemljišta predviđenog za mostarsku katedralu. Zakonima je zabranjeno djelovanje vjerskih škola čime je Crkvi onemogućeno odgajanje svećeničkoga pomlatka, dok su bogoslovni fakulteti u Zagrebu i Ljubljani izdvojeni iz državnih sveučilišta, pa su oni koji su ih pohađali izgubili studentski status i povlastice. Dodatan udarac bili su zakoni o braku i matičnim knjigama kojima je Crkvi uskraćivano pravo izdavanja javnih isprava, a nejasnoće u formuliranju i tumačenju ovih zakona vrlo često su rezultirale sudskim progonima pa i izrečenim zatvorskim kaznama.

Sljedeća cjelina naslovljena *Žrtve ratnog i poratnog komunističkog režima među dijecezanskim svećenstvom u Hercegovini* (str. 105-160) fokusirana je na 14 hercegovačkih biskupijskih svećenika koji su izgubili život za vrijeme rata i poraća. Prva žrtva bio je **don Ante Bakula**, župnik u Gornjem Hrasnu, kojega su istočnohercegovački srpski partizani 20. travnja 1942. zarobili te nakon ponižavajućeg mučenja ubili i bacili u jamu. Druga žrtva je **don Ilija Tomas**, često prikazivan kao "kontroverzni ustaški koljač". Don Ilija je mjesec dana nakon uspostave NDH upravljao kotarskom ispostavom Čaplji-na, iako se nije kompromitirao u svojoj službi, komunistička publicistika i historiografija preuveličavala je tu ulogu te neargumentirano pripisivala krivnju za ubojstva srpskih civila. Don Ilija Tomas je na partizanske napade na selo Klepce odgovorio organiziranjem seoske obrane, međutim mjesni Hrvati bili su prisiljeni uzmaknuti, a prilikom povlačenja don Ilija je 1. svibnja 1942. uhvaćen te zvjerski izmasakriran. Treća žrtva među hercegovačkim dijecezanskim svećenstvom bio je **don Vide Putica**, a on je i jedini kojega nisu ubili partizani nego četnici. Don Vide je ubijen 6. rujna 1942. u 84. godini života. Tada se nalazio u župi Prenj. Viktor Novak je u svom djelu *Magnum crimen* i na ostarjelog don Vidu navukao etiketu "ustaše" i "sijača najotrovnije mržnje" pokušavajući opraydati njegovo ubojstvo. Tijekom rata život je izgubio i **don Stanko Čotić**, župnik u Donjem Hrasnu, koji je s mjesnim katolicima izbjegao prema Svitavi, te potom krenuo u Slavoniju u potrazi za hranom za svoje župljane. Na tom je putu obolio od tifusa i preminuo 21. siječnja 1943. Posljednja ratna žrtva bio je **don Marijan Vujinović**, župnik u Trebinju, kojega su partizani prilikom zauzimanja grada u listopadu 1944. zatvorili a potom i likvidirali u noći s 31. prosinca 1944. na 1. siječanj 1945. Pectorici svećenika stradalim u ratu pridodano je devet poratnih žrtava. Na križnom putu likvidirani su **don Nikola Bošnjak**, **don Krešimir Ante Buconjić**, **don Andrija Majić mlađi** i **don Jerko Nuić**. Svi oni

su pred partizanima izbjegli sa svojih hercegovačkih župa te su zarobljeni u potrazi za spasom i isporučeni svojim krvnicima. Tijekom 1945. godine partizani su ubili još četiri dijecezanska svećenika u samoj Hercegovini. **Don Lovro Konjevod**, župnik Rotimlje, izbjegao je 1944. godine pred partizanima u Mostar, a pri daljnjem povlačenju prema Sarajevu u veljači 1945. netragom nestao. **Don Martin Krešić** gabeoski župnik bio je žrtva razjarenih partizana nakon njihova ponovnog zauzimanja dijelova zapadne Hercegovine krajem siječnja 1945., a tijekom 1945. godine ubijen je i umirovljeni **don Ivan Raguz**, smješten u izbjegličkom domu u Mostaru. **Don Ante Zrno**, župnik u Viru, 2. veljače 1945. uhvaćen je, odveden u Dubrovnik te tamo u lipnju najvjerojatnije strijeljan. Posljednji je život izgubio **don Mitar Papac**, župnik u Gracu. On je 1946. godine uhvaćen, osuđen i zatvoren u neljudskim uvjetima u Zenici. Smrt je dočekaao pri montiranom sudaru vlaka prilikom transportiranja zatvorenika u Srijemsku Mitrovicu 28. travnja 1951. Nakon navođenja ljudskih žrtava, autorica se nadalje fokusira na daljnje obračune vlasti s vodstvom dijecezanskoga svećenstva u Hercegovini, koje su karakterizirali namješteni sudski procesi i dugogodišnje zatvorske kazne.

Biskup Petar Čule, žrtva komunističkog državnog terora (str. 161-207) naslov je pete cjeline knjige. Autorica ukratko opisuje Čulino školovanje, ređenje i imenovanje biskupom 1942. godine, koje je dovelo do nezadovoljstva franjevacu jer su oni na čelu biskupije htjeli vidjeti jednog od pripadnika njihova reda. Komunističkim vlastima mostarsko-duvanjski i trebinjsko-mrkanski biskup Čule bio je trn u oku zbog svoga neumoljivog "reakcionarnog" stajališta koji se očitovao potpisivanjem Pastirskoga pisma, u koje je na njegovu inicijativu unesena preambula o stradanju hercegovačkih franjevaca. Čule je 22. travnja 1948. uhićen, te između ostaloga, osuđen zbog pomaganja "škriparu" Neđi Markotiću, iako je on u trenutku počinjenja "zločina" mjesecima bio mrtav. Biskup je u montiranom procesu osuđen na 11 i pol godina zatvora. Kaznu je, u neljudskim uvjetima, uz težak rad i mjesec provedene u izolaciji, služio u Zenici do 1955. godine. Uz teške lomove preživio je navedeni sudar vlaka prilikom kratkotrajnoga premještaja zatvorenika u Srijemsku Mitrovicu, a 1955. godine njegova je robija zamijenjena uvjetnom kaznom boraveći u franjevačkom samostanu u Tolisi pod prismotrom režimu sklonoga gvardijana te agenata UDB-e. Biskup Čule je krajem 1957. godine oslobođen, pa nakon devet godina izbjivanja preuzima vodstvo svoje biskupije. Njegov daljnji rad obilježila je borba za dobivanje dozvole i zemljišta za gradnju katedrale, u čemu su ga komunističke vlasti na različite

načine sprječavale. Međutim, popravljanje odnosa Jugoslavije s Vatikanom u drugoj polovici 60-ih godina 20. stoljeća, omogućilo je napredak i u tom smislu, pa je biskup Petar Čule 14. rujna 1980. doživio posvećenje katedrale i konačno predao upravu nad biskupijama.

Naslov šeste cjeline je *Don Mate Nuić - nikada neću prihvatiti da je laž istina* (str. 209-223) u kojoj autorica opisuje obračun komunističkih vlasti s prvim biskupskim delegatom hercegovačkih biskupija don Matom Nuićem. Uz kraću don Matinu biografiju, autorica prikazuje njegovo suđenje i vrijeme provedeno u zatvoru u Zenici. Naime, don Mate Nuić je nakon privođenja biskupa Čule, 22. travnja 1948., kao biskupski delegat preuzeo upravljanje biskupijama, ali uhićen je već 28. travnja, a onda u zajedničkom procesu osuđen na osmogodišnju zatvorsku kaznu koju je dostojanstveno i neumoljivo odslužio.

U sedmoj cjelini naslova *Don Andrija Majić, nova žrtva iz vrha Katoličke Crkve u Hercegovini* (str. 225-278) prikazani su sukobi državne vlasti i novoga hercegovačkog biskupskog delegata. Don Andrija Majić je upravu biskupija preuzeo u travnju 1948. nakon zatvaranja don Mate Nuića, te njima upravljao sljedećih devet godina. To su razdoblje obilježili sukobi s vlastima zbog don Andrijina otpora organiziranju Udruženja katoličkih svećenika "Dobri pastir", koje je trebalo udružiti režimu lojalno svećenstvo Bosne i Hercegovine, te preko njih utjecati na Katoličku Crkvu u zemlji. Unatoč otporu vrhbosanskoga nadbiskupa Marka Alaupovića, apostolskog administratora Banjalučke biskupije Smiljana Franje Čekade, biskupskoga delegata Majića te upravitelja papinske nuncijature msgr. Hurleya, Udruženje je osnovano 25. siječnja 1950., a podržali su ga režimu odani bosanski i hercegovački franjevački provincijali, fra Josip Markušić i fra Mile Leko. Majić je tijekom osnivanja "Dobroga pastira" izvršavao četveromjesečnu zatvorsku kaznu, čiji je cilj bio ukloniti ga iz javnosti da ne priječi formiranje udruženja. Izlaskom na slobodu njegov je otpor, kao i otpor ostalih biskupa iz Jugoslavije, nastavljen, a manifestirao se na Biskupskoj konferenciji održanoj u Zagrebu od 22. do 25. rujna 1952., koja je rezultirala donošenjem izjave *Non licet* kojom je osuđeno Udruženje. Potpora pape Pia XII. biskupima Jugoslavije dovela je, između ostaloga, do prekida diplomatskih odnosa FNRJ i Vatikana. Daljnji don Andrijin otpor ovom nedvojbeno udbaškom projektu te izrečene suspenzije svećenicima članovima Udruženja primorale su komunističke vlasti da i na don Andriji izvrše svoje uobičajene disciplinske mjere, pa je tako 1958. godine priveden i osuđen na četiri godine zatvora.

Dvije posljednje cjeline *Popuštanje državnog terora i pregovori o normalizaciji odnosa s Vatikanom* (str. 279-316) i *Potpisivanje protokola i uspostava diplomatskih odnosa s Vatikanom* (str. 317-324), odnose se na razdoblje u kojem dolazi do "pomirljivijih tonova" između Vatikana i Jugoslavije što je uvjetovano s jedne strane zaokretom u jugoslavenskoj vanjskoj politici, a s druge strane i odlukom pape Ivana XXIII., kao i njegova nasljednika pape Pavla VI. da se ublaži stajalište Crkve prema komunističkim režimima, očitovano i kroz odluke Drugoga vatikanskoga koncila. U ovim poglavljima autorica prikazuje ne samo Koncilsko zasjedanje na kojemu su aktivno sudjelovali i biskupi iz Jugoslavije, pa tako i hercegovački biskup Petar Čule, nego i tijek kako neslužbenih tako i službenih pregovora jugoslavenskih delegata s predstavnicima Vatikana koji su u konačnici rezultirali najprije potpisivanjem *Protokola o razgovorima koji su vođeni između predstavnika Svete Stolice i Vlade SFR Jugoslavije*, iz lipnja 1966., a potom i uspostavom punih diplomatskih odnosa, 15. kolovoza 1970. Ovi dokumenti nominalno su označavali poboljšanje položaja Katoličke Crkve u Jugoslaviji, no komunistička vlast nije bila spremna tako lako popustiti pritisak nad najvećim ideološkim neprijateljem.

Dakle, knjiga *Kolar između srpa i čekića* obrađuje položaj Katoličke Crkve u Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1966. godine s posebnim osvrtom na partizansko-komunističku represiju prema dijecezanskom svećenstvu u hercegovačkim biskupijama. Tema stradanja dijecezanskih svećenika javnosti je manje poznata i eksponirana od stradanja hercegovačkih franjevac, što je, rekli bismo, dijelom opravdano i logično s obzirom na broj stradalih članova Hercegovačke franjevačke provincije. Međutim, treba imati u vidu da je dijecezansko svećenstvo i prije rata bilo malobrojnije, pa ako se uzme u obzir činjenica da je od ukupno 35 svjetovnih hercegovačkih svećenika zbog ratnih strahota i komunističkoga poratnog obračuna živote izgubilo njih 14, što znači 40 %, može se zaključiti kako je ipak ova tematika u javnosti poprilično neopravdano zapostavljena. Ovomu svakako treba dodati i činjenicu kako je jugokomunistička vlast u sljedećim godinama u montiranim procesima osuđivala i zatvarala predvodnike hercegovačkih biskupija koji su preživjeli ratne i poratne obračune. Usprkos svemu dijecezansko se svećenstvo ipak održalo. Autorica temeljito pristupa istraživanju sudbine svakoga stradaloga svećenika te studiozno prikazuje vjerske prilike u Jugoslaviji i državni odnos s Vatikanom, dok doze "ironije" u prikazivanju komunističkih interpretacija i argumentacija krivnje trojice najznačajnijih svećenika, te pri opisivanju djelovanja članova Udruženja "Dobri pa-

stir", knjizi daju dodatnu zanimljivost. Ova knjiga je vrijedan prikaz višegodišnjega otpora brojčano slabog, ali moralno nesalomljivog hercegovačkog dijecezanskog svećenstva pod naletima komunističkoga državnog aparata.

Zvonimir Herceg

NIKŠA VAREZIĆ, *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2018., 392 str.

U autorstvu Nikše Varezića, a u nakladi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku, u listopadu 2018. objavljena je knjiga *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća*. Urednik i recenzent knjige je (sada već pokojni) akademik Nenad Vekarić, dok je drugi recenzent dr. Stjepan Ćosić. Knjiga uz razradu teme, podijeljena u sedam cjelina, sadrži i autorove zahvale (str. 9-10), uvod (str. 11-13), zaključak (str. 341-352), popis izvora (str. 353), literature i objavljenih vrela (str. 354-370), kazalo imena (str. 371-377) te sažetak na engleskom jeziku (str. 379-384), dok zadnje stranice knjige ispunjavaju popisi izdanja Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku (str. 385-391).

Prva i najkraća cjelina knjige nosi naslov *Dubrovačka Republika u 16. i 17. stoljeću* (str. 15-24). U njoj je ukratko objašnjen gospodarski i politički rast Dubrovačke Republike tijekom srednjovjekovlja i zadržavanje stečenoga utjecaja u novom vijeku. Dubrovnik je iskoristio svoju ulogu posrednika između Zapada i Istoka, te s potporom Svete Stolice i Španjolske, koji su prepoznali korisnost katoličkih dubrovačkih trgovaca po Osmanskom Carstvu, uspijevaio održavati svoju neutralnost, usprkos činjenici da su bili osmanski haračari. U nastavku poglavlja ukratko su opisani pokušaji Venecije da ugrozi dubrovačku neutralnost te opasnosti od oporavljenog Osmanskog Carstva krajem 17. stoljeća.

Naslov druge cjeline je *Uloga i važnost Dubrovnika unutar globalnih interesa Rimske kurije* (str. 25-41). Autor u ovom dijelu knjige pojašnjava razloge papinske podrške i tolerancije specifičnog dubrovačkog položaja kao katoličke enklave u osmanskome zagrljaju. Blizina Crkve bosanske i pravoslavnoga pučanstva Dubrovniku su već u srednjem vijeku dali važan strateški položaj, dok su novovjekovni trgovački

ugovori s muslimanskim imperijem Dubrovčanima olakšavali pristup zaleđu. Stoga se Sveta Stolica za svoje misijske i pastoralne aktivnosti oslanjala na Dubrovčane, kojima su Osmanlije dopuštali gradnju kapelice u svakoj trgovačkoj koloniji. Posttridentska nastojanja Rimske kurije za stjecanjem univerzalnoga prvenstva pomoću crkvenoga ujedinjenja s pravoslavicima, bili su još jedan razlog papinske potpore Dubrovniku. Dubrovački su diplomati pak koristili svoj položaj na granici civilizacija te nužnost plaćanja tributa Osmanlijama opravdavali očuvanjem kršćanske vjere u tim krajevima.

U trećoj cjelini, *Republika Sv. Vlaha i Res publica Christiana tijekom 16. stoljeća. Dubrovnik tijekom prve i druge Svete lige* (str. 43-94), autor je fokus stavio na mletačke pokušaje ugrožavanja dubrovačke neutralnosti. Na početku cjeline opisan je koncept univerzalne kršćanske zajednice, zvane "Res publica Christiana", koja bi, predvođena papom, trebala zajednički promicati kršćansku religiju i štiti je od inovjeraca. Međutim, partikularni interesi protonacionalnih zapadnjačkih kraljevina tijekom novovjekovlja taj koncept učinili su zastarjelim. Ipak, 16. stoljeće bilo je vrijeme hegemonije habsburške Španjolske, koja je konfrontirajući se Osmanlijama u borbi za Sredozemlje, ujedinila svoje interese sa Svetom Stolicom, pa se njihova zajednička politika poistovjećuje s interesima "Res publice Christiane". Produkt takva preklapanja interesa bile su dvije protuosmanske Svete lige između 1538. i 1540. te 1571. i 1573. godine. Član oba saveza bila je i Mletačka Republika koja je u tim ratovima pretrpjela strahovite poraze, a način neutralizacije tih gubitaka bili su njihovi pokušaji uvlačenja Dubrovnika u Svete lige. Venecija je pokušavala kreirati sukob između Dubrovnika i Osmanskoga Carstva te na taj način oslabiti svoga pomorskog rivala s nadom da će tako uspjeti osvojiti Dubrovačke teritorije. Autor u ovom poglavlju prikazuje više mletačkih diplomatskih nasrtaja na Dubrovačku Republiku te ulogu Svete Stolice u obrani Dubrovnika.

Naslov četvrte cjeline je *Diplomatska komunikacija Dubrovačke Republike i Rimske kurije tijekom ranonovovjekovlja* (str. 95-151). Varezić u ovoj cjelini opisuje razvoj dubrovačke diplomacije koja je zbog teritorijalne i vojne nemoći Republike morala biti na visokoj razini. Dubrovački su diplomati bili stalno prisutni u Rimu kao diplomatskom, znanstvenom i kulturnom središtu Europe, a strateška važnost Republike njezine je diplomate smještala u red najvažnijih europskih veleposlanika. Autor opisuje razmirice i negodovanja bolonjskih i malteških diplomata zbog toga što su Dubrovčani na papinskim ce-

remonijama zauzimali hijerarhijski viši položaj. Zbog zaokupljenosti papa uzrokovane njihovom ulogom univerzalnih predvodnika katoličanstva, koje se u 16. stoljeću širi i na druge kontinente, nije bilo lako dobiti papinsku pomoć i pozornost. Stoga je prisutstvo dubrovačkih agenata u Rimu bilo od krucijalne važnosti za istočnojadransku Republiku. Autor u ovoj cjelini navodi imena nekolicine dubrovačkih diplomata, dok posebnu pozornost posvećuje dvojici najznačajnijih, Petru Beneši i njegovu nećaku Stjepanu Gradiću. Rimsku kuriju je u 17. stoljeću obilježila talijanizacija s ciljem zatvaranja za vanjske utjecaje, odnosno umanjivanja utjecaja zapadnih monarhija kroz kardinalski savjet. Takva kadrovska politika dovela je do razvoja relativno nezavisne kurijalne birokracije, a njezinim dijelom postao je i Petar Beneša kao član Državnoga tajništva. Njegova lojalnost Rimskoj kuriji usadila je senzibilitet za potrebe Dubrovnika, a Benešine stečevine u drugoj polovici 17. stoljeća nastavljao je dograđivati njegov nećak Stjepan Gradić, koji je na vrhuncu karijere postao ravnateljem Apostolske knjižnice. Autor u nastavku ove cjeline opisuje razvoj dubrovačke slatkorječive barokne korespondencije, bogate laskavim iskazima odanosti, kako papi tako i njegovim kardinalima, uz konstantno naglašavanje dubrovačkoga graničnog značenja.

Peta cjelina naslova *Kardinal Francesco Barberini - zaštitnik Dubrovačke Republike* (str. 153-170) fokus stavlja na utjecajnog pojedinca iz vrha Rimske kurije te njegovo djelovanje ispunjeno simpatijom za Dubrovnik. Francesco Berberini bio je nećak pape Urbana VIII. (1623.-1644.), za čijeg se pontifikata u Državnom tajništvu isticao Petar Beneša. Nepotizam koji je karakterizirao taj pontifikat stvorio je prilike za uspon Francesca Berberinija, koji će s vremenom prikupiti više važnih dužnosti kao što su papin privatni tajnik, prvi ministar te kardinal kamerlengo, a za ovaj kontekst značajna je i uloga protektora Dubrovačke Republike. Varezić je u ovome poglavlju prikazao više Berberinijevih intervencija u dubrovačku korist koje mu je omogućavala njegova protektorska uloga.

Kratka šesta cjelina nosi naslov *Dubrovačko "Predziđe kršćanstva"* (str. 171-195), a u njoj autor opisuje metode dubrovačkih diplomata, koji su posebno sročnim rečeničnim konstrukcijama konstantno naglašavali ulogu svoje Republike kao braniteljice kršćanstva. Egzistiranje na rubnom području zahtijevalo je upućenost na one "druge", civilizacijski suprotnog identiteta, a Dubrovčani su nastojali tu interakciju opravdati širenjem predodžbi o svojoj važnosti. Jedan od onih koji je prepoznao tu važnost bio je i papa Pio V. (1566.-1572.),

koji je formirajući Svetu ligu u ugovor unio klauzulu o dubrovačkoj neutralnosti. Autor u nastavku cjeline opisuje dubrovačko slavljenje ovoga kanoniziranog pape te uporno pozivanje dubrovačkih diplomata na njega u dopisivanju s njegovim nasljednicima. Spomenom na Pia V. Dubrovčani su htjeli izazvati emocije i dovesti do suosjećanja sa svojom Republikom, a time i do uvažavanja njihovih zahtjeva Rimskoj kuriji.

Posljednja i najopsežnija cjelina knjige nosi naslov *Između mogućnosti i htijenja: papinstvo i Dubrovnik od sredine 17. stoljeća* (str. 197-340), a u njoj je prikazana izmijenjena politička situacija u drugoj polovici 17. stoljeća koja je dovela do opadanja vrijednosti dubrovačke neutralnosti. Univerzalni interes "Res publice Christiane" zamenili su partikularni interesi europskih velesila, često sukobljeni s interesima Papinske Države, čime je opala i politička relevantnost papa, pa su oni bili prisiljeni na vođenje konkordatske politike koja je vodila sekularizaciji Europe. Drugu polovicu 17. stoljeća obilježila je hegemonija Francuske. Vodstvo te države zalagalo se za ostvarenje galikanizma, odnosno formiranje francuske Crkve neovisne od pape, a pod utjecajem kralja. U sukobima s Francuskom i mirovnim akcijama značajnu ulogu odigrao je i Dubrovčanin Stjepan Gradić. Autor nadalje obrađuje i temu Kandijskoga rata, koji je Venecija, za razliku od prethodnih ratova Svete lige, vodila protiv Osmanlija bez pomoći kršćanske koalicije. Iako je izgubljen zajednički interes "kršćanske republike", Rimaska kurija nije mogla pasivno gledati na gubitke kršćanskih teritorija, pa je tijekom 25 godina rata (1645.-1669.) neprekidno financijski pomagala Veneciju. U takvim okolnostima umanjena je mogućnost papinske financijske pomoći Dubrovniku. Međutim, vodstvo Republike i ovoga je puta pronašlo rješenje. Autor u nastavku cjeline opisuje stvaranje i rad više dubrovačkih zaklada stacioniranih diljem Europe, utemeljenih za različite svrhe, čija su sredstva uza suglasnost Rimske kurije prenamijenjena te slana kao financijska pomoć Republici. U takvim okolnostima odvio se i "dies ater" dubrovačke povijesti, veliki potres iz 6. travnja 1667. Kandijski rat i pontifikat Klementa IX. (1667.-1669.) koji, za razliku od svojih prethodnika, nije imao izražene simpatije prema Dubrovniku, dodatno su otežali tu situaciju. Ipak, zalaganjem Stjepana Gradića i kardinala Francesca Berberinija Rimaska je kurija izdvojila sredstva nužna za oporavak grada. Međutim, umanjena solidarnost Rima za Dubrovnik u sljedećim godinama, koje su sa sobom donijele smrt boraca za dubrovačke interese Berberinija (1679.) i Gradića (1683.), pretvorila se u potpunu devalvaciju dubrovačke neutralnosti. Nai-

me, ohrabrena slabljenjem osmanske moći Rimski je kurija radila na formiranju nove Svete lige koja će konačno istjerati Turke iz Europe. Ta je liga trebala ujediniti Veneciju, Austriju, Poljsku i Rusiju, a preduvjet je bio nadvladavanje brojnih nesuglasica među njima. Kako bi privukla Veneciju, Rimski je kurija, zarad viših interesa "kršćanske republike", morala odustati od borbe za dubrovačku neutralnost, koja bi svakako u slučaju ostvarenja željenog cilja bila nepotrebna. Uzalud su dubrovački diplomati vapili za "preslavnom uspomenom" Pia V., klauzula o neutralnosti nije unesena u ugovor o formiranju lige. Republika je stoga, u opasnostima koje je donio koalicijski Morejski rat (1684.-1699.), bila prisiljena potražiti novoga zaštitnika. Iako je prividno odustala od Dubrovnika, Rimski je kurija potajno, posredstvom svoga bečkog nuncija Francesca Buonvisija, nagovorila habsburškoga cara Leopolda I. na preuzimanje protektorata nad Republikom. Autor u nastavku cjeline opisuje daljnji tijek rata te nesuglasice Austrije i Venecije po pitanju Dubrovnika. Iako je austrijski protektorat ohrabrio Dubrovačku Republiku na prestanak davanja harača Osmanlijama, kraj rata i mirovni sporazum nije donio željene rezultate. Teritorij Dubrovnika ostao je previše udaljen od habsburških stečevina, pa je Republika krajem 17. stoljeća bila prisiljena na vraćanje u vazalni položaj pod Osmanskim zagrljajem.

Knjiga *Dosta je reći u Rimu da bi se reklo čitavom svijetu. Dubrovačka Republika i Sveta Stolica tijekom 16. i 17. stoljeća* plod je predanog rada Nikše Varezića. Za potrebe njezina pisanja konzultirana su četiri arhiva i 196 različitih primjeraka objavljenih izvora i literature. Iako Varezićev kreativni citatni naslov knjige, a na isti način je autor naslovio i nekoliko potpoglavlja, sugerira na puno uži okvir istraživanja, ova knjiga obrađuje širi međudržavni kontekst koji je utjecao na odnos Dubrovačke Republike i Svete Stolice. Autor je u ovome djelu prikazao promjene novovjekovnih europskih prilika s posebnom pozornošću na politiku talijanskih država, napose Papinske Države i Venecije, jer su one bile najrelevantnije po pitanju opstojnosti dubrovačke neutralnosti, koja je samoj Republici, smještenoj na periferiji katoličanstva, bila od izrazite egzistencijalne važnosti. Ova knjiga kroz dubrovačku prizmu prikazuje promjene međusobnih odnosa europskih država, opisuje dva stoljeća protuosmanskoga ratovanja te rasvjetljava razloge održavanja male Dubrovačke Republike na sjecištima civilizacija, pa njezin širok predmet proučavanja čitatelju omogućuje obilje novih spoznaja.

Zvonimir Herceg

ANTONIJA ZARADIJA KIŠ - MARINKA ŠIMIĆ, *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku. Studija - transliteracija - faksimil*, Hrvatska sveučilišna naklada - Institut za etnologiju i folkloristiku - Staroslavenski institut, Zagreb, 2020., 367 str.

Djelo *Cvijet kreposti* (izvorno *Fiore di virtù*) nastajalo je i oblikovalo se u srednjem vijeku u razdoblju humanizma, književnoga i kulturnog pokreta koji se razvija u Italiji i koji u središte svoga interesa stavlja čovjeka. To je vrijeme kada antički, grčki i rimski pisci postaju nadahnuće humanistima za stvaranje novih djela i novoga pogleda na svijet. U takvu okruženju oblikovat će se djelo o kojemu je ovdje riječ, koje će u razdoblju renesanse steći veliku popularnost i biti prevođeno na različite europske jezike pa tako i hrvatski. Istraživanje hrvatske varijante *Cvijeta kreposti* pothvat je kojega su se primile autorice gore naslovljene knjige, Antonija Zaradija Kiš i Marinka Šimić. Kako nijedan rukopis hrvatske varijante nije u cijelosti ostao očuvan, autorice su pristupile kompilaciji sačuvanih izvornih rukopisa stvarajući na taj način cjelovit prikaz *Cvijeta kreposti* i dajući nam uvid u bogato hrvatsko književno nasljeđe koje zaslužuje ostati sačuvano kao jedan od najvrjednijih i najtrajnijih dokaza hrvatske srednjovjekovne pismenosti i kulture.

Spomenuta se monografija (kulturološko-filološka studija) sastoji od tri veće cjeline: Uvodna studija, Transliteracija i Faksimil. Nakon napomena i zahvala na početku "Riječ prije" slijedi uvodni dio u kojem autorice iznose osnovne informacije o srednjovjekovnom djelu *Fiore di virtù* i njegovu sadržaju. Djelo je zanimljivo ne samo zato što obrađuje čovjekovu povezanost i bliskost sa životinjama, nego i zbog brojnih citata istaknutih antičkih i srednjovjekovnih mislilaca koje u njemu nalazimo. Osim toga, ne smije se zanemariti ni obrazovna i odgojna značajka koja je prisutna u *Fiore di virtù*, djela koje se širilo zahvaljujući izumu Guttenbergova stroja i postalo dostupno širim društvenim slojevima i izvan Italije.

U poglavlju "Struktura i izvorište *Fiore di virtù*" (str. 15-23), koje slijedi nakon uvodnih napomena, autorice daju podatke o nastanku dje-

la, odnosno temeljima na kojima je ono nastalo. Tako saznajemo da se *Fiore di virtù* oslanja na nedovršeno teološko-filozofsko djelo sv. Tome Akvinskoga *Summa theologiae*. Po uzoru na spomenuto djelo Tome Akvinskoga poglavlja *Fiore di virtù* sastoji se od četiri dijela u kojima se donose definicije mana i vrlina, njihove potvrde potkrijepljene Biblijom ili mislima antičkih pisaca ili crkvenih Otaca, zatim usporedbe sa životinjom, dok se u posljednjem poglavlju navodi primjer iz života poznatih osoba. Djelo je upotpunjeno citatima Aristotela, sv. Tome Akvinskoga, Sokrata, Pitagore, Katona, Ovidija, Seneke, Cicerona i drugih rimskih i grčkih pisaca čije se misli često navode, ali i citatima različitih svetaca, evanđelista i apostola. Kada je riječ o životinjama, velik su utjecaj na strukturu i izvorište *Fiore di virtù* imala i djela engleskoga franjevca Bartholomeusa Anglicusa (*Liber de proprietatibus rerum*) i njemačkoga dominikanca sv. Alberta Velikoga (*De animalibus*). Posebno je zanimljiv izbor životinja koje se pojavljuju, jer se najčešće radi o divljim i egzotičnim primjercima iz životinjskoga svijeta. Međutim, u *Fiore di virtù* pojavljuju se i tri domaće životinje.

Slijedi nekoliko poglavlja koja se bave prijevodima srednjovjekovnog djela: "*Fiore di virtù* u europskom književnom kontekstu" (str. 25-48), "Slavenski prijevodi *Fiore di virtù*" (str. 49-53), "Hrvatski prijevod *Cvijeta kreposti*" (str. 55-73) i s potonjim naslovom poglavlja povezano "O jeziku *Cvijeta kreposti*", (str. 75-93).

U "*Fiore di virtù* u europskom književnom kontekstu" autorice na temelju dosadašnjih istraživanja iznose podatak da je *Fiore di virtù* nastajalo u Bologni u 14. stoljeću tijekom više od deset godina, odnosno od 1310. do 1323. godine, a sastavio ga je bolonjski notar Tommaso Gozzadini. Također iznose zanimljiv podatak od preko 70 do danas poznatih rukopisa *Fiore di virtù*, od kojih je njih 38 pronađeno u Firenci. Djelo je prevedeno na brojne europske jezike, s tim da se u ovom poglavlju daje osvrt na španjolski, katalonski, francuski, njemački, armenski, grčki, rumunjski i engleski prijevod, dok se o slavenskim (ruskom i srpskom) te hrvatskim prijevodima piše odvojeno. Za svaki od ovdje spomenutih prijevoda donosi se i izvorni naziv na dotičnom jeziku, vrijeme nastanka prvoga prijepisa, informacije o brojnosti izdanja i sl., kao i naslovnica jednog od izdanja. Prijevodi *Fiore di virtù* na druge jezike nastajali su na temeljima talijanskih izdanja, dok su rumunjski prijevodi, njih ukupno 35, nastali po uzoru na talijanski, slavenski i grčki izvornik, po čemu se izdvajaju od svih drugih prijevoda. Za hrvatsku, ali i europsku književnu povijest

od posebnog su interesa prijevodi nastali među hrvatskim glagoljima (uz grčki, hrvatskoglagoljski je prijevod *Fiore di virtù* najstariji očuvani rukopis na južnoslavenskom prostoru). U hrvatskoj se književnosti najranije napomene o hrvatskoj varijanti prijevoda pojavljuju tek od druge polovice 19. stoljeća, a hrvatski filolozi početkom 21. stoljeća donose značajnije studije o *Cvijetu kreposti*. Kako to autorice navode "posebnost hrvatske varijante *Fiore di virtù* očituje se u pismu i jeziku na čemu se još jednom potvrđuje kompleksnost "hrvatske tropismene i trojezične kulture", jer je u razdoblju od 15. do 18. stoljeća navedeno djelo sačuvano na sva tri tadašnja pisma: glagoljici, ćirilici i latinici, a jezik kojim je pisan bio je "mješavina crkvenoslavenskoga i triju hrvatskih dijalekata: temeljnoga čakavskoga s kajkavskim i štokavskim interferiranjem". S obzirom na temu knjige najviše je prostora posvećeno upravo hrvatskim prijevodima, tako da u nastavku slijedi kraći osvrt na hrvatskoglagoljske zbornike u kojima je očuvana hrvatska varijanata *Cvijeta kreposti*. Za svaki se zbornik navodi vrijeme i mjesto njegova nastanka, broj poglavlja, tema koju obrađuju i drugi podatci o njihovom sadržaju, izgledu i veličini. Isto tako, donosi se pregled varijanti pisanih hrvatskom ćirilicom i latinicom, zatim slijede bilješke o jeziku, njegovim fonološko-grafijskim i morfološkim karakteristikama te leksiku. Pišući o jeziku autorice primjećuju da se kroz hrvatske zbornike jasno ocrtavaju jezične promjene kojima se "sve više gube svojstva hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, a do izražaja dolazi sve izraženiji narodni govorni jezik".

U nastavku slijedi za širu čitalačku publiku vjerojatno najzanimljiviji dio knjige "Animalističke predodžbe u *Cvijetu kreposti*" (str. 95-136) u kojem se obrađuju različite životinje, a njihove se osobine povezuje s ljudskim ponašanjem. Životinje kao jedna od tema posebno privlače pozornost, jer se u njihovim manama i vrlinama prepoznaje čovjeka, odnosno daje jedna predodžba o čovjekovu ponašanju u različitim situacijama. Budući da se u *Cvijetu kreposti* pojavljuju različite životinjske vrste, autorice su ih svrstale u pet skupina (četveronožne životinje, ptice, vodozemci, kukci i mitološke životinje), a unutar svake vrste je podjela u dvije skupine temeljeno na predodžbi koja se u tekstu pojavljuje o njihovim manama ili vrlinama. Na kraju poglavlja navedena je i tablica životinja koje se navode u *Cvijetu kreposti*, s njihovim manama i vrlinama.

Slijedi druga veća cjelina "*Cvijet kreposti*: transliteracija teksta" (str. 137-212) u kojoj nas autorice upoznaju s načelima transliteracije oda-

branih rukopisnih izvora te cjelovitim predstavljanjem hrvatske varijante *Cvijeta kreposti*. U tu svrhu korišteni su hrvatski glagoljski tekstovi (*Vinodolski, Ljubljanski i Tkonski zbornik*), te jedan ćirilski tekst (*Libro od mnozijek razloga*), od kojih su pri oblikovanju cjelovite hrvatske varijante dva potonja rukopisa poslužila kao temeljna. Radi bolje preglednosti autorice su odabrana poglavlja iz spomenutih zbornika označile različitim bojama. Treća cjelina knjige su faksimili navedenih rukopisa koji doprinose vizualnoj predodžbi hrvatskoga prijevoda i pisama te zaokružuju cjelinu. Slijedi zatim Literatura, sažetci na hrvatskom, talijanskom, španjolskom, francuskom, njemačkom, ruskom i engleskom jeziku, te bilješke o autoricama.

Iako je *Cvijet kreposti* srednjovjekovno djelo, poruka koju prenosi na svoj osebujan način i danas je značajna, možda i više nego u vremenu u kojem je nastalo. Usporedimo li današnje vrijeme i razdoblje u kojem su nastajali hrvatski prijepisi *Cvijeta kreposti*, ne možemo ne primijetiti koliko je u srednjem vijeku i kasnije bila izraženija briga pojedinca za čovjeka, daleko više nego što je to danas slučaj. Jednako kao i spoznaja o važnosti knjige kada je u pitanju moralni i kršćanski odgoj. Kako autorice navode "djelo je jedinstveni primjer kulturološkoga mara pojedinaca za puk i spoznaje o ulozi knjige u *ćudorednom* odgoju kršćanske pastve...". U vremenima kada nije bilo tehnoloških pomagala koja bi olakšala i ubrzala pisanje prijevoda, bilo je pojedinaca koji su marljivo stvarali i interese puka stavljali ispred svojih. Vrlina koja je danas gotovo izgubljena i o kojoj možemo samo čitati u starim rukopisima. Djelo ni danas nije izgubilo na važnosti, a sigurno će još više dobiti na popularnosti zbog još uvijek snažno prisutne bliskosti čovjeka i životinje. Međutim, ono što *Cvijet kreposti* čini posebnim jest bogatstvo hrvatskoga narodnoga jezika i pisama kojim je ono pisano a koje je zoran pokazatelj hrvatske bogate kulturne baštine koja zaslužuje da ostane očuvana i prepoznata kao neprocjenjiva vrijednost. Osim toga, ono pokazuje da su hrvatski kulturni djelatnici pratili europske književne trendove prevodeći ovo popularno djelo. Dvije autorice, Antonija Zaradija Kiš i Marinka Šimić napravile su važan iskorak u tom smjeru priređujući knjigu koja zavrjeđuje pozornost ne samo povjesničara, filologa, etnologa, antropologa i drugih srodnih znanosti koje se bave proučavanjem čovjeka i kulture, nego i šire čitateljske javnosti.

Dijana Pinjuh

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i treće-ga recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrte, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a pored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a pored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

All submissions should be sent to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. **Original scientific article** is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. **Short communication** of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. **Review article** is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. **Professional article** is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME - small capitals

"Title of the article" - in quotation marks, standard font

Titles of all publications - italic

Ibid. - italic

ID. - small capitals

op. cit. - italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoae", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word" (John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

Translated by Prof. Dr. Marijana Sivrić